
MUSA ADILOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
SİNTAKTİK TƏKRARLAR**

III CİLD

“Elm və təhsil”
Bakı – 2019

**Redaktor:
Z.İ.Budaqova**

Musa Adilov
Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. III CİLD
Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 416 səh.

ISBN 978-9952-8175-0-7

© "Elm və təhsil", 2019

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan dilçiliyində leksik və morfoloji, habelə fonetik təkrarlar üzərində az-çox tədqiqat işi aparılmışdır. Lakin sintaktik təkrarlar hələ diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki dilimizdə bu kimi təkrarlar çox geniş yayılmışdır və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.

Burada haqqında bəhs olunacaq bütün təkrar tipləri qrammatik hadisələr və Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu ilə əlaqədardır. «Cümlənin quruluşu» (habelə «ifadənin quruluşu») sözlərini xüsusi ilə nəzərə çatdırmaq istərdik. Ona görə ki, bəzən «sintaktik təkrar» dedikdə iki ifadənin (cümlə, sözbirləşməsi) eyni quruluşa malik olması və ya sintaktik paralelizm hadisəsi nəzərdə tutulur¹. Halbuki sintaktik paralelizm qrammatikadan daha çox üslubi hadisədir.

İ. M. Astafyeva üslubi təkrarları sintaktik hadisə hesab etsə də, ümumiyyətlə, təkrarlar haqqında düzgün hökmlər irəli sürərək yazır: «Dildə real olaraq təkrar hadisəsi mövcuddur. Ümumi təkrar anlayışını dilin ayrı-ayrı üsürlərinin (qlossemlərin) — səslərin, sözün morfoloji hissələrinin, sözlərin və sintaktik konstruksiyaların təkrarı kimi müəyyənləşdirmək olar. Buna müvafiq olaraq dildə bütöv təkrarlar sistemi olduğunu söyləmək mümkündür: səs təkrarı, morfoloji təkrar, leksik təkrar, sintaktik təkrar.

Beləliklə, ümumi təkrar sistemində sintaktik təkrarın yeri müəyyən edilir»²

¹Вах: И. М. Астафьева. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Нам. diss.avtoreferati, М., 1962, səh. 2

² Yenə orada, səh. 1.

SİNTAKTİK-KONSTRUKTİV TƏKRARLAR

0. 0. Digər sintaktik təkrarları təşkil edən ünsürlər bir qayda olaraq tabesiz birləşmələr əmələ gətirir, yəni sintaktik tabesizlik əlaqəsi üzrə bir-birinə bağlanırsa, sintaktik-konstruktiv təkrarların komponentləri tabelilik əlaqəsi üzrə bir-biri ilə əlaqədar olur. Burada eyni sözün təkrarı ilə düzələn tabeli sintaktik tərkiblərin tərəflərindən biri tabe olan, ikincisi isə tabe edən üzv kimi çıxış edir. Çıxış edir, lakin müasir sintaktik anlayış nöqteyi-nəzərindən tabe tərəf ilə tabe edən tərəf ikisi birlikdə bir sintaktik vahid əmələ gətirir. Sintaktik-konstruktiv təkrarlardan ibarət olan sözbirləşmələri və cümlələr üzvlərə (birləşmə və cümlənin üzvlərinə) ayrılır. Təkrarların komponentlərini ayrı-ayrı cümlə üzvü hesab etmək mümkün deyildir. Tabe olan tərəf tabe edən tərəf ilə birlikdə bir cümlə üzvü şəklində işlənir. Odur ki, tabe olan tərəfə biz *daxili üzv* deyəcəyik³. Bir komponenti tabe olan daxili üzv kimi işlənən təkrarları isə *daxili üzvlü təkrarlar* adlandırmaq mümkündür.

Daxili üzvlü təkrarlar elə birləşmələrdir ki, burada eyni söz (və onun derivatları) həm tabe olan, həm də tabe edən üzv kimi işlənir. Bu kimi sintaktik vahidlər həm (feili və ismi) sözbirləşmələri, həm də cümlələr şəklində təzahür edir. Sözbirləşmələri təşkil edən təkrarların tabe tərəfləri daxili obyekt (tamamlıq), daxili təyin, daxili zərflilik, daxili subyekt (mübtəda) rolunda işlənir. Məs.:

1) Feili sözbirləşmələri: *Ov ovlamaq. Əkin əkmək. Gördüyünü görmək. Gələndə gəlsin. Getsə getsin. O gedən getdi. Alacağını almaq. Görməlini görmək.*

2) İsmi sözbirləşmələri: *Günü bu gün. Günün günortası.*

³ Ümumiyyətlə, "daxili üzv" termini dilçiliyimiz üçün yeni deyildir. Adətən ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfləri "daxili təyin" adlandırılır.

da. *Günlərin bir günü. Bu boyda boynan. Gözü göz yerində..*

Cümlə təşkil edən daxili üzvlü təkrarlar da ismi və feili olmaqla iki qrupa ayrılır:

1) Feili cümlələr: *Olar olar, olmaz olmaz. Ölən ölsün, qalan qalsın. Gəl gəl, get get.*

2) İsmi⁴ cümlələr: *Böyük böyükdür, kiçik kiçik. Mən mə-nəm, sən sən. Ölmək ölməkdir...*

Bütün bu daxili üzvlü təkrarlar mənaca bütöv bir vahid əmələ gətirir, burada ayrı-ayrı sözlər qrammatik cəhətdən müstəqil deyildir, birləşmələr bütövlükdə «üzlərinə ayrılmayan» (нерасчлененный) tərkiblər əmələ gətirir.

Rus dilindəki müvafiq terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərdə verilmişdir: «Əczalarına bölünməyən» (B. Çobanzadə), «üzlənməyən» (M. Cahangirov), «üzlərinə ayrılmayan» və s. Bizcə, «üzlənməyən» termini əlverişlidir.

Bu əsərdə üzlənməyən sintaktik-konstruktiv təkrarların müxtəlif xüsusiyyətləri şərh olunacaq, bunlardan üzlənən söz birləşməsi və cümlələrin meydana gəlməsi yolları araşdırılacaqdır. Habelə üzləndikdən sonra təkrarların inkişafı izləniləcəkdir. Konkret təhlilə keçək.

1. Üzlənməyən söz birləşmələri ***A. Daxili üzvlü feili təkrarlar***

1. 0. Eyni sözün (müxtəlif forma və variantlarda) təkrarı ilə düzələn tabeli birləşmələrdən biri «daxili obyektli» feillər adlanan mürəkkəb tərkiblərdir.

«Əsası idarə edən feilin kökü və ya əsası ilə eyniyyət təşkil edən obyekt daxili obyekt adlanır»⁵.

Burada, bir növ, söz kökləri təkrarlanır. Əgər təkrarlanan

⁴ «İsim» hər yerdə ad (имя) mənasında işlədilir.

⁵ V. İ. Aslanov. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər, «Dilçilik məcmuəsi», XIV cild, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 155.

bu kök isim olarsa, onda ikinci tərəf (feil) isimlərdən feil düzəldən şakilçilər qəbul edərək düzəltmə feil şəklinə düşür, həmin kök feil olarsa, onda birinci tərəf (isim) feillərdən isim düzəldən şakilçilər vasitəsi ilə düzəltmə isim şəkli alır. Məs: *su sulamaq* və *əkin əkmək* kimi.

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən bu ifadə tərzii—«daxili obyektli feillər» haqqında tədqiqat əsərləri o qədər də çox deyildir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bu məsələdən Z. Əliyeva «Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər» adlı məqaləsində bəhs etmiş, bir sıra maraqlı mülahizələr yürütmüşdür⁶. Sonra V. İ. Aslanovun məqaləsində çoxlu misallar əsasında məsələ daha dərinə və ətraflı işlənmişdir. Nəhayət, R. Rüstəmovun doktorluq dissertasiyasında bu ifadələr haqqında daha bir sıra yeni fikirlər irəli sürülmüşdür.⁷

Bu müəlliflərin fikirlərinə aşağıdakıları da əlavə etməyi lazım bilirik.

1. 1. Daxili obyektli feillərin birinci komponentləri aşağıdakı şəkillərdə özünü göstərir:

1) Birləşmənin birinci komponenti heç bir şakilçi qəbul etmir. Daxili üzvlə feil eyni kökdən ibarət olur. Feillər düzəltmədir.

... *Boy boylamaq. Söy söyləmək. Av avlamaq. Quş quşlamaq. Ban banlamaq. Pay paylamaq. Yaş yaşlamaq. İş işləmək. İz izləmək. Ütü ütüləmək. Ot otlamaq*⁸. *Körük körükləmək. Çay çaylamaq* (Danışiq dilində)

On altı yaş yaşladı (DQ); *Qoymaz yuxu yuxulasın* (C.

⁶ Z. Əliyeva. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər, "Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri", XIII cild, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1957, səh. 129-161.

⁷ R. Ə. Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Dokt. diss. (əlyazması), Bakı, 1964.

⁸ Məşhur çoban Bilal Hüseynov televiziya çıxış edərkən (3/II-66) "ot otarmaq" ifadəsi işlətdi.

Məmmədquluzadə); Nəhəng bir *körük körükləyirdi* (A. Tolstoy-dan).

Bu təkrarların feil komponentləri bəzən intensiv formada da işləndiyindən dubletlər yaranmış olur: *Su sulamaq \Su suvarmaq. Say saymaq || Say sanamaq.*

Su suvarır (DL); Bax bu oxumaq, o da *say sanamaq* kitabıdır (S. Rəhimov).

Qədim mənbələrdə işlədilən bəzi tərkiblərin «ilk», nominativ formasını çətin müəyyən etmək olur. Məsələn, DQ-da belə misallar var.

1) ...*Ban banlatdım. 2. ...Kafirin casusu çasusladı. 3. Dədənün ünsü ünütdü.*

Birinci misalın «*ban banlamaq*» formasına təsadüf etmədik (müasir dildə yalnız «*banlamaq*» işlənir). İkinci misalın «*çasus çasuslamaq*» forması yoxdur. Burada daxili subyektli təkrar kimi işlənir. Üçüncü misalın «*qorxmaq*», «*başını itirmək*» mənasında işləndiyi ehtimal edilir. Bunu Ergin «Dədenin anisi anitdi» şəklində verir⁹.

2) Daxili obyekt *-ыл...* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.

Kəsim kəsmək.

Kəsim kəsəlim—dedilər (DQ).

Türkmən dilinin izahlı lüğətində *qörüm qörmək* (aybaşı olmaq); *deqim deqmedik* (tərbiyəsiz, təcrübəsiz) və s. kimi ifadələr çoxdur. Habelə. ...El boyu *aydım aydın* xinlenyərdi («Qöroqlü»),

3) Daxili obyekt *-ış.* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.

Yeriş yerimək. Söyüş söymək. Gəliş gəlmək. Eniş enmək.

Hətta *söyüş söyən* də oldu (Ə. Sadiq); Yoxuşlar çıxdı, *enişlər endi* («Koroğlu»); Ona bir *gəliş gələrəm* quzuya dönər (İ. Əfəndiyev).

⁹ Bu faktı V. M. Jirunskidən götürmüşük. Вах: Книга моего деда Коркута. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1962, səh. 267.

4) Daxili obyekt *-ağ, -ək, -ıq...* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.,

Buyruq buyurmaq.

Xan anlar *ayaq ayadui* (MK, I, 268)—Xan ona ləqəb verdi.

P ə r i . Səndən bir *dilək diləyəcəyəm* (C. Cabbarlı). Koroğlu *buyurub buyruğu* («Koroğlu»).

5) Daxili obyekt *-ki, -ği...* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.

İçki içmək. Hörgü hörmək. Çalğıçalmaq. Bölgü bölmək.
Hər cür *içki içirdilər*(A. Tolstoydan).

Azərbaycan yazıçılarının IV qurultayında çıxış edən (24. XII—65) şair M. Rahim «*Sevgi sevən mərd olur; Sevməyən nəmərd olur*»—cümləsində «*sevgi sevən*» ifadəsinə etiraz etdi¹⁰.

6) Daxili obyekt *-ı...* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.

Yazı yazmaq. Çəki çəkmək.

Çəki çəkən qadınlar... (S. Vəliyev). Mənə *yazı yazanda*; Qələmin sındırıydım (Bayatı).

Ş. Saminin lüğətində *sağı sağmaq* (mərsiyə oxumaq mənasında) ifadəsi işlənmişdir.

7) Daxili obyekt *-ma...* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feili isimdir.

Süzmə süzmək. Salma salmaq. (Başına) *çalma çalmaq* (məh.).*Qoşma qoşmaq. Geymə geymək. Əymə əymək.*

Dörd dəftər *qoşma qoşandan* sonra sənə nə? (S. Rəhimov); *Əymə əyir*, mənfəət ilə satır (A. Səhhət); *Yenə tutması tutub* (Danışiq dilindən).

8) Daxili obyektli feili birləşmələrin müəyyən qisminin birinci komponenti feilin məsdər formasında işlənən söz olur. Məs.: *Ağlamaq ağlayır. Gülmək güllür.*

¹⁰ «Kutadqu biliq»də (bax: Malov, 240) işlənən Savuglini savmaz radik tag qacar ifadəsi ayrı-ayrı üzvlərdən mütəşəkkildir.

Ədəbi dilimizdə təsadüf etmədiyimiz bu kimi təkrarlar bəzi dialektlərdə və bunun təsiri ilə danışıq dilində özünü çox göstərir. Şəxsən müşahidə etdiyim bir neçə misal belədir: Bir *oyunmaq oynadı*, Bir *gülmək gülür* ki. *Qaçmaq qaçdı*. Elə bir *baxmaq baxdı* ki (Əslən Şamxordan olan bir ziyalının dilindən). *İçmək içdi*. Ətrafında bir *fırlanmaq fırlanır* ki (Filoloji elmlər doktoru B. Əhmədovun dilindən).

Material olmadığından ikinci komponentlərin—feillərin başqa zaman və formalarda işlənilib-ışlənilməməsi haqqında fikir söyləməyə çətinlik çəkirik. Misallardan göründüyü kimi, bu feillər əsasən indiki zaman və şühudü keçmişdə işlədilir.

Birinci tərəfləri substantivləşmiş məsdər olan «*yemək yedi*», «*çaxmaq çaxdı*» kimi tərkiblər yuxarıdakılardan fərqlidir.

Ketrin ilə *yemək yemək* mənə ləzzət verirdi (Heminquey); Oturub *yamaq yamayırdı* (Ə. Sadıq).

Türk dilində: Öğretmen. Aksamları *yemek yemem...* (N. Hikmet).

Hər iki halda dəqiqləşdirici ünsürlər (şəkilçilər və sözlər) bu təkrarların qrammatik və semantik təbiətini dəyişdirir.

H a y k a z. Aha, bunun qabaqcadan oxumağı da var. Karapet, qabaqca biriniz *oxumağımı oxuyun* (C. Cabbarlı); *Yeməyini* yalnız *yeyən* yükünü özü qaldırır (Atalar sözü).

1. 2. Daxili obyektin işlədilməsi qrammatik momentlərdən çox üslubi momentlərlə (və ya daha düzü hər iki momentlə) əlaqədardır. V. İ. Aslanovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi: «daxili obyekt hərəkətin sürəkliliyini, çoxdəfəliliyini, intensivliyini, hərəkətin mənasının qüvvətləndirilməsini göstərmək üçündür»¹¹. Bütün bu göstərilən mənalar isə qrammatika ilə (heç olmasa Azərbaycan dili üçün) bağlı deyildir, bunların hamısı daha çox emosional momentlər ilə əlaqədardır. Dilimizdə bunların

¹¹ V. İ. Aslanov. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər ("Dilçilik məcmuəsi"), XIV cild, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 156).

heç biri qrammatik keyfiyyət hesab edilmir.

Bunlar daha çox leksik-stilistik kateqoriyalardır və təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar (Z. Əliyeva, R. Rüstəmov, Şerbak və b.) məsələnin ən çox üslubi cəhəti ilə maraqlanmışlar. Burada geniş qrammatik abstraksiya, ümumiləşmə yoxdur. Təsadüfi deyil ki, bəzi tədqiqatçılar bunları «mürəkkəb feil» hesab etmişlər.

Nəhayət, V. İ. Aslanov haqlı olaraq daxili obyektin «feilin ifadə etdiyi məfhumu heç bir şey əlavə» etmədiyini söyləyən O. Yespersenin fikrinə qarşı çıxır və bunların intensivlik bildirdiyini göstərir. Lakin göstərmək lazımdır ki, O. Yespersen məfhumdan danışır, məsələni qrammatik nöqteyi-nəzərdən izah edir. Bu cəhətdən isə həmin «daxili obyekt» məfhumu heç bir şey əlavə etmir. Buna görə də burada qrammatik əlaqə axtarmaq, bunları tamamlıq və feilə-xəbərə ayırmaq, nəhayət, «idarə olunan» və «idarə edən»i müəyyənləşdirmək, qrammatik əlaqə olan idarə əlaqəsini bura tətbiq etmək, zənnimizcə, o qədər də düzgün deyildir¹².

Burada «obyekt»dən və ya «daxili obyekt»dən şərti mənada bəhs oluna bilər və təsadüfi deyil ki, bu termini işlədən («daxili obyekt») müəlliflər adətən bunu dırnaq işarəsi ilə fərqləndirirlər.

İş burasındadır ki, bütün bu kimi tərkiblərin ikinci tərəfləri konkret mənalı feillərdir, bunlar hələ tam mücərrədləşməmişdir. Bu konkretliyin isə qeyri-müəyyənlik törətməməsi üçün feillər, eyni kökdən ibarət isimlərlə birləşir və nəticədə nisbətən abstrakt mənalı sözlər — tərkiblər əmələ gəlir. «*Ov ovlamaq*» birləşməsinin birinci tərəfi burada qeyri-müəyyən, mücərrəd haldadır (Belə tərkiblər isə təkrar olmadan da dilimizdə mövcuddur. Məs.: «*diş qıcamaq*», «*göz bəzəltmək*» və s.). Buradakı birinci komponent başqa konkret mənalı sözlər ilə əvəz edildikdə əvvəl-

¹² V. İ. Aslanov. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər ("Dilçilik məcmuəsi"), XIV cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 156).

ki qeyri-müəyyənlik ləğv edilmiş olur. Məs: *Quş* ovlamaq. *Ceyran* ovlamaq. *Ayı* ovlamaq və s.

Günüzü *iş işləyəndə* gecələr yamaq tikərdi (B. Abbaszadə)—misalındakı «*iş işlə*»—ifadəsində müəyyənlik, dəqiqlik yoxdur. «Gecələr yamaq tikərdi»—ifadəsi də elə «*iş işləmək*» hesab oluna bilər, lakin burada işin məzmununu məlumdur, görülən iş aydındır, dəqiqdir.

1.3. Burada qarşıya dil işarəsinin ixtiyariliyi və motivləşmə məsələsi çıxır. F. Sossür tərəfindən irəli sürülmüş ixtiyari və motivləşmiş işarələr məsələsi dilçilik elmində çox mühüm yer tutmuşdur. Onun fikirlərini belə xülasə etmək olar: 1) eyni əşya və hadisələr müxtəlif dillərdə müxtəlif səs tərkibinə malik sözlər ilə ifadə olunur. Əşyanın adı onun təbiəti ilə əlaqədar deyildir. Söz ilə onun ifadə etdiyi əşya arasında əlaqə şərtidir; 2) sözün əşya ilə əlaqəsinin şərtliliyi o demək deyildir ki, sözdən (şərti işarədən) ixtiyari surətdə (hər kəs öz bildiyi, kefi istədiyi kimi) istifadə etmək olar. Burada ixtiyarilik yoxdur¹³.

İkinci tərəfdən, dil işarəsinin ixtiyariliyi haqqında tezis heç də motivləşmə prinsipini inkar və ya ləğv etmir¹⁴. Məlumdur ki, əsil, ilkin kök sözlər motivləşməmişdir. Hətta motivləşmə prinsipi də sözün şərti işarə olmasını rədd etmir. Çünki müxtəlif dillərdə bu motivləşmə də fərqlənir.

«Məfhum ilə akustik obrazın birləşməsinə işarə» adı verən Sossür göstərirdi ki, işarə həm məlhuma («означаемый»), həm də akustik obraza («означающий») görə ixtiyari ola bilər.

Sossürün bu fikirlərini daha da dəqiqləşdirən Ş. Balli «Ümumi dilçilik və fransız dili məsələləri» kitabında bir sıra yeni və maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.¹⁵ «Assosiativ sahə»

¹³ Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: А. С. Чикабова. Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959, səh. 113.

¹⁴ Bax: Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, səh. 128.

¹⁵ Bax: Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Изд-во ИЛ, М., 1955, səh. 144-157.

prinsipi («ассоциативное поле») o deməkdir ki, dildə hər hansı söz az ya çox başqa sözlərlə gizli əlaqələrə malikdir. Ş. Ballı bu hadisəni «İmplicit motivləşmə» adlandırır. Müəllif göstərir ki, işarə nə qədər çox motivləşmiş olursa, diqqət də o qədər çox həmin işarənin daxili quruluşuna cəlb olunur, nəticədə xarici assosiasiyaların qədəri və əhəmiyyəti azalmış olur. Başqa sözlə, daxili forması aydın olan (məsələn, mürəkkəb sözlər) işarələrin assosiativ sahəsi daha məhdud olacaqdır. Məsələn, *hürmək* sözü (həqiqi mənada) yalnız *iti*, *miyoldamaq* sözü yalnız *pişiyi* və s. yada salır. Habelə «*görmək*» yalnız *göz* ilə, «*eşitmək*» yalnız *qulaq* ilə... ola bilər.

Buna baxmayaraq belə pleonazmlar müasir ədəbi-bədii dilimizdə, danışmada çox geniş yer tutur.

Gözümlə görüb, qulağımla eşitdim hal və mübahisə idi... (S. Hüseyn);

F a t m a n i s ə. İstəmirik... *öz gözümüzlə görmüşük*(C. Çabbarlı);

Q o c a B a x ş ı. Bunları mən *öz gözümlə görmüşəm, öz qulağımla eşitmişəm* və *öz əlimlə yazmışam* (C. Çabbarlı); ...Nitqinizi *bu qulaqlarımla eşitmişəm* və... *bu əllərimlə çəpik çalmışam* (Mir Cəlal). B a l a ş. *Dilimlə söz tapşırmışam*... İndi deyir belə(C. Çabbarlı); *Ağzımda söz danışram*... (Ə. Sadıq).

Belə ifadələr fərdi üslubi məqsədlə müxtəlif şəkillərə də düşə bilər.

...Bir çox *görən kor gözlərdən, danışan lal dillərdən* möcüzələr söyləmişdi (S. Hüseyn) .

Burada məcazi mənə göz qabağındadır. Beləliklə, tammotivləşmiş işarənin mahiyyəti odur ki, yalnız bir zəruri daxili assosiasiya vardır. Tam ixtiyari işarənin mahiyyəti belədir ki, o, fikrən bütün başqa işarələr ilə fakultativ assosiasiyaya malik ola bilər. Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən ideal motivləşmiş işarə yalnız bir sintaqma təşkil edir. İxtiyari işarə isə hədsiz miqdarda

tərkiblər əmələ gətirə bilər¹⁶.

Göstərilən daxili obyektli (habelə ümumiyyətlə daxili üzvlü) təkrarların da xüsusiyyəti belədir ki, bunlar yalnız bir zəruri daxili assosiasiya yaradırlar. Daxili assosiasiya yaradan üzvün işlənməsi zəruri olur. Məs.: *Daş daşımaq. Yamaq yamamaq* və s.

Belə tərkiblər yalnız bir sintaqma əmələ gətirir. Birinci komponent başqa sözlərlə əvəz edilən kimi ixtiyari miqdarda tərkiblərin meydana gəlməsi üçün şərait yaranmış olur. Məs.: *Odun daşımaq. Kitab daşımaq. Yun daşımaq* və s. Və ya *Paltar (şalvar, köynək, ayaqqabı, çorab...)* yamamaq.

Beləliklə, ümumiyyətlə motivləşmiş (kök) sözlər müasir dildə əsasən frazeoloji tərkiblərin daxilində (*gözünü qorxutmaq, gözü görmək, gözə görünmək, gözü qorxmaq...*) mövcud olursa, ixtiyari işarələr (*qorxutmaq, görmək, görünmək, qorxmaq...*) sərbəstdir. *Gözə görünmək* əvəzinə *görünmək* də işlətmək mümkündür. Eyni məfhumu ifadə edir. Lakin *görünmək* müstəqil olduqda bunun başqa sözlərə də birləşə bilmə imkanı yaranır.

I. 4. Daxili obyektli təkrarların üslubi mövqeyinə gəldikdə, demək lazımdır ki, burada mübahisəyə səbəb ola bilən nöqtələr vardır. Bunlar «ən çox danışq dili və xalq poetik dili üçün xarakterikdir»—deyən Z. Əliyevanın fikrinə R. Rüstəmov etiraz edərək yazır: «Bizcə, bu tip mürəkkəb feillərin ədəbi dilə o qədər də daxil yoxdur. Bunlar, ümumiyyətlə danışq dili üçün səciyyəvi deyildir, bəzi dialekt və şivələrimizdə, həm də az hallarda işlədilməkdədir. Onu da deyək ki, gətirilmiş misallar müəllif tərəfindən düzəldilmişdir, bunların «danışq və xalq poetik dili»nə aidliyi də inandırıcı görünmür»¹⁷.

Bir az sonra R. Rüstəmov göstərir ki, bu kimi «mürəkkəb feillər» qədim tarixə malikdir, «müasir ədəbi dilimizdə isə, de-

¹⁶Вах: Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Изд-во ИЛ, М., 1955, Сəh. 153.

¹⁷ R. Ə. Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Dokt. diss. (əlyazması), Bakı, 1964, səh. 216.

mək olar aradan çıxmışdır»¹⁸. Müəllif DQ-da (*boy boyla-*, *söy söylə-*, *yaş yaşla-*) və müasir dialektlərdə (*su sulamax*|| *su suvarmaq*, *şum şumlamağ*) işlənən ifadələri misal çəkir.

(Daxili obyektli təkrarların dialektlərdə daha çox işlədildiyi fikri, şübhəsiz ki, düzgündür. Daha bir çox dialekt ifadələri qeyd etmək olar: *çay çaylamaq*, *süpürgə süpürmək*..

M. İ. İslamov yazır: «Nuxa dialektində, həmçinin tавтология yolu ilə əmələ gələn möhkəm söz birləşmələri də¹⁹ geniş surətdə yayılmışdır. Belə birləşmələrdə bir söz onun bütün tərkib ünsürlərinin kökü olur. Başqa sözlə, birləşmə müəyyən bir sözün təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir. Məs.: *şirə şirələmax...* *Tir tırrəmax...* *Şitil şitilləmax...* *Yx¹ ühləmax...* *Kündə kündələmax...* *Şəl şəlləmax...* *Şax şaxləmax...* *Basdırma basdırma²⁰* *Toxuma toxumax...* *Töhdiyə töhləmax...*»²¹.

Bununla belə xalq poetik dilində də belə təkrarlar az deyildir. Məs.: Fələk bu gün bir *iş işlədi* (SM, I); Könül yenə yarıdan bir *dilək dilər* (SM, II); Doğra kabab bağrım *dilək diləmən* (SM, II); *Yolmasın yolmaqdan* qırıldı belim (Aşıq Ələsgər).

Hələ müasir ədəbi-bədii dilimizdə də belə təkrarların geniş yer tutduğu (qeyd olunan bütün misallara bax) da bir faktdır.

Bu oğru, *ıçki içən* Bərbərzadədir (C. Gözəlov); Deyirmiş ki, bu mollalıq sənəti ona *vergi verilibdir* (C. Gözəlov); Bir az tək başına *çalğı çal*, əylən (H. Cavid); Gəl, *daş daşımış*, bəlli ki, yorğun (H. Cavid); Yatdı *yazı yazanlar*, fürsət dəxi sizindir (M. Ə. Sabir); Ş ə f i q ə. Özgələrə... *yamaq yamamaqdan, ütü ütüləməkdən* canım çıxdı (R. Əfəndiyev).

Bütün bu faktlar həmin təkrarların işlənilmə dairəsinin o qədər də məhdud olmadığını, yalnız «danışıq dili və xalq poetik

¹⁸ Yenə orada.

¹⁹ Azərbaycan dilçiliyində "sabit söz birləşmələri" termini sabitləşmişdir.

²⁰ Müəllif burada "qafqara qaralmaq" ifadəsini də göstərmişdir. Lakin bu ifadə başqa səciyyəlidir.

²¹ M. İ. İslamov. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1957, № 4, səh. 134-135.

dili üçün», habelə yalnız «dialekt və şivələr» üçün səciyyəvi olmaqla qalmayıb, bəlkə dilin bütün üslublarında az-çox işlənən obyektiv dil faktı olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, dilin səciyyəvi bir cəhəti belədir ki, xalq həyatının ən qədim dövrü ilə ən yeni dövrü burada birləşib bir vəhdət təşkil edir. Dil xalqın əsrlərini bir-birinə bağlayır. Kibernetika, atom əsrində yaşayan insanı öz ulu babalarından tam ayırmaq, təcrid etmək mümkün deyildir.

Qeyd olunan misallar öz şəklini, mənasını dəyişə bilər, komponentlərin biri başqa sözlər ilə əvəz oluna bilər və ya atıla bilər. Lakin həmin təkrar ü s u l u n u n özü dil s i s t e m i n d ə yaşamaqdadır. Bu təkrarlar müasir dilimizdə sabit və sərbəst sözbirləşmələri səciyyəsinə malik olur.

1. 5. Deməli, daxili obyektli birləşmələri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) Birinci komponenti sinonim və ya dəqiq mənalı sözlər ilə əvəz edilə bilən və beləliklə də geniş sintaqmatik əlaqələr üçün imkanı olan birləşmələr.

Bunların təklidə işləmə bilən feil komponentləri motivləşmir; öz daxili obyektli ilə konkretləşmiş olur. Bu daxili obyektlər müxtəlif vasitələr ilə dəqiqləşdirilə bilər. Habelə başqa dəqiq mənalı sözlərlə əvəz edilə bilər. Bu təkrarlı tərkiblər adətən həqiqi mənada işlənir.

İ b a d. Sovet hökumətinə *vergi də verirəm*, naloq da (C. Cabbarlı); Çünki heç vaxt *içki içməz*(C. Məmmədquluzadə); Arvadlar *tikiş tikərlər*(C. Məmmədquluzadə); Başına bir *sarıq sarıyıb* Z. kəndinə gəldi (N. Nərimanov); Apardı Heydərخان körpüsünə *daş daşısımlar* (C. Məmmədquluzadə).

b) Bir sıra daxili obyektli birləşmələrdə isə sintaqmatik və paradiqmatik sərbəstlik yoxdur. Bunların ikinci feil komponentləri ayrılıqda işlənmir (və ya ayrılıqda başqa mənə daşıyır). İfade bütövlükdə məcazi mənada işlədilmiş olur.

Əymə ayir, mənfəət ilə satır (A. Səhhət); «Vəchi» deyə fə-lək *daşladı daşım* (SM, II); Qadir haqdan mən bir *dilək dilədim*

(«Aşıq Qərib»).

Lakin aşağıdakı misallarda daxili üzv yalnız intensivlik bildirir²².

Amma o necədir ki, nigarançılıqdan bir həftə nə *yuxu yuxulayasan...* (C. Məmmədquluzadə); Ş ə r i f. Təki Almas xanım bizə *buyuruq buyursun* (C. Cabbarlı); O da *səy sanamaq kitabıdır* (S. Rəhimov).

Bəzən bu iki qrup arasında müəyyən «aralıq», «keçid» halları da müşahidə edilir. Adətən məcazi mənada işlənən «*dönəlgəsi dönmək*» (baxtı gətirməmək) ifadəsi həm də qrammatik dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, bu məcazi ifadənin birinci komponenti aşağıdakı misalda kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Ondan sonra *dönərgələr dönüblər* (Şəhriyar).

Bəzən də eyni ifadə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənə bilər. Məsələn, «*qurğu qurmaq*» ifadəsi «Koroğlu» dastanında məcazi mənada işlənirsə, aşağıdakı misalda həqiqi (termin) mənasındadır.

İlin axırınadək burada 14 *qurğu quraşdırılacaqdır* («Kom.» təzeti).

Hər qrupa məxsus təkrarların komponentlərindən biri dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul etdikdə ifadə (təkrar tərkib) əvvəlki monolitliyindən məhrum olur.

V. İ. Aslanov yazır: «Təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdikdən sonra daxili obyekt hərəkətin sürəkliliyini, çoxdəfəliliyini və intensivliyini ifadə etmir və vasitəsiz təsir obyektinə çevrilir»²³.

²² Rus dilində də belə daxili üzvlü təkrarlar vardır. Rus dili tədqiqatçıları (Şvedova, Brik...) göstərirlər ki, "бером бежать" tipli tərkiblərdə intensivlik olduğu halda, başqa eyni tipli ifadələrdə (думу думать, горе горевать) heç bir intensivlik yoxdur.

²³ V. İ. Aslanov. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər ("Dilçilik məcmuəsi", XIV cild, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 157).

Müəllif misal olaraq şifahi nitqdən «Atasının yerişini yerişir» cümləsini göstərir ki belə təkrarlar yazılı ədəbi bədii dildə də vardır.

İşimiz Molla Nəsrəddinin *yerişini yerimək* istəyənlərlədir (C. Gözəlov);

B a l a ş. Sən Allahın boş bir *yerişini yerişə* bilmirsən (C. Cabbarlı).

1. 6. Deməli, ümumi və müçərrəd halda alınmış «*yeriş yerimək*» ifadəsi əsasən intensivlik bildirir, vahid məna ifadə edir, bir növ, tautoloji təkrar hesab oluna bilər. Çox asanlıqla birinci komponenti kənar etmək olar və burada leksik-semantik məzmununa xələl gəlməz. Yalnız kəmiyyət dəyişikliyi yarana bilər. Yəni, sadəcə «*yerimək*» də eyni fikri bildirir. Lakin burada əvvəlki intensivlik yoxdur.

Daxili obyekt («*yeriş*») cümlənin tərkibində başqa sözlərlə qrammatik rabitəyə girdikdə («*atasının yerişini*») isə öz mövqeyini möhkəmləndirmiş olur. İndi bu sözü cümlədən qoparmaq mümkün deyildir. Məsələn bu sözün yalnız təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməsi ilə bitmir. Həmin şəkilçini qəbul etməklə yanaşı, başqa qrammatik şəkilçilər (məsələn, nisbət şəkilçisi) də qəbul edir və cümlədə digər sözlər ilə məntiqi və qrammatik cəhətdən bağlanır. İndi belə sözlər kəmiyyət şəkilçiləri ilə də işləyə bilər, «*öz*» feilindən uzaq da düşə bilər və s.

Qadın *tikişini tikməyə* başladı (Mir Cəlil); *Qurğunu* qəsdən elə *qurdular* ki.. («Koroğlu»); Bir iranlı bunun *pişmişini pişirərdi* (C. Məmmədquluzadə); Taxçalara *düzmələri düzəllər* (Şəhriyar); *Yolmasın yolmaqdan* qırıldı belim (Aşıq Ələsgər); K a m r a n... səhər *yeməyini yeyib*.. nəhayət dedi (H. Mehdi); Nə edək fələk *yazımızı* belə *yazıbdır* («Aşıq Qərib»); Üzə gələndə də deyirlər *vergisini ver*(M. İbrahimov); *Yeməyini* yalqız *yeyən* yükünü özü qaldırar («Atalar sözü»).

Lakin bir sıra ifadələrdə belə qrammatikləşmə hadisəsi özünü göstərə bilmir. Bunlar «dönmüş», «daşlaşmış» frazeoloji birləşmələr təşkil edirlər.

«*Sallaq salmamaq*» tərkibi etina etməmək, fikir verməmək, məhəl qoymamaq mənasında frazeoloji birləşmə kimi işlənir. Bu təkrarı əmələ gətirən söz V. Şıxlının «O ərinin sözünü *alib-salmaq*» cümləsində işlənmiş feilin ikinci komponentində də özünü göstərir. Belə «daşlaşmış» birləşmələrin isə daxili obyektli heç bir qrammatik əlamət (şəkilçi, təyinedici söz) qəbul edə bilmir.

Bəzən də ilkin formada daxili obyektli təkrar həqiqi mənada (məsələn, ələk ələmək) işləndiyi halda, təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə frazeoloji birləşmə təşkil edir.

Ələyi ələnib, xəlbiri göydə fırlanır (Mir Cəlal).

Belə intensivlik (affektivlik) bildirən ifadələrin qrammatikləşməsində başqa vasitələrin də köməyi az deyildir. Təsirlik hal şəkilçisindən başqa daha bir sıra dəqiqləşdirici qrammatik ünsürlərin rolunu göstərmək mümkündür.

a) *Hər, hər nə* əvəzliyi:

Hər yazını yazan sən; Pərgarımı pozan sən («Bayatı»dan);
Qaçaqqlar hər nə buyruq buyururdular; o saat yerinə yetirirdi. («Azərb. nağ.», V).

b) İnkər şəkilçisi:

Fələyi dindireydim; Bilməzin bildireydim («Bayatı»dan).

v) İnkər bildirən «*nə*» bağlayıcısı:

...O necədir ki; bir həftə *nəyuxu yuxulayasan.* (C. Məmmədquluzadə).

q) Bir sıra təyin—sözlər:

Qəza işini işlər; Qəzadan qaçmaq olmaz («Bayatı»dan).

ğ) Kəmiyyət şəkilçiləri:

Yoxuşlar qalxıb, enişlər endilər (S.Şamilov); *Taxçalara*

düzmələri düzəllər (Şəhriyar).

Doğrudan da, bütün bu qrammatik əlamətlər qəbul edən ifadələr heç bir intensivlik ifadə etmir, sırf leksik-qrammatik fakt kimi nəzəri cəlb edir. Belə tərkiblərin tərəflərini istənilən vaxt başqa sözlərlə də əvəz etmək mümkündür.

Fələk öz işini işlədi (Ə. Sadıq); Sən qarını aç, gir içəri, işini işlə (S. Rəhimov).

Halbuki bunlar «ilkın», nominativ formada işləndikdə (*iş işləmək*) komponentlərini başqa sözlərlə əvəz etmək mümkün deyildir. Bunlar leksik birləşmələrdir, burada intensivlik ifadə olunur. Bu tipli birləşmələr bütöv bir vahid kimi— ümumi mənalı frazeoloji ifadə kimi dildə mövcud olur.

1. 7. Başqa türk dillərində və qədim mənbələrdə də «obyekt+feil» birləşmələri müəyyən yer tutur. Məs.: Türkmən dilinin izahlı lüğətində (səh. 402) küji (gücü) sözü belə izah olunur: «*Dokma dokalanda* erşini birin-birin «ekarı dartdırıb qoyulayin desqa». Burada bizi «*dokma dokalanda*»:— *ilməilməlanənda* (müq. et: *tikmə tikmək* və ya *tikiş tikmək*) ifadəsi maraqlandırır.

E.V.Sevortyan Kırım-tatar dilindən (Azərbaycan dilindən *ov ovlamaq, su sulamaq, iz izləmək* misalları ilə yanaşı) *ekin ek-mək, orak oramak, çalqıçı çalmaq* kimi misalları qeyd edir.²⁴ Müəllif habelə qədim türk dilində *din dinləmək*, qazaxca *tın, tında, da, da-*, həmçinin «ümumi türk» sözləri hesab etdiyi *aş aşa-, iş işlə-* (MK-dən *uruğ ur-, barıq bar-*) kimi tərkibləri göstərir²⁵.

²⁴ Bax: Э. В. Севортян. Аффиксы глагодообразования в азербайджанском языке. ИВЛ, М., 1962, səh. 91.

²⁵ Bax: Yənə orada, səh. 85.

Nədənsə «Kitabi-Dədə Qorqud» (Bakı, 1962) kitabında dək dinləmək (bax: səh. 163) getmişdir. Bu ifadə başqa türk dillərində də din dinləmək (məs.: qazax) şəklindədir və E. V. Sevortyanın əsərindən məlum olur ki, E. Rossininin nəşrində də «din dinləmək» bir- «daxili obyekt» ilə felin birləşməsindən ibarət tərkibdir.

A.N.Kononov özbək dilində aşağıdakı «daxili obyektli feilləri» mürəkkəb feil hesab edir: *qap qapirmok, suz suzlamok, iş işlamok, uy uylamak* (думу думать), *kuy kuylamok* (песни петь)²⁶

Müəllif *suz suzlamok* ifadəsini говорить (много, долго), *iş işlamok* ifadəsini işə работать (много, долго) kimi tərcümə edir.

Nəhayət, E.V.Sevortyan, V.İ.Aslanov (göstərilən əsərlərdə), A. M. Şerbak²⁷ kimi tədqiqatçılar müxtəlif tarixi mənbələrdə bu növ birləşmələrdən çoxlu və maraqlı misallar göstərmişlər. Mahmud Kaşqarının Özbəkistan SSR EA Nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış lüğətindən²⁸ aşağıdakı misalları toplaya bildik. Həmin ifadələrin tərcüməsi bir daha göstərir ki, bunlar intensivlik, təkidlilik kimi mənalara bildirməyə xidmət edir. Əsərin mütər ci- (...хеч нарсага берг берди) mi S.M.Mutallibov ol bariḡ bardi karamasdan ifadəsi haqqında çıxarışda belə yazır: “Devonda bu xil ibora kup ucraydı. *Uruḡ urdi, kaçıf kaçdı* kabi .. Demak, fellar oldida masdar keltirib jumla tuziḡ fel mazmunini takidlaḡ, ṡoṡiline va tez bazariḡni ifodalaḡ üçün xizmat kiladi”²⁹ Doğrudan da, misalların tərcüməsi bu fikri təsdiq edir. Yuxarıdakı *bariḡ barmaq* ifadəsi sadəcə getmək deyil, heç nəyə baxmadan, «tuppa-tuḡri» (intensiv) getməkdir. Eləcə də digər misallarda bu intensivlik, təkidlilik çalarları müşahidə edilir.

²⁶ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. –Л., 1960, сәh. 262.

²⁷ Вах: А. М. Щербак. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении (жур. «Народы Азии и Африки», №2, 1961, сәh. 146.)

²⁸ Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк), уч томлик, Тошкент, 1960.

²⁹ Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девон (Девону луготит турк.), уч томлик, Тошкент, 1960, сәh. 352.

أَلْيَزْكَبْزُدِي

Ол *bəzək bəzədi* -у каттик (bərk) титради. (bu hisse başqa dildədi)

أَلْقَانَبْسُكَبْسُدِي

Ол кулін *būcūk bucdi* – у кулига беркинадиган жой килди.

أَلْقَانَبْبُكْتَبْدِي

Ол кулін *mənīk mēndi* – у кулини тепиб-тепиб (uzun müddətlilik, davamlılıq) урди.

بَاشْتَنَكْتِي

баш *mītik mīmti* - яра каддан ортик ачиди. (M. Kaşqarı də bu şəklin təkid bildirdiyini göstərir).

أَلَارْكَارْ غَارْدِي

Ол *ərig uruğ urdi*-у одамни кад дан ташкари (у адамни шундай уриш билан урдик) жуда каттик урди (мүг. ет: vuruş vurmaq)

أَلْقَجْعَقْجِدِي

Ол *kaçig kaçdi* -у жуда жадаллик билан кочди (мүг. ет: qaçış qaşmaq).

جَكِينْكَنَادِي

çikin çiknadi - атласни зар куббали килиб тикди (мүг. ет: çəki çəktək, tiktə tiktək).

تَبْزُشَقْتَبْزُدِم

tabzuguk tabuzdim- мен ундан

бир топишмөкни сурадим (мүг. ет: *sorğu sormağ*).

مَنَاضَكَر تَسْعَتَزْدَم

мэн анар *түтсүг түтүздөм*- мөпунга васият килдим (мүг. ет: *vəsiyyət vəsiyyətlədim*).

بِشْعَبْشُدِي

пушуг пушдө-хафа бұлди, күнгил сикилди, ичи пишди (мүг. ет: *bişmiş bişmək*).

أَتَكْنَجَاتُكَنْدِي

откунч откүндө - хикая айтди.

أَلْمَنَاابِتْكَبْتَشُدِي

ол мэна *бітік бітішдө* - у менга хат (*bu hisse başka dildədi*) битишда (езишда) ердәм килди (мүг. ет: *jazы jazmaq*).

أَلْمَنَاجَقْمَاقْجَشُدِي

ол мэна *чакмак чакшдө* - у менга чакмок чакишда ердәм берди (мүг. ет: *chaxmaq chaxmaq*).

أَلْ مَنَاكَ بَرَلَا تُكُونُ تَكْشُدِي

ол мэнин, *бірла түгүн түгүшдө* - у мен билан тутун тутишда бахслашди.

أَلْمَنَاكْجَكْجَكْشُدِي

ол мэна *чэкік чэкішдө* - у менга хатта нукта кунишда ердәм берди.

تَرْغَرْ أَدِي

таріг тарілді - экин экилди (мүг. ет: *əkin əkmək*).

تَشْكَتْشُدِي

mouçak mouıldi- ўрин солинди (мүг. ет: döşək döşəmək).

الانكار تيز كسيز ندى

ал нар *səzik səzindi* - у, у одам хакида гумон килди.

ارتكماقلىنجقلىدى

эр тэгма *kilinch kilindi*- одам хра бир ишни ишлабу.

تېز غقتېز دى

tabuzguk tabuzdi- томизғини томизди (мүг. ет: damcı damızmaq).

ار المنالندى

эр *alimin alindi*- карз берган обам карзини бир узундириб олди.

Lügətdə bu feillərin müxtəlif formaları da (növləri) verilmişdir (məs.: *çaxmaq çaxışdı, çaxmaq çaxdı, çaxmaq çaxıldı, çəkik çəkışdi* və s.) ki, biz bunların yalnız bir növünü qeyd edirik.

Yuxarıda bütün misallarda daxili obyektlər absolyut halda işlədilmişlər. Yalnız son misal vasitəsiz təsir obyektini bildirir.

Misallardan da göründüyü kimi, bu tipli tərkiblər M, Kaşqari dövründə intensivlik, təkidlilik bildirdiyi kimi, bir sıra hallarda heç bir intensivlik və s. bildirmədən yalnız sadəcə qrammatik vasitə olaraq işlədilmişdir.

Qeyd olunan marib maribi, möşalbi tipli birləşmələrdə hər hansı bir intensivlik və s.-nin olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Bu tipli ifadələr nəinki Kaşqari dövründə, hətta indi də belə çalara malik deyillər (ona görə də «mürəkkəb feil» deyilir).

Daxili obyektli tərkiblərə aid S. Y. Malovun qədim türk mənbələrinə həsr olunmuş kitabından da çoxlu misallar göstərmək mümkündür. Məs.:

1. Улуғ сүһүи сүһүсмие (Малов, 32, 40)³⁰ - Ulu savař savařmış (вә ја «döyüş döyüşmiş»).

2. Jäğirmi сүһүи сүһүсмие (Малов, 32, 15)-igirmi savař savařmış.

3. Azıttı cavğə, itindi itik (Малов, 246). Bu xəbəri (сову,мүг. ет: сөз-сов)³¹ eşitdi, (вә) *итинбу итик*.

Bu ifadə V. V. Radlovun lüğətində(1, 15(8) *iüimmi imik* şəklində getmiş və "tələsmək" ("спешил") kimi tərcümə olunmuşdur).

4. Bu *bitis bitirma* atısı Yöl (l) iğ, t (iqin), (Malov, 28). – Bu *yazım yazan* onun nəvəsi Yollıq t (eqin).

5. *Cü cülänän ..* (Малов, 29) – *Qoşun qoşunlamaq...*

S. E. Malov həmin əsərinin lüğət hissəsində *bitig bitig* (372) – *yazı yaz, yilvi yilvila* (388)- "*Заниматься волшебством, шаманить*", *yükünс yükün-* (390)- "*клянутся молиться*" kimi ifadələri qeyd edir.

Q. K. Bağırov XV əsrdə (yaşamış «Şəms» təxəllüslü «nəməlum şairin» «Qisseyi-Yusif» poemasının dilində daxili obyektli feillərin müxtəlif növlərinin işləndiyini göstərir və bunların «tərz dərəcəsi», «tərz münasibəti» yaratdığını qeyd edir³². Müəllif buradakı daxili obyektli feilləri belə qruplara bölür: «...v) Məsdərlə feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillər.

Atmaq atdı (çənkəl, qarmaq atmaq)

Dərdinə dözmədi kəndi oğlunun

Atmağ atdı oğlun əlindən anın.

q) Bir isim və həmin isimdən yaranan düzəltmə feildən

³⁰ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951.

Bu əsəri bundan sonra yuxarıdakı şəkildə ixtisarla göstərəcəyik.

³¹ S. E. Malov bu sözü sav-слана, молва şəklində tərcümə etmişdir (376).

³² Вах: Q. K. Bağırov. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair (M. F. Axundov adına АПДЯ-нин Elmi əsərləri, XI buraxılış, Bakı, 1961, səh. 50).

əmələ gələn daxili obyektli feillər.

Yük yüklə(mək):

Çəküb yük yüklədilər...

d) Eyni feilin müxtəlif şəkildə birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb feillər.

Çıxmış çıxmaq-xilas olmaq, buraxılmaq mənasında.

Bu zindan əhli bil ey şəhriyarı

Ki, *çıxmış çıxmasalar* cümləvarı...

e) *Bilu bil(mək)*—yəqin bilmək.

Ki mən sultani-Misrəm *bilu bilgəb*³³.

Müəllif, göründüyü kimi, bunların gah «tərz münasibəti»... yaratdığını, gah mürəkkəb feil olduğunu, gah da daxili obyektli feil əmələ gətirdiyini göstərir. Lakin əsas məsələ burasındadır ki, bu kimi «daxili obyektli» birləşmələr XV əsrdə də ədəbi-bədii dildə işlənmişdir.

1.8. Daxili obyektli tərkiblərin sırası dəyişdikdə «daxili təyinli» tərkiblər əmələ gəlir. Bu zaman tərkibin əvvəlinə keçirilmiş feildə müəyyən morfoloji dəyişmələr özünü göstərir, ikinci yerə keçmiş isim isə müvafiq şəkildə qəbul edilir.

«*İş işləmək*» daxili obyektli birləşmədir. Bunun sırası dəyişsə, «işlədiyi iş» tərkibi yaranar ki, həmin birləşmə müxtəlif şəkillərə düşə bilər: *işlədiyim iş, işlədiyimiz iş, işlədiyimiz işimiz, işlədikləri işlər* və s. Deməli, bu birləşmələr daxili obyektli tərkiblərə nisbətən daha geniş miqyasda qrammatikləşə bilər, sözdəyişdirici şəkildə qəbul edə bilər. Əvvəlkilərin əks sırası üzrə, «tərsinə» qurulmuş bu tərkiblər də dilimizdə işlədilməkdədir.

Məs.:

Əkdidi(-m, -iz) əkin(-im, -iz); müq. et: *əkin əkmək.*

Söylədiyi(-n, -iz) söz(-ün, -üz); müq. et: *söz söyləmək.*

³³ Bax: Q. K. Bağırov. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair (M. F. Axundov adına APDİ-nin Elmi əsərləri, XI buraxılış, Bakı, 1961, səh. 51).

Qədim mənbələrdə bu kimi «daxili təyinli» təkrarlar geniş yayılmışdır. Məs.:

1. *Tiləmiş tilarka jötürdüm əlig* (Malov, 266) | *Dilədiyim diləyə* əlim çatdı (hərəkət: "əl yetirdim") — Yəni diləyimə, arzuma çatdım.

2. Qayayım, bən özüm bilgə Tönuquq *ötüntür ötün-cü min as idü bərlü* (Malov, 62) — Mənim xaqanı mənim özümdən, müdrək (bilikli) Tönuquqdan *ötüntük ötücümü eşit-di*.

S. Y. Malov bu ifadəni «Изолеженная просьба» kimi tərcümə edir. Bir növ "*xahişlədiyim xahişim*" (?) kimi.

3. Турк будун illäyk ilin *ычыну ыбмыс*, кағанладук кағанын жітүрү ыбмыс (Malov, 29, 6—7).³⁴

Daxili təyinli birləşmələrin birinci tərəfləri əsasən *-dıq...* (+ nisbət şəkilçisi) və *-an...* feili sifət şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş təyinlərdən ibarət olur³⁵.

Təki *yazdığım yazı...* oxşasın ürəkləri (B. Adil); Şiddətlə *yağan yağış* indi dayanmışdı (F. Xoşginabi); Otaq lal, otaq isti; *Yatdığım yataq* isti (N. Gəncəli); Onun *qurduğu qurğudan* fələk də baş açə bilməz (Ə. Sadıq); Öylə isə, *geydiyin geyim* neçin belə sadə? (H. Cavid); Alnında *düyünlənən düyünü* görürdü (S. Rəhimov); Həlakular evinə *gələn gəlin...* indi nə edir? (S. Rəhimov); Ədaləti, doğrunu *ayaqlayan ayaq* var (R. Rza).

«Göz görmək» ifadəsini də (tutaq ki, lap şərti olaraq) daxili obyektli ifadə hesab etmək mümkündür. Bunların da hər ikisi əslində eyni kökdən (Kö-») düzəldiyi məlum məsələdir. Bunun da daxili obyektli tərkib olduğu oradan aydınlaşır ki, *göz gör-*

³⁴ S. Y. Malov bu təkrarların komponentlərinin əks sırada düzümü ilə əmələ gələn tərkibləri (bizim "daxili obyekt" hesab etdiklərimizi) "qoşa ifadələr" (парные выражения) hesab edir. Məs.: .. illirtç ilcürüm mie kafanlyğyf kafanсыратмыс-ellini elsizləşdirmiş, xaqanlımı xaqansızlaşdırmış.

³⁵ Daxili üzvlü birləşmələrin bu xüsusiyyətləri başqa türk dillərində də müşahidə edilir. Məsələn, N. Hikmətin dilindən misallar: 1. Ben sana oyun oynamadım; 2. Bana oynadığın oyundan memnunmusun?

mək—görmək [+ («intensivlik»)]. Odur ki, bunu müasir dildə pleonastik ifadə hesab etmək mümkündür. Bu pleonazmı o zaman daha aydın görmək olar ki, həmin ifadə də əks sıra üzrə qurulsun. Məs.:

Görür gözüüm görməz oldu (DQ)36; Dəli Domrulun *görər gözü görməz oldu*. *Tutar əlləri tutmaz oldu*. (DQ) (Müq. et: müasir dilimizdə frazeoloji tərkibin daxilində—«*görən gözü yoxdur*»).

«Əks sıra» üzrə düzəlmiş bu tərkiblərdə feil mütləq feili sifət formasında çıxış edib daxili təyinə çevrilir.

Başqa misallar:

1. *Köpür közüüm körməz təz, bilip bilicim bilməz təz* болты (Malov, 33, 17)- *Görən gözüüm görməz tək* (yəni “kor”), *bilən biliyim bilməz tək* oldu.

2. Könül kimni səvsə, qamuju səvüg, *Körür Rözrə kirsə, körünməz boeur* (Malov, 553). Könül kimi sevsə, onun hər işi əziz olar; (Qüsurları) *görən gözüünə girsə, görünməyəcəkdir*.

1. 9. Daxili obyektli təkrarların ikinci tərəfləri (feil komponentləri) adətən təsirli feillərdən ibarət olur. Bu da təbiidir. Təsirsiz feil obyekt («daxili obyekt») tələb edə bilməz. Habelə bu təsirli feillər məlum növdə çıxış edirlər, məchul növdə işləmə bilməzlər. Məchul feillər adətən təsirsiz feillərdir. Odur ki, daxili obyektli feil məchul növdə işlədilan kimi ifadə öz rol və funksiyasını bütövlükdə dəyişməli olur, indi daxili obyekt də «daxili subyektə» çevrilmiş olur³⁷. Məs.:

1. Nə *daş daşıyan* var, nə palçıq qatan; 2. Bina üçün yer ayrılır, *daş daşınır*, əhəng yanır (C. Gözəlov).

İkinci cümlədə feil məchul formada olduğundan burada obyektədən söhbət gedə bilməz. Bu vəziyyətə aid bir çox misal

³⁶ Bu cümlədə iki intensivlik əmələ gətirən təkrar tipi birləşib daha yüksək intensivlik («çoxpilləli təkrar») əmələ gətirmişdir. «Görür gözüüm» və «gözüüm görməz oldu» ifadələrinin hər ikisi təkrarlardan təşkil olunmuşdur.

³⁷ Daxili subyektlər haqqında «feil cümlələr təşkil edən təkrarlar» bəhsində geniş danışılır.

göstərmək olar:

Yazı yazmaq—yazı yazılmaq. Ələk ələmək—ələk ələnmək.

Buradan da «*yazısı yazılmaq*», «*ələyi ələnmək*» tipli frazeoloji birləşmələr meydana gəlir.

Bənnasız *hörgü görülməz* («Koroğlu»).

Daxili obyektli birləşmələrin ikinci— təsriflənən feil olan tərəfləri adətən məlum formada olur. *Yazı yazmaq*.

Feillər məchul növdə işləndikdə isə daxili obyektədən danışmaq mümkündür deyildir. «*Yazı yazıldı*» cümləsinin birinci tərəfi artıq qrammatik subyekt—mübtədadır. Bu təkrarlı ifadələri isə şərti olaraq «daxili subyektli təkrarlar» adlandırmaq olar. Əlbəttə, daxili subyektli təkrarlar hər vaxt feilin məchul növü ilə bağlı deyildir.

Elə bil ki, zülfü *darar daraqlar* (Şəhriyar).

Dənizdə *dalğalar dalğalanırlar*; Sahildə axışan insan axını («Bakı», 28. VII 66).

Qeyd olunan ifadələr «subyekt (—mübtədə) + feil» birləşmələridir. (İkinci misalda «axışan... axın» təkrarı da diqqəti cəlb edir).

Məchul növ ilə bağlı daxili subyektli təkrarlardan komponentlərin yeri dəyişilməklə yaranan daxili təyinli təkrarlar çox yayılmışdır.

Evində *içilən içki* heç piyaniskənin evində içilməz. (C. Məmmədquluzadə).

Türkcədə: .. Kendlisi için *yazılan yazıları* kizi toplar (N. Hikmet); *Yatacak yatağı* olmadığı için küllərin üzerine uzanıyormuş. (Güzel masallar)».

Beləliklə, dilimizdə daxili obyektli birləşmələr ilə yanaşı daxili subyektli, daxili təyinli, daxili zərflikli (bunlar haqqında bəhs olunacaqdır) birləşmələrin olduğunu da müəyyən etmək mümkündür. Ona görə də biz belə tərkiblər əmələ gətirən təkrarları «daxili üzvlü təkrarlar» deyərək bir ümumi başlıqda birləşdirə bilərik. Daxili üzv termini yeni deyildir. Adətən, ikinci və üçüncü növ təyini sözbirləşmələrinin birinci tərəfləri «daxili üzv»

(daxili təyin) hesab olunur. Burada yeni cəhət odur ki, daxili üzv məsələsi məhz təkrarlar nöqtəyi-nəzərindən izah edilir.

Daxili üzvlü təkrarlar tabeli sözbirləşmələri əmələ gətirir və sözbirləşməsinin ümumi strukturu nöqtəyi-nəzərindən də maraqlıdır. Həm də görəcəyimiz kimi, daxili üzvlü təkrarlar yalnız feillər ilə əlaqədar deyildir. Adlardan ibarət olan təkrarlı birləşmələrdə də daxili üzvlər geniş yayılmışdır.

I. 10. Daxili üzvlü tərkiblərdən Brokkelman geniş bəhs edir. Bu tipli tərkibləri «Paronomaziya» (Paronomasie) adlandıran müəllif onların bir neçə növünü qeyd etmişdir. Brokkelman paronomaziya termininə ən müxtəlif təkrarları daxil etməklə (leksik, sintaktik, üslubi-emosional) bunların on iki növünü müəyyənləşdirmişdir³⁸.

Qəbən də paronomaziya bəhs edir və nisbətən məhdud miqdarda birləşmələri buraya daxil edir³⁹.

Paronomaziya termini (bəzən də annominasiya deyilir) üslubi termindir⁴⁰ və məhz hind-Avropa dilçiliyi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Hind-Avropa dillərində bu kimi təkrarlar doğrudan da azdır və üslubi səciyyə daşıyır.

Türk dillərində (xüsusilə Azərbaycan dilində) vəziyyət başqadır. Burada bu kimi təkrarlar cümlənin, ifadənin quruluşu ilə, geniş mənada dilin strukturu ilə əlaqədardır.

Brokkelman *hara getsə getsin (qaisi yirgâ kitsâ kitsün)* tipli cümlələri də paronomaziya daxil edir. Burada üslub ilə əlaqədar nə var? Azərbaycan dilinin cümlələrinin ən geniş yayılmış və bütün üslublarda işlənən növlərindəndir.

Bu tipli təkrarlardan üzvlənməyən cümlələr ilə əlaqədar geniş bəhs olunacaqdır. Hələlik onu qeyd edək ki, ümumiyyətlə sintaktik-konstruktiv təkrarlar tədqiqatçıların nəzərindən qaçma-

³⁸ Dr.L. Brockelmann. Osttürkische grammatik der islamischen litteratursprachen Mittelasiens, Weidien, 1954, səh. 368-371.

³⁹ A. von Gabain/ Alttürkische grammatik, Leipzig, 1950, səh. 172-173.

⁴⁰ Ж. Марузо. Словарь лингвистических терминов, ИЛ, М., 1960, səh. 202.

mışdır.

Brokkelman daxili obyektli, daxili adyektli, daxili atributlu, daxili subyektli və s. feillərdən bəhs etmişdir.

O, «subyekt ilə feilin» eyni kökdən olması ilə yaranan paronomaziya aid müxtəlif müəlliflərdən bir çox misallar göstərir. Məs.:

*Yağmur yağur! yağmur yağmadı, yağmur yağdı, yağın yağ-ar, yağın yağandıyâğ, aqın aqın aqar, aqtı aqın, rör rörürdü, ya-sın yasnadı, rör körräginkä, häriyil yilsa.*⁴¹

Bizcə, bu misalları «daxili subyektli təkrarlar» da adlandırmaq olar. Bu təkrarların birinci komponentləri subyekt (mübtəda) rolunda çıxış etmişdir. Məs.:

*Qar qarlamaq*⁴². *Yağış yağmaq*:

Tufan qopdu, *yağış yağdı*(C. Gözəlov); İşdən çıxandan on gün sonra *vurğun vurmuş* kimi yığılıb öldü (Mir Cəlal); Sənə hansı *vurğun vurmuş* güllə atdı (M. Əlizadə).

Brokkelman göstərir ki, bu kimi təkrarlar adətən meteoroloji hadisələri⁴³ ifadə etmək üçün işlənir. Bu cəhətdən «ölü öl-mək» ifadəsi istisna hesab oluna bilər. Maraqlıdır ki, bəzən bu ifadənin işlədilməsinə etiraz da edirlər (Bu zaman ifadənin məntiqi cəhəti nəzərə alınır; *ölü öl*ə bilməz, diri, canlı məxluq ölür). Lakin məsələ burasındadır ki, bu daxili üzvlü (subyektli) təkrar ifadələri differensiaslaşdırıb, qrammatik cəhətdən üzvləndirib mübtəda və xəbərə ayıraraq təhlil etdikdə belə alogizm meydana çıxır. Əslində isə ifadə bütövlükdə bir anlayış, məfhum bildirir, hələ qrammatikləşməmişdir, intensivlik-emosionallıq üstündür və buna görə də «qeyri- məntiqilik» olması təbiidir. Daxili subyekt qrammatik əlamətlər qəbul etdikdə isə ifadənin tərkibində üzvlənmə— mübtəda və xəbərə ayrılma, parçalanma baş verir.

⁴¹ Dr. L. Brockelmann/ Osttürkische... səh. 368.

⁴² *Şifahi nitqdən*.

⁴³ Dr. L. Brockelmann/ Osttürkische... səh. 368.

*Ölsə ölü*n quyla əmanət onu (Qəmküsar).

1. II. V. İ. Aslanov adı çəkilən məqaləsində feil kökündən -*ış*... şəkilçisi ilə düzəlmiş daxili obyektlərdən bəhs edərkən göstərir ki, təsirlik hal şəkilçisi qəbul edən daxili obyektlər «konkret mənə kəsb edir», qalanlar isə (təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməyənlər) intensivlik və s. bildirir.

İrəlidə qeyd olunduğu kimi, daha bir sıra şəkilçilər vasitəsilə feildən düzələn daxili obyektlərdə eyni xüsusiyyəti görmək mümkündür. İndi göstərmək lazımdır ki, feil kökündən isim (daxili obyekt olan isim) əmələ gətirən bütün şəkilçilərin qoşulduqları sözləri (burada leksikləşmə hadisəsi özünü göstərsə də) lüğət materialı hesab etmək mümkün deyildir. Bu düzəltmə isimlərin yalnız bir qismi tam leksik vahid kimi dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilər. Məsələn, *əkin əkmək*, *çəki çəkmək*, *tikmə tikmək* və s. tərkiblərin birinci tərəfləri kimi...

Adətən belə birləşmələrdə yalnız leksik mənə özünü göstərir; burada heç bir emosional-subyektiv mənadan söhbət gəda bilməz. Emosional mənalı tərkiblərin, yəni əsasən intensivlik və s. məqsədi ilə düzəldilmiş tərkiblərin birinci tərəfləri isə dilin leksik sisteminə daxil ola bilmir.

Məs.: *Aşırımlar aşdılar, keçirirlər keçdilər*, özlərini Ruma yetirdilər («Koroğlu») — cümləsində qeyd olunan tərkiblərdən birincisinin obyekti (aşırım) bir leksik vahid kimi lüğətə düşə bildiyi halda, ikincisinin obyekti (keçirim) lüğət materialı deyildir, Fərdi (analoji) üsulla düzəldilmişdir, emosional-subyektiv çalara malikdir və s.

Bu kimi hallarda birinci komponentlərin tam leksikləşib-leksikləşmədiyi onların cümlədəki rolu, yeri ilə müəyyən edilə bilər. Leksik vahidə çevrilmiş olan obyektləri — isimləri cümlədə təyinlənən kimi də işlətmək, eyni kökdən düzələn feili isə burada təyin yerində işlətmək mümkündür. Məsələn, «*geyim geymək*» ifadəsi daxili obyektli feildir. Sözlərin sırasını dəyişmək, ikinci tərəfi birincinin təyini etmək olar: *geydiyin geyim* kimi.

Habelə «*endiymiz eniş*», «*döşənmiş döşək*», «*əkilmiş*

əkin» və s. tipli tərkiblər göstərir ki, buradakı düzəltmə isimlər öz əsillərindən çox-çox uzaqlaşmış, mütəəddiləşmişdir və öz əsilləri ilə heç bir leksik və qrammatik əlaqəyə (statik planda) malik deyillər. Qalan birləşmələrdə isə sözlər öz əsillərindən o qədər də uzaqlaşmış, canlı sintaktik və semantik əlaqələrini mühafizə edirlər.

Məs.: *Camaata deməlisini dedi, tapşırmağını tapşırırdı* («Koroğlu») — misalında olduğu kimi...

Bu son misalda hər şeydən əvvəl bir cəhət diqqəti cəlb edir: bütün irəlidə qeyd olunan düzəltmə köklərdən ibarət daxili obyektlər substantiv isimlərdən ibarət idisə, bu son misalda daxili obyektlər substantivləşmiş feili sifətlərdir.

Məlum olur ki, nisbət və təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş bir sıra feili sifətlər də daxili obyekt vəzifəsində işləyir. Bunlar dilçilik ədəbiyyatında izah edilməmişdir.

Feili sifətlə ifadə olunan daxili obyektlər də qətilik, intesivlik, təkidlilik bildirir.

1. *M o l l a*. Sən elə salmışsan padşahlığıma, nıx *dediyini deyirsən*. («Molla Nəsr. lət.»)

Bu cümlədə «*dediyin deyirsən*» ifadəsi «*dediyində israr edirsən, qətiyyət göstərirsən*» mənasındadır.

2. *Mən səndə gördüyümü görmüşəm* («Koroğlu») — cümləsində «*gördüyümü görmüşəm*» isə qeyri-müəyyən (bu «qeyri-müəyyənlik» xalq dilinə xasdır) mənada işlənilmiş sabit birləşmə — frazeologizmdir, xalq dilinə məxsus frazeoloji ifadədir; hər halda yuxarıdakı misaldan fərqlidir.

Bu iki eyni tipli (şəxs və zaman müxtəlifliyini nəzərə almasaq) misalın müxtəlif mənə bildirməsi onu göstərir ki, bütövlükdə belə birləşmələr də əsasən leksik (və ya «leksik-qrammatik» — A. M. Şerbak) birləşmələrdir. Bu leksik birləşmələr həm həqiqi, həm də (ən çox) məcazi mənada işlədilir.

Feili sifətlərdən ibarət daxili obyektlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə formalaşır:

a) *-duq, -dik, -duq, -dük* şəkilçisi feil kökünə qoşulub nis-

bət və əsasən təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənir; düzəltdiyi feil ilə birlikdə çıxış edir. Buradakı daxili obyekt cəm şəkilçisi də qəbul edə bilər.

Koroğlu elə *dediyini dedi* («Koroğlu»); Amma mən *gördüklərimi gördüm* («Koroğlu»); Mən ondan *gördüyümü görmüşəm* («Koroğlu»); *Qırdıqlarını qırıb, öldürdüklerini öldürüb*, özləri də qaçıb əldən çıxacaqlar («Koroğlu»); Könül gərək *istədiyən istəyə* (Aşıq Ələsgər).

Milli dilimizin («xalq dili») bu ifadə tərzli yazılı ədəbiyyatda da geniş yayılmışdır.

Atan Əliquludan *çəkdiyimi çəkmişəm* (S. Rəhman); Məşədi *bildiyini bilirdi*, inanmışdı (N. Nərimanov); ...Genə dik *dediklərini deyib* əl çəkmirlər. (Qəmküsar); S ü l e y m a n. Həyat ki, onun dediklərinə baxan deyil, onsuz da *elədiklərini eləyəcək* (M. İbrahimov); H ə s ə n o v. Mən onda *gördüyümü görmüşəm* (M. İbrahimov); Mən bu təzələrdə *gördüyümü görmüşəm* (H. Mehdi); Mən *dediyimi demişəm*, Şahmar, niyə özünə əziyyət verirsən? (İ. Məlikzadə); Onda mən *gördüyümü görmüşəm*, indən böylə; Etmərəm itaət ona gər ola qibləm qazı (Q. Zakir); Eylə ki, *aldığımı aldı* zəhər tək tənbel (Q. Zakir).

Birinci tərəflərin cümlədə işlənməsi, habelə komponentlər arasına başqa sözlər (aşağıda misallar veriləcəkdir) daxil edilə bilməsi hələ bu tipli tərkiblərin tam leksikləşmədiyini, mənada olan emosionallıq və qeyri-müəyyənlik (habelə fərdilik) bunların tam morfolojiləşmədiyini, yəni konkretlikdən tam uzaqlaşmadığını, buradakı abstraksiyanın başa çatmadığını göstərir. Doğrudan da, bu kimi tərkiblərin bir qismi qeyri-müəyyən və konkretir. Məs.:

«Mən onda *gördüyümü görmüşəm*» cümləsində qeyd olunan ifadə konkretir, habelə məcazi (-intensiv) mənəlidir (məcazilik isə konkretlik ilə daha çox bağlıdır). İfadə bütövlükdə bir (qeyri-müəyyən olsa da) mənə bildirir. Bunun heç bir tərəfi başqa (sinonim) söz ilə əvəz oluna bilmir. Lakin «*qırdıqlarını qırıb*», «*öldürdüklerini öldürüb*» (yuxarıdakı misallara bax) birləş-

mələri nisbətən dəqiq və abstrakt (müəyyənləşmiş) məna ifadə edir.

Başqa sözlə «*dediyini deyirsən*» birləşməsi ümumiləşmiş birləşmədir, yeni məna bildirir (irəlidə izah olunmuşdur). «*Onun dediyini deyirsən*», «*dediyin sözü deyirsən*» (buradan isə «*həmin sözü deyirsən*» birləşməsinə çox az qalır ki, artıq bu birləşmədə təkrar ləğv edilibdir) tərkibləri isə ümumilik yox, dəqiqlik bildirir.

Göstərilən birləşmələrdəki bu ikili xüsusiyyət bunların bir qisminin leksik (frazeoloji) birləşmə, ikinci qisminin isə qrammatik (sintaktik) birləşmə hesab edilməsinə əsas verir. (Təsadüfi deyil ki, bəzən bunları ümumən bir adla—«leksik-qrammatik» birləşmələr termini ilə adlandırırırlar).

«*Sən də onun dediyini deyirsən*» cümləsində qeyd olunan tərkib ona görə dəqiqdir ki, «*dediyini*» əvəzinə «*dediyi sözləri*» («*sözünü*...») də işlətmək olar. Həm də buradakı «*onun*» sözü—yiyəlik halda işlənmiş bu söz ümumi qrammatik qanuna görə özündən sonra nisbət şəkilçili bir söz ilə birləşməlidir. Misalımızda belə bir söz «*dediyini*» («*onun dediyini*») sözüdür. Başqa cür desək, «*dediyini*» sözünün tərkibindəki «*i*» şəkilçisi (*dediy-i-ni*) üçüncü şəxs təkin nisbət şəkilçisidir, qrammatik şəkilçidir. Lakin «*(elə) dediyini deyirsən*» ifadəsindəki «*dediyini*» sözünü belə ünsürlərə bölüb təhlil etmək o qədər də düzgün deyildir. Burada həmin «*i*» ünsürü artıq qrammatik şəkilçi—nisbət şəkilçisi kimi dərk olunmur. Əks halda bu tərkibdən əvvəl yiyəlik halda işlənmiş bir sözün gəlməsi vacib idi. Deməli, bu sonuncu birləşmə intensivlik bildirən qeyri-müəyyən (məcazi) mənalı leksik (frazeoloji) vahiddir. Əvvəlki cümlədəki təkrar isə heç bir intensivlik bildirməyən dəqiq mənalı qrammatik (sintaktik) vahid idi.

Habelə müqayisə edək:

1. Mollanın dediyini elə, *elədiyini eləmə*.

Qeyd olunan ifadə dəqiq mənalıdır, burada fail və məful məlumdur; söhbət üçüncü şəxsin təkindən gedir və s. Qramma-

tik birləşmədir.

2. Fələk bizə *elədiyini elədi* («Koroğlu»).

Qeyd olunan ifadə qeyri-müəyyəndir, məcazidir, bütövlükdə intensivlik bildirir. Leksik birləşmədir.

Şübhəsiz, bu ikinci tip misallarda dəqiqləşdirici «öz» sözü implisit tərzdə iştirak edir. Lakin faktik olaraq belə dəqiqləşdirici sözdən məhrum ifadə bir qeyri-müəyyənlik bildirir. Ümumilik və qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyindən ki, belə leksik (frazeoloji) birləşmələr atalar sözləri və zərbül-məsəllərdə daha çox işləkdir.

Sən *saydığını say*, gör fələk nə sayır; Lakin qəza *işlətdiyini işlətdi* (C. Cabbarlı); Yox, hacı, mən o qızda *gördüyümü görmüşəm* (C. Cabbarlı).

Leksik birləşmə təşkil edən təkrarların komponentləri cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girən kimi ifadə bütövlükdə öz məzmun və funksiyasını dəyişir, yeni keyfiyyət kəsb edir, daxili üzv ləğv olunur; birinci komponentlər daxili üzv olmaq xüsusiyyətini itirir.

1. O tərs kimi öz *dediyini deyir*.

1. Padşah heç nəyə qulaq asmayıb *dediyini dedi* («Nağıllar») — cümlələrindən birinci misalda təkrarın birinci tərəfini başqa sözlər ilə (*istədiyini, arzusunu, sözünü...*) əvəz etmək olarsa, ikinci misalda belə bir əməliyyat aparmaq mümkün deyildir.

Birinci tipli təkrarlar sözün əsil mənasında artıq (forma və məzmun vəhdətinə görə) təkrar deyildir. Bunların komponentlərinə cümlənin ayrı-ayrı üzvləri kimi baxmaq lazım gəlir. Burada daxili üzvlər cümlədə özündən əvvəlki sözlər ilə qrammatika və mənacə əlaqəyə girir, əvvəlki birləşmədən uzaqlaşır. Dəqiqləşdirici — təyinedici sözlər təkrar kompleksin komponentlərini bir-birindən uzaqlaşdırır.

Daxili üzv başqa sözlər ilə əlaqələndikdə, yəni bütöv təkrar tərkibdən ayrıldıqda başqa morfoloji şəkillər də (*-dıq...* əvəzinə *-an...* feili sifət şəkilçisi) kəsb edə bilər.

Sən də *o deyəni deyirsən* (C. Cabbarlı); ...Elə falçı da mən

deyəni deyir (M. İbrahimov)⁴⁴.

Müxtəlif qrammatik əlamətlər qəbul etməklə üzvlənməyən ümumi (intensiv) mənalı təkrarlar dəqiqləşdirilir və üzvlənir. Daxili obyektə qoşulan sözdəyişdirici şəkilçilər həmin üzvü «öz feilindən» uzaqlaşdırır, onun cümlə daxilində müstəqilləşməsinə imkan verir. Aşağıdakı hallarda təkrarların birinci komponentləri müstəqil cümlə üzvünə çevrilmiş olur:

1) Daxili obyekt cümlədə başqa üzvlər ilə əlaqəyə girdikdə;

Hər nə *soruşursan soruş*, mən *dediyimi* onlar da *desinlər* (C. Məmmədquluzadə); Sən də onun *dediyini deyirsən* (Ə. Sadiq); Adam anasının *dediyini deyər*, ayrı söz deməz (C. Gözəlov); Mən də Çopurun *istədiyini istəyirəm* (S. Hüseyn).

2) Təkrarın komponentləri arasına başqa sözlər daxil olduqda;

Bu da onun *danışdığı sözləri danışır* (F. Xoşginabi); Baharıstan mahalı *görmədiyi baharı gördü* (S. Rəhimov); Zəhmət adamı... padşahın *gördüyü işləri görməz, görmədiyi işləri görər* (S. Rəhimov).

2) Komponentlərdən hər hansı biri başqa formal əlamət qəbul etdikdə;

Elbaşı indiyə qədər *düşünmədiklərini düşündü* (S. Rəhimov); Sən *bilmədiyinşeyləri bilir* («Azərbay. nağ.»); Onda hər adamın *görmədiyini görmək* məharəti var (C. Gözəlov).

Əslində göstərilən hər üç xüsusiyyət bir-biri ilə əlaqədardır və biri digərini tamamlayır. Başqa sözlə, qrammatik səciyyə kəsb etmiş komponentlər artıq məndən, tərkibdən asılı olmur (motivləşmə pozulur) və müstəqillik kəsb edə bilir.

b) *-ası, -əsi* feili sifət şəkilçili sözlər substantivləşərək daxili obyekt rolunda işlənir.

Gəldi *geyəsisin geydi* (DQ); Məşədi M ə m ə d. Gözəl

⁴⁴ – an, ən feili sifət şəkilçisinin təkrarlarda rolu haqqında “üzvlənməyən cümlələr” bəhsində geniş danışılır.

qarıdan biz eşidiləsinə eşitmişik (R. Əfəndiyev).

Bu təkrarların da birinci komponentləri cümlədə başqa sözlər ilə qrammatik rabitəyə girdikdə ifadə nisbətən dəqiqləşir, müəyyənləşir.

Az zamanda qoyunların *kəsiləsinə kəsdi, satılmasını satdı* («Atalar sözü» kitabından); H a c ı Q a s ı m. Mən də işin təhrinə baxaram, *söylənəsi isə söylərəm, söylənməyəsi isə yox* (R. Əfəndiyev).

Müasir ədəbi dilimizdə əsasən feilin lazım şəklinin formal əlaməti hesab edilən *-ast, -əsi* şəkilçilərinin bir çox mənə xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər M. Rəhimov tərəfindən ətraflı şəkildə izah edilmişdir⁴⁵.

Müəllif göstərir ki, *-ast, -əsi* şəkilçisi həm də «bir sıra feillərə birləşərək bitişdiyi feilin ifadə etdiyi hərəkət üzrə əşyalaşmış, predmetləşmiş feili isim (kursiv M. Rəhimovundur—M. A.) əmələ gətirir⁴⁶. M. Rəhimov diqqəti bu cəhətə cəlb edir ki, hələ M. Kaşqari «*-ast, -əsi* formasının bütün feillərdən (kursiv M. Rəhimovundur—M. A.) alət adı bildirən isim düzəltdiyini»⁴⁷ göstərmişdir. Vaxtilə həmin şəkilçi ilə sözdüzəltmə üsulu məhsuldar olmuş, sonralar bu üsul öz yerini başqa vasitələrə vermişdir.

Məqsədimiz *-ast, -əsi* şəkilçisi ilə düzələn sözlərin daxili obyekt kimi də işləndiyinə nəzər yetirməkdir ki, M. Rəhimov göstərilən əsərində bu barədə danışır. Gətirilən nümunələrdə isə belə daxili obyektli nümunələr də vardır. Məs; 1. Gəldi *geyəsini geydi* evinə getdi (DQ); .2. Fakirlərə yedirmək və *giyəsilər giydirmək*⁴⁸.

v) *-malt, -məli* feili sifət şəkilçili sözlər substantivləşərək daxili obyekt rolunda işlənir.

⁴⁵ Bax: Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixindən, Bakı, 1965, səh. 222-267.

⁴⁶ Yəni orada, səh. 250.

⁴⁷ Yəni orada, səh. 252.

⁴⁸ Bu misal Türk dili tədqiqatçısı M. S. Mixaylovdan alınmışdır.

«Koroğlu» dastanından aşağıdakı misalları qeyd edirik:

Bolu bəy *deməlisini dedi, tapşırmasını tapşırdı. Səhər tezdən almasını aldı, götürməlisin götürdü. Beş gün, on gün, bir ay, almasını aldı, bağlamasını bağladı. Kənizi çağırıb tapşırmasını tapşırdı. Koroğlu öyrənməlisin öyrəndi, bilməlisin bildi.*

Bu kimi təkrarların da dəqiqləşdirilməsi, konkret şərait ilə əlaqələndirilməsi mümkündür. Bu zaman ya bütöv tərkibin əvvəlinə, ya da komponentlərin arasına dəqiqləşdirici sözlər əlavə edilir.

Çıxdaş etməlini də vaxtılı-vaxtında çıxdaş edir. (S. Rəhimov).

Bu misalda qeyri-müəyyənlik və konkretlik hələ də qalmaqda davam edir. Nitqdə (parole) bunların ən müxtəlif şəkilləri ola bilər.

Nəyin var *aparmalı*; özü daşıyıb *aparasıdır* (R. Rza).

Aşağıdakı misalda ikinci müvazi tərkibdə təkrar ləğv edilmişdir.

Burada *satmasını satıb, aparmasını götürüb...* köçdü (Ə. Haqverdiyev).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı «daxili obyektli» təkrarların birinci tərəfləri müəyyən təsirlik haldadır. İkinci tərəflər isə adətən üçüncü şəxs təkin şühudi keçmiş zaman formasında işlənir. Bu formalar az-çox dəyişdikdə çox çətinliklə sezilən məna dəyişmələri yaranır. Məs.:

«*Sevməlini sevəsən, gülməliyə güləsən gərək*» (R. Rza) — cümləsində birinci komponentin ikinci tərəfi arzu mənası bildirir və feilin arzu formasındadır. İkinci komponentin birinci tərəfi isə təsirlik hal deyil, yönlük hal şəkilçisi ilə işlədilmişdir. İş burasındadır ki, həmin tərkibin feil—xəbəri məhz yönlük hal tələb edir. «Nəyi gülmək» ifadəsi yoxdur. «Gülmək» feili «nəyə» sualını tələb edir.

Bundan isə o nəticə çıxır ki, «daxili obyektlər» nəinki vasitəsiz tamamlıq, həm də vasitəli tamamlıq rolunda işləyə bilər.

Ümumiyyətlə, daxili üzvlər müxtəlif şəkillərdə dəyişilir,

öz əslindən uzaqlaşır, başqa-başqa qrammatik xüsusiyyətlər kəsb edə bilər.

q) *-açaq, açək* feili sifət şəkilçili sözlər substantivləşərək daxili obyekt rolunda işlənir.

Alaçığı ald, verəcəyini verdi(«Koroğlu»);

Yeyəcəyini yesin, içəcəyini içsin(Danışiq dilindən).

Ümumiyyətlə, türk dillərində daxili üzvlü təkrarların müqayisəsi çox maraqlı nəticələr verə bilər. Bu xüsusi bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Hələlik onu deyək ki, ilk müşahidələr bir sıra başqa türk dillərində də belə təkrarların olduğunu göstərir. Bəzən bu təkrarlar Azərbaycan dilindən fərqli olduğu halda (E. V. Sevortyan alimin alindi tipli misallar gətirir), çox zaman bizim dilimizə müvafiq gəlir. Türkmən dilində belə misallar («Qö-roqlı» kitabında) heç də az deyildir.

Айтжагынайт-da qutar. Рөвшен жан менин инди болжагым болуб, боям сыныпдыр. İndi *етжегини ебин*, içini sovatdın... Sen *öz билегини билесен* болмыжамы.

Feili sifətlərlə ifadə olunan daxili obyektlərin (kök sözlərdən və feili isimlə ifadə olunanlardan fərqli olaraq) bir xüsusiyyəti də belədir ki, burada çox zaman müvazilik müşahidə edilir; leksik (və ya qrammatik) cəhətdən antonim və ya sinonim olan sözlər müvazi tərkiblər əmələ gətirir.

Bu cəhətdən bunlar üzvlənməyən cümlələr təşkil edən təkrarlara bənzəyir. Əslində bu təkrarlardan (üzvlənməyən söz birləşmələri kimi) sonralar bəhs etmək lazım idi. Lakin biz burada başqa bir prinsip gözlədik: daxili obyektli birləşmələri bir bölmədə birləşdirməyi zəruri bildik.

1. 12. Daxili obyektlərin bir qismində birinci təkrar komponentdən sonra «ilə» qoşması işlədilir. «İlə» qoşması vasitəsilə düzələn bu kimi daxili üzvlü təkrarların birinci tərəfləri sadə isim, feili isim və feili sifət (bəzən də məsdər) formasında çıxış edir. «İlə» ilə düzəlmiş daxili üzvlərin bir qismi isimlərdən ibarət olur. Feil isə həmin isimdən düzəlmiş olur. Düzəltmə feillərdə həmin isimlərin məzmunu vardır. Çünki hər hansı digər dü-

zəltmə söz kimi bu düzəltmə feillər də öz kökləri ilə— isimlərin ifadə etdiyi mənalar ilə əlaqəni tamam qırmır. Burada daxili üzv yalnız intensivlik məqsədi izləyir. Məs.:

Naz ilə nazlanır, edir işvə (S. M. Qənizadə); *Hündür hasarla hasarlanmış* bağ... var idi (M. İbrahimov); *Sürəkli alqışlarla alqışladılar* (C. Məmmədquluzadə); *İngilis tüfəngləri ilə tüfənglənilər* (C. Məmmədquluzadə); *Yaxasını ingilis sançağı ilə sançaqladı* (Heminqueydan); *Ətirlə ətirlədi*. İyrənc *zəhərlərlə zəhərləyir* (A. Tolstoydan); *Satira damğası ilə damğalayırlar* (M. Məmmədzadə); ...*Yaşıl rənglə rənglənmiş* ev görünürdü (İ. Hüseyinov).

Daxili üzvlərə qoşulan «ilə» qoşması sanki tamamlığı zərfləşdirir. Burada daxili obyektən çox daxili zərflik (adyekt) özünü göstərir. Daxili üzv məcazi mənə, idiom mənəsi alanda buradakı zərflik funksiyası daha aydın şəkildə təzahür edir.

Dörd gözlə gözlədilər yağışı(R. Rza).

Bu kimi daxili üzvlərin bir qismi də feil kökünə sözdüzəldici *-ış...* şəkilçisini əlavə etməklə düzələn isimlərdən ibarət olur.

Onun *gülüşü ilə gülür*, onun səsi ilə danışır (Ə. Kərim); Təhmət edici bir *baxışlaməyə baxdı* (S. Hüseyin);

G ü l s a b a h. Ancaq zəhərli bir *deyişlə deyirsiniz* (C. Cabbarlı); Bəzilərini isə pis *söyüş ilə söyən* xanın səsi tutulmuşdu (M. İbrahimov).

Birinci (misalda daxili üzvü atmaq və ya başqa dəqiqləşdirici söz ilə əvəz etmək olarsa, sonrakı misallarda daxili üzvləri «*tərz*», «*surət*» sözləri ilə əvəz etmək mümkündür.

Daxili üzvlər habelə feili sifət formasında özünü göstərir.

Gülənlər ilə gülüb, ağlayanlar ilə ağlayırıq(F. Köçərli);*Ölən ilə ölmək* olmaz (Danışiq dilindən).

Bu tipli daxili üzvlər feilin məsdər formasında da çıxış edir.

Çaxmaq ilə çaxıldım... (Xətai).

Bu təkrarların çox azında birinci tərəf üçün dəqiqləşdirici

sözlər olmur. Adətən isə birinci tərəfin öz təyinləri işlədilir.

Təəccüblü bir *səslə səsləndilər* (F. Xoşginabi).

Göründüyü kimi, bu «ilə» vasitəsilə düzələn daxili üzvlərin ilk (sıfır) forması çox az halda işlənir. Burada tərəflərdən biri—xüsusilə birinci tərəf öz təyinləri ilə birlikdə çıxış etməli olur. Məsələn, «*gedişi ilə getdi*», «*getmək ilə getdi*», «*yatmaqla yatdı*» və s. tipli təkrarlar ilk nominativ formada işlənir (lakin müq et: *naz ilə nazlanır*...). Bu təkrarların ilk komponentinin əvvəlinə dəqiqləşdirici sözlərin əlavə edilməsi zəruridir. Məsələn, «*O gedişlə getdi*», «*bu getmək ilə getdim*», «*o yatmaqla yatdı*», «*bu qalmaqla qaldı*» və s. («*O yatan yatdı*», «*o gedən getdi*», «*o qalandı ki, indi də qalır*» və s. kimi təkrarlar buraya əlavə edilə bilər).

Bu təkrarlar əsasən dəqiqləşdirici «*o*», «*bu*» işarə əvəzliləri ilə işlənir. Burada obyektədən çox hərəkətin tərz, zamanı və s. ifadə olunur. Odur ki, bunlara «*daxili zərflikli*» təkrarlar da demək olar.

Zənnimizcə, daxili obyektədən—ümumilik bildirən üzvdən törəmiş daxili zərflilər hadisəni nisbətən dəqiqləşdirir və intensivləşdirir.

Daxili zərflikli təkrarların (formaca bunlar nə şəkildə olsa da) iki əsas növü qeyd edilə bilər.

a) Təkrarın birinci komponenti məsdər formasında işlənir.

«*Qul bu qalmaqla qaldı Çənlibeldə* » («*Koroğlu*») —cümləsindəki təkrarın birinci komponenti daxili təyinedici üzv kimi işlənmişdir. Lakin bu üzv feili təyin etdiyindən zərf adlana bilər.

1. C. Cabbarlının «*Sevil*»ində belə bir dialoq verilmişdir:

«*A t a k i ş i*. (Biz də izdihama) qoşulduq.

B a b a k i ş i. Türkün sözü, o qoşulmaqla qoşulduq.

2. Bu *yatmaq ilə* ana; Düz on beş gün yatmışam (N. Gəncəli).

b) Birinci komponent feili sifət formasında işlənir. *O gedəndi gedib*. *O yatandı ki, yatır*. *O qalandı indi də qalır*.

O qalandı ki, indi də «qal oğlu qal» olub qalıb (S. Rəhi-

mov); A f t i l. *O yıxıldı ki, yıxılıb*. Bir də gələn il... aylar. (C. Cəbbarlı); *O yatan düz on beş gün yatdım* (H. Mehdi); M ə ş ə d i İ b a d. *O qaçan oldu ki, qaçdı* (Ü. Hacıbəyov); Bəli, sədrin maşını *o gedən getdi* (F. Şuşinski); *Polislər o gedən getdilər* (Ə. Sadıq).

Bu misallarda cümlənin zaman zərfliyi təkrar vasitəsi ilə ifadə olunur. Belə təkrarların ikinci komponentləri bir əlavə təsiri də bağışlayır.

Hacı Həmid *qaçdı, o qaçan oldu* (SM, I); *O qaçan oldu ki, qaçdı!* (Y. Hacıbəyov); *Qaçay o çıxan idi ki, kənddən çıxdı* (Ə. Vəliyev).

Bəzi hallarda ikinci komponent işlənmir. Məs.: *O qaçan oldu*.

«Daxili obyektli» feillər dedikdə adətən birinci tərəfləri obyekt—təsirlik halda işlənən eyni kökdən düzəlmiş iki sözün birləşməsi nəzərdə tutulur ki, bunların birincisi ad-isim, ikincisi feil olub bütövlükdə bir vahid, bir nitq hissəsi («mürəkkəb feil») kimi təsəvvür edilir. Bu tipli birləşmələr belə mücərrəd keyfiyyət aldığı kimi konkretləşdirilə də bilir. Bu tərkiblər ümumiləşib bir leksik vahid kimi işləndikdə bir sıra əlavə məna çalarları—qətilik, intensivlik, sürəklilik də ifadə edilir. Belə qətilik və s. bildirməyə xidmət edən və eyni kökdən düzəlmiş olan təkrar tərkiblərin dilimizdə başqa növləri də mövcuddur. Burada obyekt yalnız vasitəsiz tamamlıq formasında deyil, habelə vasitəli tamamlıq formasında da işlənir. Başqa sözlə, burada isimlər yalnız təsirlilik deyil, başqa hal şəkilçiləri də qəbul etməklə feillə əlaqələnir. Lakin vasitəsiz obyektin feillə birləşməsində gördüyümüz ümumiləşmə bu kimi ifadələrə o qədər də xas olmur.

Malları *aparmağa aparacağam* («Koroğlu»); Doğrudur, şamtək *əriməyinə əridi*, ancaq... bir il keçmədi ki, ərə getdi (İ. Hüseynov); *Qırmağın qırıblar*, amma özləri də tələf olub getdilər (Ə. Yusifov); *Eşitməyə eşitmişik*, ancaq yolunu tanımırıq («Nağıllar»).

Həmin tərkiblərdə abstraksiyanın zəifliyi— feilin obyektlə

birləşməsinin qüvvətli olmaması nəticəsidir ki, bu təkrar həm də predikativ işlənə bilən digər sözlərdə də özünü göstərə bilər. *Arvad olmağına arvaddır* (Ü. Hacıbəyov); *Aşıq olmağına aşıqdır* (Ü. Hacıbəyov); *Axmaq olmasına axmaqdır* (Ə. Sadıq);—Qapı-bir qonşu deyilik?—Orası *elədi elə olmağına* (İ. Hüseynov); *Beləliyinə belədir* (C. Əmirov).

Yenə həmin səbəblərdən dolayı bu tərkiblərin komponentləri arasına başqa sözlər əlavə edilə bilər. Məs.:

Ölməyinə o doğrudan da *ölmüşdür* (Ə. Vəliyev); *Getməyinə* mən *getmişəm*, ancaq bir şey etməmişəm (S. Rəhimov); *Yazmağına ki, yaza* bilir (S. Rəhimov);—Deyəsən ağacda yatmışınız...—*Yatmağına, ağacda yatmamışıq*, amma iş var («Azərb. gənc.»).

Bu son misal həm də feilin inkarda işlənməsinə görə maraqlıdır.

Bu təkrarlar da əsasən danışiq dilində, habelə bədii əsərlərdə işlədilir. Məsələn, Ə. Əlibəylinin «Əbədiyyət» pyesində belə bir dialoq vardır:

Z a b i t. ...Aydındır?

F y o d r o v. *Aydınlığına aydındır*. Amma bizim də bir şərtimiz var.

İ. Hüseynovun bir əsərində belə dialoq işlənmişdir:

- O gərək hər şeyi yaddan çıxartsın. Başa düşdünüz?

- Başa düşməyinə düşürük...

Başqa misallar:

Oxumağına oxumuşam (Ə. Kərim); *Yazmağına yazarıq*, amma tədbiri qoy onlar görsünlər («Kirpi»); B a l o ğ l a n. Yox, canım, *inanmağına inanır*. Ancaq belə... (C. Cəbbarlı).

Maraqlıdır ki, başqa təkrar növlərinə nisbətən bu kimi «daxili» təkrarlara başqa sistemli əsərlərin tərcüməsində çox rast gəlirik. Məs.:

1)-Necə olsa yenə adları atdır.

- *At olmağına atdır*(Heminqueydən);

2) «Pravda» qəzetindən (30/IX—1964) «СКОСИТЬ ВЫ

скосите, обмолотите - надо вовремя вывезти хлеб» — cümlə-sindəki təkrarlar dilimizə («Kommunist»də) «*Biçməyinə biçəcəksiniz, döyməyinə döyəcəksiniz...*» kimi tərcümə edilmişdir.

Dialoq nitqi üçün daha çox səciyyəvi olduğu gündür ki, belə təkrarlar dram əsərlərində geniş miqyasda işlədilir.

H a c ı Ə h m ə d. ...Canunçun Baloğlan, lap atası yandı...

B a l o ğ l a n. Bəli ya, *yanmağına yandı*, ancaq o.. qəmis-yə məsələsi məni açmır. (C. Cabbarlı);

D ö n m ə z. ...Məsələ daha dərinidir.

O д д а м д ы. *Dərinliyinə dərinidir*, ancaq... sonu yenə to-yuq-cücədir. (C. Cabbarlı);

A ğ a C ə f ə r. Apar, qaynat, üflə, tez qaynasın!..

D u r s u n ə l i. ...*Üfləməsinə üflərəm*, amma su yoxdur. (S. M. Qənizadə);

A l m a s. Qorxdun?

B a r a t. *Qorxmağına qorxmadım*, ancaq lap boğazım qu-rudu. (C. Cabbarlı);

O c a q q u l u. Yəni peyğəmbər sələvatullaha da inanmır.

B a l o ğ l a n. Yox, canım, *inanmağına inanır*. Ancaq belə... (C. Cabbarlı);

D ö v l ə t b ə y. Getmirsən ki? Gültəkin. *Getməyinə gedirəm*, amma qorxuram (C. Cabbarlı).

Yuxarıdakı misallardan da görüldüyü kimi, belə təkrarlar heç də həmişə sual ilə əlaqədar deyildir.

Q u r b a n k i ş i. ...Dünya düzələsi dünya deyil.

C ə l a l. ...*Dünya düzəlməyinə düzələcək*, bircə şərtlə... (M. İbrahimov).

Bu təkrarlar dialoq nitqi üçün daha çox səciyyəvi olsa da, monoloq nitqinə də yad deyildir. Xüsusilə danışıq dilində özünü çox göstərir.

S ə f ə r. Lənət kor şeytana, *döyülməyinə döyüləcəyəm*, qoy elə o da gəlsin (C. Cabbarlı); S ə f ə r. *Döyülməyinə döyüləcəyəm*, qoy... ağıllı-başlı döyülüm (C. Cabbarlı).

— *Gözəl olmağına gözəldir. Di gəl ki, yazıq oğlanın günü-*

nü göy əskiyə düşüb (İ. Əfəndiyev).

Göstərilən misallarda qeyd olunan təkrarlar dialoq nitqi ilə (tema və rema) əlaqədar deyildir. Daha bir sıra misallar kətimək olar ki, burada təkrar yalnız monoloq nitqindədir.

Pir olmağına pirsən, ancaq sözü tərs başa düşürsən («Azərb. gənc.»); *Qız! Gözəl olmağa gözəlsən, şəksiz; Ancaq* hürüklərin indi gərəksiz (S. Vurğun).

Ümumiyyətlə, daxili üzvü olan ifadələr həmişə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi işlədilir. Z. Budaqova əslində «daxili vasitəli tamamlığı» olan feillərdən bəhs edərkən onları «sərbəst feili söz birləşməsi ilə ifadə olunan mürəkkəb» üzv hesab edir⁴⁹. O bir qrup mürəkkəb xəbərləri belə müəyyənləşdirir: «...2) Yönlük halda duran məsdər və eyni mənalı təsvirlənən feildən əmələ gələn xəbərlər. Bu növ xəbərlə cümlələrdə qarşılaşdırma—güzəşt mənası ifadə olunur; məs.:—Yəqin ki, yorulubsan?—*Yorulmağına yorulmuşam, ancaq* sağ ol, mən piyada gedirəm (H. Mehdi); Mü r ş ü d. *Oxumağına oxuduq*, amma doğrudan da axşam oldu (S. Rəhman); Y u s i f. *Hirsin soyumağına soyuyur, amma* yenə əvvəlki kimi qalır (S. Rəhman); *Qayıtmağına mən* qayıdacam. *Ancaq* qorxuram, sən məni aldadasan (M. İbrahimoğlu)»⁵⁰.

Müəllifin göstərdiyi bütün misallar daxili vasitəli tamamlığı olan feil-xəbərlərdir. Z. Budaqova bu cür «xəbərlə cümlələrdə qarşılaşdırma-güzəşt mənasının» ifadə olunduğunu dedikdə güman ki, bu xəbərlərin özünü deyil, bütövlükdə mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutmuşdur. Doğrudan da, gətirilən misallar hamısı *amma, ancaq* bağlayıcıları ilə baş cümləyə bağlanan qarşılıq-güzəşt budaq cümləli mürəkkəb tabeli cümlələrdir. Müəllif də bu kimi mürəkkəb cümlələrin ümumi mənasından çıxış edib həmin qənaətə gəlmişdir. Lakin ayrılıqda və ya sadə cümlənin tərkibin-

⁴⁹ Bax: Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963, səh. 84.

⁵⁰ Yenə orada, səh 85.

də bu kimi komplekslər heç bir dəqiq qarşılıq-güzəşt mənası ifadə etmir. Burada bunlar sadəcə obyektiv fakt haqqında ümumi məlumat verir, bu və ya digər hökmü təsdiq (bəzən də inkar) edir.

Əvvələn, belə təkrarlar işlənmiş cümlələrdə *amma*, *ancaq* bağlayıcılarından istifadə olunması zəruri deyildir. Burada ünsürləri əlaqələndirən başqa vasitələr də ola bilər:

Q u l u. *Gözəl olmağına gözəldir. Di gəl ki*, yazıq oğlanın gününü göy əskiyə düyüb (İ. Əfəndiyev); N u r i y y ə. Bəyəm Cimi elə oxuyandır? Q u l u. *Oxuyan olmağına oxuyandır*, düzü elə mənim özümün də onun səsinə xoşum var. *Di gəl ki...* (İ. Əfəndiyev).

Bu misallarda eyni mənalı «*di gəl ki*» tərkibi işlənmişdir. Həmin misallarda diqqəti bu da cəlb edir ki, qarşılaşdırma (güzəşt) mənası (?) nəinki təkrar ifadə ilə, hətta cümlə ilə də bağlı deyildir. «*Di gəl ki...*» ilə başlanan cümlələr tamamilə müstəqil cümlələrdir.

Heç bir bağlayıcısı olmayan misallar da az deyildir:

S ə f ə r. Lənət kor şeytana, *döyülməyinə döyüləcəyəm*, qoy elə o da gəlsin (C. Cabbarlı); S ə f ə r. *Döyülməyinə döyüləcəyəm*, qoy... ağıllı-başlı döyülüm (C. Cabbarlı).

Ümumiyyətlə, təkrardan sonra gələn hissə izahedici, aydınlaşdırıcı əhəmiyyətə malikdir. Əlavə də hesab edilə bilər.

— *Oxumağına oxumalıdır...* Bizim üçün (İ. Kamenkoviçdən).

Fərdi, psixoloji vəziyyət, əhvali-ruhiyyə ilə əlaqədar bu təkrarlar müxtəlif şəkil ala bilər.

N u r i y y ə. Yoxsa aparmaq istəmirsiniz? Q u l u. *İstəməyinə istəyirəm. Ancaq...* A l m u r a d. Ancaq Ağabəyimdən qorxur (İ. Əfəndiyev); N u r i y y ə. Nəriman əminin kənddə nüfuzu çox güclüdür? Q u l u. *Güclü olmağına güclüdür. Ancaq...* nə bilim... (İ. Əfəndiyev);

I o ğ l a n. Biz gərək onu Həmkarlar İttifaqına götürək. H o ğ l a n. *Götürməyinə götürək, ancaq...* (İ. Əfəndiyev).

Bəzən də həmin təkrarlı birləşmə və sonra gələn «*an-çaq*»... bağlayıcıları ayrı-ayrı cümlələrin tərkibində işlədilir. Yəni belə cümlələr birləşdirilmir. Bu, stixiyalılıq ilə əlaqədar edilsə də, bir fakt kimi əhəmiyyətsiz deyildir.

Başa düşməyinə düşürdük. Ançaq Mehbalı əminin sözlərini adi təsəlli hesab edirdik (İ. Hüseynov).

R. Rüstəmov bu tipli təkrar tərkibləri «Sadə feili xəbər» adlandırır. Müəllif yazır: «Sadə feili xəbərin təkrarlı növlərindən biri də xüsusi quruluşa malikdir. Belə ki, təkrar olunan feillərdən birincisi məsdər formasında, ikincisi isə xəbər şəklində işlənir. Birinci feil (məsdər) *-i, -na, -i, -nə* şəkilçilərindən birini, ikinci feil isə müxtəlif zaman və xəbər şəkilçilərindən birini qəbul edir. Bundan başqa, ikinci feillər həm təsdiq, həm də inkarda işləyə bilər. Bu növ təkrarlı xəbərlər işin (hərəkətin və ya halın) icrasındakı şübhəni aradan qaldırır, icranı hər iki halda təsdiq edir»⁵¹. Sonra nümunə üçün tərkibində *qorxmağına qorxmadım, oxumağına oxudum, gəlməyinə gəlmişdir, utanmağına utanmadım* ifadələri olan cümlələr qeyd edilir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, bu kimi tərkiblərin komponentləri heç də həmişə feillərdən ibarət olmur. Məhz sintaktik kateqoriya (xəbər) əmələ gətirdikləri üçün bunlar bu və ya digər nitq hissəsi (morfoloji hadisə) ilə məhdudlaşıb qala bilməz. Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər də eyni mövqə və vəzifədə işləyə bilər.

Rus dilində bu kimi təkrarların ekvivalentləri çox geniş yer tutur və bu dilin tədqiqatçılarının zənnincə belə təkrarlardan məqsəd xəbərlilik (predikativlik) əlamətinin xüsusi olaraq qeyd edilməsi, nəzərə çatdırılmasıdır (Məsələn, N. Y. Şvedova bu fikirdədir. Onun tədqiqatı haqqında danışılacaqdır). Doğrudan da, bu tərkiblərin yalnız feil ilə əlaqədar olmadığına, daha geniş əhatəyə malik olduğuna və başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlərin də belə işləyə bilməsinə aid bir çox misal gətirmək mümkündür.

⁵¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis), Bakı, 1959, səh. 92.

Pir olmağına pirsən, ancaq sözü tərs başa düşürsən. («Azərbay. gənc.»); Qulu. *Güclü olmağına güclüdür. Ancaq... nə bilim?* (İ. Əfəndiyev); Qulu. *Gözəl olmağına gözəldir...* (İ. Əfəndiyev);—Usta, bizim xozeyin yaxşı adama oxşuyur...— *Yaxşı adam olmağına yaxşı adamdı...* (C. Məmmədquluzadə); Nuriyyə. Bəyəm Cimi elə oxuyandır? Qulu. *Oxuyan olmağına oxuyandır...* (İ. Əfəndiyev); *Yorğun olmağına yorğunam, amma, bu, keçər* («Bakı», 22.9.66).

Bu ifadə tərzində «-lıq, olmaq məsələsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki...» mənasında ümumi bir qrammatik mənə ətrafında toplanı bilər. Bu mənanı təkrarın birinci komponentinə qoşulan *-mağına/məyinə, masına/ məsinə, -mağa//məyə* şəkilçiləri bütövlükdə ifadə edir.

Həmin şəkilçilərin də funksiyası ancaq bundan ibarətdir. Burada məsdər, nisbət və hal şəkilçiləri görmək səhv olardı. Çünki həmin qrammatik mənalar burada ayrı-ayrılıqda ifadə edilmir. Şəkilçi bir bütöv vahiddir və göstərilən mənədir.

Seyyəfilə. ...Söhbət eləməyi mən çox sevirəm... *Amma xoruldamağa gərək xoruldayam ha...* (S. M. Qənizadə); Seyyəfilə. ...Amma bir qədər yenə *xoruldamağına xoruldemişəm* (S. M. Qənizadə); Dursunəli. ...*Üflənməsinə üflərəm...* amma su yoxdur (S. M. Qənizadə).

Göründüyü kimi, «vasitəli obyektlər» bir qayda olaraq *mağa, -məyə* (və ya *-mağına, -məyinə; -masına, -məsinə*) şəkilçilərini feil köklərinə qoşmaqla əmələ gələn tərkiblərdir. Əsas üzv— xəbər həm təsriflənən feil formalarından, həm də predikativ işlənən digər sözlərdən ibarət olur. Əsas xəbər ismi (ad) nitq hissələrindən təşkil edildikdə «vasitəli obyekt» «*olmağına*» sözünün köməyi ilə düzəlir. «*Aşıq olmağına aşıqdır*» kimi. Belə hallarda tərkibin birinci komponentindəki («*aşıq olmağına*») feili ünsürü («*olmağına*») atıb, «ismi» hissəyə yenə mücərrəd mənalı söz düzəldən «*lıq...*» şəkilçisini qoşmaq mümkündür. «*Aşıqlığına aşıqdır*» tərkibi eyni mənanı bildirir.

Beləliklə, eyni *-ına, -inə* şəkilçisi həm feili, həm də ismi

təkrarlarda eyni vəzifəni görmüş olur. Feilin də mücərrəd formasına—məsdərlərə, ismin də mücərrəd formasına «-lıq...» düzəlmiş mücərrəd isimlərə qoşulan bu şəkilçi həmin təkrarlarda mühüm rol oynayır. Müq. et:

*Oxumağ (-ına) oxuyar; aşıqlığı (-ına) aşıqdır*⁵².

Bu tip təkrarların «geniş» forması «*qalsa, gəlsə, qalanda, gələndə...*» və s. köməkçi sözlərin köməyi ilə düzəldilir. Məs.: «*oxumağ (-ın)a qalsa... oxuyar*» kimi. *Yetimliyə gəlsə elə hamımız yetimik*(H. Cümşüdlü).

Qeyd olunan köməkçi sözlərin (xüsusilə danışıq dilində) sırası uzadıla bilər, bəziləri hətta şəxslərə görə təsriflənə bilər. Məsələn, yuxarıdakı misallardakı təkrarın birinci komponentini «*yetimliyə gəlsək, (gəlsən, gəlsəniz...)*» kimi də işlətmək mümkündür.

Beləliklə, «vasitəli daxili obyektli» təkrarlar genişlənir, mürəkkəbləşdirilir, müxtəlif şəkillər alır.

Bu qrupa hətta «*Gözəl desən gözəldir*» kimi təkrarları da daxil etmək mümkündür. Xalq dilində aşağıdakı tipli təkrarlar da buraya aiddir.

*Sarılıqda heyvalardan sarıyam*⁵³; İsmim pəkdir, lap sudan da duruyam. («Aşıq Qərib»).

Nəhayət, bu kimi daxili obyektli təkrarlar da həm ayrıca bir tərkibdə, həm də paralel tərkiblərdə işlənə bilər. Məs.:

Qabağına çıxmağına çıxarıq, döşləşməyinə də döşləşərik(S. Rəhimov).

Yuxarıda verdiyimiz misallardan da aydın olur ki, bu kimi daxili obyektli təkrarlar başqa dillərdə də vardır. Rus dilindəki belə təkrarları N. Y. Şvedova ətraflı tədqiq etmişdir⁵⁴. Onun fi-

⁵² Eyni şəkilçinin həm isimlərə, həm də məsdərlərə qoşulması faktı hadisənin qədimliyi ilə - isim və feil arasında «kəskin hədd olmadığı» bir dövr ilə əlaqədardır (Б. А. Серебрянников).

⁵³ Üzvlənməyən ismi cümlələr bəhsinə bax:

⁵⁴ Вак: Н. Ю. Шведова. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Изд-во АН СССР, М., 1960, səh. 48-54.

kirləri qısa şəkildə belədir. «Взять возьму» tipli tərkiblər haqqında rus dilçiliyində müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. A. A. Şaxmatov bunları gah «məsdərli-feili (инфинитивно-глагольное) şəxssiz cümlə», gah da «tamamlıqlı feili üzv» adlandırmışdır. A. A. Potebnya bu tərkiblərdə məsdərlərin təsriflənən feil ilə bir vahid təşkil etdiyini, qovuşduğunu, bunları ayırmağın mümkün olmadığını söyləmişdir. Burada birinci komponent ikincinin mənasını şiddətləndirir. Birinci komponent az-çox aydın şəkildə şərti mənada işlənir, əsas komponenti nəzərə çatdırmaq, xüsusi qeyd etmək məqsədi ilə işlənir.

Bu kimi birləşmələr çox zaman qarşılaşdırma-güzəşt bildirən tərkiblərdə işlənir. Odur ki, bəzi tədqiqatçılar belə birləşmələrdə—təkrarlarda qarşılaşdırma-güzəşt mənası olduğunu söyləyirlər (Məs.: A. Y. Kiselyov; habelə Z. Budaqovanın yuxarıda qeyd olunan fikri ilə müq. et.). Halbuki, güzəşt mənası bu təkrarlarda deyil, bütövlükdə (bu təkrarların da daxil olduğu) cümlələrdə öz əksini tapır. Komponentlər arasına başqa sözlər də daxil edilə bilər. Bunların bəziləri sabit tərkiblər əmələ gətirir. Burada L. A. Bulaxovskinin göstərdiyi kimi, «artıq tanış olan» («Уже знакомое») hərəkət, iş haqqında söhbət getmir.

N. Y. Şvedovanın rus dilindəki birləşmələr üçün söylədiyi bu fikirlər Azərbaycan dili üçün də məqbul hesab oluna bilər.

Rus dilindəki bu növ təkrarlar haqqında D. N. Şmelyovun bir məqaləsindəki fikirlər maraqlıdır⁵⁵. Həmin fikirlərin Azərbaycan dilindəki müxtəlif sintaktik-konstruktiv təkrarlar üçün də əhəmiyyəti ola biləcəyini nəzərə alaraq bu məqalə haqqında bir qədər danışmağı lazım bilirik.

Göründüyü kimi, bütün bu təkrarlı konstruksiyalar sintaktik cəhətdən tam sərbəst deyildir. Sözlərin bu şəkildə təkrarlanaraq həmin tip cümlələr, ifadələr əmələ gətirməsi məhduddur. Bu məhdudluq, «qapalılıq» həm sözlərin miqdarında (hər hansı söz,

⁵⁵Д. Н. Шмелов. О «связанных» синтаксических конструкциях в русском языке. ВЯ, 1960, № 5, с. 47-60.

hətta hər hansı isim və s. belə təkrarlana bilmir), həm də quruluşun, sxemin özündə özünü göstərir. Sərbəst sintaktik birləşmələrdən «qopub ayrılmış» bu kimi tərkiblər artıq «sıra» («ряд») əmələ gətirə bilmir (Bu yerdə Z. Harrisin «transformasiya» təhlili də qüvvəsini saxlaya bilməyəcəkdir).

Lakin bütün bu tərkiblər üçün ümumi cəhət bir vahid sxemin mövcudluğudur, habelə bunların komponentlərinin dəyişdirilə bilməməsidir («іліадрііçейннү»).

Bunları bəzi tədqiqatçılar «frazeoloji konstruksiya» hesab edirlər. Lakin leksik frazeologizmlərdən fərqli olaraq burada leksik cəhətdən bir qeyri-mütəhərriklik, «daşlaşma» yoxdur, habelə burada işlənən sözlər də məhdud deyildir. Əgər leksik frazeologiya müəyyən sözlərlə məhdudlaşsınsa, bu frazeoloji konstruksiyalarda bir çox sözlər (hər dəfə əvəz olunmaqla) işlənmə bilər. Təkrarlı frazeoloji konstruksiyada sabit sxem, quruluş mövcuddur müəyyən qrammatik formalar, bəzən də köməkçi sözlər zəruridir. Bu sxem, forma və köməkçi sözlər dəyişə bilməz.

Deməli, frazeoloji konstruksiyalar həm leksik frazeologizmlərdən, həm də sərbəst sintaktik modellərdən fərqlənir. Odur ki, bunları «frazeoloji sxem», qısa şəkildə isə «frazosxem» adlandırmaq olar. Əgər leksik frazeologiya leksik cəhətdən fərdidirsə (bunlar yalnız tək-tək sözlərlə bağlı olur); frazosxem sintaktik cəhətdən fərdidir (daimi sxemin daxilində sözlər əvəzlənə bilər, sxem isə sabitdir).

Frazosxemin konturları dəqiq tərzdə müəyyəndir. D. N. Şmelyov başqa bir əsərində eyni, ümumi sintaktik mənaya malik olan bu tip təkrarlarda ənənəvi sintaktik təhlili yaramadığını göstərir. Müəllif göstərir ki, burada ənənəvi cümlə üzvlərinə görə təhlil tətbiq oluna bilməməsi o demək deyil ki, ümumiyyətlə ənənəvi təhlildən əl çəkməlidir. Burada əsas məsələ həmin tip tərkibləri xüsusi qrupa ayırmaqda, başqalarından fərqləndirə bilməkdir. Müəllif belə təkrarlı tərkibləri üzvlənməyən cümlələ-

rə daxil etməyi məsləhət görür⁵⁶.

Başqa türk dillərində də belə təkrar vardır.

Q ö r o q l ı. Xanı, ata, buları əkelməsinə əkeldik, indi bulara nəmə berjek? («Qöroqlı»).

1.14. Cümlənin xəbəri olan feil əsasına (kökünə) *-anda, əndə* şəkilçisi əlavə edilməklə düzələn feili bağlama formalı daxili üzvlərin də müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Bu kimi hallarda meydana gələn daxili üzv feili bağlama formasında olsa da, məzmun və vəzifəcə feili bağlamadan uzaqdır. Feili bağlama formalı belə daxili üzvlər feili bağlamalara məxsus qrammatik funksiyada çıxış edə bilmir, ikinci və əsas komponentin mənasını qüvvətləndirməyə ona subyektiv çalarlar əlavə etməyə xidmət edir. Birinci komponentlər daxili zərflik rolu oynayır. MİR Cəlalın bir hekayəsində belə bir dialoq vardır:

- Buyurun evə.

- Yol keçirik, gedəcəyik.

- Nə olar, gedəndə də gedərsiniz, içəri buyurun, dincəlin.

Qeyd olunan təkrarın birinci komponenti «gedərsiniz» feilinin sanki zamanını bildirir. Lakin bu zaman anlayışı çox ümumi, qeyri-müəyyən tərzdə ifadə olunmuşdur. Odur ki, burada qrammatik cəhətdən də üzvlənmə yox kimidir. «Əhməd gələndə, sabah, iki saatdan sonra... gedərsiniz» kimi ifadələrin daxilində isə belə üzvlənmə mövcuddur. Burada sintaktik suallar da (*nə vaxt, haçan...*) vermək olar. Lakin «*gedəndə gedərsiniz*» tipli ifadələrə belə sual vermək də mümkün deyildir. Qeyri-müəyyən məzmun buna imkan vermir. Əks halda gülünc mənə və məntiqsiz ifadələr yaranmış olar. Tutaım ki, aşağıdakı təkrarları ayrı-ayrı üzvlər hesab edirik.

Döyəndə də özgə kişilər kimi *döyməzdi* (Y. V. Çamənzəminli).

Belə çıxır ki, «*döyəndə... döyməzdi*» ifadəsi bir sin-

⁵⁶Вах: Д. Н. Шмелов. О синтаксической членности предложения. «Русский язык в школе», 1965, № 2, с. 12.

taktik birləşmədir. Lakin dilimizdə belə birləşmə tipi yoxdur.

Güləndə səssizcə *gülərdi* (Ə. Sadıq); Aslan Ərinlə *danışanda* adam kimi *danış* (S. Rəhman); B a l a ş. ...*Danışanda* bir az incə-incə, zərif *danışarsan* (C. Cəbbarlı); Fəqir arvadlara yağ *verəndə* bacardıqca artıq *ver* (Y. V. Çəmənşəminli); İnşallah, *qayıdanda* o yoldan *qayıdaraq* (M. İbrahimov).

Bütün bu qeyd olunan daxili üzvlərdə məfhumı («понятийный») məzmun olmadığından, bunları cümlədən atmaq da mümkündür. Lakin həmin *-anda, -əndə* şəkilçili feili bağlamaları heç cür cümlədən kənar etmək mümkün olmaz. Çünki əvvəlki məzmunu mütləq xələl gələ bilər.

Adam gərək *yazanda* elə şeydən yapışa ki, bunun mətləbə daxil ola (C. Gözəlov); *Danışanda* hamının fikrini cəlb edərdi (N. Nərimanov); S e v i l. ...Belə şeylər *oxuyanda* Balaşın xoşuna gəlmir (C. Cəbbarlı).

Bu cümlələrdə *-anda, -əndə* şəkilçili feili bağlamalar qrammatik keyfiyyətə malik olduğundandır ki, belə şəkilçi qoşulmuş sözləri ixtisar etmək mümkün deyildir. Lakin həmin şəkilçilər intensivlik yaradan təkrarlara qoşulanda belə şəkilçili sözləri atmaq mümkündür.

Daxili zərflikli təkrarların komponentləri çox zaman bir-birinin yanında işlədilmir. Bu cəhətdən məşhur «*baxanda baxıb görürük*» tipli ifadələr diqqəti cəlb edir, Təsadüfi deyil ki, bu ifadə yaxşı danışmaq qabiliyyəti olmamağa kinayə kimi işlədilir. Olsun ki, bu işdə C. Cəbbarlının da müəyyən rolu vardır. Dramaturq «Almas» pyesində kənd soveti sədri Baloğlanın nitqini belə vermişdir: «Çünki biz *baxanda baxıb görürük* ki, doğrudan doğruya bu kəndə məxsusluq salmaq istəyirsən» (Qeyri-müəyyən «*olanda olur*» ifadəsi ilə müqayisə et).

Ehtimal ki, daha qədimlərdə bu kimi komponentlər yanaşı işlənmişdir. Müasir dildə bu hala çox az təsadüf olunur.

Sevinəndə sevindi bizimlə, *yananda yandı* (R. Rza).

Bu misalı belə də anlamaq olar: «(Biz) *sevinəndə* (o da) bizimlə *sevindi*...»

Bu son halda isə artıq daxili üzvlü təkrardan danışmaq mümkün deyildir. Daxili üzvlü təkrarların hər iki komponenti eyni subyektə və ya obyektə (mübtədaya) aid olmalıdır, cümlədə eyni üzvlə əlaqədar olmalıdır.

Ağlayanda o qədər ağlayırıq ki... (C. Məmmədquluzadə); *Mən də yazanda belə yazıram* (C. Məmmədquluzadə); *Sən danışanda hər şeydən danışdın, amma əsil mətləbi unuttun* (C. Gözəlov).

Bu cümlələrdə təkrar komponentlər eyni subyekt ilə (*biz, mən, sən*) əlaqədarır.

Halbuki subyektlər (mübtədə) müxtəlifdirsə, yəni cümlədə eyni feilin iki formasının hər biri başqa-başqa üzvlər ilə bağlansa, burada daxili üzvlü təkrardan danışmaq olmaz.

Hər halda pirin *adı çəkiləndə* Gülbadamın da *adı çəkilərdi* (N. Nərimanov); *Biz də içməyəndə kim içəcək?* (Ə. Sadıq).

Təkrar feillərin hər birinin subyekti məlumdur. Azərbaycan dilində feili bağlamada şəxs ifadə olunmur. Odur ki, feili bağlamanın əvvəlinə şəxsi bildirən söz qoşulmalıdır. Əks halda bir ümumilik, qeyri-müəyyən zaman ifadə edilə bilər və hadisə üçüncü şəxsə aid edilmiş olar.

Daxili zərflikli təkrarların birinci tərəfləri ixtisar edilməklə məzmununda bir dəyişiklik yaranmır. İfadələr qismən obrazlılıqdan, konkretlikdən uzaqlaşır, mücərrədlik artır. Lakin abstraksiya elə konkreti də ehtiva edir. Başqa sözlə, ikinci komponentlər məzmunca elə birinci komponentləri də özündə əks etdirə bilər. Odur ki, birincilərin atılması, get-gedə daha az işlənilməsi təbii-dir.

Danışanda hər şeyi ölç-biç danış. Yazanda elə şeydən yaz ki, ona toxunmasın (C. Gözəlov); *Bala, yeriyəndə məntiqlə yeri* (M. İbrahimov); *Sənə yüz dəfə demişəm ki, danışanda məntiq ilə danış* (M. İbrahimov).

Təsriflənən komponentin (feilin) forma, zaman, şəxs şəkilçiləri ilə işlənməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Feilə məxsus bütün şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Yeriyəndə də meymun kimi *yeriyirdi* (İ. Kamenkoviçdən); *A s y a*. Bax adam *bənd olanda* da beləsinə *ola* (Ü. Hacıbəyov); *S ü l e y m a n*. Qohum *olanda* gərək elə adamlarla *olasan* ki (Ü. Hacıbəyov); *Atam gedəndə* bu çuvalı dolu qoyub *getmişdi* (İ. Hüseynov); *Bax sevəndə* elə *sevmək* lazımdır (F. Xoşginabi); *O səhv eləyəndə* də səmimi *edir* (Q. Xəlilov).

Bu təkrarların qeyri-müəyyənlik və nisbətən dəqiqlik bildirən şəkillərini fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, «*Öləndə öləcəksən (ölərsən, ölərik...)*» kimi ümumi mənalı (ardıcıl gələn) təkrarlar bir qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Komponentləri ardıcıl gələn belə qeyri-müəyyən ifadələrin birinci ünsürlərini ixtisar etmək heç mümkün də olmur. Qunlar daha çox frazeoloji birləşmə səciyyəsi kəsb edib, ümumi hökmləri bildirməyə işlədilir. Burada dəqiqlik və qrammatik differensiasiya yoxdur.

Olanda olur. Adam üçün *düşəndə düşür*. *Verməyəndə vermir*. Adamınki *gətirməyəndə gətirmir*. Adam *çaşanda çaşır*.

Komponentlərin birinin və ya hər ikisinin əvvəlinə gətirilən dəqiqləşdirici sözlər bu təkrarların ifadə etdiyi əvvəlki qeyri-müəyyənliyi dəyişdirir, qismən də olsa müəyyənləşdirir.

At a ki ş i. Hər çörək *yeyəndə* elə bil ki, zəhrimar *yeyirəm* (C. Cabbarlı)—cümləsində təkrar komponentlər dəqiqləşdirici sözlərlə bir-birindən uzaqlaşdırılmışdır. Lakin komponentlər arasında əvvəlki əlaqə ləğv edilməmiş, öz təsirini yenə saxlamaqdadır. Odur ki, belə ifadələrdə sözlərin çox ya az olub-olmamasının ümumi məntiqi və qrammatik məzmunu təsiri yoxdur.

Başqa sözlə, burada tabeli mürəkkəb cümlə görmək cəhdi heç cür özünü doğrulda bilməz. Əslində daxili zərfliklərin təkrarların genişləndirilmiş şəkilləridir.

Nitqini *başlayanda* bir az mənalı və təsirli olsun deyə, «*ya əyyühənnas*» sözləri ilə *başlayardı* (N. Nərimanov); Hicran, evə *qayıdanda* Şüşəkərxana ağzından *qayıdarsan* (F. Xoşginabi); Ağtəpə bazarına *gedəndə* hərdən Şöşünü hətta evdə təkə qoyub *gedərdik* (İ. Hüseynov).

Bütün bu göstərilən xüsusiyyətlər müstəqil mənalı feillərə

xasdır. Köməkçi feillər, xüsusən «olmaq» feilində belə daxili üzv ola bilmə xüsusiyyəti yoxdur. Bu feil daha çox predikativ əlamət göstərici funksiyası daşıyır. Odur ki, aşağıdakı kimi ifadələrdə daxili üzv görmək düzgün deyildir.

Н ə с ə н о в. ...Şeir az *olanda*qiymətli *olar* (M. İbrahimov).

Habelə aşağıdakı tipli misallarda da daxili üzvlü təkrarlar yoxdur:

Amma kasıb *olanda nə olar?* (C. Məmmədquluzadə); A t a k i ş i. Hə, kətti-küttü havası *olanda nə olar?* (C. Cabbarlı); Müxbir *olanda nə olar?* (C. Gözəlov). Ərməğan *olanda nə olar?* (S. Rəhimov); Rəis *olanda nə olar?* (M. İbrahimov); Qoçomaq *olanda nə olar?* (M. İbrahimov).

«*Nə olar*» sualı müstəqil feillərlə işləyəndə daha aydın görünür ki, burada təkrar yoxdur.

Salavat çevirəndə *nə olar?* (S. Rəhimov); Ağır oturanda yəni *nə olar?* (M. İbrahimov).

Bu kimi daxili üzvlər ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslubda daha çox işləkdir. İntensivlik ifadə etməsi, xüsusilə şeirdə daha çox paralel tərkiblərdə işlədilməsi bunların qədim ifadə üsullarından hesab edilməsinə imkan verir.

Yatanda yumru yatar; Ətin dərmana qatar; Kim istəsə onu tuta; Tikanları əlinə batar. (Təpmaca); Gələndə ləng; *Gedəndə* lap cəld *gedir* (H. Hüseynzadə); *Gedəndə* ayaqla *get*, *gələndə* qanadla *gəl* (S. Rüstəm); Bağıрма danışanda, miyana *gül güləndə* (R. Rza).

Birinci misaldan başqa qalan nümunələrdə paralelizmin izlərini görmək çətin deyildir. Xüsusən «*Gedəndə ayaqla get, gələndə qanadla gəl*» misalında bu paralelizm həm də sözlərin mənaca antonimliyinə (*get-gəl*) əsaslanır.

Güləlinin kefi *gələndə gəlir, çatlıyanda* da belə şirin bir qovun kimi *çatlayırdı* (S. Rəhimov).

Müvazi tərkibin ikinci hissəsində komponentlər dəqiqləşdirici sözlərlə (obraz) bir-birindən uzaqlaşdırılmışdır. Deməli,

bu təkrarlar da müxtəlif şəkillərə düşüb öz nüvəsindən az-çox uzaqlaşa bilər. Bunları nəzəri şəkildə «bərpa etmək» mümkündür.

Daxili üzvlü təkrarların inkarda işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır. Yalnız bir neçə sözdə özünü göstərir. Bunlar qrammatikləşməmiş, yalnız bəzi frazeoloji tərkiblərdə donub qalmışdır.

Adamın işi *gətirməyəndə gətirmir* (M. Əlizadə); Adamınkı *gətirməyəndə gətirmir* (İ. Kamenkoviçdən).

Əsasən nərd oyununda işlənən (frazeoloji bağlı və ya mətni) «*verməyəndə vermir*» ifadəsi «*heç vermir*», «*əli tutmur*», «*gətirmir*» mənasındadır.

Ümumiyyətlə, bu tipli təkrarların təsdiq və inkar formalarının eyni cümlədə (qrammatik antonim) yanaşı işlənməsinə çox az təsadüf edilir.

Verəndə verir, verməyəndə vermir.

Müvazi tərkiblərin hər birinin ikinci komponentlərinin başqa sözlə əvəzlənmiş şəkildə işlənməsinə isə nisbətən çox rast gəlinir.

Cəbini hara qoyurdun orada dinməz-söyləməz uzanırdı. *Verəndə yeyirdi, verməyəndə heç* (N. Nərimanov).

Aşağıda qeyd olunmuş təkrar da birinci komponenti *ında...* şəkilçili daxili zərflikli təkrar funksiyasına yaxın bir funksiyaya malikdir.

Heyvan *saxladın*, pişik *saxla* (Atalar sözü).

Digər daxili üzvlü təkrarlarda olduğu kimi, daxili zərflikli təkrarların da dəqiqləşməsində əvəzliliklərin çox, mühüm rolu vardır. İrəlidə əvəzliliklərdən bəhs ediləcəkdir. Burada yalnız misal verməklə kifayətlənirik.

Hər *atanda* on iki batman daş *atardı* (DQ).

Bəzən eyni cümlədə daxili zərflikli təkrardan əlavə digər təkrar növləri də özünü göstərir.

1. *Gedənlər bilir, gedən gedəndə, necə getdi...*

Bircə anda «yoldaş»dan dönüb «vətəndaş» oldular (R. Rza).

Bu cümlədə «*gedəndə... getdi*» təkrarı daxili zərflikli təkrardır və hər iki üzv ümumi subyekt («gedən») ilə bağlıdır. Digər tərəfdən burada «*gedən gedəndə*» və ya «*gedən... getdi*» tipli daxili subyektli təkrarlar da vardır.

2. Ancaq ağızları *açılarda* belə *açıları* ki, gərək qulaqlarını tutub qaçaydın. O deyildi ki, hamı bir qaydada *ağızlarını açaydı*. Xeyr, biri çox bərk *açardı*, o biri bir az ondan boş... Eləsi də var idi heç *ağız-zad açmazdı*. (N. Nərimanov).

3. *Gələndə şad gələr*, *gedəndə naşad*:⁵⁷ Hər kimsə ki, sizin bərbada *gələ* (Q. Zakir)-misalında da «*hər kimsə ki... gələ*» misali «*gələm*» sözüə bərabər tutulsa «*gələm gələndə şad gələr*» tipli «*qarışıq*» təkrarlı birləşmə alınar.

1. 15. Birinci komponentləri «*anda...*» şəkilçisi qəbul etmiş bütün bu təkrarlar «*daxili zaman zərfliyi*» vəzifəsində işlənməmiş olur. Komponentlərin hər ikisi eyni obyekt və subyektə aid olur.

Bunları komponentlərn müxtəlif subyektlərə (yaxud obyektlərə) aid olan təkrarlardan fərqləndirmək lazımdır ki, bu sonuncular qrammatik (sintaktik) hadisə olmaqdan daha çox üslubi hadisədir və əsasən mətn (kontekst) ilə əlaqədardır. Məs.:

1. Xurşid. *Deyəndə də deyir* ki, pyesi yazacaqlar.

2. Ocaqqulu. (Molla Sübhan yuxuda) *Deyəndə deyib* ki... (C. Cabbarlı).

Bu təkrarlar yalnız konkret situasiya ilə bağlıdır və burada işlədilməyən obyekt və subyektlər danışana da, dinləyənə də mə'lumdur. (O n a) *deyəndə də* (o) *deyir* ki... kimi.

Buna görə də belə situativ-mətni təkrarlar daxili zərflikli təkrarlardan fərqlidir.

Başqa sözlə, tədqiqatımızın məqsədi dilin (язык, lingua) strukturasına məxsus təkrarları izah etməkdir. Odur ki, hər cür fərdi nitqə məxsus (речь, parole) təkrarlar bizi cəlb etmir. Məs.:

⁵⁷ Burada «*gedər*» sözü atılsa da asanlıqla təsəvvür olunur, «*Gedəndə naşad (gedər)*».

Məhtaban daha ağlamayanda da ağlayır, güləndə də, kiryəndə də, danışanda da ağlayır, hətta yatıb yuxuya gedəndə də ağlayırdı (S. Rəhimov).

- *anda...* şəkilçili daxili zərflilər feil ilə eyni şəkildə işlənər və adətən təkrarın komponentləri hər ikisi eyni mənada olar. Bu misalda isə daxili üzv inkarda, əsas feil təsdiqdədir. «*Ağlamayanda ağlayır*» ifadəsini yalnız fərdi (mətni) mənada anlamaq mümkündür. Əks halda, özlüyündə burada məntiq yoxdur.

1.16. Aşağıdakı misallarda qeyd olunan birləşmələri də üzvlənməyən tərkiblər-daxili üzvlü zərflilər hesab etmək mümkündür. Daxili üzv olan feil *-malı, -məli* və predikativ əlamətlə işlənsə də cümlənin tərkibində müstəqillikdən məhrumdur.

O ki, güc *vurmali idi, vurdular* («Koroğlu»); O ki, *əzab çəkməlidir, çəkib* (Ə. Sadiq); *O ki, olmalıydı oldu*, saqqalə; Dəxi doğramasın soğan, sarımsaq. (Q. B. Zakir); *O ki, oynamalıdır oynadılar* (Danışıq dilindən).

Bəzən daxili üzv «*var*» sözü ilə əvəz olunur.

...Dal tərəflərinə qamçı ilə *o ki var* döydürübdür (F. Kəçərli).

Burada daxili üzvlər miqdar zərfliyi funksiyasına malikdir.

B. Daxili üzvlü ismi təkrarlar

2. O. Beləliklə, məlum olur ki, bütün bu tabeəddi üzvləri izah edən, aydınlaşdırən—«daxili» tabe olan, üzvlər cümlədə leksik mənaya malik deyildirlər. Habelə bunlarda qrammatik mənə da yoxdur və ya qrammatik kateqoriyalara məxsus geniş abstraksiya da yoxdur. Əksinə, bu daxili üzvlər məhz konkretlik, əyanilik ilə bağlıdır. Bu bağlılıq eyni sözün müxtəlif vasitələrlə mürəkkəbləşdirilmiş («*наращение*») formalarının (leksik və ya qrammatik, habelə leksik-qrammatik) bir vahiddə birləşməsinə səbəb olur. İfadə konkret olduqca belə tərkiblər leksik-frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir, konkretlikdən uzaqlaşdıqca, ya bu birləşmələrin özü şəklini dəyişir, ya da komponentlərdən biri (adətən tabe olanı) müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır;

atılır, izahedici üzvlərlə mürəkkəbləşdirilib əvvəlki sözdən uzaqlaşır, sinonimi ilə əvəz olunur.

Əsasən leksikləşmiş olan, yəni frazeoloji ifadə keyfiyyəti kəsb etmiş birləşmələrin daxili üzvlərini ixtisar etmək mümkün deyildir. Məs.:

Gözümə gözükməyəsən, yoxsa səni öldürərəm (DQ)—müasir qeyd olunan ifadə sabit birləşmədir, bunun daxili obyektini dəyişmək, atmaq olmur.

(Müasir dilimizdə ikinci tərəf şəklini dəyişmişdir: *gözükmək-görükmək -görünmək*).

Lakin bu cür tam leksikləşməmiş bir sıra təkrarlı ifadələrin intensivlik bildirən daxili üzvlərini ixtisar etmək mümkündür.

Quş quşluğu ilə səkə bilməzdi («Koroğlu»); Qutab təzədir-mi? Təzəliyinə təzədir (P. Əmirov).

Daha çox hissi çalar, subyektiv səciyyə daşıyan daxili üzvlər atıla bilər, lakin obyektiv dil faktı-məfhumu səciyyəli təbəedici üzvlər ixtisar oluna bilməz.

Göstərilən təkrarlar yerinə sadəcə *«quş», «təzədir»* də işlədilər bilər. Deməli, burada daxili üzvlərin leksik məzmununun rolu yoxsa da, intensivlik bildirmək üçün ən yaxşı vasitələrdəndir.

Məlum olur ki, daxili üzvlər yalnız feillərlə əlaqədar deyildir, ad (именной)—ismi birləşmələrində də belə üzvlər vardır. İsmi daxili üzvlü birləşmələrin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmək olar.

2. 1. Zaman anlayışı ilə əlaqədar olan daxili üzvlər.

Belə təkrarlar əsasən zaman anlayışı bildirən sözləri əhatə edir və bunların bir komponenti müxtəlif daxili cümlə üzvləri şəklində təzahür edir

1. Daxili təyin

Təkrarın komponentlərindən biri şərti olaraq təyin hesab edilə bilər.

Qışın qış çilləsində... Göyərçin əl çəkmək istəmir (S. Rəhimov).

«*Qışın..çilləsi*» üçüncü növ təyini sözbirləşməsidir. Belə birləşmələrin arasına müxtəlif sözlər gəlib ikinci tərəfi təyin edə bilər. Bizim misalımızda belə təyinedici söz kimi «qış» işlənmişdir və buun işlənməsindən məqsəd ifadənin intensivliyini yüksəltməkdir. Beləliklə, bu sözün işlənməsi emosional cəhətlə bağlıdır.

«*Yol yoldaşı*», «*yol yolçusu*» kimi ifadələr xüsusi qrup təşkil edir. Eyni söz sadə və düzəltmə kökün daxilində olmaqla təkrar edilmişdir.

...Cəfəli yolların yolçusu Nigar... (S. Şamilov); *Yollar yolçuların yol yoldaşdır* (C. Növrüz).

Belə təkrarlar qrammatik (sintaktik) faktdan daha çox üslubi-ekspressiv (alliterasiya) fakt kimi qiymətləndirilə bilər.

Daxili təyinli təkrar tərkiblərə məxsus aşağıdakı misal da maraqlıdır.

H a c ı H ə s ə n. *Bu günkü gündə* razı olma ki, mənim evimdə göz yaşı tökülsün (C. Məmmədquluzadə).

Buradan da daxili üzv atıldıqda intensivlik anlayışı ləğv edilmiş olacaqdır. «*Bu günkü gün*» əvəzinə artıq daha çox «*bu gün*» («*bu gündə*») işlənməkdədir. *Bu gün*=*indi, hazırda* və s.

Ümumiyyətlə, daxili üzvlü təkrarlar dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərən faktlardandır. Bəzi dillərdə isə belə təkrarlar o qədər də yayılmamışdır. Məsələn, rus danışığı dilində işlənen «на сегодняшний» ifadəsinə bir çox tədqiqatçılar etiraz edib göstərirlər ki, həmin məfhumu «сегодня» sözü təklikdə əks etdirdiyi üçün burada «день» sözünə ehtiyac yoxdur, bu yalnız tautologiyadır və s.⁵⁸ Xüsusi dilçilik ədəbiyyatında bunlara həm də perissologiya (perissologie) deyilir⁵⁹.

⁵⁸Бах: Б.Т и м о ф е е в . Правильно ли мы говорим? Лениздат, 1963, сәh. 111—112.

⁵⁹Ж. М а р у з о . Словарь лингвистических терминов, ИЛ, —М., 1960, сәh. 208.

II. Daxili tamamlıq

Digər daxili üzvlərə nisbətən daxili tamamlığı olan təkrarlara daha çox rast gəlinir. Müasir dilimizdə üçüncü növ təyini sözbirləşmələrinin birinci tərəfi ismin yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir. Qrammatik hallar cümlədə ya mübtədə (adlıq hal), ya da tamamlıq (təsirlik və yiyəlik halları) kimi vəzifə tutur. Yiyəlik hal ilə ifadə olunmuş tamamlıqlar tam müstəqilləşməmişdir, bir növ «daxili üzv» səciyyəsinə özünü göstərir. Habelə birinci komponenti yiyəlik halda işlənən təkrar tərkibləri də «daxili tamamlıq» olan birləşmələr hesab etmək mümkündür.

Günlərin bir günü onunla yenə rast gəldi (C. Məmmədquluzadə); *Günlərin bir günü* öküz xəstələnib ölü (C. Gözəlov).

Bəzən ikinci komponentlər bir yerlik hal şəkilçisi də qəbul edir.

Günlərin bir günündə bir padşah var idi («Nağıllar»); *Günlərin bir günündə* qız öz ayağı ilə gəlib çıxır (C. Gözəlov).

Ehtimal etmək olar ki, bu kimi ifadələrin əsli «*günlərin bir günü*» (*//günün bir günü*) təkrarıdır.

Bütövlükdə zaman anlayışı bildirən bu tərkibə «*da*» şəkilçisinin qoşulması sonrakı işdir və tərkibin dectimologiyası ilə bağlıdır. Bu hal da bütövlükdə belə tərkiblərin artıq idiomatikləşməsi, daxili formasının unudulması ilə əlaqədardır.

«*Günlərin || günün bir günü*» tərkibindən ümumi qayda üzrə intensivlik bildirən birinci tərəf-daxili tamamlıq atıla bilər. Beləliklə, qalan «*bir günü*» birləşməsi yenə eyni məfhumu ifadə edəcəkdir.

Burada «*bir günü*» birləşməsinə «*ü*» nisbət şəkilçisinin işlədilməsi səbəbi öz-özünə aydınlaşır. Müasir dilimizdə çox geniş yayılmış və M. Hüseynzadə tərəfindən ətraflı tədqiq edilmiş təktərəfli birləşmələrin bəzilərinin inkişaf yolu, formalaşma üsulu bu qayda ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili tamamlıqlar yiyəlik halında çıxış etdiyi kimi, başqa hal şəkilçiləri ilə də işləyə bilər.

Günlərin bir günü rayona xəbər yayıldı. (C. Gözəlov);

*Günlərdən bir gün*⁶⁰ düşənbə idi (S. M. Qənizadə) *Günlərdə bir gün* Düzümdür qələsinə gəldi (DQ); *Гүнләрдә бир гүн* Адыбег... ава-шикара чыхды («Qıroqla»),

Bu misallarda daxili tamamlıqlar yiyəlik, çıxışlıq və yerlik hallarında işlənmiş, həm də hər üçündən çox asanlıqla atıla bilər. Daxili üzvlər atıldıqdan sonra qalan birləşmələrdə (*bir günü* \ *bir gün*) qeyri-müəyyən «bir» sözü də başqa sözlərlə əvəz edilə bilər. Burada da əvəzliliklərin rolu diqqəti cəlb edir.

Müdirin özü isə *həmin günü* orada idi (C. Gözəlov).

İndi bu əvəzliliklər daha dəqiq və geni^o miqdarda sözlərə öz yerini tərk edə bilər.

Sən keçən il Moskvadan *gələn günü*... və s.

Təkrarların komponentlərindən biri və ya hər ikisi düzəltmə və ya mürəkkəb söz olduqda da (əlbəttə, köklərin eyni söz olması əsas şərtidir) birinci komponent daxili üzv kimi nəzərə çarpır.

Bəlkə elə bu *gündüzün gündüz çağı* (qaçmaq?) (S. Rəhimov); Teymur ağa... *günün günortasında* mənim kimi kişinin evinə giribdir (M. F. Axundov); Ş ə r i f. Xalqın qızını *gündüz günorta çağı* öldürmək istəyirlər (C. Cabbarlı); Axı, ona nə düşübdür ki, *günün günorta çağı* o qədər içir? (C. Gözəlov); *Günün günorta vaxtı*... (İ. Hüseynov); *Günün günortasında*... (Ə. Sadıq); ...Hətta *günün günorta çağı*... cövlan edir idi (S. M. Qənizadə); O vaxt da savadlıları *günün günorta çağı* əldə çıraq axtarırdılar (H. Mehdi); ... Yem *gündüz günortaçağı* yoxa çıxıb (C. Gözəlov).

Bütün bu misallarda daxili-təbə üzvlər yalnız ixtisar edilə bilər, başqa sözlər ilə əvəz edilə bilməz. Həm də bu təkrarların komponentlərini bir-birindən uzaqlaşdırmaq aralarına başqa sözlər əlavə etmək və s. mümkün deyildir (Halbuki üçüncü növ təyini sözbirləşmələri üzərində belə əməliyyat aparmaq mümkün və məlum məsələdir).

⁶⁰A. N. Kononov bu ifadəni zərflə hesab edir.

Habelə əksinə, aralarına başqa sözlər daxil olan birləşmələrdə daxili üzv axtarmaq əbəsdir.

Günümə tək birçə gün də qalsa onu özünə gəlin edəcəyinə söz verdi (S. Rəhimov); *Surxay. Fəqət günümə bir gün qalınca...* intiqam alacağam (C. Cabbarlı).

Bu kimi təkrarlarda daxili üzv yoxdur və buna görə də burada ixtisar aparmaq mümkün deyildir. Daxili üzv təşkil edən təkrarlar mənaca eyni olmalıdır. Bu misallarda isə birinci «*gün*» sözləri «*ömir, həyat...*» mənasındadır. Odur ki, komponentləri ixtisar etmək deyil, həmin sinonimlərlə əvəz etmək olar. Burada qrammatik differensiasiya da göz qabağındadır⁶¹.

Daxili üzvlü təkrarlarda isə ifadələr qrammatik cəhətdən hissələrə o qədər də ayrıla bilmir, üzvlənmiş. Bir məfhum bildirən ifadə bütövlükdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Ayın aydınlığında gəlir... («Koroğlu»); *Ay aydınlıq gecələrdə...* *Ay aydınlıq* südü kimi... (R. Rza); *Çöldə ay aydınlıq südü kimi* idi (S. Rəhimov).

Bu kimi daxili üzvlü ifadələrdə birinci komponentlər atıla bilər ki, bu zaman onların ifadə etdikləri intensivlik də ləğv ediləcəkdir.

Nəhayət, «*günlərin bir günündə*» tipli daxili üzvlü təkrarların «*günlərin birində*» şəkli də geniş yayılmışdır ki, bu misalda təkrarlı tərkib yoxdur. Təkrar ləğv edilmiş, ikinci ünsürün qrammatik əlaməti «bir» sözüə birləşmişdir.

Günlərin birində şahzadə səyahətə çıxmaq fikrinə düşdü (S. Şamilov); *Günlərin birində* bir dərviş... eyvanın qabağında dayandı (S. Şamilov); *Günlərin birində* tülkü baba çöldə gəzirdi («Azərb. nağ.»).

Burası da maraqlıdır ki, «*günlərin bir günü*» tipli daxili üzvlü tərkiblərin ümumi mənası bunları təşkil edən komponent-

⁶¹ Halbuki sadəcə tautologiyadan ibarət aşağıdakı təkrarlarda belə üzvlənmə yoxdur. Məs: *Axşama bir axşam* var. *Yalan niyə danışsən, hələ iftara da bir iftar* var. (S. Hüseyn).

lərin mənalınının toplusuna bərabər deyildir. Həmin ifadənin ümumi mənası yalnız «gün» ilə bağlı deyildir, bu ifadə bütövlükdə «bir dəfə, bir vaxt» kimi qeyri-müəyyən məna bildirir. Aşağıdakı cümlədə bu ifadədən sonra «genə» sözünün gəlməsi də məhz buna görədir.

Günlərin bir günündə gecə yatanda o mənim dizimi tərpedib iki barmaq böyüklüyündə bir kağız verdi (S. Rəhimov).

III. Daxili zərflik

Aşağıdakı misallarda birinci komponentlər zaman zərfliyi olan «*bu gün*», «*o gün*» birləşmələrinə yalnız intensivlik çaları əlavə edə bilər, məfhumu səciyyədən məhrumdurlar və buna görə də asanlıqla atıla bilərlər.

Səmirə... *günü bu gün* vəzifəsindən azad olunacaq (H. Mehdi); İ b r a h i m. *Günü bu gün*: Atam bu işi düzəldəcəkdir (R. Əfəndiyev); Şahsənəm *günü o gündən* Qərib deyib, dəli-divanə olmuşdu («Aşiq Qərib»),

Ümumiyyətlə, «daxili üzvlər» dilin nisbətən qədim dövrləri ilə bağlıdır və burada fərdi yaradıcılıq çətin mümkün olur. Bununla belə, analogi qaydalarla düzələn bir sıra yeni, «poetik» tərkibləri də göstərmək mümkündür.

Günü bu gün; keçəsi bu keçə; Aydın olar nəticə. (R. Rza),

«*Keçəsi bu keçə*» ifadəsi fərdidir.

Yenə analogi yolla «*günü sabah*» («*Günü sabah... kağız düzəldərik*»- C. Gözəlov) tərkibi düzəlmişdir ki, buradz «*günü*» sözü bir intensivlik, qətilik bildirməyə xidmət edir.

IV. Daxili mübtəda

Başqalarından fərqli olaraq daxili mübtədəli (subyektli) təkrarlar əsasən cümlə daxilində özünü göstərir. Burada da daxili mübtədəni ifadədən kənar etməklə məzmunu məntiqi cəhətdən bir nöqsan gəlməz.

Gün o gün oldu ki, Əhməd gəlib çıxdı. («Nağıllar»); *Gün o gün oldu ki...* qonaq gəldi (Mir Cəlal); *Gün o gün olsun* ki, qurtarsın dava (S. Rüstəm); Bəli, *vəqt o vəqt olur* ki, uşaqlar bö-

yüyürlər (Ə. Sabir).

Bunların cümlə əmələ gətirən «sintaktik-konstruktiv» təkrarlardan fərqi ondan ibarətdir ki, bu təkrarların ilk komponentini atmaq mümkündür. Sintaktik-konstruktiv təkrarlarda (məsələn, «*gün o gündür*»—yəni «*yaxşı, gözəl, əsil... gün o gündür*») isə belə əməliyyat mümkün deyildir.

C. Məmmədquluzadənin eyni pyesində eyni tipii dilində işlənmiş aşağıdakı misalların müqayisəsi bu cəhətdən maraqlıdır:

1. H ə s ə n ə l i. Qardaş, axır *gün günorta olub*, niyə vaxtılı-vaxtında cəm olursunuz? 2. H ə s ə n ə l i. İndi az qalır *günorta* olsun.

Birinci cümlədəki daxili subyektli təkrarın mübtədası— («*gün*») ikinci cümlədə də işlədilə bilərdi. Lakin işlədilməmiş və mənada da bir dəyişilmə yaranmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə təkrarlar yalnız «*olmaq*» deyil, başqa predikativ ünsürlər vasitəsi ilə də meydana çıxı bilər.

Gün günorta idi (-dır).

Bütün bu daxili çümlə üzvləri ilə əlaqədar zaman bildirən ismi təkrarlar cümlədə bir bütöv vahid kimi çıxış edir. Bunlarda daxili differensiasiya tam mənasında mümkün deyildir və ya yoxdur. Bu tərkiblər yalnız bütövlükdə cümlənin başqa üzvləri ilə əlaqədar ola bilərlər.

Oruculuqda *gün-günorta* vaxtı Məşədi müştərilərə deyirdi (M. Əlizadə).

Bu təkrarların komponentləri ayrı-ayrılıqda müxtəlif cümlə üzvləri ilə rəhbərliyə girən kimi əvvəlki bütöv və qeyri-müəyyən məfhum parçalanır, dəqiq mənalı müxtəlif tərkiblər əmələ gəlir. Qeyri-müəyyən tərkiblərin dəqiqləşdirilməsində intonasianın da rolu mühümdür.

Aşağıdakı misalda təkrarların komponentləri artıq bir-biri ilə əlaqədar deyil, ayrı-ayrı cümlə üzvləridir. Qeyri-müəyyənlik və intensivlik bildirən ifadələr nisbətən dəqiq qrammatik funksiya kəsb etmişdir.

Bir gün günortanın ən qızğın hərarətində anam məni suya göndərdi (S. Hüseyn).

Bu təkrarın komponentləri bir-biri ilə qrammatik rabitədə deyillər. Odur ki, «bir gün» yerinə «bir dəfə...» və s. də işlədilə bilər.

Başqa misal:

Gün günorta yerinə qalxdı. (H. Mehdi).

2. Məkan anlayışı ilə əlaqədar olanda xili üzvlər.

Belə təkrarlar «yerində» sözü vasitəsi ilə meydana gəlir.

Gözü göz yerində, qaş qaş yerində xəlf olunub (M. S. Ordubadi); *Qafiyələr düzülüb; çam çam yerində, qanı qan yerində* (R. Rza); *Qarayaxalığ qarayaxalığ yerində, qaraçılıq da qaraçılıq* (S. Rəhimov); *Qulluq qulluq yerində, dolanmaq da dolanmaq yerində* (S. Rəhimov).

Qeyd olunan misallarda təkrarlı ifadələrin bəziləri başqa bir cümlə daxilində işlənirsə, bəziləri müstəqil cümlə təşkil etmişdir. Bu zaman cümləyə xas olan predikativ əlamətlər müasir mənada cümlələrdə özünü göstərmir. İfadələrin müvazi şəkildə qruplaşması predikativ əlaqəni əvəz edir. Digər tərəfdən həm isimlər, həm də məsdər formasında feillər belə təkrarlar üçün bir əsas təşkil edir. Başqa sözlə, hansı sözlərin belə təkrarlana biləcəsi məsələsi kateqorial səciyyə daşımır. Deməli, bu kimi təkrarlar sintaktik səciyyə daşıyır.

Rus dilindəki müvafiq təkrarlar haqqında N. Y. Şvedovanın aşağıdakı sözləri bizim dilimizdə də özünü doğruldur: «Bu kimi cümlələr üzvlənmişdir. Burada ənənəvi sxem üzrə cümlə üzvləri qeyd etmək mümkün deyildir. Konstruksiyanın mənası—predikativ əlaməti xüsusilə qeyd edib nəzərə çatdırmaqdır»⁶².

Həmin təkrarların ikinci komponentləri (daxili üzvləri) ix-

⁶² Н. Ю. Шведова. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Изд-во АН СССР, М., 1960, с. 56

tisar edilmir, bəlkə başqa sözlərlə əvəz olunur. Burada xüsusilə «öz» əvəzliyinin rolu qeyd olunmalıdır. Bütün təkrarlı tərkiblərin daxili üzvü əvəzinə «öz» sözlü işləyə bilər.

Qulluq qulluq yerində—qulluq öz yerində...

Habelə əksinə, «öz» ilə işlənmiş bir sıra konstruksiyaları həmin «əvəzetmə» üsulu ilə təkrarlı tərkib şəklinə salmaq mümkündür.

İ s a k. Canım, *bulaq öz yerində, ulaq öz yerində. Zabatovka öz yerində, bu öz yerində* (C. Cabbarlı).

Buradakı «öz yerində»lərin hər birindən əvvəl gəlmiş söz «öz» əvəzliyi yerinə təkrarlanaraq işlədilər bilər. Yalnız sonuncu tərkibdə belə əməliyyat aparmaq mümkün deyildir. Yəni «*bulaq öz yerində*» əvəzinə «*bulaq bulaq yerində*» işləndiyi halda, «*bu öz yerində*» əvəzinə «*bu bu yerində*» işləyə bilməz. Səbəbi aydındır. Təyini «öz» əvəzliyi əsasən təyin olan işarə əvəzliyinin (*o, bu*) yerində işləyə bilməz; dildə anaxronizm olmur.

Buna görədir ki, isim və məsdərlərin həm təkrarlı, həm də «öz» ilə işlənmiş formaları həmişə müvazi işləndiyi: halda, «*o*»və «*bu*» işarə əvəzlilikləri tək formada (müvazilik olmadan da) işlədilər bilər. Bu zaman həmin tək forma xüsusiləşib cümlədə ara sözlər (birləşmələr) sırasına keçə bilər. Müvazi tərkibdən qopub ayrılmış belə tək birləşmələr cümlədə müstəqil mövqe tutur. Məs.:

D i l b ə r: *O öz yerində*, ancaq onsuz da sizi hər gün görürəm (C. Cabbarlı).

Beləliklə, dildə bir növ sintaktik frazeologizm şəkli almış kateqoriyaların da əslində təkrarlarla əlaqəsi aydınlaşmış olur. Həmin frazeologizmlərdəki işarə əvəzlilikləri indi konkret mənalı sözlər, sözbirləşmələri ilə də əvəz oluna bilər.

Ümumiləşmiş (qrammatikləşmiş) «öz yerində» ifadəsi başqa ifadələr ilə əvəz oluna bilər.

Çün tərbiyə *öz qaydasınca*, uşağın tərbiyəsi bu da öz qaydasınca. (C. Məmmədquluzadə).

Lakin əsas məsələyə qayıdaq. Bəzən eyni parçada, mətndə

həm təkrarlı forma, həm də daxili üzvü «öz» ilə, əvəzlənmiş forma yanaşı işlənir.

Ulduz ulduz yerində, ay öz yerində, qara torpaq da öz yerində (S. Rəhimov).

Bu misalda təkrarlı tərkiblər qismən transformasiyaya məruz qalmışdır (Çünki birinci tərkib yenə təkrarlı olaraq qalmışdır).

Müasir dilimizdə isə tam transformasiya formaları, təkrarlardan uzaqlaşmış formalar daha çox geniş yayılmışdır.

Aktlar öz yerində, faktlar öz yerində (C. Gözəlov); *İman öz yerində, imam öz yerində; Ticarət öz yerində, qarət öz yerində. Yenilik öz yerində, köhnə adət öz yerində* (R. Rza); *Qonşuluq öz yerində, haqq-hesab öz yerində* (Q. Qulamov).

Aşağıdakı misallarda təkrarın sxemi qismən dəyişmişdir. Lakin burada da ikinci komponentlər «öz» sözü ilə əvəzlənə bilər.

Rüstəmbəy. ...Danışma, qulluqçusan, otur qulluqçu yerində (Ü. Hacıbəyov);—*Qulluqçudur, qulluqçu yerində oturt, başına mindirmə* (M. İbrahimov).

Yuxarıda (qeyd olunan «*bulaq bulaq yerində, ulaq ulaq yerində*») tipli təkrarlarda hələ morfoloji əlamətlər aydın tərzdə çıxış etmir. Sözlərin morfoloji keyfiyyəti implisit şəkildə, sintaktik tərkibin daxilində tutduğu mövqe ilə müəyyənləşir, «sintaktik-bağlı» səciyyədədir.

Həmin təkrarların bir variantında isə birinci komponentlər müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir, daxili üzv olan komponentlər isə heç bir dəyişikliyə məruz qalmır (Daxili üzv dəyişə bilməz, yalnız əvəz oluna bilər).

Atanın ata yeri var, oğulun oğul (Mir Çələli); *İşin iş yeri var, zarafatın zarafat* (Ə. Sadiq); *Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik* (C. Gözəlov); *Ərin ər yeri var, arvadın arvad* (M. İbrahimov).

Bütün bu misallarda artıq predikativ əlamət («var») də işlədilmiş olur. Özü də bu əlamət yalnız müvazi tərkibin birinci

hissəsinə əlavə edilir. İkinci hissədə isə bunun işlənməsinə (məhz müvaziliyə görə) ehtiyac görülmür. İkinci hissədə hətta «yeri» sözü də işlədilməyə bilər. Bəzən isə bu söz işlənilir də.

Pirin pir yeri var, həkimin həkim yeri (N. Nərimanov).

Beləliklə, «hər şeyin (kəsin) öz yeri var» kimi ümumi fikir hər dəfə konkret mətnə, şəraitə uyğunlaşdırılaraq müvazi tərkiblərdə (adətən bu tərkiblər antonim mənalı sözlərin təkrarından təşkil olunur) qarşılaşdırma mənası bildirən tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində ifadə olunur. Sanki sabit, frazeoloji model meydana çıxır.

Feili-sifətlər bu şəkildə təkrarlandıqda əgər subyekt obyekt ilə işlənmirsə (obyekt tələb etmirsə), təkrar bütövlükdə bir üzv kimi intensivlik mənası daşıyır. İfadənin daxilində qrammatik differensiasiya mümkün deyildir. Məs.:

Övrət *oturduğu yerdə oturub* dinməz-söyləməz vəqəyəyə tamaşa eləyirdi. (C. Məmmədquluzadə); Görərdik ki, Şöşü elə *oturduğu yerdəcə oturur* (İ. Hüseynov); Qranit qaya *durduğu yerdə dururdu* (S. Rəhimov).

Burada birinci komponentləri «həmin» əvəzliyi ilə əvəz etmək mümkündür. Feili sifətin öz obyektini və subyektini varsa, onda təkrarlı tərkib yeni funksiya kəsb edir.

Məhəmməd Həsən əmi... Kərbəlayı Cəfər oturan yerdə oturub dalını dayadı divara (C. Məmmədquluzadə).

Burada «oturan» feili sifəti «Cəfər» ilə, «oturub» feili bağlaması isə «Məhəmməd Həsən əmi» ilə əlaqədardır.

İntensivlik bildirən daxili üzvlü təkrarlar isə bütöv bir tərkib, cümlə üzvü şəklində təzahür edir. Məs.: *Sinan sinan yerdə gedir, itən itən yerdə gedir, batan batan yerdə gedir* (Damişiq dilindən).

2. 3. Miqda r-kəmiyyət anlayışı ilə əlaqədar olan daxili üzvlər.

Dilimizdə belə təkrarlar əsasən «boy» sözü ilə əlaqədar özünü göstərir.

1. X o s m ə m m ə d. İndi o bu boyda boynan gəlib deyir

ki, sənə gərək səhnədə yerimək öyrədəm; 2. M i r z ə C a m a l. *Bu boyda boynan* gəlib nə dərs öyrədəcək 3. Mirzə C a m a l. *Bu boyda boynun* istəyirsən gəlib burada ağalığ sürəsən? (C. Cabbarlı).

Əvvəlcə, bu misallardakı «*boyda*» sözü atıla bilər. Bu halda təkrarların ifadə etdiyi konkretlik də ləğv ediləcəkdir. «*Bu boynan...*» ifadəsində dəqiqlik qalır, obrazlılıq (əvvəlkinə nisbətən) isə yoxdur. Metafora ləğv olunmuşdur. Ümumilik bildirən «*bu*» əvəzinə indi daha dəqiq sözlər işlətmək mümkündür. Beləliklə, qeyri-müəyyən (və obrazlı) müqayisə dəqiq və obrazlı müqayisə isə əvəz edilir. Məs.:

Birinci döyüdü qapını onun öz qızı boyda bir qız açdı (S. Dağlı)

İndi bu təkrarlar da müxtəlif şəkillər ala bilər. Məs.: *Salamov. ...Mən elə sənincə olanda sənincə bilirdim* (C. Cabbarlı); *...Atasının iki-üç dövlətinçə dövlət qazandı* (Ə. Haqverdiyev).

Beləliklə, «*daxili obyektli*» (habelə subyektli, adyektli və s.) feillərdən danışmaq mümkün olduğu kimi, *daxili obyektli* və s. isimdən də bəhs etmək mümkündür. Doğrudan da, aşağıdakı misallarda birinci tərəflər *daxili obyekt* kimi çıxış edib distributiv çoxluq bildirir, ikinci tərəflər—*isimlər* isə adətən yenə də *obyekt* (cümlənin obyekt) kimi çıxış edir. Məs.:

Bazara getdi. *Yağından yağ, diyüsündən diyü...* alıb evə gətirdi (M. S. Ordubadi); *Ətindən ət, meyvəsindən meyvə* göndərdi (Şifahi dildən).

Ümumiyyətlə, «*əsl*», möhkəm tərkib düzəldən *daxili üzvlü* təkrarları istər sintaktik, istərsə hətta morfoloji cəhətdən təhlil etmək düz deyildir. Bunlar vahid leksik-frazeoloji (və ya «*leksik-qrammatik*») birləşmə kimi şərh olunmalıdır. Tərkibindəki sözdəyişdirici şəkilçilər də öz qrammatik funksiyasından məhrumdur. Habelə, ümumiyyətlə, *daxili üzvlü* təkrarların əksəri müvazi şəkildə işlədilir ki, bu müvazilik (paralelizm) də onların qədimliyi ilə izah oluna bilər (Veselovski).

ÜZVLƏNMƏYƏN CÜMLƏLƏR

A.İsmi cümlələr təşkil edən təkrarlar

3. 0. Əslində əvvəlcə üzvlənməyən cümlələrdən, sonra isə sözbirləşmələrindən danışmaq daha düzgün olardı. Çünki, bəzi daxili üzvlü sözbirləşmələri (daxili subyektli təkrar və s.) müvazil tərkiblər təşkil edən cümlələrin bir komponentindən başqa bir şey deyildir.

Lakin biz məhz izah məqsədi ilə əvvəlcə sözbirləşmələrdən başlamamışı lazımlı bildik.

Üzvlənməyən (təkrarlı) cümlələr daha çox yayılmış və daha zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.

Üzvlənməyən sözbirləşmələrində intensivlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı əsasdırsa, üzvlənməyən cümlələrdə qətilik və qeyri-müəyyənlik anlayışı qabarıq tərzdə nəzərə çarpır. Bu kimi təkrarlarda intensivlikdən çox bir qətiyyət məzmunu ifadə olunur.

Hər kim olsa da *qonaq qonaqdır* (S. Rəhimov); *Y a v ə r. Xanım xanımdır*, istər xan qızı olsun, istər kəndli (M. İbrahimov); *Ağbaşın şənindən yüz il yazsa da hərdəmxəyal; Ağbaş Ağbaşdır*, dəyişməz heyəti bundan sonra. (M. S. Ordubadi); *Nə fərqi var; Sibir Sibirdir!..* (O. Sarıvəlli).

Dilimizdə mübtəda və xəbəri eyni sözlərdən təşkil olmuş belə cümlələr çoxdur. Bunlar həm bir tərkibdən, həm iki, həm də çox tərkiblərdən ibarət ola bilər. İki və daha çox tərkiblərdən ibarət təkrarlarda müvazilik əsas yer tutur. Ona görə də bunların yalnız bir tərkibində xəbərlik şəkilçiləri işlənə bilər.

Böyük böyükdür, kiçik kiçik.

Bu misalın ikinci tərkibində (*kiçik kiçik*) xəbərlik şəkilçisi işlənməmişdir. Əlbəttə, istənilən vaxt bu şəkilçi əlavə oluna bilər.

Quruluşuna görə bu təkrarları üç qismə bölmək olar.

1) Yalnız bir tərkib təşkil edən təkrarlar:

Axı, *xan xandır* (S. Rəhimov); Axı, sən bil ki, *ilan ilandır*, ovqan (S. Rəhimov); *Əmir əmrdir*, vətəndaş Aydın! (H. Mehdi); *Zər zərdir*, Nuriyyə xanım! (İ. Əfəndiyev); Xanım öz-özünə: «Nə etməli, *uşaq uşaqdır*»—deyib düşündü (M. İbrahimov); *Qanun qanundur!* (S. Rəhimov); H ə s ə n z a d ə. Belə də gözləmək olardı... *Ana... anadır* (İ. Əfəndiyev); Axı, xan,—dedi,—*ölü ölüdür*, yox!?! (S. Rəhimov); *Əşşi, dünya dünyədir*, yox? (S. Rəhimov).

2) İki (müvazi) tərkib təşkil edən təkrarlar. Belə təkrarlarda qətilik mənasını daha da şiddətləndirmək üçün: bəzən ikinci tərkibin komponentləri arasına «*da, də*» ədatı daxil edilir.

Kişi—kişi, dişi—dişidir (S. Rəhimov); *Pristav pristavdı*. *Qubernator da qubernatordu* (M. İbrahimov); *Hakim hakimdir, məmur da məmur* (S. Rəhimov); *Böyük böyükdür, kiçik də kiçik* (S. Rəhimov); *Divan divandı, rəiyyət də rəiyyət* (S. Rəhimov); *Bir də ki, rəis rəisdür, fəhlə də fəhlə* (İ. Əfəndiyev); *Çörək—çörəkdir, su—su; ancaq min ağızda min ciir dadır* (R. Rza).

İki tərkibli təkrarları təşkil edən sözlər ya mənacə yaxın—sinonim sözlər olub sadalama məqsədi ilə işdədir, ya da mənacə əks—antonim sözlər olub qarşılaşdırma bildirir. Sadalama mənası çox tərkibli təkrarlarda daha aydın tərzdə təzahür edir.

3) Bir neçə, çox (müvazi) tərkib təşkil edən təkrarlar.

Əbdüləli bəy. Yüz olsa, gəda gədədir, bəy bəydir, rəiyyət də rəiyyətdir (C. Cabbarlı).

Çox tərkibli təkrarlar o qədər də geniş yer tutmur, bunlar müəyyən situasiya və fərdi üslub ilə daha çox əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, mənacə qeyri-müəyyən olan bu təkrarlar əslində tautologiyadan başqa bir şey deyildir. Mənacə dəqiqlik olmadığı kimi qrammatik cəhətdən də bunları təşkil edən sözlər müstəqil cümlə üzvü keyfiyyətindən məhrumdur. Burada müasir mənada mübtəda və ya xəbər axtarmaq əbəsdir.

S a l a m o v. Adə, *erməni ermənidir də*, dahı bunun nə

yaxşısı, nə yamanı? (C. Cabbarlı); Oğlan da öldü, qız da; *Ölüm ölüdür*, nə qəm... (B. Vahabzadə);

Ş ə k ə r i l n s k i... Necə olsa yerli yerlidir (M. İbrahimoğlu).

Bütün bu kimi təkrarlı tərkibləri üzvlənməyən cümlələr adlandırmaq olar.

3.1. Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr haqqında ilk dəfə geniş şəkildə M. P. Cahangirov bəhs etmişdir. Həmin «üzvlənməyən» termini də (ruscanın «нерасчлененный» sözünün qarşılığı kimi) onun təklif etdiyi termindir. M. P. Cahangirov müzakirə təriqi ilə çap etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr» məqaləsində⁶³ həmin tip cümlələrin dörd əsas növünü tədqiq etmişdir. Müəllif yazır: «Müasir ədəbi dilimizi, xüsusən, bədii ədəbiyyatımızın dilini nəzərdən keçirərkən elə söz və ifadələrə, birləşmə və tərkiblərə rast gəlirik ki, onlar cümləyə məxsus müəyyən bir fikrin ifadəsinə xidmət edir, lakin belələrini üzvlərinə ayırmaq mümkün olmur... Bunlar müasir Azərbaycan dilçiliyində müəyyən edilmiş mövcud qaydalardan kənar qalır».⁶⁴

Bu məqalələrdə irəli sürülən fikirlər M. Cahankirovun başqa bir əsərində bir daha söylənilmişdir⁶⁵. Nəhayət, müəllif Füzulidən bəhs edən bir məqaləsində bir daha bu məsələdən-üzvlənməyən cümlələrdən bəhs etməli olmuşdur⁶⁶.

M. Cahangirov təkrarlar ilə əlaqədar üzvlənməyən cümlələrdən bəhs etmir. Bizi isə məhz belə təkrarlı üzvlənməyən cüm-

⁶³ Bax: «Dilçilik məcmuəsi», Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, XVII c., Bakı, 1960, səh. 26-44. Məqalənin ardı «Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr» adı ilə (Azərb. SSR EA Xəbərləri, № 7, 1961, səh. 53-61) nəşr olunmuşdur.

⁶⁴ Bax: «Dilçilik məcmuəsi», səh. 27

⁶⁵ Bax: M. C. Məhərrəmov, M. P. Cahangirov, Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar, Bakı, 1962, səh. 216-253.

⁶⁶ Bax: M. P. Cahangirov, Füzulinin əsərlərində sadə cümlənin növləri, «Məhəmməd Füzuli» (Elmi-tədqiqi məqalələr), Bakı, 1958, səh. 206-210.

lələr burada daha çox maraqlandırır.

Ümumiyyətlə, cümlə üzvü anlayışı çox mürəkkəb və tarixən dəyişən bir anlayışdır. Son zamanlar dilçilər belə bir ümumi qənaətə gəlmişlər ki, dildə cümlə üzvü müəyyən edilə bilməyən cümlə tiplərinin olması təbiidir⁶⁷.

Üzvlənməyən cümlələr rus dilçiliyində də əsasən son zamanlarda tədqiqatçıların diqqətini get-gedə daha artıq cəlb etməkdədir. Sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrıla bilməməsinə görə belə cümlələr həm təktərkibli, həm də cüttər-kibli cümlələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Odur ki, bunlar xüsusi quruluş (struktur) tipinə malik cümlələr hesab edilir.

Üzvlənməyən cümlələr haqqında Y. M. Qalkina-Fedorukun aşağıdakı fikirləri bu cəhətdən maraqlıdır: «Başqa cümlə tiplərindən bu cümlələri fərqləndirən əsas əlamət ondan ibarətdir ki, bunlar quruluş, sintaktik cəhətdən bölünmür, üzvlənmir; bunları nə cüttərkibli, nə də təktərkibli cümlə adlandırmaq olar»⁶⁸. «Основной чертой, присущей данному типу предложению в отличие от других, является то, что эти предложения предстают перед нами как синтаксически, структурно нерасчлененные и нечленимые; их нельзя назвать ни двусоставными, ни односоставными»⁶⁹.

Sintaksisdə üzvlənməyən cümlələrə xüsusi yer verilməsi fikrini V. F. Kipriyanov da irəli sürmüşdür. O, «Нечленимое предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения» məqaləsində⁷⁰ belə mülahizə yürüdür ki, cümlələri strukturasına görə əvvəl üzvlənən və üzvlənməyən olmaq üzrə iki yerə bölməli, sonra isə üzvlənən cümlələr təktər-

⁶⁷Вах: И. А. Сизова. Что такое синтаксис? Изд-во «Наука», М., 1966, səh. 35-36.

⁶⁸Вах: Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. Синтаксис. Учпедгиз, М., 1958, səh. 130.

⁶⁹Вах: «Русский язык в школе», 1961, № 5, səh. 60-63.

⁷⁰«Русский язык в школе», 1961, № 5, səh. 60-63.

kibli və cüttərkibli deyə fərqləndirilməlidir.

Bu əsərlərdə bizi maraqlandıran cəhət həmin müəlliflərin rus dilindən gətirdiyi konkret misallar deyil, bəlkə məsələnin ümumi, nəzəri qoyuluşudur. Yə'ni budur ki, rus dilində də bir sıra cümlələr üzvlənmiş, belə cümlələrdə cümlə üzvü axtarmaq əbəsdir. Burada xüsusilə rus tədqiqatçılarından N. Y. Şvedovanın və D. N. Şmelyovun əsərlərini qeyd etmək zəruridir).

Haqqında bəhs etdiyimiz «böyük böyükdür, kiçik kiçik» tipli təkrarlardan ibarət müvazi tərkiblərin hər biri üzvlənməyən cümlə kimi diqqəti cəlb edir.

Rus dilinin tədrisindən bəhs edən metodiki ədəbiyyatda üzvlənməyən cümlələr məsələsinə son zamanlarda xüsusilə çox diqqət verilir. Bu da təsadüfi deyildir. Bu kimi cümlələrin düzgün həllinin və düzgün, elmi əsaslar üzərində tədrisinin çox böyük «nəzəri-metodiki əhəmiyyəti vardır. Bu yolla əvvələn, müxtəlif mübahisəli məsələlər aydınlaşır, sistemə salınır, ikinci tərəfdən də şagirdin dil qanunlarını dərinlən mənimsəməsi təmin olunur. Orta məktəbdə sintaktik təhlil daha elmi bir şəkil alır.

Bu növ təkrarlar əsasən paralel tərkiblər əmələ gətirir ki, bunların da müxtəlif transformları meydana çıxır. Nüvə cümlələr isə ən çox «bağlayıcısız mürəkkəb cümlə» kimi çıxış edir. Bu sonuncu termin yeni deyildir, dilçilikdə məqbul terminlərdəndir. Q. A. Abduraxmanov bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri geniş şəkildə tədqiq etmişdir.

«Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr ümumiyyətlə mürəkkəb cümlələrin ilkin forması olmuşdur və müasir dildəki mürəkkəb tabesiz və tabeli konstruksiyaların formalaşması üçün bir əsas olmuşdur. Bununla belə bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr öz növ-bəsinə, inkişaf etməkdədir»⁷¹.

Burada yada salaq ki, bəzən mürəkkəb cümlələrin, bütün mürəkkəb cümlə tiplərinin sadə cümlələrin birləşməsindən dü-

⁷¹ Г. А. Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, сәһ. 10.

zəldiyini göstərir. Lakin bu prosesin necə baş verə bildiyi tədqiq olunmamışdır. Müəllifin qeyd olunan fikri daha maraqlı və elmidir. Bəzi mürəkkəb cümlələrin bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən törədiyini izləmək, izah etmək mümkündür. Həm də qədim məxəzlərdə bu tip (bağlayıcısız) mürəkkəb cümlələrin çoxluğu diqqəti cəlb edir.

Q. A. Abduraxmanov göstərir ki, daha qədimlərdə bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri «o qədər də dəqiq ifadə edilmirdi və müəyyən dərəcədə üzvlənməyən cümlələr-səciyyəsi daşıyırdı. Belə mürəkkəb cümlələrin hissələri mənaca və formal-grammatik cəhətdən müstəqil idi. Zaman keçdikcə isə bu hissələr arasında semantik əlaqələr dəqiqləşir və differensiasiya gedir»⁷².

Beləliklə, mürəkkəb cümlənin xüsusi tipi olan bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin başlıca əlamətləri bunlardır: 1) bu cümlələrdə bağlayıcı iştirak etmir; 2) cümlələrdə daxili üzvlənmə dəqiq deyildir; 3) semantik differensiasiya başa çatmamışdır və s.⁷³

Haqqında danışdığımız təkrarlardan düzələn cümlələri bu nöqtəyi-nəzərdən bağlayıcısız mürəkkəb cümlə hesab etməyə əsasımız vardır. Çünki bunlarda da bağlayıcı iştirak etmir, daxili üzvlənlə dəqiq deyil, məna dəqiqliyi yoxdur.

Məs.: Böyük böyükdür, kiçik kiçik. Gedən getdi, gələn gəldi. Olar olar, olmaz olmaz...

Dilimizin sintaktik quruluşu ilə əlaqədar olan bu tipli cümlələri sintaktik-konstruktiv təkrarlar adlandırırıq.

Mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentləri olan müvazi tərkiblərdən yalnız biri də qala bilər (onda cümlə üzvlənməyən sadə cümlə şəkli alır) və ya bir neçəsi də əlavə oluna bilər.

Bu kimi üzvlənməyən cümlə təşkil edən, təkrarları təşkil edən sözlər isim, sifət, əvəzlilik, say, feil və s.-dən ibarət ola bilər.

⁷² Г. А. Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, сәh. 171.

⁷³ Г. А. Абдурахманов daha bir sıra əlamətlər sayır ki, bunları qeyd etmədik (Bax: Yene orada, sәh. 51-54).

Donuzdan bir tük *çəkmək çəkməkdir* (Atalar sözü); *Ölmək ölməkdir*, xırıldamaq nə deməkdir (Atalar sözü); *Biz biz idik*, biz qırx qız idik... (Tapmacadan); *İki ikidir*, sənə heç bir də düşmür (Danışiq dilindən); *Gözəl gözəldir*, *çirkin çirkin* (Ə. Sadiq); *Alma almadır*, nə fərqi var (Danışiq dilindən); Hərçənd olsa *Bakı Bakıdır* (S. Rəhimov).

Bütün bu təkrarlar, ciddi desək, heç bir dəqiq, aydın fikir ifadə etmir, qeyri-müəyyənlik bildirən tərkiblərdir, dəqiq konturları yoxdur, tautalogiyadır. Belə qeyri-müəyyən ifadələrin emosional tə'siri çox qüvvətli olur. Buna görə də bədii ədəbiyyatda belə ifadələr qüvvətli emosiya yaratmaq məqsədi ilə geniş miqyasda işlədilir.

Ancaq necə deyim; *Bəsti—Bəsti idi*, *Sürəyya—Sürəyya* (R. Rza).

Konstruksiya bütövlükdə emosional olduğundandır ki, nominativ sözlər də (hətta daxili forması «gizli» olduğu halda) bu şəkildə təkrarlanıb obrazlılıq, ifadəlilik yaratmaq məqsədinə xidmət edir.

Y. Əzimzadənin «Aprel səhəri» pyesində belə bir səhnə vardır: qəzəblənmiş zabıt Qurbanın inqilabçıların yerini soruşur. Qurbanın verdiyi qeyri-müəyyən cavablar isə onu daha da əsəbiləşdirir.

«Z a b i t. Müseyibin yerini söyləyin: Reyhan kimdir? Pyotr kimdir? Ruben kimdir?»

Q u r b a n. *Bunu bilməyə nə var ki? Reyhan—Reyhandır, Pyotr—Pyotrdur, Ruben də Rubendir.*

Bu təkrarlar əsasən adları əhatə edir. Feillər də ad—məsdər formasında bu şəkildə təkrarlanır. Odur ki, bu təkrarların təşkil etdiyi üzvlənməyən cümlələrin daxili xəbəri təsriflənən olmaq feili və *-dır...*, *idi* ünsürlərinin köməyi ilə düzəlir.

Düşünürsən *insan insandır*; biri nədən doğma... biri sət... (R. Rza); *Torpaq torpaq* olaçaq, hər tərəfdə, hər yanda (R. Rza); Əgər belə olsaydı *Sabir Sabir olmazdı* (İ. Əfəndiyev); Doğrudan da *qanun qanundur* (S. Rəhimov).

3. 2. Göstərilən qeyri-müəyyən məzmunlu ifadələrin dəqiqləşdirilməsində konkretləşdirici, dəqiqləşdirici vasitələrin—şəkilçilərin, sözlərin (ən çox əvəzliliklərin) mühüm rolu vardır. Əgər birinci tərəflərin dəqiqləşməsi daha çox şəkilçilər vasitəsi ilə (*sözümüz sözdür*) əldə olunursa, ikinci tərəflərin dəqiqləşməsində daha çox müstəqil mənalı sözlər öz təsirini göstərmiş olur. Burada dəqiqləşdirici sözlər xəbərlərin əvvəlinə kəlib onları təyin edir.

1. Ümumi şəkildə işarə bildirən «o», «bu» əvəzliyi ifadənin dəqiqləşdirilməsi üçün işlədilir.

Dəhşət o dəhşətdir, təhqir o təhqir; Sərvət o sərvətdir, zəncir o zəncir (M. Müşfiq); *Fəqət dağlar o dağlardır* (S. Vurğun); *Hüsi o Hüsiüdür ki, heç yerdə işləmir* (C. Gözəlov).

2. Eyni məqsədlə «belə», «elə» əvəzliyindən istifadə olunur.

Şeyx Şəban belə Şeyx Şəban idi (Ə. Haqverdiyev); *Bəli; Molla Fətiş belə Molla Fətişdi* (C. Gözəlov); *Bəli, molla Nisə belə molla Nisədir* (C. Gözəlov); *Yaxşı elə yaxşıdır... Pis elə pisdir...* (Danışiq dilindən).

3. Eyni məqsədlə «həmin», «haman» əvəzliyindən istifadə olunur.

Uzunqulaq həmin uzunqulaqdır (S. Rəhimov); *Yol həmin yoldur, cığır həmin cığır* (C. Gözəlov); *Dövrən haman dövrəndir; İran həmə İranıdır* (B. Abbaszadə); *Daş həmin daşdır, zaman başqa zamandır* (Atalar sözü).

4. Başqa əvəzliliklər.

M ə ş ə d i İ b a d: Bir baxım görə, *mal nə cür maldır* (Ü. Hacıbəyov); *Qaya başqa Qaya idi* (Ə. Əlibəyli); *Nəcibə də bir ayrı cür Nəcibədir* (Mir Cəlal).

Bütün bu kimi hallarda ikinci komponentlərin (xəbərlərin) təsdiq və ya inkarda işlənməsinin, habelə təkrarlar arasına bəzi sözlərin əlavə edilməsinin təkrarların mahiyyətinə o qədər də təsiri olmur.

Rüstəm elə bil ki, o Rüstəm deyil (B. Vahabzadə).

Bu təkrarların mənalının anlaşılmasında intonasiyanın da rolu mühümdür. İntonasiya ilə əlaqədar bunlar müxtəlif məna ifadə edə bilər. Ümumi şəkildə «*həkim o həkimdir...*» ifadəsi implisit tərzdə «*(əsil, yaxşı...)həkim o həkimdir*» təsəvvürü yarada bilər. Lakin aşağıdakı dialoqda qeyd olunan təkrar başqa mənadadır, dəqiqdir.

«M ə r y ə m x a n ı m: Həkim kimdir?»

Rüstəm bəy. *Həkim o həkimdir* ki, sən qız olan vaxtında səni istəyirdi». (S. M. Qənizadə).

Qeyd olunan misallarda təkrarların komponentləri həm də xüsusi isimlərdən təşkil olunmuşdur. Xüsusi isimlərdən düzələn başqa təkrarlar da vardır.

Cəmil gördüyün *Cəmil* deyil (H. Cavid); *Mahpəri* bəzək-düzəkçi *Mahpəri* oldu («Nağıllar»); *Dəvəçi* qabaqkı *Dəvəçi* deyil («Kirpi»).

Bu misallarda isə ikinci tərəfləri dəqiqləşdirən ünsür rolunda ümumilik bildirən əvəzlilər deyil, dəqiq mə'nalı sözlərdir. Aşağıdakı ümumi isimlərdən düzələn təkrarların da ikinci komponentləri dəqiq sözlər ilə tə'yinlənmişdir.

At çox yaxşı *atdı* («Koroğlu»); *Otaq* sadə bir *otaqdır*. Bir tərəfdə sandal, masa (R. Rza); *Məsələ* çox əhəmiyyətli *məsələdir* (C.Məmmədquluzadə); *Qüllə*adi *qüllə*, *saat* adi *saatdır* (R. Rza).

Bütün bu təkrar növləri konkretlik ilə, konkret mətn, situasiya ilə bağlıdır. «*At* çox yaxşı *atdır*» cümləsində danışana və dinləyəne məlumdur ki, söhbət hansı atdan gedir. Odur ki, birinci komponentin də əvvəlinə «*bu*», «*həmin*», «*gördüyünüz*», «*haqqında danışdığımız*» və s. kimi dəqiqləşdirici təyinlər əlavə oluna bilər.

Bu təkrarlar habelə müxtəlif sintaqmatik dəyişmələrə məruz qala bilər.

Q a r ı. *Xan* deyəndə gör nə *xandır*⁷⁴; Bıgı burma bir cavandır. (S.Vurğun).

⁷⁴ Bu təkrarın «xan nə xan» tipli təkrarlar ilə əlaqəsi hiss olunur.

Lakin konkret mətn və situasiya ilə bağlı olmayan bir sıra təkrarlarda birinci komponentin əvvəlinə dəqiqləşdirici sözlər gələ bilmir. Bunlar elə təkrarlı ifadələrdir ki, mənacə qeyri-müəyyənlik bildirməklə, bir qətiyyət də bildirir. Konkret şərait ilə bağlı olmayıb ümumi hökmlər ifadə edir. Xüsusən də «*yənə*», «*yənə də*» qətiyyət ədatı bunların qrammatik əlamətlərindən hesab oluna bilər.

Soğan hər necə olsa da *yənə də soğandı*. Onun dadı acıdan başqa bir şey olmayacaqdı (M. İbrahimov); Qoy bəzi-bəzi adamlar bilsinlər ki, *Nəriman* sədr oldu-olmadı *yənə də Nərimandır* (İ. Əfəndiyev); Ə h m ə d x a n. *Allah* nə qədər qədim və nə qədər uzaq keçmişlərə aiddirsə, *yənə də Allahdır* (F. Xoşginabi).

«*Yənə*», «*yənə də*» ədatının cümlədə iştirakı fakultativdir.

İnək harda olsa *inəkdir* (R. Rza).

Bu misalda «*yənə də*» sözünün «bərpa» o qədər də çətin deyildir.

Deyərəm: necə *Xəzərdim*, *yənə Xəzərəm* (R. Rza).

Belə tavlaloji təkrarlar daha çox ümumi, qeyri-müəyyən-hökmlərin ifadəsinə xidmət edir.

Yox, bir günlük də olsa; *həyat həyatdır* *yənə* (H. Cavid); Əfvənlə sevinməz könül əfsus; *Zalım yənə zalımdır* (H. Cavid).

Qətiyyət bildirən «*yənə*», «*yənə də*» ədatı aşağıdakı misallarda implisit tərzdə mövcuddur.

İgit hər zaman *igiddir*, qardaşım (H. Cavid); *İgid* düşmən də olsa *igiddir*. *qorxaq* dost da olsa *qorxaqdır*, tülküdür (S. Rəhimov); Q a y a. *Həyat* həmişə *həyatdır* (Ə. Əlibəyli); *Elm* həmişə *elmdir*. *Allah* rəhim *allahdır*. *Allah* kərim *allahdır* (C. Məmməd-quluzadə).

Adətən belə ümumiləşmiş hökmlər daha çox zərbül-məsəl, həkimanə söz və s. kimi işlədilir.

Deməli, bütүн bu təkrarlar umumilik bildirir. Bunlar ümumi hökmlərdir. Burada bir qətilik də vardır. Belə ümumiləşmiş hökmlərdə işlənən təkrarlar konkret mətn, situasiya ilə əlaqədar deyildir. Lakin dilimizdə eyni formaya malik olan, mənacə isə

konkret mətn ilə əlaqədar düzəlmiş təkrarlar da çoxdur.

Doymuram ocağın hənirtisindən; *Ev*—ata *evidir*, *göz*—pəlid *gözü* (H. Hüseynzadə).

Bu təkrarlarda əvvəlkilərə xas olan hissi çalar—qətilik məzmunu da yoxdur. Müəyyən fakt haqqında obyektiv məlumat verilir. Odur ki, burada birinci komponentlərin əvvəlinə çox asanlıqla dəqiqləşdirici «*bu*» əvəzliyi əlavə oluna bilər.

Heydərbaba, *dünya* yalan *dünyadı* (Şəhriyar)— misalını «*bu dünya...*» kimi də işlətmək olar.

Quruluşuna görə bu təkrarların ikinci komponentləri — xəbərlər həm birinci, həm də ikinci növ təyini sözbirləşməsi şəklində olub, mürəkkəb xəbər vəzifəsi daşıya bilər.

Qonaq Allah *qonağıdır* (C. Gözəlov); *Məsələ* qonşu *məsələsi* deyil (C. Gözəlov); *Səs* onun *səsi* idi (Y. V. Çəmənəminli); *Dünya* ölüm-itim *dünyasıdır* (S. Şamilov); *G ü l ü ş*. *Yox*, ata, *əsr* maşın *əsridir*, ondan qaçmaq olmaz (C. Cabbarlı); *Təki dərd* bülbül *dərdi* olsun (C. Gözəlov).

3. 3. Mənaca qeyri-müəyyənlik və quruluşca müvazilik həmin növ təkrarların qədimliyinə, şübhəsiz ki, bir dəlildir. Müxtəlif dəqiqləşdirici vasitələrin köməyi ilə meydana gələn eyni quruluşlu təkrarlarda isə mənaca nisbi bir dəqiqlik, müəyyənlikdə yaranmış olur. «*Böyük böyükdür*» tipli tərkiblərdə heç bir müəyyən, dəqiq mənadan söhbət gedə bilmədiyi halda, sonrakı inkişaf kimi təsəvvür etdiyimiz «*Sözüm(üz) sözdür*» tipli təkrarlarda müəyyən, aydın məna da ifadə edilmişdir.

Gəl, *sözüm sözdür*, etmə fəzlə marağ (H. Cavid); Mənim *sözüm sözdür* («Koroğlu»).

Əvvəlkilərə nisbətən bu təkrarlarda qismən də olsa (tam dəqiq olmasa da) bir müəyyənlik vardır. «*Sözüm sözdür*» ifadəsi «*sözüm əsil, həqiqi, doğru, ciddi... sözdür*» mənasını ifadə edir. Təyinlər burada implisit şəkildə mövcuddur. Bunların eksplisit tərzdə işlənməsi üçün hər cür şərait vardır. İkinci dərəcəli üzvün—təyinin gizli ya açıq tərzdə iştirakı cümlənin ümumi qrammatik quruluşunda da bir keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

İndi bu tipli cümlələri üzvlərinə ayırmaq da mümkündür. Mübtədə və xəbər ayrı-ayrılıqda alınə bilər.

Hələ bu təkrarlarda bir qrammatik ümumiləşmə də özünü göstərir. Tərəflərindən biri dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edən təkrarların ikinci tərəfi «əsil, yaxşı, həqiqi...» kimi mənalari əks etdirir.

Lakin bu təkrarlar əvvəlkilərdən öz əlaqəsini tam qırma- mışdır. Əvvəlkiilər kimi bunlarda da bir qətilik (buradan da üst- tünlük) çaları hələ qüvvətlidir. Əvvəlkiilər kimi bunlarda da mü- vazilik (eyni cümlədə müvazi təkrarların işlənməsi) özünü gös- tərir.

Ol zamanda bəylərin *alqış alqış, qarğıış qarğıış idi*(DQ).

Bu təkrarlarda müvazilik əvvəlkiilər qədər geniş və zəruri deyildir. Hər halda bu qeyd olunan cəhətlər sübut edir ki, hər iki təkrar növü arasında bir yaxınlıq vardır.

«Sözümüz sözdür» təkrarlarının birinci komponenti dəqiqlə- şdirici ünsür qəbul etsə də, ifadə tam qrammatikləşməmişdir; bu tərkib frazeoloji birləşmə səciyyəsinə də malikdir.

«Sözüm sözdür» tərkibi əvvəlki qeyri-müəyyən təkrarlar- dan müəyyən dəqiqləşdirici ünsürlərə malik olması ilə (birinci tərəf olan «sözüm» sözü birinci şəxs təkin nisbət şəkilçisini qə- bul etmişdir) fərqlənir. Belə qeyri-müəyyən ifadələrin dəqiqləş- dirilməsi müxtəlif qrammatik vasitələrin—şəkilçilərin, sözlərin köməyi ilə, müəyyən konstruksiyaların köməyi ilə və əldə edilə bilər. Həm də bu dəqiqləşdirici ünsürlər təkrar kompleksin ya birinci, ya da ikinci komponentinə əlavə oluna bilər.

H a c ı A b d u l l a. *Adam gərək adam ola. Oğul deyəndə kiçik oğlumdur*; onun başına dönüm (N. Nərimanov).

Eyni tipin dilində işlənen iki ardıcıl cümlədə haqqında da- nışdığımız təkrarlar özünü göstərir. Ümumi halda «əsil, yaxşı, həqiqi...» mənalari birinci cümlədəki təkrarın ikinci kompen- tində, ikinci cümlədəki təkrarın isə birinci komponentində impli- sit şəkildə mövcuddur.

«Adam gərək (əsil, yaxşı...) adam ola»: «(əsil, yaxşı, həqi-

qi) *oğul deyəndə...*» kimi.

Birinci tərəf dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edəndə ümumi şəkildə «*əsil, yaxşı, həqiqi...*» mənaları ikinci komponentdə implicit tərzdə mövcud olur.

Malın mal olunca, bazarın bazar olsun (Atalar sözü); *Oğlum oğul olsun, kol dibi evim* (Atalar sözü); *Bazarım bazar*⁷⁵, qadam sənə mərdümazar (Atalar sözü); Onun *hökmü hökmdür* (S. Rəhimov); Qəribliyə getməz kimin ki, *yarı yar* olsa (Kışvəri); *Yar yar* ikən əgyar olacaq oldu (SM, II); Ancaq nəsib olsun, *qam qan* olsun (SM, II); Hansı vəzndə yazıldığından asılı olmayaraq *şeyr gərək şeyr* olsun (N. Xəzri); «Gəb» deyən anadan «get» eşidəndə; *Övlad övlad* olsa yas saxlamazmı? (H. Hüseynzadə); Cavad xan ...Əlbəttə ki, şahın *hədiyyəsi hədiyyə* olaçaq, nəinki uşaq oyunağı (C. Cabbarlı); ...Belə yemlənən *at, at* olar (N. B. Vəzirov).

İkinci tərəf dəqiqləşdirici ünsürlər ilə işləyəndə həmin «*əsil, yaxşı, həqiqi...*» mənaları birinci komponentdə implicit tərzdə mövcud olur.

Dəstə bizim *dəstədir* (Oyun mahnısından); Dəm bu dəmdir, dəm bu dəm, bu dəm (Nəsimi); Gərək öldür, gərək qoy, *hökm hökmün, rəy rəyindir* (Füzuli); Ol pərivəş kim məlahət mülkünün sultanıdır: *hökm* onun *hökmü* durur, *fərman* onun *fərmanıdır* (Füzuli).

Bu təkrarlarda ikinci tərəflər—xəbərlər açıq ya gizli şəkildə işlənən əvəzliliklərlə əlaqədar olur. Dilimizdə «öz» əvəzliyi də bu mövqedə işləyə bilər.

Kef öz kefidir, cənnətə gedərəm, gedərəm (Qəmküsar).

Bu təkrarda birinci komponent çox zaman işlənmir, qalan tərkib isə təsriflənməklə ara söz funksiyası daşıyır.

Bu kimi təkrarlarda ümumi şəkildə «*əsil, həqiqi, yaxşı...*» məfhumlarının ifadə olunduğunu S. Y. Malov da göstərmişdir. Aşağıdakı cümlənin tərcüməsindən bunu görmək olar.

⁷⁵ Müqayisə et: ... Dinnə, uşaqdır uşağım. (Ə. Sabir).

... J L ämä il bolty, budun, jämä budun bolty- государство стало (настоящим) государством, народ же стал (настоящим) народом. (64, 56).

Burada qədim jä mä sözünün *da, də, də ki...* (еще, также, и— 387) mənalarında işləndiyini nəzərə alsaq (məsələn: ...il jämä? Budun jämä joq ärtäci äti— el də, xalq da yox olardı; ⁶⁴ ⁶⁵) yuxarıdakı təkrarların «*alqış alqış idi*» (və ya hər hansı başqa tipli, məsələn, «*südü süd deyil*») kimi təkrarlardan başqa bir şey olmadığı aydınlaşır. Bu növ təkrarların isə «*əsil...*» kimi mənalar ifadə etdiyini S. Y. Malov mötərizədə xüsusi olaraq «*настоящий*» sözü ilə qeyd etmişdir.⁷⁶

Beləliklə, «*sözüm sözdür*» tipli təkrarlarda məcazi mənə üçün, sözün məcazlaşması üçün geniş şərait vardır. Tərəflərin birinin əvvəlinə ümumi şəkildə «*əsil, yaxşı...*» tipli keyfiyyət bildirən sözlərin əlavə edilə bilməsi imkanı subyektiv işlənmə (məna yox, işlənmə—употребление) üçün geniş meydan açır. Eyni cümlədə sözün müxtəlif mənə alması da buradan doğur.

Şahin həqiqi *şahin* olub Vətənimizin səmalarında süzəcəkdir (C. Gözəlov)—cümləsində eyni söz xüsusi və ümumi mənada çıxış edir. Məcəzi mənada anlaşıla biləcək sözün əvvəlinə subyektiv çalarlı «*həqiqi*» sözü gəlmişdir. Başqa hallarda isə belə subyektiv çalarlı sözlər olmaya da bilər.

O vaxtdan *dəniz də dəniz* oldu (R. Rza).

Türkmən dilindən alınmış «*Vadamız vada, şertimiz şertdir*» («*Qöroqlü*»)—misalında da vəziyyət belədir.

Burada təyin—sifətlərin əmələ əlmə şəraiti də bizə aydınlaşır. Məcəzi mənada «*əsil, yaxşı...*» məfhumları gizlənmiş sözlər mənaca zənginləşmiş olur. Məcəzi mənə isə keyfiyyətlə daha çox bağlıdır.

Beləliklə, bütün göstərilən nümunələrdə «*əsil, həqiqi...*» kimi məfhumlar ümumi şəkildə ifadə edilmişdir. Başqa sözlə,

⁷⁶ Вах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М. – Л., 1951.

həmin tosiflər ya birinci, ya da ikinci komponentin əvvəlində implisit tərzdə çıxış edir. «*Əsil, yaxşı...*» mənaları aşağıdakı misallarda da ikinci komponentlər ilə bağlıdır.

Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər.. (Atalar sözü); *Tanrı tanrı* olsa, imama, peyğəmbərə yalvaran olmaz (Atalar sözü); *Falın fal* olsun... Mal ilə *insan insan* olmaz (Atalar sözü).

Bu kimi tərkiblərdə «*əsil, həqiqi, yaxşı...*» mənaları implisit şəkildə mövcuddur. Həmin mənalara ifadə edən sözlər isə heç də həmişə bu təkrarlarda çıxış edə bilməz. Məsələn, yuxarıdakı misalları «*qonşu yaxşı qonşu olsa...*», «*tanrı əsil tanrı olsa...*» kimi də işlətmək mümkündür. Lakin aşağıdakı təkrarlarda belə əməliyyat aparmaq olmur.

M a h m ud. *Sən sən olsaydın* bir sənətin ucundan tutardın (M. İbrahimov); İmamyar. Yəni axtarsan *o, o olsaydı* heç gərək əvvəldən sənin işüvi boynuna götürməyəydi (C. Cabbarlı); *Sən sən olsan* heç vədə ona ana deməzsən (C. Məmmədquluzadə).

Bu kimi təkrarların həmin səciyyəsi komponentlərin əvəzliliklər ilə ifadə olunmasındandır. Məlumdur ki, ümumiyyətlə şəxs əvəzliliklərinin təyini ola bilmir, bunların əvvəlinə təyinedici sözlər gələ bilmir⁷⁷. Buna görədir ki, digər nitq hissələrinin (məsələn, isimlərin) təkrarı nisbətən daha çox yayılmış, daha zəngin xüsusiyyətlər kəsb edə bilmişdir. Əvəzlikdən ibarət təkrarların ikinci komponentləri isimlər ilə əvəz edilən kimi həmin «*yaxşı, əsil...*» mənalara yenə də ifadə edilə bilər. Məsələn:

Sən sən olsan—sən (yaxşı) adam olsan.

Deməli, müəyyənlik, dəqiqləşmə işində çox mühüm rolunu oynayan əvəzliliklərin özləri məhz ümumilik bildirir və bunlar heç vəch ilə dəqiqləşə bilmirlər. Odur ki, aşağıdakı misallarda qeyd olunan təkrarların komponentləri bir-birindən o qədər də uzaqlaşmır.

Gər *mən mən isəm, nəsən sən ey yar*; Vər *sən sən isən nə-yəm mənə zar?* (Füzuli); Sən sanma ki, *oldur ol, mənəm mən*; Bir

⁷⁷M. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili, Azərneşr, Bakı, 1963, səh. 118.

can ilə zindədir iki tən (Füzuli); Bizi aciz və kiçik sanma, xayr; *Biz bizik, sən də sən*: Aldanma, xayr (H. Cavid); *Mən də mə-nəm...* (S. Vurğun); *Mən mənəmsə*, milislik işim yoxdur (C. Gözəlov); E l x a n. Aqşin, *mən mənəm*, son nəfəsimdə də mən olacağam (C. Cəbbarlı).

Yalnız şəxs əvəzliyi deyil, əvəzlilərin digər növləri də bu şəkildə təkrarlana bilər.

Tapdığımız haman bir girdəkandı; Gər üç yerə bölək, *haman hamandı* (Q. Zakir); *Kim kimdir*, heç kəs bilməz (H. Abbaszadə); AFR-də geniş yayılmış olan «*Kim kimdir*» məlumat kitabında deyilir («Azərb. kənc»).

Bu təkrarların komponentləri arasında bəzən mənanı qüvvətləndirmək üçün *da, də* ədatı artırıla bilər. Məs.: *Mən də mə-nəm* (Danışiq dilindən); Gülər. Bu bantik sənə cəsərət verirsə, al, *bu da bu* (C. Cəbbarlı).

«*Bu da bu*» təkrarı C. Cəbbarlımın əsərlərində çox işlənmişdir. G ü l ü ş. Bu sənin kürkün, *bu da* çuxan... *Bu da bu, bu da bu*, getdi; Barat. Dayan adə, bunları da apar. *Bu, bu, bu da bu, bu da bu!* (şeyləri atır); A l m a s. Səni köməyə çağırırdım. İndi isə al, *bu da bu!* (kağızı götürüb cırmaq istəyir).

Deməli, təyinləmə bilməyən və bununla əlaqədar məcazi məna ala bilməyən əvəzlilərin semantik və sintaqmatik əlaqələri də zəif olur. Əvəzlilərin təkrar komponentləri çox az halda bir-birindən uzaq düşə bilər.

Onlar... *mənim*, necə deyərlər, elə həqiqətən də *mən olduğumu* yəqin edə bilmirdilər⁷⁸. (İ. Qasımov); Elxan: Aqşin, *mən mənəm*, son nəfəsimdə də mən olacağam (C. Cəbbarlı).

Yeri gəlmişkən göstərək ki, belə təkrarlarda emosionallıq məqsədi ilə bir sıra hallarda *ki, da||də* kimi məna şiddətləndirici ədatlar da işlədilir.

⁷⁸ Bu cümlədə təkrarlar (mənim ... mən olduğumu ...) cümlə təşkil etmir. Lakin görəcəyimiz ki, sintaktik və semantik cəhətdən bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur.

Sən ki, sənsən, səni mən yaxşı tanıyıram. *Mən ki, mənəm* (mən) görməmişəm (Danışiq dilindən).

Həm də bu cəhət yalnız əvəzliliklərlə əlaqədar deyildir. Xüsusən danışiq dilində müəyyən tip təkrarlar vardır ki, bunlar az, kiçik, cüzi hadisə və predmetləri qiymətləndirmə, mənalandırma məqamında işlənilir.

Üç köpük də üç köpükdür də//üç köpük də bir üç köpükdür. Bir ostanovka də bir ostanovkədir də. Mən də mənəm.

3. 4. «*Qanun qanundur*»; «*Böyük böyükdür*» ...tipli birləşmələr bütövlükdə cümlə hesab olunur, obyektiv faktlar haqqında bitmiş bir fikir bildirir. Tam hökmlərdir. Bu kimi birləşmələrin heç bir komponenti atıla bilməz. Lakin eyni tipli birləşmələr qarşılaşdırma mənalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin tərkibində işləndikdə, mənə, funksiya, hətta intonasiya etibarilə də bunlardan fərqlənir.

İt itdi, hürən dəmdə tanır aşnani, yadı (Q. Zakir); *Qohum qohumdur*, yadı qohum eləmək lazımdır (S. Rəhimov).

Belə təkrarlar danışiq dilində daha çoxdur.

1. *Quş quşdur*, heç təyyarə də uça bilməz; 2. *Uşaq uşaqdı*, o da bunu deməzdi.

Bu kimi təkrarlarda cümləyə məxsus bitmiş intonasiya yoxdur, fikir tam deyildir. Bunların ikinci komponentlərini (predikat) atmaq və ya başqa söz ilə əvəz etmək də mümkündür. Odur ki, bunlara «daxili predikatlı təkrarlar» da demək olar.

Daxili predikatlı təkrarlardan ibarət birləşmələrin qeyri-predikativ variantları da mümkündür.

Quş quşdur (-*quş quşluğu ilə*), *o da uça bilməz*. *Uşaq uşaqdır* (-*uşaq uşaqlığı ilə*), *o da bunu deməzdi*.

Buradakı quşluq, uşaqlıq formaları isə mücərrəd formalardır, leksik vahid deyildir.

Beləliklə, daxili predikatlı birləşmələr—cümlələr daxili üzvlü sözbirləşmələrinin bir variantı kimi özünü göstərir. Bu növ daxili üzvlü sözbirləşmələri həm tək, həm də müvazi tərkiblər şəklində işlənilir.

Gözündən *quş quşluğu ilə* yayma bilməz («Koroğlu»); Hicran, sən hara, bura hara? Buraya *quş quşluğuynan* qanad sala bilməz, *qatır qatırlığıynan* dırnaq (F. Xoşginabi); *Professor professorluğu ilə* çətinlik çəkir (Danışiq dilindən).

Bu təkrarlar da intensivlik bildirir və daxili üzv atıldıqda yalnız intensivlik ləğv olunur. Məs.: Quş qanad sala bilməz, qatır dırnaq.

Başqa misallar:

Quş quşluğu ilə hər il yuvasını təmizləyir (Ə. Vəliyev); *Canavar canavarlığı ilə* bütün qoyunu sürlü-sümüklü yeyir, ancaq bu «qurt yeməz»ə heç yaxın düşmür («Bakı»); *Xəzan xəzanlığıyla* heç gör onları saraltmağa qıyarmı? (Ə. Elbrus).

Adlarla əlaqədar olan bu təkrarlar da müxtəlif paradigmatik və sintaqmatik dəyişmələrə məruz qala bilər.

Yaxşının yaxşılığını unutmaz olmaz (M. İbrahimov); *Tülkü tülküliyünü* sübut edincə dərisini boğazından çıxarırlar (Atalar sözü); *Dənizin dənizliyi* dalğalardadır (R. Rza).

Bu tipli təkrarlarda *-lıq...* şəkilçisi qəbul etmiş sözlər həm də «olmaq» ümumi mənalı köməkçi feillər ilə birləşib yeni bir sintaqma əmələ gətirə bilər. (Buradakı mücərrəd mənalı *-lıq...* şəkilçisi mənacə «olmağ»a bərabərdir).

Tülkü tülkü olduğunu sübut edincə... Mənim (mən) mən olduğumu... kimi.

İntonasiya və sintaktik funksiyaca bunlara təxminən yaxın olan bəzi təkrarlar da var ki, göstərilən misallardan şəkil və mənacə fərqlənir.

X o s m ə m m ə d. Get adə... Mən sizin hamınıza acqarına iyirmi il dərs verərəm. *Artistliyim artistlik*, şairliyim də üstəlik (C. Cabbarlı); *Dostluğumuz dostluqda*, cibimiz ayrı (Atalar sözü); Mən səni rəsmi xəbərdar edirəm, «*qulluq qulluqluğunda, dostluq da dostluğunda*» (S. Rəhimov).

Bu təkrarlarda komponentlərin hər hansı birini ixtisar etmək mümkün deyildir. Habelə, burada *-lıq...* şəkilçisi hər iki komponentə qoşulmuş və aşağıdakı misallardan görüldüyü ki-

mi, həmin şəkilçili sözlərin təkrarlara daxil yoxdur, yəni təkrarlar bu şəkilçi ilə əlaqədar deyildir. Yuxarıdakı (*quş quşluğu ilə...*) misallarda isə ikinci komponentlər *-lıq...* şəkilçisi ilə işlənməli olurdu. Nəhayət, bu misallarda ikinci komponentləri «öz yerində» ara sözləri ilə əvəz etmək mümkündür. Ümumiləşərək, yəni konkretlikdən uzaqlaşaraq bu «öz yerində» ara sözü müxtəlif tərkiblərdə də işlənə bilər...

Plov yedim. Düyüsü, xuruşu, yağı *öz yerində*, yeməyindən doymursan. («Bak!»). *Pulu pul, mükafatı mükafat...* (C. Gözəlov); *İstirahətim istirahət*, yumurtam, cücə çıxırtmam da artıq qazanc (C. Gözəlov); S ə m ə d. ...Düyü, yağ, *minnətin də minnət* (C. Cabbarlı); S ə m ə d. Həm də *pulun pul*. Bir işin düşəndə də hər kəs tanıyır (C. Cabbarlı); Mənə hal əhli gərəkdir; *nazi naz, qəmzəsi qəmzə* (Ş. Qurbanov); Vəzi-halın yazılırsa *zili-zilü bəmi bəm* (Ə. Sabir).

Türk dilində bu tipli təkrarlar haqqında J. Deni belə yazır: „... Üstünlemeyi ifadə etmenin digər bir (müstəsna) surety vardır ki bu da ayni sifəti (birincisini *gaiba* mülkiyyət ekiyle olduğu halde) təkrarlayaraq yapilir: *Al-i al, mor-u mor bir halde*”⁷⁹.

Əlbəttə, bu təkrar yalnız sifətlərlə bağlı olmayıb, isimləri də əhatə edir.

Mənanı şiddətləndirmək üçün bəzən komponentlər arasına müəyyən ədatlar gətirilir.

Savabı savab, pulu da ki, pul! (Şahid).

Məlum olur ki, müasir dilimizdə frazeoloji tərkib təşkil edən bir sıra təkrar növləri tarixən canlı sintaktik birləşmələr olmuşdur. İndi bunlar əsasən sintaktik frazeologizmlər kimi mövcuddur.

Məs.: *Davamız dava; Küsümüz küsü; Özizim əziz, tərbiyəsi ondan əziz.*

Jüzi! körrü, körrlüg, gylıncy köni (Malov, 253)—Üzü-

⁷⁹ Jean Deny Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi), İstanbul, 1941.

nüngözəlliyi gözəllik, hərəkətləri düzgün; Jüzüm körki körlük (Malov, 266)— Üzümün gözəlliyi gözəllik...

... qutluə qut ol: ärkə ädgü äty (Malov, 246)- Гүмүзү сүмдүр („yaxşı səadətdir“?) kişi üçün yaxşı ad.

Bu təkrar növünün birinci komponentləri mücərrəd isimlər ilə bağlı olduğu üçün «konkret mənalı sözlər də -lıq... şəkilçisi qəbul etməklə mücərrədləşdikdən sonra belə tərkiblər əmələ gətirir.

Sarılıqda heyvalardan *sarıyam* («Əsli və Kərəm»); İlyasın *gözəllikdə* şah oğlunun bacısından da *gözəl*, *ağılda* ondan da *ağıllı* bir bacısı var idi. («Azərb. nağ.»).

Bu təkrarlar da müxtəlif şəkillər ala bilər.

Birinci komponentlər mücərrəd isim olduqda isə ikinci komponentlər -lı... şəkilçisinin vasitəsilə sifət şəklinə düşür.

Bu dünyaya neçə-neçə gəlib can; Ədalətdə bu *xan kimi olmaz xan*. (SM, II).

Buradakı təkrarlı sintaqma heç də «*xan kimi xan*» birləşməsi deyil. Belə birləşmələr dildə çox azdır və ya heç yoxdur. Bu cümlədə təkrar «*ədalətdə bu xan kimi (ədalətli) xan*» birləşməsində qeyd olunan sözlərdir.

3.5. Tərəflərindən biri (adətən ikinci tərəf) dəqiqləşdirici sözlər ilə izah olunmasına, aydınlaşdırılmasına baxmayaraq bu kimi təkrarların çox mühüm bir qismində yenə də ümumilik, qeyri-müəyyənlik qalmaqda davam edir. Eyni tərkiblərdə ikili xüsusiyyət nəzərə çarpır: bunlar həm ümumilik, həm də «konkretlik bildirir, həm konkret situasiya ilə bağlı ola bilər, həm də müstəqil bir hökm təsiri buraxır.

Səs onun səsi idi (Y. V. Çəmənəzəminli)—cümləsini iki şəkildə anlamaq olar: a) eşidilən (konkret...) səs onun səsi idi; b) əsil (yaxşı, gözəl, tərifləyici...) səs onun səsi idi.

Bu ikinci halda artıq tərəflərin hər ikisinin (yəni, birinci tərəfin də) dəqiqləşdirici ünsürlə işlənməsi imkanı vardır.

Deməli, göstərilən ifadələr həmin şəkildə—yalnız ikinci komponentlər dəqiqləşdikdə hələ öz əslindən, qeyri- müəyyən-

likdən, çoxmənalılıqdan o qədər də uzaqlaşmamışdır.

Bu təkrarlar da yuxarıda qeyd olunan və birinci komponentləri dəqiqləşdirilmiş «*sözlüm(üz) sözdür*» tipli tərkiblər kimi «*əsil, yaxşı...*» mənalarını bildirə bilər. Başqa sözlə, eyni ifadə tərzii həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşıla bilər.

Deməli, bir tərəfi dəqiqləşmiş təkrarlar mənaca müxtəlif ola bilər:

1) Ümumi hökm bildirir, qətilik ifadə edir. Burada sözlər həqiqi mənada işlənir.

Ev—ata evidir, göz—palıd gözü (H. Hüseynzadə).

2) Həm ümumi hökm, həm də emosional çalar (*əsil, yaxşı...*) mənalarını ifadə edir. Burada təkrar sözlərin biri məcazi mənada daşıya bilər.

Hökm onun hökmü durur, fərman onun fərmanıdır (Füzuli).

3) Əsasən emosional çalar—seçilmə, fərqləndirilmə mənasını ifadə edir. Burada təkrar sözün biri mütləq məcazi (*əsil, yaxşı...*) mənada çıxış edir.

Dəstə bizim dəstədir... (Uşaq oyununda işlənən ifadə).

Bu təkrarların komponentlərindən birisi hər hansı paradigmada ola bilər; lakin həmin *əsil, yaxşı...* mənaları dəyişilməyən, mücərrəd formalı komponentdə təzahür edəcəkdir.

Adam o adama deyərəm ki... (C. Məmmədquluzadə); *Bu bağı bağ* eylərəm; *Üstün çardağ* eylərəm (Bayatıdan); *İsgəndər... O hökumətdən hökumət* olmaz (M. İbrahimov).

Lakin ikinci qrup tərkiblərə qayıdaq. Həmin tip təkrarlarda olan ikili xüsusiyyət—həm təsvir, həm də tərif səciyyəsi daşıma xüsusiyyəti bunların çox geniş miqyasda yayılmasına və müxtəlif üslublarda işlənməsinə səbəb olur.

Məsələn, *Mal* Qulam xanın *malıdır* (M. S. Ordubadi) — cümləsi həm təsvir kimi (malın Qulam xana məxsus olduğu haqqında məlumat verilir), həm də tərif kimi (*əsil, yaxşı... mal Qulam xanın malıdır*) anlaşıla və işlənilə bilər.

Dəmlər o dəmlər idi, zaman o zaman idi (C. Məmmədqu-

luzadə)-tipli misallarda təsvir deyil, yalnız tərif mənası ifadə olunduğundandır ki, burada emosionallıq—affektivlik qüvvətli şəkildə öz təsirini göstərir. Elə bu affektivliyin qüvvətli olması nəticəsidir ki, ümumiyyətlə həmin tip təkrarlardan mütləq şəkildə ifadələri ciddi-məntiqi planda işlətmək və ya anlamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, məntiqi olaraq «hər yetən gözəl gözəl demərəm» (Vaqif) ifadəsi bir mənasızlıq əks etdirməzmi? Necə yə'ni «gözəl gözəl demərəm?». Lakin nəzərə alınsa ki, belə tərkiblər, əsasən affektiv keyfiyyətlə bağlıdır, onda həmin ifadənin tamamilə düzgün, «məntiqi» olduğu aydınlaşar.

Böyük böyükdür, kiçik kiçik—atalar sözünü təşkil edən tərkiblərin birinci ya ikinci komponentləri müxtəlif dəyişikliyə məruz qala bilər, qrammatik şəkildə qəbul edə bilər ki, bu zaman əvvəlki üzvlənməyən cümlə də üzvlənə bilər.

Uşağa uşaq deyiblər, böyüyə böyük(Atalar sözü).

Həmin ifadə müxtəlif şəkillərdə də özünü göstərir:

Rüstəm bəy. ...*Uşağa uşaq deyər, böyüyə də böyük deyər*lər(C. Məmmədquluzadə); *Salman isə... böyüklə böyük, kiçiklə kiçik*(M. İbrahimov); *Böyüyü böyük bilmir, kiçiyi kiçik*⁸⁰. *Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik*.

Məlum olur ki, üzvlənməyən təkrarların «komponentləri mücərrəd haldan çıxıb dəqiq qrammatik şəkildə qəbul etdikdə əvvəlki üzvlənməyən təkrarlar üzvlənmiş cümlə şəkli almış olur. İndi hər iki komponent cümlənin müxtəlif üzvləri vəzifəsində işləməyə bilər. İşləməyə bilər, lakin göstərilən misallarda da hələ belə sərbəst sintaktik üzvlənmə yoxdur. Bunlar da hələ bütövlükdə ümumi məna bildirir. Bu barədə bəhs olunacaqdır. Hələlik onu deyək ki, göstərilən cümlə tipləri sxemi qalmaqla hər dəfə əsas sözlər dəyişilə bilər (Sintaktik «frazosxemlər» meydana gəlir). Məsələn, yuxarıda qeyd olunmuş «böyüyün böyük yeri, kiçiyin kiçik» sintaktik ifadə üsulu sabit qalmaqla, hər dəfə bu ifadəni təşkil edən sözlər konkret şəraitlə əlaqədar dəyişdirilə bilər.

⁸⁰ Özbək dilində: Kattan katta bil, kiçikni kiçik bil. (Malov).

Arvadın arvad işi, kişinin kişi işi (C. Gözəlov); *Uşağın uşaq tərbiyəsi, böyüyün böyük* (Mir Cəlal); *Böyüyün böyük dərdi var, kiçiyin kiçik*. (Ə. Sadıq).

Üzvləri müxtəlif hal şəkilçiləri⁸¹ qəbul etmiş bu göstərilən frazeoloji ifadə konkret olaraq üzvlərinə ayrılıb təhlil edilə bilməsə də, əsas məsələ burasındadır ki, həmin formalarda başqa misallar da meydana gələ bilər və bunlar üzvlənər.

Burada ən çox demək (və sinonimləri) sözünün iştirakı ilə olan təkrarlar diqqəti cəlb edir.

Kişiyə kişi deyiblər, arvada arvad (C. Cabbarlı); *Gülcamal. Qıza qız deyiblər*, qız quzu deyil, buzov deyil (S. M. Qənizadə). *Mən ağa ağ dedim, qaraya qara* (S. Rüstəm); *Münsif haqqa haqq, batıl batıl* söyləsəydi... (Ə. Sabir).

Bu təkrarlar inkarda işləndikdə, başqsa sözlə, inkari cümlələr təşkil etdikdə isə birinci komponentin əvvəlinə «hər» əvəzliyinin əlavəsi zəruridir.

Hər yaxşıya yaxşı deməzlər, könül sevən yaxşıdır (Atalar sözü); *Hər sözü söz* eləmə (R. Əfəndiyev); *Hər yetən gözələ gözəl* demərəm (Vaqif).

Bütün bu misallarda əsasən ikinci tərəflər dəqiqləşdirilmişdir. Birinci tərəflər isə yenə umumilik, qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Lakin dilimizdə birinci tərəflərin də dəqiqləşdirilməsinə aid olduqca çox misal göstərmək: olar ki, burada da yenə əvəzlilər mühüm yer tutur.

1) Birinci tərəfin dəqiqləşdirilməsində ən çox «*bu*» işarə əvəzliyindən istifadə olunur.

Məs.: *Tutalım bu iş çox savab işdir* (M. A. Əliyev); *Bu kitab yaxşı kitabdır* (M. S. Ordubadi); *Bu quş çox əhəmiyyətli bir quşdur. Bu durbın tarixi durbındır* (M. S. Ordubadi); *Bu qız bir qız deyil, bir afətdir*. (Ə. Cavad); *Bu busat saqqal busatıdır* (R. Əfəndiyev); *Bu adam süfrəmizin başında əyləşən adam* idi (C. Gözəlov); *Bu yer aslan yeridir, yırtıcı cahılları var* (SM, II); *B a*

⁸¹Komponentlərin hallanmasından irəlidə bəhs olunacaqdır.

r a t. *Bu fikir bizim fikrimizdir* (C. Cabbarlı); İ s a k. *Buqan tökülməli qandır* (C. Cabbarlı).

2) Eyni vəzifədə həm də «o» işarə əvəzliyi işlədilə bilir. Məs.:

O illər çox pis illər idi, (Y. V. Çəmənşəminli).

3) Hər iki tərəfin dəqiqləşdirici ünsürləri yenə də əvəzliliklərdən (əsasən işarə əvəzliliklərindən) ibarət olur. Məs.: *Bu şadlıq başqa şadlıqdır* (S. Rəhimov); *Bu sümük o sümükdən deyil* (C. Gözəlov); *Bu zər elə bir zərdir ki...* (C. Gözəlov); *Bu əsgərlik o əsgərlikdən deyil* (Ə. Hacızadə); *Bu xına o xınadan deyil* (Atalar sözü); *Bu eşq o eşqdır ki*, Məcnunu qoydu avara (Y. Hacıbəyov); Ə b d ü l ə l i bəy. *Balkə bu Sevil, hələ o Sevidir* (C. Cabbarlı).

4) Dəqiqləşdirici ünsür kimi sual əvəzliliklərinin də rolu böyükdür. Məs.: *İraq olsun yaman gözdən, nə xoş səətdir ol səət* (Füzuli); *Görürsən mənə salam verən oğlan necə oğlandır* (M. S. Ordubadi); *Bu dolaşmaq iş nə işdi ki*, danışılar (C. Gözəlov); *Nə yaradırürəyinin yarası*; *Bu vaxtdək olmayıbdır çarası* (Vaqif); *Gör nə günə qaldı*; *halı necə haldı*⁸² (B. Abbaszadə); *Bağışlayın, o quş nə quşdur?* (C. Gözəlov); *Ləpirindən bilinir ayaq necə ayaqdır* (R. Rza).

5) Tərəflərin hər hansı birinin təyini olan söz ümumilik ifadə edərsə, mənaca yenə də bir qeyri-müəyyənlik yaranır.

Naçalnikin kəri özgə kar oldu (Q. Zakir); *Bu günkü Sibir başqa Sibirdir*. (N. Xəzri).

6) Hər iki tərəfin təyinləri artıq tam dəqiq mənalı sözlər, sözbirləşmələri və s.-dən ibarət olur. Məs.:

Mahrunun gətirdiyi *xəbərsarsıdıçı bir xəbər* idi. (M. S. Ordubadi) *Nəslim ulu bir nəsl* idi əvvəl (H. Cavid); *Qırx birinçi ilin yayı* Vətənimizdə *fəlakətli bir yay* idi (Mir Cəlal); *Keçiqu-laqkəndi adi kənd* deyil (M. S. Ordubadi). Axırıncı ilin *baharı*

⁸² Lakin deyək ki, «halı bədəl oldu özgə halə» (Füzuli)- kimi təkrarlar ümumdil faktı olmaqdan çox fərdi, emosional-estetik təkrarlardır.

ayrı cürə təntənəli bahar oldu (S. Rəhimov); Ağabalanın *saqqalı gözəl saqqaldı* (Y. V. Çəmənəminli); Mənim *fikrim doğru fikirdir* (M. S. Ordubadi); İnanırdı ki, Salman *görən iş möhkəm işdir* (M. İbrahimov); *Gü l s a b a h. Əsrimiz dəmir əsridir* (C. Cabbarlı); *A l m a z. Mənim öz işim ancaq öz işimdir* (C. Cabbarlı).

Beləliklə, qeyri-müəyyənlik bildirən tautoloji təkrarların komponentlərinin hər biri dəqiqləşdirici təyinlər ilə təyinlənmiş olur və fikir aydın, dəqiq şəkildə ifadə edilir. Burada çox mənalılıqdan, yaygın mənalılıqdan dəqiq və sərrast mənalılığa doğru gedən inkişafı görməmək mümkün deyildir.

Təfəkkürün inkişafı dəqiqliyə doğru gedir. Dilin qrammatikası — qrammatik quruluş da təfəkkürlə əlaqədar dəqiqləşir. Artıq «*bu kitab yaxşı kitabdır*» tipli cümlələrdə heç bir qeyri-müəyyənlik, ikibaşlı məna yoxdur. Qrammatik quruluşun inkişafı nəticəsi olan bu kimi cümlələrin qrammatik təhlilində də həmin dəqiqliyin, məna bütövlüyünün mühafizə edilməsi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsələnin bu cəhəti tədqiqatçıların nəzərini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində (biza məlum olduğuna görə hətta türkologiyada) ilk dəfə bu tipli cümlələrin sintaktik təhlili haqqında elmi mülahizə yürüdən R. Rüstəmov olmuşdur. O, bu kimi təkrar sözlərin ayrılıqda deyil, öz təyinlənənləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olduğu fikrini irəli sürmüşdür ki⁸³, sonrakı tədqiqatçılar da həmin düzgün fikri qəbul etmişlər⁸⁴.

R. Rüstəmovun təklif etdiyi qrammatik (sintaktik) təhlil metodunu qısa və əyani şəkildə belə göstərmək olar. «*Bu kitab yaxşı kitabdır*» — cümləsində «*bu kitab*» mübtəda, «*yaxşı kitab*»

⁸³ Bax: R. Rüstəmov. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü olması məsələsi («Azər. mül.», 5 aprel 1956-cı il); Habelə bax: «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (II hissə), sintaksis, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959, səh. 76; 116.

⁸⁴ Bax: A. Ə. Aslanov. Söz birləşmələri («Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri», Bakı, 1961, səh. 35).

dır» isə xəbər hesab edilməlidir. Başqa cür hər hansı təhlil natamamdır və fikir dəqiqliyinə xələl gətirə bilər. Bizcə, bu çox doğru fikirdir. Əlavə edək ki, eyni qanun təkrar sözlərdən bu və ya digəri ixtisar olunduqda da (belə vəziyyət isə özünü çox göstərir) öz qüvvəsini saxlayır. «*Bu, yaxşı kitabdır*» cümləsində «*bu*»—mübtədə, «*yaxşı kitabdır*»—xəbər olacaq. Habelə «*Bu kitab yaxşıdır*» cümləsində «*bu kitab*»—mübtədə, «*yaxşıdır*»—isə xəbər hesab edilməlidir.

Bütün bu hallarda xəbərlərin hansı tipdə və quruluşda (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) olmasının məsələyə daxil yoxdur. Xəbərlər ən müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər.

Busel çox güclü *sələ* oxşayır (S. Rəhimov); *Bu aşıq* heç onlar görün *aşıqlardan* deyil («Koroğlu»); Muğansız ki, *mənim günüm bir gün* deyildir. (Ə. Cavad); *Kişinin sözü... gərək bismiş söz* ola (S. Rəhimov); *Bu söhbət bir lüzumsuz söhbət* sanıladı (C. Məmmədquluzadə); *Ancaq bu dönüş* geriyə doğru *bir dönüş* oldu (C. Gözəlov); *Mənim bələdçim elə bələdçidir* ki... («Koroğlu»); Şeydanın *dərdi çəkilən dərdlərdən* deyil (H. Cavid).

Bu kimin təkrarlardan birinci, ya da ikinci komponent çox asanlıqla atıla bilər. Lakin müasir dildə bunların atılıb-atılmaması hələ ki, ciddi qrammatik bir qayda şəklini almayıb, fakultativ səciyyə daşıyır.

Bu dil dünyada olan *dillərin* heç birinə bənzəyişi olmayan *qəribə birdildir* (C. Gözəlov).

Eyni cümlədə eyni «*dil*» sözünün üç dəfə təkrar edilməməsi («kəsəti-təkrar») üçün birinci «*dil*» sözü atıla da bilərdi (Bütöv cümləni də qısaltmaq olar: «*Bu, dünyada bənzəyişi olmayan qəribə bir dildir*». Hətta, burada da «*dünyada*» sözü artıqdır və s.).

C. Gözəlov həmin cümlədən sonrakı cümlələrdə bu qsimi ixtisarlara aparmış. «*Bu nə dilidir?*», «*Bu necə dildi?*» («*Bu dil əvəzinə*») kimi cümlələr işlətmişdir.

Belə ixtisarlara aşağıdakı cümlələrdə də aparmaq olardı.

Kimi bu işə baş tutan iş dedi, kimi də baş tutmayan iş (S.

Rəhimov); *Bu iş şeytan işi deyil, bəlkə Allah işidir* (C. Gözəlov); *Koroğlunun üç dəlisini tutmuşam. Bu şadyanalığ da onun şadyanalığıdır* («Koroğlu»). *Mariyanın halı açmacaq bir hal. Amma şikar pək yağlı şikar* (H. Cavid).

Bu hadisənin əksi də müşahidə edilir. Yəni gözlənilən təkrar əvəzinə söz yalnız bir dəfə—xəbər vəzifəsində işlədilir. Məs.:

Sərsəri basma qədəm eşq təriqinə Füzuli.

Ehtiyat eylə ki, qayətdə xətəmək səfərdir.

Cümlənin mübtədası—«bu səfər» tərkibi atılmışdır..

«*Bu, mənim qardaşımın səsidir*» (İ. Hüseynov)—cümləsinin mübtədası olan «*bu*» əvəzliyi «*bu səs*» tərkibini əvəz etmişdir. Habelə: «*Gəncliyin günəşi saralan deyil*» (S. Vurğun)—misalında «*günəş*» ixtisar edilmişdir. «*Saralan günəş deyil*».

«*Vədə verdin gəlmədin. Bu nə yaman dil oldu*» («Baya-tı»dan)—misalında «*dil*» sözü («*Bu dil...*») atılmışdır. *Bu hamısından vacibli məsələdir*(C. Cabbarlı).

Müq. et: *Mənim məsələm vacibli məsələdir* (C. Cabbarlı).

Aşağıdakı cümlələrdə əlavə edilə bilən və ya atıla bilən sözlər qeyd olunmuşdur.

1. Mahrunun gətirdiyi *xəbər sarsıdıcı bir xəbər idi* (M. S. Ordubadi).

Təkrarlanan sözlərdən hər hansı biri atıla bilər.

2. Ay qəssab, *bu sümük o sümükdən deyil. Bu (sümük) xalis atılmalı sümükdür.*

3. *Bu xına o xınadan deyil. Bu (xına) toy xınasıdır* (C. Gözəlov).

Qeyd olunan sözlər həmin cümlələrə əlavə edilə bilər. Ümumiyyətlə, belə artırılıb-əksiltmələr o zaman mümkün olur ki, təkrarlanan sözlər birinci növ təyini sözbirləşmələrinin tərkibində işlənsin. Məs.:

Qaşın göyçək qaşdı gözəl (Aşığ Ələsgər); *Siz çəkən zəhmət nahaq zəhmətdir*(N. B. Vəzirov).

Bu cümlələrdə qeyd olunan sözlərin hər ikisi birinci növ

təyini sözbirləşmələrinin ikinci tərəfidir, bu və ya digəri işlədilməyə də bilər⁸⁵. Lakin aşağıdakı birləşmələr birinci növ olmadığından qeyd olunan sözlərin heç birisi ixtisar oluna bilməz.

Dünya çəkişib-çarpışmaq dünyasıdır (H. Cavid); Ana, mənim *dərdim* Novruz *dərdidir* (Mahnıdan); Mənim *çanım* it *çanıdır* (H. Mehdi); A z a d. *Dərdim* vətən *dərdidir*. Azadlıq *dərdidir*, səadət *dərdidir* (M. İbrahimov Başqa bir *dərdi* yoxdu, oğul *dərdiydi dərdi* (S. Rüstəm); Arvadım *pisi pisdür*, yaxşısının atasına *lənət!* (M. İbrahimov); Onun *səsi* əzizdir mənə hər *səsdən*. (R. Rza); *Dini* Məhəmməd *dinidir*, *günü* itin *günüdür* (Atalar sözü); Mollanın *yeri* bir yas *yeridir*; bir də qəbristanlıq (Atalar sözü).

Belə tərkibdə ixtisar müəyyən dolaşılıq—ikibaşlılıq yarıda bilər. Odur ki, müəyyən məqsədlərlə bədii dildə belə ixtisar aparılır. Məs.: Məşədi İbad hambala belə deyir: «Təki mənim də dərdim sənin kimi bir abbası olaydı.» «Bir abbası dərdi» olmalı idi. Lakin bu zaman həmin ifadənin bədii effekti də itərdi.

Beləliklə, həmin təkrar növü dil sistemində çox müxtəlif dəyişmələrə məruz qala bilər, komponentlərin miqdarı çoxala bilər və s. Aşağıdakı misallarda işlədilər bilən, lakin atılmış olan sözləri təxmini şəkildə «bərpa» edəcəyik. Məs.:

1. A ğ a m o v. Əsriyan, ehtiyatlı olun, mənim *səbrim* tükənməz [*səbr*] deyildir; 2. E y v a z. Bizim *vuruşumuz* millət *vuruşu* deyil, [bizim *vuruşumuz*] sinif *vuruşudur*; 3. E y v a z. *Ə* *vuruş* bizim [*vuruşumuz*] deyil, *o* *vuruş* sizin [*vuruşunuz*]dir; *O* (*vuruş*) mədən *vuruşudur*, siz onu [*o* *vuruşu*] millət *vuruşuna* çevirmisiniz. 4. Salamov. Bu *buruqlar* mənim [*buruqlarım*] deyil, [*bu buruqların*] hamısı sizin [*buruqlarınız*]dir. 5. E y v a z. Bizim *davamız* millət *davası* deyil, [bizim *davamız*] çörək *davasıdır*, [bizim *davamız*] azadlıq *davasıdır*. 6. E y v a z. Bu *qan* qardaş *qanıdır*,

⁸⁵Misallar çox gətirmək olar: Bu fikir təzə bir fikir deyil. Bu söz köhnə sözdür. Bu söz təzə bir söz deyil. Həqiqət, bu məsələ elə bir xırda məsələ deyil. Heç kəs xəyal etməsin ki, bu məsələ xırda məsələdir. Görən bu işlər nə işdir? Bu kitab elə bir kitabdır ki... və s. (C. Məmmədquluzadədən).

bu [qan] tarixi qandır; 7. Salamov. Bu [dava] elə millət davastır (C. Cabbarlı).

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, xalq şe'rinə bu kimi təkrarlar çox geniş miqyasda işlədilməkdədir. Aşıq şeiri tərif işində belə təkrarlara tez-tez müraciət edir. Məs.:

1. Mücrim Kərimin beş bəndlik müxəmməsinin hər, bəndi bu nəqərat ilə qurtarır.

Əzəldən sultan yeridir bu yerlər

Qeysəri xaqan yeridir bu yerlər (SM, II).

2. Bülbül adlı şairin qoşmasının bəndləri bu misralarla bitir.

a) *Qaragözlüm gəzən yerdi bu yerlər*; b) *Əlim yardan üzən yerdi bu yerlər*; v) *Sağ əlilən üzən yerdi bu yerlər*; q) *Qaşın gözün süzən yerdi bu yerlər*; g) *Qələm alıb yazan yerdi bu yerlər* (SM, I).

Bayatı janrının başlıca və əsas üslubi xüsusiyyətlərindən birini bu kimi təkrarlar təşkil edir. Folklor əsərlərinin dili hələ tədqiq olunmamışdır. Məlum olur ki bayatılarda həmin təkrarlar geniş yayılmışdır. Məs.:

Bu meşə meşə deyil; Gülü bənövşə deyil... Yarım vəfalı yardır; Əlimi üzəmmənəm... Bu keçə xoş keçədir... Bu səs mənim səsimdir... Bu kədər nə kədərdir... Gözlərin ahu gözü; Dilin, ağzın bal dadır... Gözün ahu gözüdü; Bu qaş səndə nə qaşdı?.. Bu divan xan divanı; Xan eylər qan divanı... Bu təpə, daşdı təpə; Səndən kim aşdı təpə?.. Bu dərə uzun dərə Getdikcə uzun dərə... Bu dərə dərin dərə; suları sərin dərə... Bu dərə narın dərə; Torpağı narın dərə... Bu dağlar qoşa dağlar... Bu dağlar laçın dağlar... Bu dağlar yalın dağlar... Bu yer ellər yeridi... Yükümdür dərd-qəm yükü; Yordu bu taylar məni... Dədəm öyü yas öyü... Səya yaxşı sayadır; yeri-yurdu qayadır...

Bu misalların çoxunda ikinci komponentdən (adətən xəbərdən) sonra işlədilməli olandır... xəbərlilik şəkilçiləri atılmışdır.

Azərbaycan dilinin daxili xüsusiyyətləri ilə sıx şəkildə bağlı olan bu təkrarlar klassik poeziyamızda da ən qüvvətli sənətkarların qələmində işlədilmişdir.

Məs.: 1. Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır. *Höküm onun hökmü durur, fərman onun fərmanıdır*; 2. Mübarək mülkdür ol mülk viran olmasın, yarəb; 3. Kim gülüb güllər, kö-nüllər açılan *çağdır* bu çağ; 4. İraq olsun yaman gözdən, nə xoş *saətdir* ol saət (Füzuli); 5. Dün ki keçdi, danla qaib, bəs bu *dəm* xoş *dəmdurur* (Nəsimi).

Təkrarın bu növü klassik poeziyada Füzulinin dili üçün daha səciyyəvidir. Bu da dahi sənətkarın xalq ilə, Azərbaycan xalqının dili ilə daha çox dərindən və təbii olaraq bağlandığını əyani şəkildə göstərir. Klassik Şərq poeziyasının bütün incəliklərini bilən, bu poetik normalara müvafiq əsərlər yaradan böyük şair heç bir vaxt xalq dilindən uzaqlaşmır, sün'i qondarma ifadələr, tərkiblər işlətmir.

Haqqında bəhs etdiyimiz təkrarların ən müxtəlif növlərini Füzuli dilində görmək olar:

1. *Xoş rahdurur sənə gedən rah*; 2. *Fərz eylə ki, oldu yar yarin*; 3. *Gəh İbni Səlamə yar olub yar*; 4. *Müsgülcə xitabdır xitabın*; 5. *Əmma xələfin əcəb xələfdir*; 6. *Üşaq təriqidir təriqin*; 7. *Həsərat ələmi yaman ələmdir*; 8. *Bu rövzə nə rövzəyi-bərinidir*; *Bu qövm nə qövmi-nazənidir?*..

Sənətkar bəzi sözləri, ifadələri başqa dillərdən alsa da dilinin ümumi ruhu, sintaktik quruluşu, fikrini ifadə etmə tərzini xalq dilinin dərinliklərindən gəlir.

Diqqəti bu da cəlb edir ki, hazırda bu kimi təkrarlı ifadə tərzini dialektlərdə özünü daha çox göstərir. DL-də sözlərin izahı üçün gətirilmiş misallarda bu tipli təkrara malik cümlələr diqqəti cəlb edir. Məs.: Boz at çox çilfir atdı. Bu çit lap yelapardı çitdi. Bizim bu uşaq çux təşər uşağdu. Dağal adam yaxşı adam döy. Təçix adam təçix iş tutar. Bizim it lanqi itdi. O itən qoyun manşır qoyundu. Bu it çox sühdül itdir.

Nəhayət, bu ifadə tərzini başqa türk dillərində də geniş yayılmışdır.

İmperatorun sarayı dünyanın ən gözəl sarayı idi. Əri ər bolanın ayalı şir bolar, əri ər bolmadığın ayalı qara yer bolar (türk-

mənəcə).

Ümumiyyətlə, bu ifadələrin müəyyən qismi xüsusiləşərək yalnız bir formada işləmiş və artıq frazeoloji ifadələr hesab olunur. Məs.: *Sözüm (üz) sözdür. Fəlm fal olsun... Ölmək ölməkdi, xırıldamaq nə deməkdi?*

Bu təkrarların «geniş» ifadə üsulu ədəbi dilimizin digər üslublarına da xalq dilinin təsiri ilə daxil olmuşdur. Bədii üslubdan başqa elmi üslubda da, ictimai-siyasi üslubda da bunları görmək mümkündür.

Ədəbi inkişaf *prosesi* mürəkkəb *prosesdir* (M. Məmmədza-də) (elmi məqalədən); B. Abbaszadənin *həyat yolu... həqiqi bir vətəndaşın həyat yoludur* (A. Zamanov) (elmi-tənqidi məqalədən).

Bu təkrarların «yüksək dərəcədə» inkişaf etmiş formalarından biri də belədir ki, bunlar bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkilində mühüm rol oynayır.

Heyvan ona görə *heyvandır* ki, hara çəkərsən gedər (N. Nərimanov); *Bənövşə* ona görə *Bənövşədir* ki... (M. Məmmədza-də); Əgər *yazıçı* öz oxucusunu həyəcəndirmirsə, *yazıçı* deyildir, əgər *dramaturq* tamaşaçını iradəsinə tabe edərək güldürmür və ya ağlatmırsa *dramaturq* deyildir (C. Cabbarlı).

Beləliklə, qeyd etdiyimiz təkrar üsulu dəyişdirilərək ən müxtəlif şəkillərə düşə bilər.

Əlbəttə, A. Şaiqin *realizmi* yalnız əşyanı, zahiri aləmi, insanların həyatının zahiri zlamətlərini doğru-düzgün göstərməkdən ibarət olsaydı, çox ibtidai, primitiv *realizm* olardı (M. İbrahimov); Əsərdəki hadisələrin cərəyan etdiyi *dövr* Bakıda və Azərbaycanda kapitalizm münasibətlərinin inkişaf etdiyi, köhnə feodal-patriarxal həyatın tamamilə dağıldığı, pul hərisliyinin son dərəcə artdığı, hakim təbəqələrin mənəvi, əxlaqi pozğunluğunun həddini aşdığı *dövr* idi (M. İbrahimov); İ b a d. *Zəmanə arvad zamanəsidir, arvad zamanəsi* (C. Cabbarlı); Biçərə *Züleyxa* daha əvvəlki *Züleyxa* deyildi, dərd-qəmdən saralıb solmuşdu (C. Cabbarlı); *Nəriman* sədr oldu-olmadı, yenə də *Nərimandır* (İ. Əfən-

diyev); Qoyun *Söyüdlü arx* elə *Söyüdlü arx* olsun (İ. Əfəndiyev).

Bütün bunlardan sonra göstərmək lazımdır ki, həmin təkrar növü Azərbaycan dilinin daxili qanunları ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Başqa dillər üçün, xüsusilə rus dili üçün bu kimi təkrarlar seçiyəvi deyildir. Buna görə də rus dilindən edilən tərcümə əsərlərinin dilində də belə təkrarlara rast gəlmirik. Və təkcə bu təkrarları diqqət mərkəzinə tutmaqla müəyyən əsərin orijinal və ya tərcümə olduğunu söyləmək mümkündür. Çünki Azərbaycan dilində yazılmış elə bir əsər yoxdur ki, orada belə təkrarlar işlədilməsin.

3.6. Təkrarlardan mütəşəkkil cümlələrin xəbərlərşən inkarda olması, ya olmaması müəyyən xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Xəbərləri təsdiq olan və heç bir konkretləşdirici üzvü olmayan tərkiblər isə qədər qeyri-müəyyən olsa da yenə ağılabatandır. «*Böyük böyükdür, kiçik kiçik*». Bu kimi hallarda xəbər inkarda olduqda ifadə mütləq məcazi, obrazlı məna daşıyır. Məs.: Deyirlər *çəpiş çəpişdeyilmiş*, bir ata bərabərmiş. *Çəpiş çəpiş deyildi*, ceyran balası idi. (C. Gözəlov); *Baş baş deyil*, saman çuvalıdır (Danışiq dilindən); *Uşaq uşaq deyil ki*, od parçasıdır (Danışiq dilindən); *Bu qız da qız olmadı*, başımıza bəla oldu (M. İbrahimov).

Əlbəttə, bu tipli təkrarlarda birinci komponentləri atmaq tamamilə mümkündür və bu zaman həmin obrazlılığa heç bir xələl gəlməyəcəkdir.

Nəticədə «*Uşaq deyil od parçasıdır*» tipli tərkiblər real, məntiqi cəhətdən doğru görünməsə də («*Uşaq... od parçasıdır*»—qeyri məntiqidir), burada emosionallıq və obrazlılıq əsas yer tutur. Obraz, müqayisə imkanı o qədər genişlənir ki, hər hansı sözü, hər hansı sözün mübtədası və ya xəbəri kimi işlətmək olur və burada subyektiv momentlər üstünlük təşkil edir. Məhz obrazlı olduğundandır ki, «*Teyxa süddü bu süd*» (DL, 374) kimi ifadələr heç bir çətinlik çəkilmədən anlaşılır, hamı tərəfindən işlədilir. Yaxud: *İ b a d*. Onun böyük tikəsini qulağına döndərməsəm, *bu papaq papaqolmasın*, lap arvad ləçəyi olsun (C. Cabbarlı).

Beləliklə, həmin təkrar tərzinin tendensiyalı bədii dil üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sözün obyektiv mənası subyektiv mənaya tabe tutulur. Məsələn, R. Rza bir şeirində «əyri əllər»dən bəhs edərkən yazır: «Belə *əllər əl deyil*; bir pəncədir, beş barmaq». Buradakı «*əllər əl deyil*» ifadəsi ancaq məcazi, emosional planda anlaşıla bilər. Həmin şeir də şair yazır: «Mən döyüş bayrağını alovlardan keçirən *əllərə əl deyirəm...*»

Bu təkrarlar yalnız adlarla əlaqədar olduğu üçün, bunların inkarı «*deyil*» sözünün köməyi ilə düzəlir. Həmin təkrar növü inkarda işləndikdə isə göstərilən «*əsil, həqiqi...*» kimi mənalar daha aydın nəzərə çarpır. Məs.:

Süd süd deyil, xalis sudur. *Qulaq qulaq deyil*, palazdır.

Əlbəttə, burada söhbət süddən, qulaqdan gedir, sudan və ya palazdan yox. *Süd süd deyil—Əsil, yaxşı... süd deyil.*

Misallar:

Gördün *yarın yar deyil*, tərkini qılmaq ar deyil (Atalar sözü); Bunlarsız isə... *xanəndə xanəndə deyil* (İ. Əfəndiyev); *Yaxşı* 1. Doqquz aydır *günüm gün deyil* (C. Cabbarlı); *Polad polad deyildir*, o sınımayıb əyilsə... (B. Vahabzadə); *Ürək ürək deyil*, çəkməyibsə qəm (İ. Kəbirli).

Göründüyü kimi, ikinci komponentlər həqiqi yox, məcazi məna kəsb edir ki, hələlik bu leksik-məcazi məna qrammatik-məcazi məna ilə bir vəhdət təşkil edir. Bunlar bir-birindən ayrılmamışdır.

Deyərdilər: «Füzulinin *hiçranı hiçran deyil*; *Vüsalı vüsal deyil*» (R. Rza).

Bəzən bu təkrarların birinci komponentləri mətn, situasiya ilə əlaqədar işlənmiş, lakin asanlıqla dərk olunur.

Corab deyil, şəkil, *şəkil* (C. Gözəlov); *Yavər*. *Qız deyil, pələngdir*, *pələng* (M. İbrahimov); *Barmaq deyil, qızıldır qızıl* (S. Rəhimov).

Bu misalların «*Corab corab deyil...*», «*Qız qız deyil...*» variantları da mümkündür. Lakin qeyd olunan misallarda vurğu «*şəkil*», «*pələng*» sözlərinin üzərinə düşür, əsas fikir bu bənzət-

mə—məcazlara cəlb olunur.

Bu təkrarların seçilmə, fərqləndirilmə, keyfiyyəti qüvvətləndirmə məqsədi daşdığını görmək çətin deyildir. Hər bir fərq isə müqayisədə meydana çıxır. Burada biz metaforaların yaranması ilə də rastlaşırıq.

Onlara elə gəldi ki, *xanım adi xanım deyil*, mələkdir (M. İbrahimov).

Burada «*adi*» sözü işlənmədən də təkrar eyni məzmunu, ifadə edə bilərdi. Habelə ikinci «*xanım*» («*xanım deyil*») sözü də atıla bilər. Qalan hissə metaforadan başqa bir şey deyildir: «*xanım mələkdir*» və ya «*xanım deyil, mələkdir*».

«*Deyil*» sözü ilə işlənən bu təkrarlarda iki cəhət özünü göstərir:

1) Bu təkrarlar fakt, hadisə haqqında bir hökm bildirir və cümlə də «*deyil*» sözü ilə bitmiş olur.

Sərbəst *vəzn* heç də asan *vəzn deyildir* (N. Xəzri); Yox, *Muğan* bu sayaq *Muğan olmayıb* (Ə. Kürçaylı).

2) Eyni tipli təkrarlar məcazi mənə ifadə edir. Bunları həqiqi mənada almaq olmaz. Adətən belə təkrarlı ifadələr ilə cümlə bitmir, nə isə bir əlavə də tələb olunur.

Q o c a. Bu *ıçki ıçki deyil*, cəhənnəm odudur (S. M. Qənizadə);

R ü s t ə m b ə y. Bu xərəbə qalmış *ev ev deyil*, nə bilim nədir? (S. M. Qənizadə). K ə r i m o v. *Kənd kənd deyil* ki... (S. Rəhman); *Mən yalnız mən deyiləm...* Mən burada Sovet hökumətinin nümayəndəsiyəm (H. Mehdi).

İntonasiya ilə əlaqədar inkarın da müxtəlif növləri ola bilər.

H a c ı Məhəməd Əli. ...Bizim müsəlmanların yəni *həkimləri də bir həkimdilər?* (C. Məmmədquluzadə); *Hambalın canı can deyil?* (Ü. Hacıbəyov).

Metaforik mənə daşıyan təkrarların bir qismi belə düzəlir:

daxili üzv vəzifəsi daşıyan⁸⁶ birinci komponent kimi (və başqa bənzətmə adatları) sözü ilə işlənilib bir tərkib əmələ gətirir. Bunların birinci komponentləri atıla bilər. Odur ki, bunlara şərti olaraq «*daxili metaforik təkrarlar*» demək olar.

Dörd fəsil yaşayır bir ildə torpaq; *Qış qış kimi gəlir, bahar bahar tək* (B. Vəhabzadə); *Yağışımız olaydı; yaz kimi yazımız; qış kimi qışımız* olaydı (R. Rza).

Burada da «*əsil, həqiqi...*» mənası qalır. Göstərilən misallarda müəyyən fərq də sezilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təkrar növü məhz məfhum ifadə edən ümumi isimlərə aiddir. Xüsusi isimlərin isə məfhumu səciyyədən məhrum olduğunu göstərir. Odur ki, xüsusi isimlərin belə təkrarı bizə heç nə demir.

Xəzər Xəzər kimi yenə cavandır (N. Xəzri).

Qədim mənbələrdə də belə daxili metaforik təkrarlar az deyildir. Məşhur Gültəkin abidəsinin birinci cümləsi belə başlayır:

Танри Таг Танридә болмыш түрк билгә каған бу одкә олуртым⁸⁷

Bu cümləni S. J. Malov belə tərcümə etmişdir:

«Небоподный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший» тюркский каган) я нынче сел (на царство)⁸⁸»

Göstərilən təkrarın daxili metaforik təkrar olduğunu nəzərə alsaq, həmin tərcümədə bir qədər dəqiqləşdirmə aparma, lazımdır. „Танри тәг тәридә» birləşməsinin birinci tərəfinin «небоподный», yox, «пободный небу» kimi tərcüməsi daha dəqiqdir⁸⁹.

⁸⁶ «Daxili üzvlər» haqqında müvafiq bölməyə bax.

⁸⁷ Вах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, Издво АН СССР, М.-Л., 1951, сәһ. 27.

⁸⁸ Yenə orada, сәһ. 33.

⁸⁹ Həmin fikri v. V. Radlov, P. M. Melioranski və nəhayət nəhayət, E. I. Ubratova irəli sürmüşlər. Вах: Е. И. Убрятова. Усилительное

«Tanrı kimi tanrıda (olmuş)» və ya «tanrı kimi tanrıdan (olmuş)» tərkiblərinin birinci tərəfləri (tanrı kimi—tän,pi tär) mənənin intensivləşdirilməsi məqsədi güdür.

Adətən müvazi tərkiblərdə işlənən yuxarıdakı təkrarların komponentləri yalnız adlardan (feil yox) ibarət olduğu kimi, bunların inkarı həm də («deyil»dən başqa) «nə» inkar sözü ilə meydana gəlir.

Qalmışdı məlalət icrə dün-gün; *Nə günü gün idi, nə dünü dün* (Füzuli); İ m a m y a r. *Nə yeməyi yeməkdir, nə yatmağı yatmaq* (C. Cəbbarlı); ...Bir ömür ki, *nə soyuğu soyuqdur* donasan; *Nə istisi istidir ki*, kül olunca yanasan (R. Rza); Düz bir il ruzigardır ki, *Şahsənəmin nə keçəsi keçədir, nə gündüzü gündüz*(«Aşiq Qərib»); Naryadçı qız gələndən bəri *nə gecəsi gecədir, nə gündüzü gündüz*(İ. Əfəndiyev).

Bir qayda olaraq belə təkrarlar yalnız müvazi tərkiblər şəklində çıxış edir. İkinci komponentlərin son üzvünün xəbərlik şəkilçisi qəbul edib-etməməsi fakultativ səciyyə daşıyır. Bu təkrarlar daha çox isim və məsdərlərə xasdır. Hətta xüsusi isimlərdə də belə təkrarlar müşahidə edilir.

Artıq nə Xuraman o Xuramandır, nə də Vaqif o Vaqifdir.
(Q. Xəlilov).

Bu təkrarların da komponentləri müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Nə dili dilimdən ayırır; Nə nəğmələrinin bəstəsi (R. Rza).

Aşağıdakı təkrarlar isə leksik-semantik nöqtəyi-nəzərdən metaforik, qrammatik cəhətdən inkarlıq prinsipi üzrə təşkil olunmuşdur.

Mən də ki *nə ərli kimi ərliyəm, nə də dul kimi dul* (S. Rəhimov); Bu adamlar *nə müsbət kimi müsbət, nə mənfə kimi mənfədirlər* (Q. Xəlilov);

повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения в якутском языке, «Тюркологические исследования», Изд-во АН СССР, М.-Л., 1963, с. 91.

F a t m a n i s ə. *Nə köhnə kimi köhnədir, nə də təzə kimi təzə* (M. İbrahimov); *Nə qaşın kimi qaş var; Nə gözün kimi gözlər* (Bayatıdan).

Bunlarda da daxili (metaforik) üzvlər atıla bilər: nə ərliyəm, nə dul. (Birinci misal). Bu təkrarlarda metafora ləğv edilən kimi intensivlik də ləğv olunur, sadəcə qrammatik fakt qalır. Müq. et:

a) *Nə yazan kimi yazır, nə oxuyan kimi oxuyur; b) Nə yazır, nə oxuyur.* Başqa misallar:

Nə kefli kimi keflidir, nə də ayıq kimi ayıq (Ə. Sadiq); *Nə vəhşilər kimi vəhşiyiz, nə mədənilər kimi mədəni* (H. Cavid).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz «*kimi*» qoşması ilə düzəlməyən təkrarlı tərkiblərdə isə komponentlərin heç birini atmaq olmur.

Nə yazım yaz, nə də günüm gün oldu (Ə. Cavad).

Məcəzilik və obrazlılıq isə bu təkrarlarda da qalır.

Tərəflərin biri qrammatik şəkilçi qəbul etdikdə isə burada da ixtisar aparmaq mümkündür.

Nə böyüyü böyük bilir, nə kiçiyi kiçik.

Bu misalın «*Nə böyük bilir, nə kiçik*» variantı da məlumdur.

Bu hissədə biz ismi nitq hissələrinin təkrarından danışırıq. Qeyd edək ki, bu qeyd olunan xüsusiyyətlərin çoxu birinci komponenti feili sifət olan feili sintaktik konstruktiv təkrarlarda da müşahidə edilir. Bunlardan yerində bəhs olunacaqdır. Burada isə yeri gəlmişkən bir qədər qabağa gedərək qoşmaların feili təkrarlardakı rolundan bəhs etməyi lazım bildik.

3. 7. *Kimi* qoşması -an, ən- şəkilçili feili sifətlərin təkrarında iştirak edir.

Ağalar çağırılmamış gəldi Afrikaya; Bütün çağırılmamış gələnlər kimi. (R. Rza); *Örtür dəftəri... Seyfin ağzını örtən tək; yavaş-yavaş...* (R. Rza) *Sükuta bürünmüşəm; Soyuqda qara yapıncıya bürünən yolçu kimi* (R. Rza).

Kimi qoşması -*dıq, -dik, -duq, -dük* şəkilçili feili sifətlərin təkrarında iştirak edir.

Quduz bir vəhşi ələ keçirdiyi ovu *parçaladığı kimi*, dərd də Cevriyənin qəlbini *parçalayırdı* (S. Dərvişdən); Bütün tacirlərin yeyib-yeyib *yağlandıqları kimi*, o da yeyib-yeyib *yağlanır* (S. Rəhimov).

Kimi qoşması *-ar,-ər (-ır,-ir,-ur,-ür)* şəkilçili feili sifətlərin təkrarında iştirak edir.

Qız ona... bir cəllada *baxar kimi baxırdı*(M. İbrahimov); ...*Bir zavallıya acıtır kimi özümə acıdım* (M. İbrahimov); Məmməd Həsənoviç əlindəki qələmi *pambığı oddan qaçırır kimi kağızlardan qaçırırdı* (M. İbrahimov).

Göründüyü kimi, *kimi* qoşmasına sinonim olan «*tək*» (*təki, təkin*) qoşması da eyni qrammatik funksiyada işlənir. Habelə müqayisə tərkiblərini yaratmaqda «*qədər*» qoşması da iştirak edə bilər.

«*Qədər*» qoşması həm *-an,-ən*, həm də *-dıq,-dik,-duq,-dük* şəkilçili feili sifətlər ilə birlikdə təkrarlı tərkiblərin meydana gəlməsində iştirak edir.

a) Məmməd Həsənoviç dünyada *kağıza qol çəkməkdən qorxduğu qədər heç şeydən qorxmazdı*(M. İbrahimov); Bütün xalq sadiqdir ona hər işdə; *İnanır özünə inanan qədər* (A. Tvardovskidən).

b) **Y a v ə r.** Ah, onu *sevdiyinin yüzdə biri qədər məni sevsən*, dünyaları sənə bağışlaram(M. İbrahimov).

Bütün bu misallarda təkrar olunan feillərin hər biri müxtəlif sözlər vasitəsi ilə dəqiqləşdirilmişdir. Belə dəqiqləşdirici sözlər eyni olduqda isə təkrar feil də, bu feili dəqiqləşdirən sözlər də atıla bilər.

Lakin bunların heç biri *novruz bayramı qədər* geniş yayılmış, xalqın məişətində *bu bayram qədər* dərin kök sala bilməmişdir. (M. Təhmasib).

Bəzən də atılmış təkrar komponentləri müəyyən etmək çox çətin olur.

Torpağı ovcu *qədər*; ümidi iynənin ucu *qədər*; dərdi-səri borcu *qədər*; kəndlilər... (R. Rza).

Bütün bu müqayisə tərkibləri cümlədə kəmiyyət zərflilikləri vəzifəsi daşıyır. Bəzən isə kəmiyyət budaq cümləsinin də komponentləri müqayisəyə əsaslanır və burada da təkrarlar mühüm rol oynayır.

Bu dünyada o qədər *fevziyab olaçaq idilər*, nə qədər ki, mərhumun dəfn olunması sayəsində *fevziyab oldular* (C. Məmmədquluzadə).

Qeyd olunan metaforik təkrarlar *kimi*, *tək*, *qədər* qoşmalarının köməyi ilə meydana gəlir. Müqayisə məzmunu yaratmaqda da bu qoşmaların çox böyük rolu vardır. Aşağıdakı misallarda həmin qoşmalar da yoxdur, müqayisə də yoxdur. Buradakı təkrarlar da sintaktik-konstruktiv təkrarlar deyillər.

a) *-an, -ən* şəkilçili feili sifət:

Süleymana *qalmayan* dünya kimə *qalaçaqdır?* (Atalar sözü); Fələk də *göz tikibmiş*; Mən *gözüm tikən* gülə (Bayatıdan).

b) *-dıq, -dik, -duq, -dük* şəkilçili feili sifət:

Bir də ki xanım Güləbətindən *gördüyü* hörməti birçə böyük qızından *görürdü* (M. İbrahimov).

Lakin *kimi...* müqayisə qoşması əvəzinə «*şəklində*», «*tərzdə*», «*qaydadı*» tipli sözlər də köməkçi ünsür yerində işlənərək müqayisə məzmununu ifadə edə bilər.

Babasının *böyüdüüyü* inkişaf sürətilə *böyüyürdü* (S. Rəhimov).

Kimi, *tək*, *qədər* qoşmaları ilə düzəlmiş bu kimi təkrarlı tərkiblər adətən məzmunca bir müqayisə bildirir. Müqayisə tərkibləri xüsusiləşmiş üzvlər əmələ gətirir. Bunlar bir əşyanı canlı və əyani tərzdə səciyyələndirmək üçün onun hər hansı əlamətini başqa əşyanın bənzər əlaməti ilə müqayisə etmək nəticəsində dildə meydana gələn qrammatik ifadə üsulu hesab olunur.⁹⁰ Bəzən bu kimi müqayisə tərkibləri budaq cümlə hesab edilir. Biz bu kimi tərkibləri ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sayan dilçilərin

⁹⁰Вах: А. Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения, Учпедгиз, М., 1959, səh. 79.

fikirilərini daha düzgün hesab edirik⁹¹.

Burada müqayisə, müqayisə tərkibləri əvəzinə metafora terminindən istifadə edəcəyik.

Bəzən metafora termini çox məhdud bir mənada—yalnız leksik metafora mənasında işlənir. Biz bu termini nisbətən geniş planda, hər cür bənzətmə, müqayisə mənasında işləyəcəyik. Əlbəttə, yeri gəldikcə leksik metaforalardan da bəhs olunacaqdır.

Dilimizdə metaforalar yalnız leksik deyil, həm də (və bəlkə daha çox) sintaktik (və morfoloji) yollar ilə də əmələ gətirilir. Xüsusilə sintaktik metaforalar dilin strukturası ilə daha çox əlaqədardır.

A ğ a y a r. ...Vallah, adam *çəyirtkə kimi* qaynaşır (C. Cabbarlı); Fəraqın odunu gördükdə *mum tək* əridi (Füzuli); Çırpınır *başı kəsilmis quş kimi* (R. Rza).

Müqayisə ədatlarının iştirakı imkan verir ki, müqayisəyə cəlb olunan üzvün aid olduğu feil cümlədə işlədilməsin. Belə hallarda atılmış feilin *-dıq..* və *ya-an...* feili sifət formasında cümləyə daxil etmək o qədər də çətin deyildir. Aşağıdakı cümlələrdə belə əməliyyat aparılmışdır.

Yazıq qız *gül (solan) kimi solub, xəzəl (saralan?) kimi saralmışdı* («Nağıllar»); O... *at (yorğanayan) kimi yorğanadı, qatır (yortan) kimi yortdu, dəyə (ləhləyən) kimi ləhlədi* («Nağıllar»).

Müasir dilimizdə olan və «*kimi*» ilə işlənən metaforik ifadələr də təkrarlar ilə əlaqədardır. Biz atılmış təkrar komponentləri hər vaxt bərpa edə bilərik. Adətən bu sözlər *-an/-ən* və *-dıq/-dik/-duq/-dük* şəkilçiləri ilə düzəlmiş feili sifətlərdir.

Aşağıdakı misallarda müəlliflərin misallarına təkrar komponentləri (bir variantda) əlavə edirik.

Yolları *yara (açılan) kimi açıldıqca* Afrikanın.. (R. Rza); Tərif *çiçək (yağan) kimi üzəriməyağırdı* (İ. Əfəndiyev); İlan *(qabıq qoyan) kimi qabıq qoymuşuq* (İ. Əfəndiyev); *Pərvanə (yanan) tək* hüsnün oduna *yandım* (M. Rahim); Sanki ürəyimi *pencərə (st-*

⁹¹ A. Г. Рудневин həmin əsərində bu haqda çox ətraflı bəhs olunmuşdur.

xan) kimisıxdılar (İ. Əfəndiyev); Sən göstərdinayna (göstərən kimi) hər insanın üzünü (S. Vurğun); Kərtənkələ (uyğunlaşan) kimi mühitin rənginə uyğunlaşır (İ. Əfəndiyev); Paslı qılınç (salınan) kimi salındı qına; Bəşərin mənəvi ehtiyacları (S. Vurğun); Xoşbəxt olsaydım o damın altında qulyabanı (qalan) kimi tək qalmazdım (İ. Əfəndiyev).

Bütün bu *-an... -dıq...* şəkilçisi ilə qeyd olunan misallar *-dıq...* şəkilçisi ilə də işləyə bilər.

Bu misallarda təkrarlanan və fakultativ səciyyəli feillər (feili sifətlər) adlıq haldadır. Bu sözlər başqa hallarda da çıxış edə bilər.

Onlar mənə öz qızları kimi baxırdılar (İ. Əfəndiyev)—misalında «qızları kimi» yerinə «qızlarına baxan (baxdıqları) kimi» də işləyə bilər.

Bu saat başını qoyun başı kimi kəsəcəyəm (C.Məmmədquluzadə)—«qoyun başını kəsən kimi» də ola bilər.

S ə k i n ə. Sənin kimi mənim səsim olsaydı, gör bu dağları titrədirdim, ya yox? (M. İbrahimov); S ə k i n ə. Düzdür, sənin kimi oxuya bilmirəm (M. İbrahimov); Güman edirik ki, bizim kimi, gələcək tamaşaçılarımız da Sumqayıtı sevəcəklər («Azərb. müəl.»).

Beləliklə, sintaktik-metaforik təkrarların bir komponenti (söz, sözbirləşməsi, tərkib) atılmaqla ifadə yığcamlaşmış olur.

Asqırmaq istəyən bir adam kimi üz-gözünü büzüşdürüb deyərdi (F. Xoşginabi); *...Mənim kimi* xanımını dağılsın (Q. Zakir); *İstəyirəm nadinc uşaq kimi* qaça-qaça bu səkidən o səkiyə, o səkidən bu səkiyə keçəm (R. Rza).

Əsasən *-an...*, *-dıq...* şəkilçili feili sifətlər ixtisar olunur. Müqayisəyə cəlb olunan tərkib feili sifət tərkibi olduqda isə həmin mürəkkəb birləşmədən yalnız feili sifət atılır, feili sifət tərkibinin digər üzvləri qalır.

Ağla desən *ağlaram*; *Arxayın ol sirrini*; *Sirrim kimi* saxlarım (Bayatıdan); *Torpağın dərdi* çoxdur *sinəmin dərdi kimi* (R. Rza); *Usta şagirdinin, fəlakətini öz fəlakəti, övlad fəlakəti kimi*

ürəyinə salmışdı (Mir Cəlal); Onların *dərdini öz dərdim kimi* hiss edirdim (İ. Əfəndiyev).

Bir sıra hallarda təkrar təşkil edən metaforalardan birinci feil atıla bilər və mənaca bir dəyişiklik yaranmaz.

Səni *aldadan kimi* məni də *aldadıb* («Azərb. nağ.», V) — *Sən (sənin) kimi...*; Teymurtaş *öldürdükləri kimi* məni də *öldürəcəklər* (F. Xoşginabi)—*Teymurtaş kimi...*

Bəzən isə belə ixtisar ikibaşlı mənalar, sintaktik çoxmənalılıq meydana gəlməsinə səbəb olur.

[Torağay] *ev quşu tək* qaçan deyil; İstər qovla, istər kişlə (Q. Qasımzadə)—misalından o qədər də dəqiq deyildir ki, burada ev quşunun qaçmağı yaxud qaçmamağı əsas alınmışdır.

M ü s ə l m a n. ...*Çüçə kimi* dənələrəm sizi (C. Cabbarlı) — misalının «*cüçə dənləyən kimi dənələrəm sizi*» variantı da vardır. *Dənləmək* sözünün məzmunu «*dən dənləmək*» ifadəsini əhatə edir. Odur ki, yuxarıdakı ifadənin daha geniş variantı da mümkündür: *cüçə dən dənləyən kimi (mən də) dənələrəm sizi*.

«...*Kimi*» ilə (*habelə, tək, qədər...*) düzələn belə sintaktik metaforların təkrar edilib-edilməməsi müəyyən xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Günəş... Arazın *bir uşaq kimi* sarır (A. Şaiq)—misalında uşaq kimi ifadəsi a) uşaq saran kimi, b) uşağı saran kimi mənalarını ifadə edə bilər.

Mən Qafqazı anam kimi sevirəm—ifadəsində də a) anam sevən kimi, b) anamı sevən kimi mənaları vardır. Lakin aşağıdakı misalda təkrarın tam işlədilməsi dəqiqlik yaradır.

Mən sevirəm Qafqazımı

Südəmər bir körpə uşaq.

Anasını sevən kimi (M. İbrahimov).

İ b a d. *İt kimi doğraram* onu (C. Cabbarlı)—tipli misallar da müxtəlif mənada anlaşıla bilər. Buna görə də dəqiqlik xatirinə təkrarın işlənməsi zəruri olur (Burada dilimizin morfoloji xüsusiyyətlərini—hal şəkilçilərinin çox da inkişaf etməməsi öz təsirini göstərir). Əlbəttə, ifadənin sintaktik quruluşu aydındır. Müb-

tədə—birinci şəxsin təki, xəbər «doğraram»dır və s. Lakin burada «İt kimi» ifadəsi iki sintaktik aspektdə anlaşıla bilər;

a) *iti doğrayan kimi*; b) *itin doğrادیğı kimi*.

Bu son mənanın konkret olaraq həmin ifadədə olmadığı yalnız sözün (it sözü doğramaq feilinin faili ola bilməz) semantik məzmunundan anlaşılır. Sintaktik mövqeyinə görə isə burada ikibaşlı məna ifadə edilir. Odur ki, adətən bu mövqedə olan isimlər hal şəkilçiləri qəbul etməklə dəqiq şəkllə salınırlar. Bu zaman feil də təkrarlanır.

Səni *iti döyən kimi döyəcəyəm* (S. Hüseyn); Bu oxlov ilə döyərsən, *iti döyən kimi döyərsən* (S. Hüseyn)

Dilimizdə elə təkrarlı metaforik tərkiblər də vardır ki, onları heç vəchlə cümlədən kənar etmək mümkün deyildir.

Öz hərəkətlərimizə *gülən kimi gülürük* (M. Məmmədzadə); Əliqulu Səfərlə özü ilə *danışan kimi danışa bilər* (M. Məmmədzadə); Əli Hüseyn *iyən üstündə oturan kimi oturmuşdu* (Mir Cəlal); On min manat pulunu alafaxta *palıd udan kimi uddum* (Ə. Haqverdiyev); Mələikələr rus qazaxları *əlsiz-ayaqsız füyqaranın üstünü alan kimi onun üstünü alıb* (Ə. Haqverdiyev).

Belə sintaktik metaforalar çox zaman sintaktik frazeologizmlər təşkil edir. Bunların komponentləri sabit bir şəkllə alıb «daşlaşmışdır». Forma və məna etibarilə bu sabitliyin nəticəsidir ki, aşağıdakı tipli misallarda təkrarların heç biri atıla bilmir.

Dəvə *nalbəndə baxan kimi baxır* (Atalar sözü); *Div dəmir-dən qaçan kimi qaçır* (Atalar sözü).

Adamlara *dəvə nalbəndə baxan kimi baxmaz* (İ. Əfəndiyev).

Bu tipli sintaktik metaforaları cümlədən bütövlükdə ixtisar etmək mümkündür.

Hətəmخان məna *dəvə nalbəndə baxan kimi tərs-tərs baxdı* (S. Rəhimov); *İki həftəlik sarmaşığı gül ağacına sarılan kimi birbirinə sarılıb* doyunca görüşdülər («Aşiq Qərib»).

Məlum olur ki, sintaktik metaforalar dilin strukturası ilə bağlıdır. Sintaktik metaforalardan isə bir çox leksik metaforalar

tərəyir. Odur ki, ümumiyyətlə metaforanı yalnız fərdi yaradıcılıq məhsulu hesab etmək⁹² düzgün və tam elmi fikir deyildir. Metaforaların çoxu dilin strukturası ilə əlaqədardır. Bu da təbiidir. Fikri fəaliyyətin əsas formalarından biri olan müqayisə bütünlükdə təfəkkürə xasdır. Müqayisə əksliklərin vəhdətidir. Oduo ki, təfəkkürün dialektikası məhz burada təzahür edir⁹³. Təfəkkürlə əlaqədar olan dildə isə bu müqayisə bir sistem (struktura) təşkil edir.

Sintaktik metaforalardan leksik metaforaların əmələ gəlməsi haqqında hələ H. Paul geniş bəhs etmişdi. O yazırdı: «Adətən deyirlər ki, müqayisə olunan əşyalardan başqa, müqayisə üçün bir də tertium comparationis lazımdır. Bu tertium—yeni, müqayisəyə, xaricdən gətirilən şey deyil,—bu, müqayisə edilən əşyalar haqqında təsəvvürlər kompleksində var və həmin əşyaların hər ikisinə xasdır. İnsan haqqında «Özünü donuz kimi aparır» dedikdə burada insan riyazi şəkildə donuza bərabər edilmir. Demək istənilir ki, «donuz» anlayışına xas olan səciyyəvi əlamətlərdən biri (natəmizlik) bu adam haqqındakı təsəvvürə daxil edilə bilər. Əlbəttə, müqayisə edilən əşyaların və tertium comparationis-in adını çəkməklə də bunu demək olar: «O donuz kimi natəmizdir». Donuzun burada bütün əlamətləri yox, yalnız bəziləri nəzərdə tutulur. Nəhayət, lap sadə şəkildə «o—donuzdur» demək olar»⁹⁴.

Göründüyü kimi, müəllif leksik metaforanın yaranmasını ümumi konsepsiyası ilə—psixologizm ilə əsaslandırmağa çalışır. Lakin burada «təsəvvürlər kompleksi» və s. yox, sadəcə dilin struktur inkişafı təsir göstərir. Məhz psixologizmə əsaslandırıldığından ki, müəllif metaforaların işlənməsini «fərdi mənafe», «fərdi marağ» və s. ilə əlaqədar izah etməyə çalışır. Lakin bu

⁹² Вах:А. Кайдаров. Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-метафорических выражений в уйгурском языке.

«Вопросы уйгурской филологии», Алма-Ата, 1961, səh. 35.

⁹³ Н. Казымов. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır, Bakı, Azərneşr, 1966.

⁹⁴ Г. Пауль. Принципы истории языка, М., 1960, səh. 102.

«fərdi marağ» və s. sonrakı məsələdir və daha çox «dilxarici» izahatdır. Tədqiqat göstərir ki, dilimizdə metaforaların törəməsi, meydana çıxması dilin strukturası ilə əlaqədardır. Halbuki ümumi dilçilikdən bəhs edən bəzi əsərlərdə metaforanın dil strukturası ilə əlaqədar olmadığı göstərilir. (Звегинцев. Семасиология).

Azərbaycan dili materiallarının dəqiq təhlili bu müddəanı şübhə altına almağa imkan verir.

Burada *-an.. və-diq..* feili sifət şəkilçili sözlərdən «ismi təkrarlar» bölməsində bəhs olunması «qeyri-məntiqi» görünə bilər. Lakin feilərin bu formaları (feili təkrarlarda da bu, aydın izah olunur) çox zaman ismi xüsusiyyətlərə malikdir. Substantiv formaların nitq hissələrinə differensiasiyadan əvvəl mövcud olduğunu nəzərə aldıqda bu formaların ismi xüsusiyyətləri tamamilə təbiidir. Leksik metaforalar—sözün məcazi mənası sintaktik metaforadan törəyir. Sintaktik metafora təşkil edən təkrarların birinci qismi atıldıqda, təkrarın ikinci üzvü məcazi mənalı bir söz kimi qalır.

Sarmaşıq kimi bir-birinin boynuna sarıldılar («Xalq dast.», I) Cümlədə «*sarılan*» sözü atılmışdır. «*Sarmaşıq sarılan*» kimi».

Aşağıdakı cümlədə isə bu söz qalmışdır.

İki həsrətli sarmaşıq gül ağacına sarılan kimi bir-birinə sarılıb doyunca görüşdülər («Aşıq Qərib»).

Deməli «*sarmaşıq kimi bir-birinə sarıldılar*» («Xalq dast.», II)—cümləsində «*sarısan*» feili sifəti atılmışdır. Habelə bu cümlədə «*sarmaşıq kimi*» ifadəsi də atıla bilər. Cümlənin xəbəri «*sarıldılar*» feilində həmin ifadənin mənası da implisit şəkildə mövcuddur. *Sarılmaq/sarışmaq* həqiqi, əsil mənasında sarmaşıq ilə bağlıdır (motivləşmişdir). Lakin həmin feilin cümlədə subyekti kimi başqa söz işlənərsə feil məcazi mənə kəsb edəcəkdir.

...Qardaşlar bir-birlərinə sarmaşdılar (M. Rzaquluzadə).

Cümlənin feili məcazi mənə (quçaqlaşmaq) kəsb etmişdir.

İmplitit şəkildə burada (və buna bənzər bütün cümlələrdə) feil nisbətən geniş formada—sintaktik metafora kimi mövcuddur və istənilən vaxt işlənə bilər.

Belə təkrarlar və ya təkrarların belə ixtisarı dilimizdə əsasən feili metaforaları əhatə edir. Odur ki, ismi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin təkrarı ilə düzəlmiş metaforik (müqayisəli) birləşmələr bir sistem şəklində çıxış etmir. Bunlar ümumiləşməmişdir, nisbətən az sözü əhatə edir, frazeoloji ifadələr təşkil edir.

A l m a s. Həyat, həyat, sənin *dərsindən böyük dərs* ola bilməz (C. Cabbarlı).

Əsasən «*çox*», «*böyük*» kimi sözlərin köməyi ilə düzələn belə təkrarlı tərkiblər də bütöv bir vahid—üzvlənməyən tərkib əmələ gətirir.

İşdən çox iş var (Danışq dilindən). *Güldən çox gül, çiçəkdən çox çiçək*, lakin ürəkdə bir aramlıq yox idi (Y. V. Çəmənəminli).

Məlum olur ki, sintaktik metaforalar dilin strukturası ilə daha çox əlaqədardır və strukturalistlərin bu tipli metaforalar ilə daha çox maraqlanması təsadüfi deyil. Bunlar dil sisteminin öz təbiəti ilə bağlıdır.

Halbuki klassik ədəbiyyatda çox geniş miqyasda işlənən leksik metaforalar bir sıra Şərqi xalqları üçün ümumi səciyyə kəsb edir. X. Q. Koroğlının tərtib və nəşr etdiyi «Fars məsələləri və atalar sözləri» kitabında fars dilində işlənən çoxlu «sabit müqayisə» bildirən tərkiblər qeyd olunmuşdur⁹⁵. Bu tərkiblərin çox böyük əksəriyyəti Azərbaycan ədəbiyyatında da işlənmişdir. Burada *heyva kimi, barıt kimi, qığılcam kimi, su kimi* və s. yüzlərlə sabit müqayisə tərkibləri qeyd olunmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, həmin tərkiblər Azərbaycan dilinin strukturası ilə əlaqədar olmadığından təkrar ilə də bağlı deyillər.

Aşağıda «*kimi*» ilə düzəlmiş ifadələrin də təkrar ilə əlaqə-

⁹⁵Вах: Персидские пословицы и поговорки, Сост. Х. Г. Корогли, М., 1961, сәh. 249-316.

dar olduğunu söyləmək çətindir.

Gözəl *it kimi* yalan deyir (S. Hüseyn); Otağın qaranlığı ürəyimi *daş kimi* sıxırdı (İ. Əfəndiyev); Ağzının suyu *dabaq dəymiş öküz kimi* axdı («Nağillər»).

Beləliklə, *-dıq... və -an...* feili sifət şəkilçili sözlər *və kimi (tək, qədər)* qoşması ilə əlaqədar olan sintaktik metaforalar çox zəngin xüsusiyyətlərə malikdir və ayrıca bir tədqiqat obyektinə ola bilər. Hər cür müqayisə bildirən tərkiblərdə *-dıq... və ya -an...* şəkilçili feili sifətlər implisit tərzdə mövcuddur.

Əlidən tez oxudu—Əlinin oxuduğundan tez... Gözlərindən artıq istəyir—Gözlərini istədiyindən artıq...; Səndən pis oxuyur—Sənin oxuduğundan pis...;

Bunlarda bəzən çoxmənalılıq özünü göstərir. Sənin kimi yaxşı (pis) oxumur—tipli misallarda ikili məna müəyyən etmək olur.

a) Sən yaxşı (pis) oxuyursan... b) Sən yaxşı (pis) oxumursan...

Bütün bu kimi ifadələrin dəqiq mənası daha çox intonasiya, vurğu, situasiya ilə əlaqədar olar.

Başqa misallar:

Əhməd *Məmməd kimi* xoşbəxt deyildir. Mən onu səndən çox istəyirəm (Danışiq dilidən); Filmin baş qəhrəmanı *pyesdə olduğu kimi*, Oksana deyil, xalqdır (A. Ağamirov).

Bütün bu müqayisə (metaforik) tərkiblərin göstərilən xüsusiyyətləri dilimizin iltisafı quruluşu ilə daha çox əlaqədardır. Flektiv dillərdə dəqiqləşdirici hal şəkilçilərinin inkişafı belə çoxmənalılığın qarşısını almağa yardım göstərir. Məsələn, rus dilinin «донть как коровы» ifadəsi dilimizdə «sağmal inək kimi sağmaq» şəklində verilir⁹⁶ ki, bu sonuncu ümumi prinsip üzrə (konkret misal: nəzərə alınmır) iki mənada anlaşıla bilər: a) «inək» sözü adlıq halda—mübtədə kimi anlaşıla bilər; b) «inək»

⁹⁶ Краткий русско-азербайджан фразеологический словарь, Баку, 1964, səh. 49.

sözü təsirlik halda—tamamlıq (obyekt) kimi anlaşıla bilər.

Rus dilində isə vəziyyət belə deyildir. «Коробы» sözündə ki sonluq bu sözün hansı üzv olduğunu aydın tərzdə göstərir.

Deməli, ifadənin daxilində sözlərin dəqiq mənası Azərbaycan dilində mətn ilə, ümumi situasiya ilə, rus dilində isə morfoloji forma sayəsində müəyyən edilir.

Eyni sintaktik tərkibin müxtəlif mənalarda anlaşılması, sintaktik çoxmənalılıq dilimizin daxili strukturası ilə əlaqədardır. Bu məsələnin üslubi nöqtəyi-nəzərdən də təhlili maraqlı nəticələr verə bilər. Akad. V.V.Vinoqradovun göstərdiyi kimi, eyni formal qrammatik vahidin müxtəlif məzmun ifadə edə bilməsi milli dil üslubiyyəti üçün çox maraqlı məsələdir.

Klassik şeirimizdə dilin bu cəhətinə ən çox diqqət yetirən şairimiz Füzuli idi. Onun dilində *kimi, tək* qoşmaları ilə düzəlmiş müxtəlif çoxmənalı tərkiblər çox işlənmişdir.

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım... Bu misranı bir neçə mənada anlamaq olar: 1) Nigarın zülfü onun ayağını öpür (yəni zülfün uzunluğu da nəzərə alınmalıdır), lakin nigar qoymur ki, şair də onun ayağını öpsün; 2) həm nigar özü, həm də zülfü şairi qoymur ki, o nigarın ayağını öpsün; 3) Nigar özünün həm zülfünü, həm də ayağını öpməyə şairi qoymur; 4) Şair nigarın zülfünü öpür, ayağını yox—nigarı qoymur...

Sözün, ifadənin bir neçə mənası eyni zamanda özünü göstərir. Oxucunun diqqəti qəsdən bir neçə mənaya cəlb olunur. Bir çox misal göstərmək olar:

Razi eşqin saxlaram eldən nihan, ey sərvinaz,

Getsə başım şəm tək mümkün deyil ifşayi-raz.

Bir neçə mənada almaq olar: 1) Əgər başım getsə mümkün deyil... 2) Başım getsə də mümkün deyil... 3) Şəmin başı gedən kimi mənim də başım getsə mümkün deyil...

Xaki-rahindən məni qaldıra bilməz sayə tək,

Qılsa gərdun afitabın hər şüam bir kəmənd...

Qeyd etməliyik ki, belə çoxmənalılıq keyfiyyəti yalnız Füzuliyə aid bədii üslubi vasitə deyildir. Bu keyfiyyətçən çox və

qabarıq tərzdə Füzuli şeirində nəzərə çarpsa klassik şeirin daha bir sıra görkəmli nümayəndələri klassik poetikada tevriyə və ya eyham adlanan həmin üsuldan geniş istifadə etmişlər. (Bir növbə sənəduşunu xatırladan həmin poetik üsula Avropada zəvqma deyilir). Habelə bizim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin— bayatların, atalar sözlərinin dilində belə çoxmənalılığa aid misallar çox göstərmək olar.

Öz partiyalılığı və siyasi dəqiqliyi ilə səciyyələnən müasir bədii dilimizdə isə belə üslubi çoxmənalılıq tərk olunmaq üzrədir. İndi *kimi, dək* qoşmaları da üslubi mənadan çox qrammatik vasitə kimi işlənir.

Təsadüfi deyildir ki, Z. Budaqova «Birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan söz birləşmələri» adlı məqaləsində məhz «qrammatik münasibətləri» bildirən feili sifətlərdən bəhs edir⁹⁷. Müəllif birinci tərəfi fe'li sifətlə ifadə olunan feili söz birləşmələrini beş qrupa bölür: zaman, səbəb-məqsəd, müqayisə, tərz, obyekt münasibəti bildirənlər şəklində təsnif edir. Məqalədən məlum olur ki, «birinci tərəfi *-an...* şəkilçili feili sifət (və ya feili sifət tərkibi) və *kimi, tək* (təkin) qoşması ilə ifadə olunan birləşmələr»⁹⁸ zaman münasibəti bildirir. Verilmiş misallardan da bu hökmün doğruluğunu təsdiq etmək lazım gəlir. Əvvəlcə, bu doğru hökm yalnız... an şəkilçili feili sifətlə əlaqədar edilmişdir. Halbuki *-dıq...* şəkilçisinə də aid ola bilər. Sonra, qoşmalardan qədər və s. də (az da olsa) bu mövqedə işlənir.

Z. Budaqova göstərir ki, birinci tərəf yönlük halda da eyni funksiya daşıyır. Deməli, həmin tipli birləşmələr müasir dilimizdə daha çox qrammatik əhəmiyyət kəsb edir.

Y. Seyidov yazır: «Azərbaycan dilində *-an/-ən/-yan/-yən* şəkilçili feili sifətlərlə düzələn tərkiblərin də sonuna kimi qoşması birləşir və xüsusilaşmış müqayisə zərfliyi əmələ gəlir.

Buradan elə kədərsən ki, dəyirmandan darı gedən kimi!

⁹⁷ «Elmi əsərlər», C. M. Кирова а.д. АДУ nəşriyyatı, 1958, № 5, səh. 146.

⁹⁸ Yəni orada.

Nə baxırsan, dəvə nalbəndə baxan kimi?! (Danışıq dili ifadələri)... *-duq/-dik/-duq/-dük* şəkilçili feili sifət tərkibləri də *kimi* qoşması ilə işlənib xüsusiləşmiş müqayisə zərfliyi olur. Bu cür birləşmələr çox zaman iki paralel işi, halı və hərəkəti müqayisəli surətdə ifadə etmək üçün işlədilir.

Cəbhə, insanın bir çox hissləri üçün olduğu *kimi*, sədaqət və dostluq hissləri üçün də məhək daşdır (M. İ. Kalinin); Burada yüngül iş olmadığı *kimi*, ağır və çətin iş də yoxdur (Ə. Vəliyev); Kəlxoz bu il pambıq planını artırdığı *üçün*, taxıl planını da artırmışdır (Ə. Vəliyev).⁹⁹

Müəllifin habelə «qoşma qəbul edən feili sifət tərkibinin xüsusiləşmiş qarışıq zərfliyi rolunda» işlənməsinə aid gətirdiyi misallarda da təkrarlar diqqəti cəlb edir. Y. Seyidov yazır: «*-duq/-dik/-duq/-dük* şəkilçili feili sifət tərkibləri halda qoşması ilə işlənilib, qarşılıq, güzəşt və ziddiyyət məzmunları ifadə edən xüsusiləşmiş zərflilər əmələ gətirir.

Başqa məqalələrdə bir traktor işlədiyi *halda*, Xanpərinin mənzərində iki traktor işləyirdi. (Ə. Vəliyev); İndi külünglə üç kubmetr qazdığı *halda*, manitorla min kub-metrdən də artıq qazacaqsan. (Ə. Sadiq).

Birinci cümlədə olan başqa məqalələrdə bir traktor işlədiyi *halda* və ikincisindəki indi külünglə üç kubmetr qazdığı *halda* birləşmələri xüsusiləşmiş zərflilərdir. Belə birləşmələr məzmunca budaq cümləyə çox yaxınlaşdığı üçün, vaxtilə bunlar da budaq cümlə adlandırılırdı»¹⁰⁰

Müəllif yalnız *kimi* qoşmasından və *-an,-ən ilə -duq, -dik, -duq,-dük* feili sifət şəkilçisindən bəhs edir. Tədqiqat göstərir ki, bəzi başqa qoşmalar da (tək, qədər), bəzi başqa feili sifət şəkilçiləri də (*-ar,-ər*) eyni funksiyaya malik ola bilər.

M. Ş. Şirəliyev müqayisə budaq cümləsindən bəhs edərkən yazır: «Müqayisə budaq cümləsinin elə analitik tipləri də

⁹⁹ Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Azərtədrisnaşr, Bakı, 1962, səh. 81-82.

¹⁰⁰ Yəni orada, səh. 82.

vardır ki, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və onu baş cümləyə bağlayan bağlayıcı budaq cümlənin əvvəlində olur.

*Necə ki, məktəbdə çalışırsan, elə də evdə çalışmalısan*¹⁰¹.

Verilən yeganə misalda bizi maraqlandıran cəhət xəbərlərin eyni sözdən ibarət olmasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Ə. Abdullayevin tədqiqatında qeyd olunmuş misallar da diqqəti cəlb edir. Ə. Abdullayev tərzi-hərəkət budaq cümləsinin bir növü olaraq müqayisə bildirən budaq cümlələri izah edir. Müəllif «baş cümlədən sonra gələn» «müqayisə məzmunlu tərzi-hərəkət budaq cümləsinə» aid belə misallar da gətirir¹⁰².

Gərək İsfahan vilayətini elə *dolandurasan, necə ki, Səfəvilər dolandırılar* (Ə. Haqverdiyev); Sadəlövləri bəlkə də *aldadı, necə ki* indiyə kimi *aldadı* (H. Mehdi); Yoxsa adama *gülərlər, necə ki* mədəni ölkələrdə *gülürlər* (Mir Cəlal).

Lakin baş cümlədən əvvəl işlədilən müqayisə budaq cümləsində xəbərlərin təkrarı özünü daha çox göstərir və bu cəhəti Ə. Abdullayevin gətirdiyi misallarda da görmək mümkündür.

Necə sən indi tufəng götürüb canavarın üstünə getdin, bizim də borcumuz eləcə dərdin, azarın üstünə *getməkdir* (M. İbrahimov); Orada *necə işləmişən*, mənə də *elə işləyəçəksən* (Mir Cəlal); Xülasə, dindar evlərdə qarapışıya *necə baxılırsa*, südcülər məhəlləsində də Mələknisaya *elə baxılırdı* (Mir Cəlal); Bakıda *necə yaşayırlarsa*, kənddə də biz elə yaşamalıyıq (Ə. Vəliyev); Allah kora *necə baxsa*, kor da allaha *elə baxar* (Atalar sözü); *Necə ki*, atamın müsibəti bizi *yandırır*, elə də Rəşid bəyin ölümü atasını, qardaşını *yandırır...* (N. B. Vəzirov); *Necə ki* uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər *əxz edirlər*, elə də bizlər teatrdan sifətlər *əxz edirik* (N. Nərimanov).¹⁰³

Bütün misallarda *necə* (*necə ki*) sözünün işləndiyi də diq-

¹⁰¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə (sintaksis), Azərb SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1959, səh. 368.

¹⁰² Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 232-233.

¹⁰³ Misalların hamısı Ə. Abdullayevin tədqiqatından götürülmüşdür.

qəti cəlb edir.

Necə ki, mən yanırım; Elə də sən yanasan... (Mahnıdan);
A balam səni gördüm ciyərin *yansın, necə ki, yazıq azarlı arvadın*
ciyərinə *yandırdım* (C. Məmmədquluzadə).

Müqayisə budaq cümlələri də müxtəlif struktur şəkillərdə
çıxış edə bilər.

Elə ki, *səni yandırır, məni yandırmaz* (Atalar sözü); Söz
daşa kar eləyirdi ki, ona kar eləmərdi («Nağıllar»); Öz məğlu-
biyyətini görən bir sərkərdə *necə özündən çıxarsa, xanım da elə-
cə özündən çıxmışdı* (F. Xoşginabi); Quyuda *necə ki, qalıb, elə-
cə də qalsın* («Koroğlu»); Mən lap əvvəldən bilirdim ki, axırda
bir gün gələcək, *xalqımız azad olacaq necə ki, oldu* (F. Xoşgina-
bi); Vaxtı ilə tamaşaçılar pyesi *necə maraqla qarşılamışlarsa,*
indi film də eyni maraqla qarşılır (A. Ağamirov).

3. 8. Transformasiya nəzəriyyəsinə görə dilin bütün cüm-
lələri iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür. Bunların bir qismi öz
quruluşuna görə ən sadə cümlələrdəndir ki, bunlara «nüvə cüm-
lələr» deyilir. Bunlarda müəyyən əlaqə ünsürü (predikativ şəkil-
çi *-dir,-dir,-dur,-dür*) iştirak edir. Həmin cümlələr ilə bu əlaqə
ünsürləri qrammatikanın nüvəsini təşkil edir. Digər və sayca da-
ha çox olan «düzəltmə» cümlələr (və ya derivatlar) həmin cüm-
lələrdən törənir. Nüvə cümlələrin quruluşunda müəyyən dəyişik-
lik aparmaqla bir çox yeni-yeni cümlə tipləri meydana gəlmiş
olur. Beləliklə, dilin bütün cümlələri bir və ya bir neçə transfor-
masiya vasitəsilə çox az miqdarda (bir və ya bir neçə) nüvə
cümlələrdən alınır.

Dilin transformasiya modeli bir neçə yol ilə təsvir olunur.
Ən çox yayılmış üsul «əməliyyat» üsuludur. Yə'ni ən bəsit cüm-
lə tiplərini alıb bunların üzərində əməliyyat aparmaqla dilin
transformasiya modeli əldə edilir. «Əməliyyat» üsulu əsas təsvir
üsulüdür.

Dilin qrammatikası ən sadə, bəsit cümlə tiplərinin toplusu
kimi təsəvvür edilir ki, bu cümlə tipləri üzərində müxtəlif əmə-
liyyatlar aparıla bilər. Beləliklə, müəyyən edilir ki, dil lap çox

müxtəlif vəziyyətdə olan tərkiblər sistemidir.

Nüvə cümlələr üzərində aparılan belə formal əməliyyat transformasiya adlanır, bu əməliyyat nəticəsində alınan düzəltmə cümlə tiplərinə isə transformlar deyilir.

Dil tədqiqatında «əməliyyat» üsulu qabaqlar da tətbiq edilirdi. Lakin transformasiya təhlilində bu üsul daha ardıcıl və eyni tərzdə bütün dil materialına tətbiq edilir. Məlumdur ki, cümlənin quruluşu dəyişə bilər, ünsürlər genişləyə bilər, ixtisar oluna bilər, yerlərini dəyişdirə bilər və s. Lakin bütün bu ədəliyyatlar nüvə cümlənin mahiyyətini dəyişməmiş, sadəcə onun qrammatik quruluşuna təsir göstərir.¹⁰⁴

Transformasiya anlayışı dilçiliyə Z. Harris¹⁰⁵ tərəfindən gətirilmişdir. Z. Harrisin son zamanlar irəli sürdüyü başqa bir cümlə təhlili üsulu «Zəncirvari» («Zəncirli» цепочечный) təhlildir. Əgər «əməliyyat» üsulunda əvvəlcədən nüvə cümlənin meydana olması, müəyyən edilməsi zəruridirsə, bu yeni nəzəriyyəsinə Z. Harris belə bir mülahizə yürüdür ki, cümlədən «artıq» görünən, bütün əlavə ünsürləri atmaqla «sintaktik mərkəzi» müəyyən etmək olar. Əməliyyat üsuluna görə «adam adamdır» nüvə cümlənin aşağıdakı transformları müəyyən edilə bilər.

Bu adam adamdır; Bu adam həmin adamdır; Sənə məktub gətirən adam həmin adamdır; Bu sənə məktub gətirən adamdır; Bu adam sənə məktub gətirən adamdır; Sənə məktub gətirən adam yaxşı adamdır; Bu yaxşı adamdır, Bu adam yaxşıdır... və s.

Hələ müxtəlif hallarda işlənməklə:

Mən adam o adama deyərəm ki...

Adam ona deyirlər ki...

Onu adam sayarlar ki... və s. və s.

Bütün bu kimi cümlələrin «transformlar» olduğunu bilmək

¹⁰⁴ Bu məsələlər «Основные направления структурализма» (АН СССР, Изд-во «Наука», М., 1964) kitabında ətraflı şərh olunmuşdur (səh. 295-296).

¹⁰⁵ Harris fəsilçisi rus müəllifləri tərəfindən gəh «Хэппис», gəh də «Харрис» kimi yazılır.

üçün nüvə cümlənin meydana olması zəruridir..

Zəncirvari təhlildə isə bütün «artıq» ünsürlər atılır, yerdə qalan hissə həmin cümlənin sintaktik mərkəzi hesab olunur. Məsələn, «Sənə məktub gətirən adam həmin adamdır» cümləsində mərkəz «adam... adamdır». Z. Harrisin bu yeni nəzəriyyəsinə görə hər bir cümlə bir bəsit (və ya mərkəzi) cümlədən və buna sağdan və soldan qoşulmuş əlavə üzvlərdən (adjuncts) ibarətdir. Həm bu bəsit cümlənin ünsürləri, həm də qoşulan əlavə üzvlər həmişə bu və ya digər söz qrupundan (nitq hissəsi) ibarət olur. Əgər bu sırada hər bir sözü müvafiq nitq hissəsinə məxsus simvol (rəməz) ilə işarə etsək, onda müvafiq formullar almaq mümkün olacaqdır. Dilin sintaksisinə məxsus bütün formulları tərtib etmək üçün dildəki bütün cümlə quruluşları təhlil olunmadır. Hər bir dildə bu yol ilə alınmış mərkəzi cümlələr və çoxlu əlavə (periferiyada qalan) mürəkkəbləşmiş variantları müəyyən etmək olar. Bu cür təhlil ilə «zəncirvari qrammatika»nın əsasları əldə edilə bilər. Belə formal şəkil almış təhlil mətnin avtomatik oxunmasını mümkün edir. Zəncirvari təhlil həqiqətən də, 1959-cu ildə Univak tipli elektron maşın üçün proqramlaşdırılmışdır¹⁰⁶.

3. 9. Sintaktik təhlildə «transformasiya» metodu adətən reqlular olan (yəni bütün başqa hallarda da təkrarlanan) sintaktik tərkiblər üçün, bunların nisbətini müəyyənləşdirmək üçün yararlıdır. Lakin dilimizdə bir sıra konstruksiyalar da vardır ki, bunlar ümumi sıradan (transformasiya sırasından) kənar qalır. Elə bu «kənar qalma» həmin tərkibləri «sintaktik-bağlı tərkiblər» hesab etməyə imkan verir. Bunlar adətən nitqdə hər dəfə yenedən yaranmır, bunların düzəlməsində mövcud sintaktik qaydalar əsasında bir qanunauyğunluq müəyyən etmək də mümkün deyildir. Bunlara ədəbiyyatda çox zaman «sintaktik frazeologizmlər» deyilir. Belə sintaktik sabit sözbirləşmələri hələ türkolokiyada,

¹⁰⁶ «Основные направления структурализма» АН СССР, Изд-во «Наука», М., 1964, səh. 276-277.

hətta rus dilçiliyində çox az öyrənilmişdir. Rus dilində bu cəhətdən N. Y. Şvedovanın tədqiqatı qeyd oluna bilər.

İlk dəfə N. Y. Şvedova frazeoloji sintaktik konstruksiyaların geniş şəkildə tədqiq etmiş, nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmişdir, bunların sərbəst sintaktik birləşmələrdən fərqi göstərmişdir. Frazeoloji şəkil almış konstruksiyaların komponentlərindən biri «dönmüş formada» olur, paradigmadan ayrılır, az-çox leksik mənadan. uzaqlaşır¹⁰⁷.

Bu kimi sabit sintaktik konstruksiyalar sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq dildə «hər dəfə yenidən yaranmır», hazır şəkildə istifadə olunur.

Bunların bəziləri isə tam canlı sintaktik əlaqəsini itirməmiş olur. Lakin burada da əsas (dominanta) söz dəyişməklə hər dəfə yeni «sintaktik tərkiblər» yaranır¹⁰⁸.

Daha doğrusu, bu qrupa aid olan təkrarlı tərkiblər eyni deyildir, bunların da arasında differensiasiya aparmaq mümkündür.

Göstərildi ki, «böyük böyükdür...» tipli təkrarların bir qismi şəklini dəyişməklə bərabər metaforik keyfiyyət alır, məhz məcazi mənə daşıyır.

Sizin *buyurduğunuz allah buyruğudu* («Koroğlu»); Xotkar *əmrini ki, var, Allah əmridi* («Koroğlu»).

İkinci misalda birinci komponentin cümlə şəkli alması məsələnin mahiyyətini—mənanı dəyişmir, metafora metafora olaraq qalır.

Beləliklə, sintaktik dəyişiklik, yeni tipli tərkiblər, ifadələ-

¹⁰⁷Вах: Н. Ю. Шведова. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи. ВЯ, 1958, № 2, с. 94.

¹⁰⁸Məsələn, «*Sən saydığını say, gör fələk nə sayır*» frazeologiyasının dominant sözlər olan «*sən*» və «*fələk*» sözləri şəraitə müvafiq olaraq müxtəlif vahidlərlə əvəz oluna bilər: «...Аmma, *kollektiv* saydığını saysın, görün, *rəfiqələr* nə sayıblар» («Azərb. Gənc.»). Yaxud: «*Ağa durub, ağacan durub*» frazeologiyası da başqa şəkildə ala bilər: «*Sonra yenə «Hacı Qasım durub, biz durmuşuq»* (S. M. Qənizadə)».

rin meydana gəlməsi ilə əvvəlki mənalar da öz təsirini saxlayır. Bu kimi cümlələrdə müqayisə, bənzətmə mənası ifadə olunur. Bir sıra hallarda bu bənzətmə mənasını ifadə edən leksik vahidlər—sözlər də cümlədə, iştirak edə bilər.

Ondan qabaqkı sözlər də buna oxşar sözlər idi, daha doğrusu, sözlər deyil idi, fikirlər idi (N. Nərimanov).

Bu cümlədə «buna oxşar» əvəzinə «*bu kimi, bu çür, belə...*» müqayisə ədatları da işlənə bilər. Habelə «...qabaqkı sözlər də bu sözlərə oxşar idi...» demək olar və eyni mənanı bildirə bilər.

Lakin burada yeni tipli sintaqmalar meydana çıxmış olur. İndi xəbərlər, xəbər yerində işlənən komponentlər bu vəzifədən az-çox uzaqlaşır. İndi komponentlər müxtəlif hal şəkilçiləri ilə də işlənə bilər.

Xəbərlər «oxşamaq, bənzəmək...» feilləri ilə ifadə olunduqda metaforik təkrarlı tərkiblər yaranır.

Vuruşun kor vuruşuna oxşamır(Atalar sözü); *Alma İlmaya bənzər...* (*Bayatıdan*); *Bəli bu iş ayrı işə oxşayır*(C. Məmmədquluzadə); *Bir güzgüyə bax, adam da adama belə oxşayarmış* (A. İskəndərov); *Bu kəbin sair kəbinlərə bənzəməz*(M. S. Ordubadi); *Evin qapısı karvansara qapısına dönüb*¹⁰⁹ (M. İbrahimov); *Bu zaman dərisi pələng dərisinə bənzəyən pişik haradansa gəlib çıxdı* (F. Xoşginabi); *Dəniz keçəsinə bənzəmir sahil keçələri*. (R. Rza); *Dağları dağlarıma bənzər, bağları bağlarıma*(R. Rza).

Komponentlərdən hər hansı birinin və ya hər ikisinin mücərrəd formadan uzaqlaşması, qrammatik (hal) şəkilçiləri qəbul etməsi o deməkdir ki, indi qarşımızda üzvlənə bilən sintaktik hadisə mövcuddur.

...Çoxusuna «əmma» qoymuşdu... Özü də Əsədullanın «əmma»sına daha «əmma» çatmazdı. (O. Qoşqarlı).

Bəzi ədəbiyyatda bənzətmə, müqayisə bildirən belə təkrar-

¹⁰⁹ Sözlün müxtəlif mənalar alması üçün burada da geniş imkanlar vardır. Məs.: *İt itə dönüb* misalında «*it*» sözləri müxtəlif mənadadır.

ların komponentləri feil ilə (ad-məsdər formasında) ifadə olunduqda, bütövlükdə konstruksiya mürəkkəb cümlə hesab edilir. N. Z. Hacıyeva paltarı ziynətləndirməkdən əqli ziynətləndirmək yaxşıdır—cümləsini müqayisə budaq cümləli mürəkkəb cümlə hesab edir¹¹⁰. Müəllif, ehtimal ki, bu cümlələrin tərcüməsinə əsasən hökm verir.

Beləliklə, «xəbər xəbərdir» tipli tərkiblər (konkret sözlər yox, sxem nəzərdə tutulur) müxtəlif sintaqmatik və paradiqmatik dəyişmələrə uğraya bilər. *Bu xəbər yaxşı xəbər* idi (C. Məmmədquluzadə); *Bu xəbər Səba xanım gətirən xəbərlərdən* olmasın (M. S. Ordubadi); *Var xəbər yazdığım xəbərlərdən* (B. Abbaszadə); *Xəbərdən xəbərə* fərqli var. *Xəbər xəbər* yerində. *Xəbərdən-xəbərə, xəbərdən-xəbərə...* söz gedib Koroğluya çatdı («Koroğlu»); *Təzə xəbərdən xəbərin* yoxdur ki... (C. Cəbbarlı).

Bu kimi təkrarlardan birisi atıla bilər. Məsələn, bu sonuncu cümləni aşağıdakı cümlə ilə müqayisə et:

Xəbərin yoxdur ki, belə, həngamə olmuşdur (C. Cəbbarlı).

İndi daha dəqiq və daha geniş miqyasda mühakimə yürütmək, seçmək, fərqləndirmək, müqayisə aparmaq imkanları çoxalmış olur.

Təkrarların komponentləri ismin bütün paradiqmalarını qəbul edə bilər.

Bunun *zənguləsinə* heç *zəngulə* çatmaz (N. Nərimanov); Onların *işini şeytan işi* hesab edirdilər (Ə. Sultanlı); Onun əynindəki *geyim* müasir *geyimdən* fərqli idi (F. Xoşginabı); Belə *həkim* pis *həkim* hesab etmək lazımdır (Ə. Sadıq); *Bu ağacla o ağac* arasında fərqli var (Atalar sözü); *Sənin o Koroğlunu bir Koroğlu* eləyim ki, biri də yanından çıxsın («Koroğlu»); *Kosaoğlunu bir Kosaoğlu* qayıram ki, adı da yadından çıxar (İ. Şıxlı);

¹¹⁰ Вах: Н. З. Г а д ж и е в а. Типология придаточных предложений в современном азербайджанском языке. Сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. III (синтаксис). Изд-во АН СССР, М., 1961, с. 210.

«Novbahar»ın *«plovlarına plov, pitisinə piti, səbzəqovurmasına qovurma* çatmaz («Bakı»); Şaha *inanmaq*¹¹¹ qurda *inanmaqdan* pisdür (M. İbrahimov); *Yumşaq... döyüşçüdən nə döyüşçü?* (S. Rəhimov).

Əlbəttə, müqayisə üçün təkrarların komponentlərinin paradigmatik dəyişikliyə uğraması mütləq zərurət deyildir.

Dilimizdə bir sıra təkrar tərkiblər xüsusi tərzdə nəzərə çatdırma, fərqləndirmə, qeydetmə məqsədi ilə işlənir. Bu tərkiblər əsasən təkrarlanan «var» sözünün köməyi ilə düzəlsə də, müstəqil cümlə təşkil etmir, bəlkə cümlənin daxilində xüsusi tipli mövqe tutur. Mənaca qarşılaşdırma, müqayisə bildirir, fərqləndirmə ifadə edir.

Kağız var, kağız var... Adam var, adam var...

Bu təkrarlarda da, də ədatının işlənməsi fakultativdir.

Kağız (da) var, kağız (da) var... Yalan (da) var, yalan (da) var... Söz (də) var, söz (də) var... Axı yemək (də) var, yemək (də) var...

Göründüyü kimi, bu təkrarlar da nitq hissələrinə görə məhdud deyillər. İsim, sifət, feil... də; belə təkrarlara bilər.

Əlbəttə, *yurd var, yurd var* (S. Rəhimov); *Əyri var, əyri də var...* Xudayarbəyin burnu pis *əyridir* (C. Məmmədquluzadə); *Çoxdanışan da var, çoxdanışan da var...* (C. Məmmədquluzadə); *...Bütün yaranmışlar balasını istəyir... Amma istəmək var, istəmək var* (Mir Cəlal); *Baxmaq (da) var, baxmaq (da) var*, sən ayrı cürə baxırsan (Şifahi nitqdən); *Demək istəyirsən ki, həli var, həli var* (B. Bayramov).

Bəzən təkrarlanan «var» sözünün biri düşür.

Lakin *ayrılıq da, ayrılıq da var*; Tofiq, cürbəcürdür bu ayrılıqların (Qabil).

Üzvlənməyən təkrarlardan paradigmatik dəyişmələr nəticəsində yeni tipli konstruksiyalar yaranır. Məsələn, «alma almadır, nə fərqi var» ifadəsindəki təkrarın komponentləri dəyişə bi-

¹¹¹Məsələlərin adlara yaxınlığı (feil adı) məlumdur.

lər: «almadan almaya fərq yoxdur», «almanın almadan fərqi yoxdur» və s. Bu sonuncu ifadələrdə fikir də daha dəqiqdir.

Eyni sözləri sintaktik dəyişmələr haqqında demək olar. «At izi it izinə qarışmaz» (Atalar sözü)—ifadəsindəki dəqiqləşdirici sözləri atsaq «iz izə qarışmaz» ifadəsi qalacaqdır ki, burada artıq abstraksiya da var və buna görə adlıq və yönlük halların birləşməsi ilə düzələn təkrarlar dilimizdə istənilən qədərdir.

Başqa tipli misallar:

Belə *işlərlə* Hacımın işi yoxdur (N. Nərimanov); *İşinlə işin* olsun (Danışiq dilindən). *Günü günə* satmaq. *Sözü söz* çəkər. *Sözdan söz* çəkmək. *Sözü sözə* calamaq. *İş işdən* keçib, *İşin içindən* iş çıxar və s.

Gül-güllü dindirir, çiçək-çiçəyi qovur. Çay-çaya, bulaq-bulağa, su-suya qarışır (S. Rəhimov).

3. 10. Müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənən bu təkrarlar əslində konkretlikdən uzaqlaşma, mücərrədləşmə ilə bağlıdır. Geniş sintaktik tərkiblərin «sıxılması», bəzi məlum sözlərin atılması nəticəsində belə mücərrəd ifadələr yaranır. Bunların çoxunun hətta «geniş» variantını da qeyd etmək, göstərmək mümkündür. Həmin «geniş» variant isə hadisənin konkret şəklini əks etdirir. Yığcam şəkildə isə həmin konkretlik az-çox ləğv edilir, ifadə hətta məcazi mənə qazanır. Məs.: 1. Dəli Domrul *əlin-əlinə* çaldı (DQ)—cümləsində «*əlin-əlinə*» ifadəsi «*bir əlini o biri əlinə*» tərkibinin yığcam variantıdır. 2. ...Padlesliyini gör ki, *dodağımı dodağımdan ayırmadı* (C. Cabbarlı).

Konkret şəkildə obrazlı və əyani fikri bildirən bu ifadə ümumiləşərək «danışmadı» mə'nasında (əlbəttə, emosional çarları ilə) işlənmişdir.

Həqiqi mənada konkret (təsviri) obraz bildirən bu kimi ifadələr frazeoloji tərkibdə məcazi mənə alır. Beləliklə, xüsusi tipli omonim ifadələr yaranır. Dilçilikdə belə ifadələrin omonim hesab edildiyi məlum məsələdir. Tərkib syni, mə'na müxtəlifdir. Məs.:

1. A l m a s. Yəqin mənimlə üz-üzə gəlməkdən utanırlar.

(C. Cabbarlı). İfadə həqiqi mənədadır.

2. (Oxumaq üstündə) Aygün Əmirxanla üz-üzə gəldi (S. Vurğun). İfadə məcazi mənədadır, frazeoloji tərkibdir.

Aşağıdakı misallarda da təkrar sözlər həqiqi mənədadır. Bunlar sintaktik təkrarlardır, təsadüfidir, şərtidir, ötürüdür, keçicidir. Məs.:

Dostu-dostdan seçi verin dedilər (Xətai); *Dost məhəbbətin, məhəbbətimizə*; *Biz qatalım...* (Xətai); *Qardaşın qardaşa vəfası yoxdur*; *Qardaşı qardaşa möhtac eləmə* (SM, I); *Yar yarın verməz əldən* («Bayatı»dan).

Müxtəlif hallarda (hal şəkilçiləri ilə) işlənmiş bu kimi təkrarların səciyyəvi xüsusiyyəti komponentlərin ayrı-ayrı cümlə üzvləri olmalarıdır. Yuxarıda qeyd olunan təkrarların tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvləridir. Bəzən isə, xüsusilə bədii dildə, meydana çıxan obrazlı tərkiblər bütövlükdə bir mənə ifadəsinə xidmət edir və belə hallarda tərkibin komponentlərini cümlə üzvlərinə ayırmaq, şərh etmək olmur və ya mənənin pozulması hesabına olur. Məs.:

Əlin əllərə çatmasın. Səsinə səs vermək; *Xəyal xəyaldan qaçır*; *Fikir fikri qovur* (R. Rza); *Adamdan adama təfəvüt var* (H. Mehdi); *Düz sözə nə söz?* (S. Rüstəm).

Lakin müqayisə et:

(Nəğmənin) *Biri bilmədiklərimizi*; *bizdən-bizə* deyir. (R. Rza).

Yuxarıdakı təkrarlar frazeoloji mənə bildirəndə belə sintaktik keyfiyyətlərini mühafizə edir. Komponentlər ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi işlənir və ümumi mənə ətrafında qruplaşa bilmir, morfoloji kateqoriya səciyyəsi kəsb edə bilmir. Odur ki, bütün bu təkrar növlərinin defislə yazılışının heç bir elmi əsası yoxdur. Bu cəhətdən də imləmizdə bir hərc-mərclik hökm sürməkdədir. Hər kəs keyfi istədiyi kimi yazır. (Biz mənbələrdə olan yazılış şəklini saxlayırıq).

11. Təkrarların bir qismi əsasən təsriflənən «qoymaq» və «qalmaq» feilləri ilə meydana gəlir. Təkrar komponentin birincisi

nominativ halda, ikincisi «-lıq...», «-lı- ğında...» şəkilçisi qəbul edərək işlənir. Məs.:

Sağsağan sağsağanlığında *qalacaq*, qırqovul qırqovulluğunda. (C. Gözəlov); Həsən paşanın *qoşumunda qoşunluq* qoymadılar («Koroğlu»).

Belə təkrarlar paralel tərkiblər düzəltdiyi kimi, tək və ya çoxlu tərkiblər də əmələ gətirə bilər. Məs.: Aradan 25 il keçsə də *əhvalat əhvalatlığında* qalır (C. Gözəlov); *Dərviş dərvişliyində* qalsın... (Qəmküsar); Padşah... əyanları şil-şikəst etsə də, yənə də *sirr-sirliyi*ndə, *düyün-düyünlüyü*ndə, *müşkül-müşküllüyü*ndə, *müəmma-müəmmalı*ğında qalırdı (S. Rəhimov); Y u s i f. Ay rəhmətliyin oğlu... *zavodda zavodluq* qoymamısan (M. İbrahimov).

Bütün bu misalların ikinci komponentlərində işlənən «*lıq...*» şəkilçisi sözdüzəldici funksiyadan məhrumdur. Həmin funksiyada bu şəkilçi dilimizdəki bütün isimlərə qoşula bilər ki, təkcə bu cəhət onun leksika ilə bağlı olmadığını göstərir.

Bunları ona görə deyirik ki, adətən «*-lıq...*» şəkilçisindən bəhs edərkən bu, sözdüzəldici şəkilçi kimi təqdim olunur. Lakin geniş miqyasda sözlərə qoşula bilməsinə görə bu şəkilçinin formadüzəldici funksiyası (yuxarıdakı misallar) nəzərə alınmır. Məs.: İstəyir *ilanı ilanlıqdan* çıxarıb, əzəlki müləkkliyinə qaytar-sın (S. Rəhimov) — cümləsində qeyd olunan sözlərdə yeni lüğəvi vahid əmələ gəlmir. Təsadüfi deyil ki, belə sözlər lüğətlərə də düşür.

S ü l e y m a n. *Müavindir müavinliyini* eləsin. (M. İbrahimov). Bəzən «*-lıq...*» şəkilçisi işlənməyə də (müxtəlif səbəblərdən yana) cümlənin məzmunundan bunun atıldığı məlum olur. Məs.: *İranda İran* qalmayıb; *Yüz canda bir çan* qalmayıb. (B. Abbaszadə).

«*İran qalmayıb*» yox, «*İranlıq qalmayıb*» (bu kimi hallarda «qalmaq» feilinin rolu haqqında yuxarıya bax) olmalı idi. Şeirin tələbi ilə «*-lıq*» atılmışdır. İkinci misradakı sözlərin isə a) birinci tərəfi dəqiqləşibdir, b) mücərrəd mənalı «*can*» sözünə bir

də mücərrədlik bildirən «*lıq*» qoşmağa ehtiyac görülmür. (Müq. et: Canımda çan qalmadı). Habelə: «Göz yaşı axırsın nə qədər canda ki, can var» (Qəmküsar); «Gedərəm nə qədər canımda can var» (Ə. Kürçaylı).

Bu təkrar tipi yalnız «*lıq...*» ilə məhdud deyildir. Həmin şəkilçili sözlər başqa ifadə vasitələri ilə əvəzlənə bilər. Məs.:

Hər bir *rəvayət rəvayət də olaraq* qalır («Əd. və inc.») Si-qə qardaşlarının *sədaqət sədaqət olaraq* qalırdı (S. Rəhimov).

Müasir dilimizdə *-lıq...* əvəzinə bəzən *kimi* qoşmasının işləndiyi müşahidə edilir. Məs.: «Deməli, qalan *namizədlər namizəd kimi* qalacaqlar» («Bakı», 8.VII—66).

«*-lıq...*» şəkilçisi aşağıda qeyd olunmuş sözdə də sözdüzəldici funksiyaya malik deyildir. Sədrin *eləliyinə* baxmayın. Çox mərifətli adamdır (İ. Əfəndiyev).

Bu şəkilçi bir ümumilik, mücərrədlik bildirdiyi üçündür ki, bütün isimlərə qoşula bilir və təkcə bu fakt onun heç də həmişə sözdüzəldici olmadığını sübut edir. Konkret, mücərrəd, ümumi, xüsusi və s. isimlərdə bu şəkilçi işlənir.

Əhməddə Əhmədlik qalıb ki... *Əlidə bir Əlilik* qalmadı. *Soğanda soğanlıq* yoxdur və s.

-lıq... şəkilçisi eyni funksiyada hətta əvəzlilərə də, məsdərlərə də və s. qoşulur. Təsadüfi deyil ki, bütün bu kimi sözlər lüğətlərə düşmür. *Gəzməklik, görməklik, sənlik, sizlik...*

Ümumiyyətlə, bu təkrarlar heç bir üslubi məhdudiyət tanımır. Məsələn, elmi üslubda da bunlar az işlədilmir. ...Yenə də *səbəb səbəbliyində, nəticə də nəticəliyində* qalmışdır (Ə. Abdullayev); Amma *məzmun məzmunluğunda* qalırdı (Q. Xəlilov).

Tərcümə əsərlərində:

...Mənim nə *gözümdə gözlik* qalıb, nə *əlimdə əllik* (V. A. Deqtyarovdan).

Qəzet məqaləsində:

Lakin *nitqlər nitqliyində, ənənələr ənənəliyində* qalsın... (Rüstəm Əliyev, «Kom.», 8.IX—65); Lakin *fakt faktlığında qalır* («Kom.», 23.1—66). Bu kimi təkrarlar bəzən cümlədə ara

söz funksiyasında işlənir.

S ü l e y m a n. *Tuz tuzluğunda*, amma yenə də siyasət lazımdır (M. İbrahimov). (Müq. et: «*tuz tuzluğunda qalsın...*»).

Aşağıdakı təkrarlar isə bu göstərilənlərdən fərqlənir. Məs.: Olub da, olub, *düşmən düşmənliliyini* bəs nə təhər edər? (S. Rəhimov). C a m a l. *Düşmən düşmənliliyini* elədi, evimizi yıxdılar (M. İbrahimov); *Padşahla padşahlıq* eləmək olmaz («Nağıllar»); İ m a m v e r d i. ... Yəni *tüfəngdə də tüfənglik* yoxdur (C. Cabbarlı); Daha durub *saldatın saldatlıq* eləmək olmaz ki... (S. M. Qənizadə); *Məndə necə dəxi mənlilik* olsun (Füzuli).

Bu sonuncu misalda «mənlilik» sözü ikili xüsusiyyətə malik söz kimi nəzərə çarpa bilər: a) vüqar, qürur mənasında (mənliliyi saxlamaq, mənliliyi yoxdur...); b) «mən» məfhumuna aid olan mənasında («sənlik» sözünün müqabili kimi).

Füzulinin misrasından hər iki məna çıxarıla bilər. Şeirdə çoxmənalılığın olduğunu bir kənara qoysaq, burada maraqlı bir hadisə ilə rastlaşırıq. Mücərrədlik bildirən bir söz həm də konkretləşmiş olur. «-lik...» şəkilçisi həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi işləyə bilər. Göstərilən misallarda işlənməmiş «gözlük», «*düşmənlilik*» kimi sözlər müasir mənada düzəltmə söz deyillər (Habelə: «*əllik*», «*səbəblilik*» və s.). Burada «-lik...» şəkilçisinin formadüzəltmə funksiyası aydın olur.

Füzulinin qeyd olunan misrasından bu da aydın olur ki, eyni sözün müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməklə eyni bir sintaktik (və ya leksik-sintaktik) vahiddə təkrarlanması hadisəsi yalnız isimlərə xas olan bir cəhət deyildir, əvəzlilər də bu şəkildə təkrarlana bilər. Məs.:

Nəm var ki, laf edəm özümdən,
Məhv eylə *məni*, *mənim* gözümdən (Füzuli).

Məsələ buradadır ki, ümumilik bildirən şəxs əvəzliləri frazeoloji tərkiblərdə möhkəmlənə bilməmişdir. Odur ki, eyni şəxs əvəzliyinin müxtəlif hallarda təkrarı geniş yayılmamışdır. Lakin bu vəziyyət belə, təkrarların mümkün olmadığını və ya «caib»liyini sübut etmir. Ə. Dəmirçizadə «mən mənə...» kimi

təkrarların «əcaiblik üçün» işləndiyini deyir.

«Məlum olduğu üzrə öz özümə, öz özünə kimi ifadələr işlənir və burada, adətən, təsir edənə təsirə məruz qalmanın birləşdirilməsi ifadə olunur. Belə anlayışları ifadə etmək üçün başqa əvəzlilikləri işlətmək, ancaq əcaiblik üçün olar; məs.: öz-özünə əvəzinə mən mənə və s. işlətmək kimi»¹¹².

Bu fikir sinxronik planda düzgün hesab edilə bilsə də tarixi faktlara o qədər də uyğun gəlmir. Ş. İ. Xətəinin aşağıdakı beytində müxtəlif hallarda işlənən əvəzliliklərin təkrarı heç də əcaiblik üçün deyildir.

Yenə haq səndədir, sən sənə baxa,
Sən sənə baxıb da, sən səndən qorxa.
Belə təkrarlar Füzulidə də az deyildir:

1. Eşqə saldım mən mənə, pənd almayıb bir dustdən, heç
düşmən eyləməz oni ki, etdim mən mana...

2. Məndə dəxi necə mənlik olsun;
Məndən mənə istəyən nə bulsun?

Şəxs əvəzliliklərinin belə təkrarı müasir ədəbi-bədii dilimizdə də yad deyildir:

...Başa salın mənə!

Biz nə üçün qıraq bizi? (O. Sarıvəlli).

Şəxs əvəzliliklərinin təkrarlanmasının qarşısını almaqda «öz» sözünün dildə əhəmiyyəti böyükdür. Bu söz haqqında Ə. Dəmirçizadə belə yazır: «...heca təkrarı ifadədə ağırlıq törədir; buna görə də mən mənim haqqımda, sən sənənin haqqında, o onun haqqında... kimi ifadələrdə heca təkrarından əmələ gələn ağırlığı rəf etmək üçün mənim, sənənin, onun... yerində öz əvəzliliyini işlətmək məsləhət görülür: mən öz haqqımda, yaxud sən özün haqda və s.»¹¹³.

Y. Seyidov *mən özüm, sən özün* tipli birləşmələrin əlavəli

¹¹² Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 233.

¹¹³ Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 233.

birləşmələrə müvafiq gəldiyini qeyd edərək yazır: «Müasir dildə tez-tez işlənən bu forma başqa birləşmələrə (söhbət əlavəli söz birləşmələrindən gedir—M. A.) nisbətən o qədər də uzun tarixə malik deyildir. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, «Dədə Qorqud»da şəxs əvəzlilikləri indi olduğu kimi qayıdış əvəzliyi *özüm, özün* əvəzinə yenə şəxs əvəzlilikləri forması ilə işlənirdi. Məsələn:—Gördünmü, mən mana nə etdim?—Mərə! Sən səni bilirsən, (sənin) bizim halımızdan xəbərin yox—dedilər. Eyni hadisəyə qismən sonralar da (Xətaidə və Füzulidə) rast gəlik». ¹¹⁴

Dilimizdə *mən, mənəm, biz, bizim* tipli üzvlənməyən cümlə təşkil edən təkrarlar varsa, bunların komponentlərinin müxtəlif paradigmalarda işləmə biləcəyi də təbiidir. O başqa məsələdir ki, müasir (və ümumiyyətlə) dilimizdə bunların miqdarı azdır. Tədqiqatçı üçün bəzən imkan faktından daha əhəmiyyətli olur.

3. 12. Üzvlənməyən cümlə təşkil edən isim təkrarlarının komponentləri aşağıdakı paradigmalarda işləmə bilər.

a) Birinci komponenti adlıq, ikincisi yönlük halda işlənir.

Məs.:

Eşşək eşşəyə uzunqulaq deyər; *Qazan qazana* dedi: üzün qara olsun; *Dəli dəliyə* xoş gələr; *Əl-ələ* hökm eylər; *Tülkü tülküyə* buyurdu (tülkü də quyruğuna); *Tülkü (tülküyə)tülküliyünü* sübut edincə...; *Kor kora kor* deməsə bağı çatlar; *Dost dost* tən gərək...; *Dost dost* yaman gündə gərəkdir, *Dağ dağa* rast gəlməz (*adam adama* rast gələr); *Yağ yağ* qarışdı, yarmalar yavan qaldı; *Çörək çörəyə* baxıb rəng alar; *Qonşu (qardaş) qonşuya (qardaşa)* baxar, canını oda yaxar; *El elə* sığışar, *ev evə* sığışmaz; *İgid igidə* xor baxmaz; *El elə* dayanıb, tənbel indi oyanıb; *İş işə* yetişəndə deyirlər (S. Rəhimov); Ki *yaxşı-yaxşıya* uğrar, *yaman-yamanə* yetər (Füzuli); *Əl-ələ, baş-başa* çıxmaq (Mir Cəlal); Vəzir-vəkil səf çəkib *boyun-boyuna* durmuşdu (S. Rəhi-

¹¹⁴ Ю. М. Сеидов. Словосочетания в азербайджанском языке. Автореф. док. дисс. Баку, 1965, сәһ. 60.

mov); Demək, *dərd-dərdə* qarışdı (C. Məmmədquluzadə); A l l a h v e r d i. *Adam adama* nə qədər yaxşılıq elər (C. Cabbarlı).

Bütün bu misallarda qrammatik ümumiləşmə yoxdur. Yə'ni adlıq və yönlük hallarda ardıcıl gələn eyni sözün formaları bütün təsadüflər üçün eyni olan ümumiləşdirici məna ifadə etmir. Odur ki, belə təkrarlar tam fərdi hesab oluna bilər. Bunların bəziləri isə fərdi düzəlmiş sintaktik birləşmələr daxilində müəyyən frazeoloji tərkiblər əmələ gətirir ki, burada həmin təkrar komponentlər məna cəhətdən bir-birinə çox möhkəm bağlanır, bütöv bir vahid əmələ gətirir. Artıq bunlar ayrı-ayrı cümlə üzvləri deyil, bütöv vahid kimi dərk olunur. Odur ki, bunlara sintaktik sual da vermək olmur. Məs.:

«*Dağ dağa* rast gəlməz...», «*Kor kora* kor deməsə...» kimi cümlələrdəki təkrar komponentlər müxtəlif cümlə üzvləri kimi işlədilir və müvafiq suallara cavab verir: nə rast gəlməz? Dağ (mübtədə). Nəyə rast gəlməz? Dağa (tamamlıq) və s.

Lakin «*Ş ə r i f. Hamısı* qurbağa kimi verib *ağız-ağıza*» (C. Cabbarlı)—cümləsindəki təkrar tərkibin komponentlərinə belə sintaktik suallar vermək mümkün deyildir. Bunlar bütövlükdə bir üzv kimi frazeoloji tərkibin daxilində mövcud olur. Deməli, bu sözləri leksik tərkiblər hesab etmək mümkündür.

Frazeoloji-bağlı təkrar olan bu kimi leksik tərkiblər düzgün olaraq lüğətlərə daxil edilir. Məs.:

*OL-də ağız-ağıza, ayaq-ayağa, arxa-arxaya, göz-gözə, baş-başa, bütün-bütünə, qabaq-qabağa, qarın-qarına, qarşı-qarşıya, qol-qola, dodaq-dodağa, döş-döşə, üz-üzə, əl-ələ, yan-yanə, leş-leşə, pəncə-pəncəyə*¹¹⁵ sözləri qeyd olunmuşdur.

Bütün bu sözlər frazeoloji-bağlı tərkiblərdə işlənsə də lüğət tərkibinin keyfiyyət artımına xidmət edir. Odur ki, lüğətlərdə bu sözlərin mümkün olduqca hamısının ehtiva edilməsinə çalışmaq lazımdır. Halbuki eyni tipin bir çox vahidlər lüğətlərə düş-

¹¹⁵ Maraqlıdır ki, bu təkrarların əksəriyyəti bədən üzvləri adlarından təşkil edilmişdir.

mür. Məs.:

Göz-gözə (yatmaq); *Səs-səsə* (vermək); *Daban-dabana* (zidd olmaq); *Söz-sözə* (gəlmək).

Frazeoloji tərkiblərdə işlənən bu təkrarlar əsasən məcazi mənə daşıyır. Bunlar əsil, həqiqi mənada leksik vahid əmələ gətirmir, sintaktik tərkiblər olaraq qalır. Məcəzlaşma bunların leksikləşməsi üçün əsas amildir.

Deməli, eyni tərkib iki keyfiyyətə malik olur. Həm həqiqi (sintaktik), həm də məcazi (leksik) mənə daşıyır. Sözlün belə ikili xüsusiyyətindən adətən böyük sənətkarlar bir bədiilik vasitəsi kimi çox məharətlə istifadə edirlər. Məs.:

Üzünü qeybətdə güzgüyə oxşadan qafil
Toxunsa üz-üzə olmazmı ara yerdə xəcil.

«Üz-üzə toxunmaq» ifadəsi ilə əlaqədar Füzuli eyni tərkibdə bir neçə mənə ifadə etməyə nail olmuşdur.

1. Üz-üzə toxunsa—səni görsə. (Qafil səni güzgüyə oxşadıb. Səni görsə—onun üzünü sənin üzünə toxunsa, səni güzgüyə oxşadığı üçün xəcil olacaq); 2. Üz-üzə toxunsa—Sən güzgünün qabağına gəlsən, güzgüyə baxsan; [a). Güzgü sənin yanında xəcil olar, o bir heçdir; b) Həmin qafil xəcil olar: 1) Ya ona görə ki, səni güzgüyə oxşadıb, səhv edib. 2) Ya da ona görə ki, səni qışqanar].

Belə çoxmənalılıq əsasən klassik poeziyamız üçün, xüsusən Füzuli dili üçün səciyyəvidir. Məlumdur ki, dilin bütün ünsürləri sənətkarın üslubu ilə əlaqədardır (əsil sənətkarın).

Sözlərin məcazlaşması isə müxtəlif səviyyədə, dərəcədə olduğundan bəzi təkrarların leksik və ya sintaktik vahid olması ətrafında mübahisə açmaq mümkündür. Məs.:

Gül gülə söykənib¹¹⁶, lələyə-lələ. (SM, I).

Qeyd olunan misalların (xüsusən) ikincinin tam leksik vahid olduğunu söyləmək çətindir. Sözlərin sırasının dəyişilə bil-

¹¹⁶ «Gül-gülə söykənib» ifadəsi gülün çoxluğunu bildirir. Müq. Et: 1. *Leş-leşə söykənib*. 2. *Ləşkər ləşkərə söykənib* (C. Cəbbarlı).

məsi, əsasən həqiqi mənaya yaxın olması bu çətinliyi artırır. Lakin bir tərkib əmələ gətirməsi məcazi mə'nada işlənə bilməsi bunları həm də leksik birləşmə hesab etməyə əsas verir. Belə ikili xüsusiyyət həmin tip təkrarların yazılışına tə'sir göstərir. Adətən leksik təkrarlar defislə yazılır, sintaktik təkrarlarda isə belə bir işarə işlədilmir.

Lakin bu prinsipə heç də həmişə riayət olunmur. Aşağıdakı tipli sintaktik təkrarlar isə defislə yazılmışdır:

...*Tərpaniş-tərpanişə, hərəkət-hərəkətə təkan verir.* (S. Rəhimov).

Olsun ki, bu cəhət bəzi müəlliflərin ümumiləşdirmə cəhdi ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə isə sintaktik təkrarlar ayrı yazılır. Məs.:

İnsan insana lazım olur, adam adama gərək olur (Ü. Hacıbəyov).

Hələ sintaktik təkrarların komponentləri arabama başqa sözlərin əlavə edilməsi mümkündür. Məs.:

Yar ki, yara həsrət ilə qovuşdu. (Aşıq Ələskər).

Məcəzi mənalı olmayan tərkiblər (leksik təkrarlar) sintaktik tərkiblərin leksikləşməsi nəticəsində əmələ gəlir ki, burada konkretlikdən uzaqlaşma, mücərrədləşmə əsas rol oynayır. Yəni sintaktik tərkibdə müəyyən üzvlər — dəqiqləşdirici sözlər atılır, tərkib yığcamlaşdırılır və nəticədə leksik təkrar şəklinə düşür. Məs.:

Göz-gözə baxanda halın soruşdu (Aşıq Ələsgər);

Göz göz ilə tuş oldu; *Dodaq dodağa* dəydi («Bayatı»dan))

Təkrar tərkibin komponentləri həqiqi mənadadır. Odur ki, bunu «(bir) göz [digər, (o biri...)] gözə baxanda...» şəklinin yığcamlaşmış, ümumiləşmiş variantı hesab etmək mümkündür.

Gəl, verək *əl-ələ*, çıxmaq bu dağa.

Gül-gülə sarmaşır, *budaq-budağa* («Xalq dast.», I) Yəni də sözlər əsasən həqiqi mənadadır.

Məhz həqiqi mənada və sintaktik təkrar olduqları üçün bu kimi tərkiblərin komponentləri müxtəlif qrammatik şəkilçilər

qəbul edə bilər; cümlə üzvləri ilə ayrı-ayrılıqda əlaqələndə bilər. Məs.:

Gözlər gözə sataşdı (R. Rza); *Əlini əlinə çaldı* (DQ); *Göz-üzü-gözümə* sataşanda elə bil ki, ildırım məni vurur (Ü. Hacıbəyov); *Dost dostu* tələ qurub vəzifəsinə keçir (Ə. Vəliyev).

Hələ müqayisə et: Həsərət qoyma *gözü gözə* amandır (Aşıq Ələsgər); Ərməğan sunarlar *dostu-dostuna* (Xətai).

Lakin aşağıdakı təkrarlar haqqında bunları demək olmur. Məs.: Canavar kimi *ağız-ağıza* yatmaq; Səməd... onunla *nəfəs-nəfəsə* dayandı. (İ. Hüseynov); ...Bütün dünya padşahları qoç kimi *kəllə-kəlləyə* gəlib, tərs keçilər kimi *buynuz-buynuz* qoyublar (S. Rəhimov); Bahar gəzir qışla *nəfəs-nəfəsə* (R. Rza).

Dilimizin təkrarlar sistemində «kim-kimədir» ifadəsi xüsusi mövqeyə malikdir.

Ay pır olmuş *kim-kimədir* («Kom.», 23.1—66).

Ehtimal oluna bilər ki, bu ifadə qədim təkrar formasının qalıdır. (İrəlində «*mən-mənə*» tipli təkrarlardan danışmışıq). Sual əvəzliyinin belə təkrarı nadir hadisədir.

Ümumiyyətlə, bu formalı (adlıq + yönlük hal) təkrar xəbər vəzifəsində çıxış etmir. Hələ burada müəyyən tipli təkrarlara analogiyanın təsiri də özünü göstərmişdir («*həmhəmədir, dəməmədir, sür yerisin, kim-kimədir*»).

Baş-başa verməyincə dəş yerdən qalxmaz (Atalar sözü); Az qala səmişinlər *qarın-qarına* oturmuşdular (H. Mehdi); *İş işə* gələndə... kənara çəkilir (S. Rəhimov); Bir gün Əmirxanla *söz-sözə* gəldi (S. Vurğun).

Bəzən də belə leksik təkrarlar kalka yolu ilə dilimizdə yaranmış olur. Məs.: *heç-heçə* (qurtarmaq) təkrarı əsasən futbol ilə əlaqədar dilimizdə «*вничью*» sözünün qarşılığı kimi meydana çıxmışdır.

Oyun *heç-heçə* qurtarmalıdır (H. Seyidbəyli).

Bədii dildə bəzən bu formalı sintaktik təkrarlardan intensivlik məqsədi ilə istifadə olunur. Məs.:

Xəmrəli-xəmrəliyə, yuxu-yuxuya, fətir-fətirə, kökə-kökəyə

qarışır. (S. Rəhimov); ...Onun *dərdi dərdimə, hirsı hirsinə, qəzəbi qəzəbinə qarışır...* (S. Rəhimov; Varmı mən tək yar üçün; *Dərdi dərdə qarışan* («Bayatı»dan); *Atan-atama, baban-babama, özün də özümə ürəkdən qulluq eləmişiniz* (S. Rəhimov); *Atam atanıza, babam babanıza, özüm də özünüə ölüncəyə qədər qulluğa hazırım, ağa* (S. Rəhimov).

b) Birinci komponenti adlıq, ikincisi təsirlik halda işlənir. Məs.:

Söz sözü gətirər, arşın bezi; *Kor-koru* tapar, su çuxuru; *Qonaq qonağı* sevməz (ev yiyəsi heç birini); *Əl-əli* yuyar (əl də üz); *Eşşək eşşəyi* borc qaşır; *Söz sözü* çəkər, arşın bezi; *Dəli dəlini* görəndə çomağını yan tutar; H a cı Ə h məd. Camaat bu qərarı çıxardanda mənim *içim-içimi* kəsirdi (C. Cəbbarlı); *Dışı dişinə* dəymək. Aqşın. İşıq ver, *göz-gözü* görmür (C. Cəbbarlı); *Söz-sözü* tamamlayanda gülümsəyirdi (S. Rəhimov). *Ulduz-uldusu* çağırırdı (M. İbrahimov). *Daş-daşı* bağlamasa, hörgü bir üfürümlə uçar (K. Dadaşoğlu).

Belə frazeoloji tərkib formasının da konkretlik bildirən ifadələrdə bir intensivlik də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, bu sonuncular paralel (ikiüzvlü və ya çoxüzvlü) tərkiblərdə işlənir. Məs.: At üstündə vaxt olub ki, *qardaş-qardaşı, dost-dostu* bədənə verib (Ə. Vəliyev); *Fayton-faytomu* keçir, *araba-arabani, atlı-atlım, piyada-piyadani* (N. Nərimanov); Elə idi, elə idi ki, *gül gülü, bülbül bülbülü* çağırırdı. («Koroğlu»); *Gül-gülü, çiçək-çiçəyi* çağırırdı (S. Rəhimov); Bu saat kolxozda *iş-işi* çağırır (M. İbrahimov), Baharda çağırır *çiçək-çiçəyi* (S. Vurğun); Bu elin qızıyam, *qan çəkir qanı* (M. Dilbazi); Xəstə könül istər narı görəndə; Ya *dost dostu, yar yar* görəndə... (Aşiq Ələsgər); *Yar yar* beylə sorar, ey vəfasız bivəfa (Xətai); *Dərdli-dərdli*ni tez anlar (İ. Əfəndiyev); *Qardaş-qardaşı* istəsəydi, Allah da özünə bir qardaş götürərdi (S. Rəhimov).

Təkrarın komponentləri həm təkda, həm də cəmdə ola bilərlər.

Biganə bilir yeksər; *qardaşları qardaşlar* (Ə. Sabir).

İkinci komponent bəzən də qeyri-müəyyən təsirlilik halda çıxış edir.

Dəm dəm gətirər, *qəm-qəm* (Atalar sözü); *Qorxu-qorxu* gətirər, sus qorxma. (S. Şamilov); *İş iş* açar (Atalar sözü); *Əsnə-mək əsnəmək* gətirər//*əsnək əsnək* gətirər, hayıf samanlıqdakı (Atalar sözü).

v) Birinci komponenti adlıq, ikincisi çıxışlıq halda işlənir. Məs.:

Dəli dəlidən xoşlanar (Atalar sözü); *İş işdən* keçib («Koroğlu»); *Əl əldən* hökm edər. *İş-işdən* keçmişdi (S. Şamilov); *Əl əldən* ötkündür (SM, I); *Üz üzdən* utanar; *Ağıl ağıldan* üstün olar; *Ortası-ortasından* keçirdi (S. Rəhimov); Onun *ordu-ordundan* keçmişdi (S. Rəhimov); *Dəli dəlidən* xoşlanır, molla halvadan; Elə tənbəl idi ki, yerindən qalxınca *daş-daşdan* ayrılırdı («Nağıllar»); *İş işdən* keçəndən sonra deyirlər ki... (S. Rəhimov).

Eyni formada canlı sintaktik tərkiblər də mövcuddur; Nə vaxt, haçan *kim-kimdən*, lap *əmi oğlu əmi oğludan*, düşəndə lap *qardaş-qardaşdan* öz əlini əsirgəyibdir? (S. Rəhimov); *Yar yardan* ayrılrsa da; Məhəbbət ölünəcə var. («Bayatı»dan); *İl-ildən* yaxşı gəldi (S. Rəhimov); *Dost-dostdan* heç şeyi gizlətməməlidir (İ. Əfəndiyev); *Dost dostdan* ayrılır, *qardaş qardaşdan* (S.Vurğun).

q) Birinci komponenti adlıq, ikincisi müəyyən yiyəlik halında işlənir. Məs.:

El elin aynasıdır. *İt itin* ayağını basmaz. *Söz sözün* dayağıdır. *Borçlu borçlunun* sağlığını istər. *Qonşu qonşunun* itiyini bayatı çağıra-çağıra tapar. *Daş-daşın* üstündə¹¹⁷ durmaya (S. Rəhimov); *Yar yarın* babı gərək.. («Bayatı»dan); Görək *kim kimin* ağzını ovuşdura bilər (Ə. Əbülhəsən); Deyirlər guya *günü gününün* ölməyini istər (N.Nərimanov); Bəs *qonşu qonşunun* nə günündə lazımdır? (İ. Əfəndiyev); Kapitan öz kiçik otağında oturub *aya-*

¹¹⁷ «Qoşmalı təkrarlar» bəhsinə bax.

*ğını ayağının üzərinə*¹¹⁸ aşırmışdı (P. Makulu); *Adam-adamın evinə gələndə qan-xata olmaz ki?* (S. Rəhimov); *Nə olar ki, bacanaq bacanağın evinə getməsə, daha hara getmək olar?* (S. Rəhimov); *Dost-dostun evinə gələndə gərək var-yoxundan çıxsın* (Ə. Vəliyev).

Aşağıdakı misalda da vəziyyət belədir və birinci tərəfin yivlik halda olması təkrar ilə bağlı deyildir.

Lakin *kimin kiminlə* vuruşduğunu bilmirdilər (F. Xoşgına-bi).

f) Birinci komponenti yönlük, ikincisi qeyri-müəyyən təsirlilik halda işlənir. Məs.:

Yaxşıya yaxşı, pisə pis deyilməlidir (N. Nərimanov); *Yaxşıya yaxşı* deyək; *Əyriyə əyri* deyək; *Düzə gəlin* deyək *düz*(R. Rza).

Burada diqqəti cəlb edən birinci cəhət budur ki, belə təkrarlar adətən substantivləşmiş sifətlərdən ibarət olur. Odur ki, belə ifadələrin təkrar komponentləri qeyri-müəyyənlik, qeyri-dəqiqlik bildirir və ümumiləşmiş anlayışların ümumi tərzdə ifadəsinə xidmət edir. Dildə substantivləşmənin nitq hissələri üzrə differensiasiyadan daha qədim (N. A. Baskakov) olduğunu nəzərə aldıqda hər hansı dəqiqləşdirici sözün— isimlərin əlavəsi sonrakı məsələ hesab edilməlidir. Bu fikri ona görə xatırladıyıq ki, bə'zən belə mülahizələrə rast gəlirik: «...Belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, ismin kəmiyyət, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri təkcə isimlərlə deyil, başqa nitq hissələri ilə də işlədilir və adətən, bitişdiyi nitq hissəsini müəyyən dərəcədə substantivləşdirir. Bu isə... ifadəni qısaltmaq, yaxud məqamına görə əlavə sözlə mürəkkəbləşdirmə imkanı nöqtəyi-nəzərindən də əlverişlidir»¹¹⁹.

Müəllif «Pisə pis, yaxşıya yaxşı deyərlər» ifadəsinin «Pis

¹¹⁸ Yəni orada

¹¹⁹ Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Azərtədrisnaşr, Bakı, 1962, səh. 209.

şeyə pis şey deyərlər, yaxşı şeyə yaxşı şey deyərlər» variantının olduğunu da göstərir ki, bu sonuncunun işlədilməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Çünki burda əlavə olunan və qeyri-müəyyənlik bildirən «şey» sözü əvvəldən də qeyri-müəyyənlik, ümumilik ifadə edən misalda heç bir dəyişiklik yaratmır. Ə. Dəmirçizadə başqa bir yerdə «ixtisara imkan» yaradan vasitələrdən bəhs edərək göstərir ki, «Yaxşı adama yaxşı adam deyərlər cümləsini məqamında yaxşıya yaxşı deyərlər kimi də ifadə etmək olar»¹²⁰.

Məsələ bundadır ki, ikinci (substantiv) forma daha qədim olmuş, dəqiqləşdirici sözlərin əlavəsi isə sonrakı məsələdir.

Başqa misallar:

Əjdahanın da *gücünə güc* göstərərəm (S. Rəhimov); Sizin *səsinizə səs* verirəm mən (Ə. Kürçaylı); *Yaxşılığa yaxşılıq, yamanlığa yamanlıq* deyiblər («Nağıllar»); *Səsinə səs* verən yox idi (S. Şamilov).

d) Birinci komponenti təsirlik, ikincisi yönlük halda işlənir. Məs.:

İli ilə satmaq; *Günü günə* satmazlar; *Siqareti siqaretə* calayır (Ə. Kərim); *Günü günə* satdılar... (B. Bayramov); *Keçən günə gün* çatmaz; *Calasan günü günə* (Mahnıdan); *Kitabı qapayıb, siqarı siqara* caladım (B. Vahabzadə); *Olmaya təzə naçalnikinlə mali-mala* qatmışımız? (S. Rəhimov); *Tükü tükə* tutdur, mən hazır! (S. Rəhimov); *Tut ki, qan etdim, ədalət eylə qanı qana* tut! (Füzuli); *Gedən gün geri dönməz*; *Günü günə* calasan (Kərükük bayatılarından); *İnsanlar günlərə* bağlayır *günləri, aylara* bağlayır *ayları* (R. Rza).

e) Birinci komponenti təsirlik, ikincisi çıxışlıq halında işlənir. Məs.:

Sözü sözdən seçməyi bacarırdı (Ə. Sadıq); *Q u b e r n a t o r*. *Diplomat tükü tükdən* seçər (C. Cəbbarlı) ; *Mərd sözü sözdənəli*; *At qaçar, gözdə nalı...* («Bayatı»dan).

¹²⁰ Yəni orada, səh. 216.

ə) Birinci komponenti təsirlik, ikincisi qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənir. Məs.:

1) S. Rəhimovun «Şam» romanında belə bir dialoq vardır:

— *Keçini keç i ayağından asarlar, qoyunu da qoyun!*

— *Yox, donquzu da donquz ayağından!* 2) *Qoyunu qoyun ayağından, keçini keç i ayağından*(Qəmküsar).

j) Birinci komponenti yiyəlik, ikincisi çıxışlıq halda işlənir. Məs.:

İgidin igiddən bir ehtiyatı artıqdır.

d) Birinci komponenti yiyəlik, ikincisi yönlük halda işlənir. Məs.:

Kürdün kürdə (yarım yara) sovqatı, bir dəstə bulaq otu.

i) Birinci komponenti yiyəlik, ikinci komponenti isə nisbət şəkilçisi ilə (üçüncü növ təyini söz birləşməsi) işlənən təkrar növü yox dərəcəsidədir. Yəni, belə təkrarlar frazeologiya əmələ gətirə bilmir (Bunun səbəbini başqa yerdə izah etmişik.) Dilimizdə yalnız bir misal— o da interpozisiyada başqa sözün gəlməsi ilə düzələn misalə təsadüf etdik. Məs.: ...*Dostunun da dostu* var.

Ümumiyyətlə, frazeoloji tərkiblər əmələ gətirən təkrarlar da birinci komponenti yiyəlik halında olan birləşmələr çox azdır. Bir neçə misalə rast gəldik ki, bunlar da sərbəst («frazeoloji-bağlı» yox) sintaktik birləşmələrdir. Məs.:

1. Elələri də olur ki, *pisin pisliliyini, yaxşının yaxşılığı*ni çox tez unudur (M. İbrahimov); 2. Biz insan *dostunun dostu*, insan *düşməninin düşməniyik* (C. Cabbarlı).

Bu tərkiblərdə məcazilik yoxdur, özü də requlyar ifadələrdir. Öz konkretliyinə görə bunlar «*gözəllər(in) gözəli*», «*xanlar(in) xanı*» tipli intensivlik bildirən ifadələrdən də fərqlənir. (Müvafiq bölməyə bax).

Habelə nəzərə almaq lazımdır ki, dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar olan təkrarlar adətən eyni məna və quruluşa (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) malik olmalıdır. Əks halda hər hansı

təkrar yalnız fərdi mövqedən qiymətləndirilə bilər.

Biz *dostluqda dostuq, düşmənçilikdə düşmən* (M. İbrahimov); Birinci şərt də *adama adam* gözü ilə baxmaqdır (M. İbrahimov); *Adam olub adamlar cərgəsinə çıx* (C. Gözəlov); *Adam yanına adam* saldılar. *Adamın yanına gedən adam* dedi (C. Gözəlov); Qulağımda *anamın sözləri; Gözlərimdə anamingözləri...* (R. Rza).

Göstərilən misallarda üslubi (alliterasiya; eyham, kinayə...) momentlər çox qüvvətlidir.

1) Birinci komponenti çıxışlıq, ikincisi qeyri-müəyyən təsirlilik və ya adlıq halında işlənir. Məs.:

Sözdən söz düzəldir. *Sözdən söz* götürür. *Sözdən söz* çəkir. *Sözdən söz* çıxar. *Qoçdan qoç* törər. *Qurddan qurd* olar¹²¹. *At-dan at* olar, eşşəkdən qoduq.

Ədəbazov *sözdən söz* seçən adam idi (C. Gözəlov); *Azdan az* demişlər, *çoxdan çox*.

y) Nəhayət, tam fərdi təkrarlara misal olaraq «*Səninki səndə, mənimki məndə*» ifadəsini göstərmək olar. Dil sistemində tam xüsusi yer tutan bu ifadə müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Ümumilik bildirən bu məcazi ifadənin konkret tarixi Məhəmməd Xudabəndənin (1304—1316) siyasəti və fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur¹²² («Şah Xudabəndə, səndəki səndə, məndəki məndə»).

Hələ çox çətinliklə başa gələn, ağır bir iş, hadisə haqqında «...olunca mənimki (bizimki) mənə (bizə) dəydi» ifadəsi işlənir ki, buradakı təkrar da fərdidir, xüsusidir.

O vaxtaca *bizimki bizə dəyər* (İ. Əfəndiyev).

Təkrarlar ilə əlaqədar qeyd olunan bütün frazeoloji birləş-

¹²¹ Ümumiyyətlə, frazeoloji təkrarlar bir bir sintaqm əmələ gətirir. Cümlə daxilində müxtəlif sintaqmalar tərkibində işlənən təkrarlar nəzərdə tutulmur. Məs.: Qurddan olan qurd olar. Qoç döyüşünə qoç dayanar və s.

¹²² Bax: B. A. Hüseynov. Rəvayətli ifadələr, Uşaqgəncləşmə, Bakı, 1961, səh. 202.

mələr dilin sintaktik strukturası ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Mə'naca nə qədər müxtəlif və fərdi olsalar da, bunlarda möhkəm və ardıcıl, bir sintaktik qanunauyğunluq müşahidə etmək mümkündür. Bunlar bəzən qədim ifadə tərzinin dildə qalıq kimi, bəzən substrat ifadələr kimi, bəzən müəyyən tarixi-etnoqrafik realilər ilə əlaqədar olaraq, bəzən analoji üsul ilə əmələ gələrək, bəzən tərcümə nəticəsində, bəzən fərdi yaradıcılıq ilə bağlı olaraq, bəzən daha geniş (konkret) ifadələrin ixtisarı (mücərrədləşmə) nəticəsində, bəzən üslubi-estetik tələblərdən dolayı və s. və s. dildə özünü göstərir.

Eyni sözün müxtəlif hallarda təkrarı ilə meydana çıxmış frazeoloji birləşmələrin bir növü elliptik tərkiblərdən ibarət olur. Məs.: *Qana qan. Ölümə ölüm. Hərbə hərbi. Əvəzə əvəz...*

Ümumilik bildirən (hətta şüar kimi işlənən) bu tərkiblər bütöv cümlələrin implisit tərzdə ifadəçisi olurlar.

Əsasən ayrılıqda hitmiş bir cümlə kimi işlənən bu tərkiblər həm də cümlənin tərkibində başqa üzvlərlə əlaqələndərək çıxış edə bilər. (Aşağıdakı ilk iki misalı müq. et:).

Şəriətdə halal—*qisas qisas* (Aşıq Ələsgər); *İ s a k. ...Nə olacaqsansa olsun! Ölümə ölüm!* (C. Cabbarlı); Səyyad, saqın çəfa yamandır! Bilməzsənmi ki, *qana qandır* (Füzuli); Bilirsən *qana-qandır*, qəm sənə qoymaz onun qanın (Füzuli); *Ölümə ölüm*¹²³ deyib, sağ qalar, dedi gəlməz... (R. Rza); *H ə c ə r. Ov üçün yoldaş olaq, xeyrə-xeyir, şəərə-şər* (S. Rəhimov); *Kötəyə kötək! Dəyənəyə dəyənək!* (S. Rəhimov); *Düşməni-düşməni; qənimə-qənim* (R. Rza).

R. Rza bir şeirini «Tövbəyə tövbə» adlandırmışdır.

Bəzən mənanı qüvvətləndirmək üçün yönlük halda işlənən birinci komponentdən sonra eyni funksiyaya malik «qarşı» qoşmasından istifadə olunur.

O səs «hərbə qarşı hərbi» istiyordu (H. Cavid).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra hallarda «qarşı» sözü

¹²³ Bu təkrarı digər bir mənada da anlamaq olar.

mənalı qüvvətləndirmək üçün deyil, sırf qrammatik mənada işlədilir. Tarixən yazılı ədəbi dilimizə daxil olmuş «əks-zərbə» tipli izafət tərkiblərinin bəzən (bəzi lüğətlərdə) «Zərbəyə qarşı zərbə» tipli birləşmələr ilə əvəz edilməsini müşahidə edirik. Habelə əks-tədbir, əks-iddia, əks-manevr... tipli birləşmələri bu şəkildə—təkrarlı tərzdə vermək mümkündür. Lakin eyni tipli bir sıra tərkiblərin belə azərbaycancalaşdırılması, hələ ki, mümkün deyildir. Məs.: *əks-təzyiq, əks-hücum, əks-həmlə, əks-səda, əks-inqilab, əks-təklif...*

Burada bizi maraqlandıran məsələ qoşmaların təkrarlar ilə əlaqəsidir.

3. 13. Deməli, *Kitab kitabdır* tipli təkrarlarda məna qeyri-müəyyəndir, cümlə üzvlənmişdir. Paradigmatik dəyişmələrə uğradıqda (*kitab kitaba bənzəyir; kitabdan kitaba fərq var; kitabdan kitab yazır* və s.) məna nisbətən müəyyənləşir, konkretləşir, cümlə frazoxem səciyyəsi kəsb edir. Sonrakı dəqiqləşmə və abstraktlaşma nəticəsində isə belə sintaqmatik birləşmələr bir leksik vahidə—mürəkkəb sözə çevrilə bilər. Məs.: *Kitabdan-kitaba* salar, halal edib yeyər (Atalar sözü).

Burada qeyri-müəyyənlikdən müəyyənlik və konkretliyə, oradan da mücərrədlik və dəqiqliyə (söz mücərrəddir) inkişafı gürürük. Bütün bu prosesdə qrammatik hal şəkilçilərinin nə qədər mühüm rol oynadığı öz-özünə aydındır. Habelə eyni qrammatik funksiya daşıyan qoşmalar da abstraktlaşma işinə çox böyük xidmət göstərir.

Birinci tərəfi adlıq, ikinci tərəfi yönük halda işlənən təkrar tərkiblərdən bəhs edərkən göstərdik ki, bunların yalnız məcaziləşmiş olanları (frazoloji-bağlı tərkiblərin daxilində) bir leksik vahid kimi dərk edilir. Məs.: *Üz-üzə* (gəlmək), *əl-ələ* (vermək) və s. Lakin məkan bildirən bir qisim sözlərin belə təkrarı və yeni mürəkkəb söz yaratması heç də məcazilik ilə bağlı deyildir. Məs.: *Üst-üstə, iç-içə, yan-yanə, dal-dala, qabaq-qabağa, arxa-arxaya...*

Başqa sözlə, bu mürəkkəb zərflərin meydana gəlməsi lek-

sikləşmə yolu ilə deyildir, müəyyən qrammatik bir qayda əsasında. Adətən qrammatika kitablarında belə təkrarlar mürəkkəb zərflər hesab edilir. Bu kimi təkrarı əmələ gətirən komponentlər istər ayrılıqda (üst, iç, yan...), istərsə də təkrar tərkiblərdə həm forma, vəzifə, həm də mənalarına görə xüsusi mövqə tuturlar. Hətta bunların isim, zərf, yaxud qoşma olub-olmamaları barədə mübahisə açıla bilər. Deyirlər ki, yiyəlik halından sonra qoşma işlənməz. Bu sözlər isə çox zaman üçüncü növ təyini sözbirləşmələrinin ikinci tərəfləri funksiyasında çıxış edir. Həmin vəzifədə bu sözlərin qrammatikləşdiyini də (bu isə köməkçi nitq hissəsinə daha çox xasdır) qeyd etmək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, bə'zi tədqiqatçılar «*evin üstündə*» kimi tərkibləri *qoşma birləşmələri* adlandırır (J. Deni). Xüsusilə təkrar tərkiblərdə «*qoşma*» funksiyasına meyil etdiklərindən, məsələn, «*üst*» sözünün bir neçə variantı mümkündür və bunlar hamısı eyni funksiya daşıyır. «*Üst*», «*üstdə*», «*üstünə*», «*üstündən*» kimi müxtəlif formadakı eyni söz eyni funksiyada işlənir. Məs.: *Kitab kitab üstə* (üstdə...) yığılmışdı.

Belə təkrarlar ardıcılıq, nizam, sıra, aramsızlıq arasıkəsilməzlik kimi qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir. Xüsusilə təkrar tərkibləri «*bir-birinin*» sözü ilə əvəz etdikdə bu mənalar aydın üzə çıxır.

Kitab kitab üstə—Kitablar bir-birinin üstə.

Belə əvəzetmədə ikinci komponentlərin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğu nəzərə çarpır. Düzdür ki, «*bir-birinin*» əvəzinə də «*bir-biri*» işləyə bilər. «*Kitablar bir-biri üstə yığılmışdı*». Lakin bu, nisbətən az işlənir. Bu mövqedə ən çox «*bir-birinin*» ola bilər. Beləliklə, eyni mə'nanın, məzmunun ifadəsi üçün müxtəlif transformlar mövcuddur:

Kitablar üst-üstə = Kitab kitab üstə = Kitablar bir-birinin üstə (yığılmışdı).

Buradakı «*üstə*» sözlərinin də müxtəlif variantda ola biləcəyini nəzərə aldıqda transformların sırasının artacağı aydınlaşır. Başqa sözlə, «*bir-birinin üstə*», «*bir-birinin üstdə*», «*bir-birinin*

üstdən (üstən)», «bir-birinin üstünə», «bir-birinin üstündən» və s. ifadələr də müvafiq şəkildə transformlara malik olacaqdır. Burada həm də intensivlik anlayışı o dərəcədə qüvvətlidir ki, hətta dəqiq riyazi «üstəgəl» əməliyyatı da bu təkrarlara tabe etdirilə bilər. Məs.: Bir *üstə (üstünə, üstə, üstən, üstən, üstündən...)* bir gəl...

Həmin «*bir-biri*» əməliyyatını qeyd olunan digər, sözlərin (*yan, iç, dal...*) də təkrarlarında tətbiq etmək mümkündür: *Kitab kitab yanına = Kitablər yan-yana = Kitablər bir-birinin yanına (düzülmüşdü).*

«*Üstə*» sözündən fərqli olaraq bu sözlərin transformları nisbətən məhduddur.

Bunları bir-bir qeyd edək.

A. 1. «*Üstə*» sözü mücərrəd halda işlənmiş təkrar komponentlərdən sonra gəlir. Məs.:

Əlli əlli üstə, bir əlli də üstəlik. El el üstə sığışar, ev-ev üstə sığışmaz (Atalar sözü); *Qaradır ruzgarı hər kimin kim, könlü rövşəndir; Bilir* «hər tifli-məktəb kim, yazılmaz *ağ ağ üstə* (Qövsi); *Urarlar tir tir üstə, tökərlər aşiqin qanın* (SM, II); *Daş daş üstə* qalmadı.

«*Üstə*» sözü təkrar komponentlərin arasına gəlir.

Əlif üstə əlif, dal onda neylər (Xətai).

Təkrar komponentlərin biri (və ya hər ikisi) dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edir.

Dağı-dağ üstə qoyarlar (M. İbrahimov); Nə qaydadır fələkdə; *Dağı çəkər dağ üstə* («Bayatı»dan); *İllər il üstə* gəlir; Sən-siz darıxır ürək (Ə. Kürçaylı); *Leş-leşin üstə* qalanmışdı («Koroğlu»); *Daşı-daş üstə* qoymamaq (Ə. Sadıq); *Yağı yağ üstə* çıxır, ayrıntı ayrıntı olur (Ə. Sabir); Belədə *daş-daşın üstə* durmaz axır! (S. Rəhimov).

Təkrar komponentlər bir-birindən çox uzaq düşə bilər.

Elə ki, sətirlər durur yan-yana,

Yarpaqlar yığılır yarpaqlar üstə.

Elə bil dünyalar verilir mana,

Dağlar qoymasam da mən *dağlar üstə* (S. Vurğun).
A. 2. «*Üstə*» sözü bəzən «*üstünə*» şəklində işlənir.

Bu xəbərdən Yusifin *qayğı üstünə qayğı* artdı («Şühədanamə»); Bir ömürdür *qəm üstünə qəm* qalar (Şəhriyar); Leş-leşin üstünə qalanmaq gərək. («Koroğlu»); *Qəm gəldi qəm üstünə*; Qaldım qəm altında mən (Kərkük bayatılarından);

...Qıçını-qıçı üstünə qoyub əyləşmiş buğuburma xörəkpaylayan külüb dedi. («Bakı»).

A. 3. «*Üstdə*» sözü təkrarlarda «*üstə*» ilə eyni qrammatik funksiyada işlənir.

Əl əl üstə durmaq. *Əl əl üstə* qoyub oturmaq. Əmrə müntəzir halda *əli-əlinin üstə* dayandı (S. Rəhimov); Hər gördə urdu *zəxmi zəxmin üstə* çövr ilə (Q. Zakir).

Habelə:

...Düz 11 tamamda, *əqrəb-əqrəb üstündə* olanda mənim yanımda hazır olasınız (S. Rəhimov).

A. 4. «*Üstdən*» sözü də eyni funksiyada işlənir.

Kamilov *əsnəyi əsnək üstən* gətirirdi (S. Rəhimov); M ə ş ə d i H ü s e y n. Cəhənnəmə ki, *əlli-əlli üstən*, bir *əlli də onun üstən* (M. İbrahimov); *Zəngi zəng üstən* çaldı (S. Rəhimov).

Komponentlər dəqiqləşdirici ünsürlər də qəbul edə bilər.

Fələyin qaydasıdır; *Çəkər dağı dağ üstən* («Bayatı»dan); Çəkmisən *sinəmə dağ üstən dağı* (SM, II).

A. 5. Bu sözün «*üstən*» (danışıq—?) variantı da az işlədilmir.

Dağ üstən dağ çəkdi ruzigar sənə (M. Rahim) Nə mürvətdir illər ilən; *Sitəm üstən sitəm* çəksin (SM/ I); Daxı da artırdı *qəm üstən qəmi* (Q. Zakir).

A. 6. «*Üstündən*» sözü də eyni funksiyada işlənir və buna, nisbətən, daha çox rast olunur.

Xələt xələt üstündən töküldü («Aşıq Ələsgər»); İşimiz düz gətirmir, *bədlük bədlük üstündən* aşır (S. Əhmədov); Qurbanəli. ...*Mituryal mituryal üstündən* gəlir (M. İbrahimov).

Ə. Nəzminin aşağıdakı beyt ilə başlayan şeirinin bütün qafiyələri həmin növ təkrarlardan ibarətdir.

Basıb ağ nöqtəni, qəlbində *zülmət, zülmət üstündən!*

Nədir bilməm, a molla! Bunca *söhbət, söhbət üstündən?*

Başqa misallar:

Yaranı *yara üstündən!* (S. Rəhimov); *Söyüş üstündən söyüş* yağdırır. Möcüzə üstündən möcüzə göstərirdi. Ərməğan... *üşütmə üstündən üşütmə* keçirirdi (S. Rəhimov); Götürməz *ayağı üstündən ayaq* (Q. Zakir); *Yük üstündən* yüklədilər *yük* ona (R. Rza).

Göstəridiyi kimi, bu təkrarların düzəlməsində çox mühüm əhəmiyyəti olan *üst* (*alt, yan...*) kimi sözlər özləri də təkrarlana bilər və əvvəlki tərkiblərdə iştirak edən təkrarın bir komponentini əvəz edə bilər. Məs.:

S a l a m o v. Adə, sən də bu türk nədir, *üst-üstündən* goplayırsan (C. Cabbarlı).

Beləliklə, dilimizdə təkrar tərkiblərin bir qismi «*üst*» sözlünün (müxtəlif formalarda) köməyi ilə düzəlir.

«*Üst*» sözü həm təkrarlanan sözlərin ortasında, həm də sonunda gələ bilər. Əsas məsələ bu ifadələrin bildirdikləri mənada-dır. Başlıca məna çoxluq, kəmiyyətə artım (intensivlik) bildirməkdir. Odur ki, burada da emosional-affektiv cəhət mühüm rol oynayır. *Elçi-elçi üstədən* tökülərdi (C. Məmmədquluzadə)—tipli ifadələr həqiqi, məntiqi mənada deyil, məcazi mənada işlədilir. Yəni, «çoxlu elçi».

İntensivlik bildirdiyindəndir ki, adətən belə təkrarların komponentləri nominativ halda işlənilib ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir. Tərəflərin biri müəyyən qrammatik şəkilçi qəbul etdikdə isə ifadə butövlükdə dəqiqləşir. Bu hal isə adətən konkret sözlərdə özünü göstərir. Məs.:

O *qamçımı qamçı üstündən* yabıya endirirdi (Ə. Sadıq); *Daş daşın üstündə* dayanmaz (S. Rəhimov).

Təsadüfi deyil ki, mücərrəd mənalı sözlərdə belə əməliyyat aparmaq, tərəflərə qrammatik şəkilçi (dəqiqləşdirici ünsür)

əlavə etmək olmur.

İntensivlik bildirdiyindəndir ki, komponentləri mücərrəd halda işlənmiş bu təkrarlar bütöv bir tərkib yaradır, bir cümlə üzvü kimi işlənir, bir suala cavab olur. Bunları «qrammatik (sintaktik) frazeologizmlərin» bir qrupu saymaq mümkündür.

Beləliklə, qrammatik şəkilçilər ümumilik bildirən frazeoloji tərkiblərin dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır. Məs.: *Əl-əl üstə* qulluğunda duraram (SM,I)—cümləsində «*əl-əl üstə*» frazeoloji tərkibi bütöv sintaktik vahiddir, bir məna bildirir. (Və ya «*daş-daş üstə* qoymamaq»),

Halbuki «*əllər üstə kimin əli*» (uşaq oyununda), «*daşı daşın üstə qoy...*» kimi dəqiqləşmiş tərkiblərdə təkrarların komponentləri cümlənin müxtəlif üzvləri ilə əlaqəyə girmiş olur və hər biri ayrılıqda müstəqil cümlə üzvü hesab edilə bilər.

B) Klassik poeziyamızda «*üst*» əvəzinə (və ya onunla müvazi) eyni mövqedə «*üzrə*» sözünün çox işləndiyini müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, «*üst*» və «*üzrə*» sözlərinin işlənmə, dəyişmə yollarının tədqiqi çox maraqlıdır.

Zəyə eylər hüsnünü xəttin *səvad üzrə səvad* (Füzuli); Xəncəri-bidad ilə hərdəm urar *zəxm üzrə zəxm* (Füzuli); Ehtiyat eylə *günah üzrə günah* etmə dəxi (Füzuli).

Komponentlər müəyyən qrammatik əlamətlər ilə dəqiqləşdikdə bir-birindən çox uzaq düşə də bilərlər. Məs.:

Küdurət üzrə, lütf et, bir küdurət sən həm artırma (Füzuli); *Zövq üzrə* mey artırırdı *zövqüm*; *Şövq üzrə* ziyad olurdu *şövqüm* (Füzuli).

V. «*Dal*» sözü «*dalınca*» şəklində leksikləşərək «*dal-dala*» («*dal-dalınca*», «*dal(i) dalısınca*») təkrarının transformunu əmələ gətirir.

Məs: *Sətirlər dal-dala* («*dal-dalınca*...») *düzülüb*— *Sətir sətir dalınca düzülüb*.

Bu transformun («*sətir sətir dalınca*») tərkibindəki təkrar komponentlərin hər ikisi qeyri-müəyyən mücərrəd haldadır («Mücərrəd» sözü qrammatik termin kimi yox, fəlsəfi termin ki-

mi.). «*Dalınca*» sözü həm təkrarların sonunda, həm də ortasında (arasında) gələ bilər. Məs:

a) *Adam adam dalınca* gəlirdi (Ə. Sadıq); Sətir sətir dalınca doğur (Y. V. Çəmən-zəminli); Şikayət şikayət dalınca divanın üstünə töküldü (Ə. Haqverdiyev); Tö h f ə. ...*Odur ey, şəhər-şəhər dalınca* verirlər (M. İbrahimov); M ə ş ə d i Qulamhüseyn. *Yenə maşın maşın dalınca* göndərirsən, xeyir ola? (M. İbrahimov).

b) *Torpaq dalınca torpaq* tuturdu (S. Rəhimov); Tükən-mək bilmədən keçirdi; *Gün dalınca gün; il dalınca il* (Ə. Ziyatay); Səsli-küylü keçdi axşamkı iclas; *Etiraz dalınca etiraz* oldu (H. Hüseynzadə).

Təkrar komponentlərin hər hansı biri qrammatik (hal) şəkilçi qəbul etdikdə ifadə bir qədər dəqiqləşir.

Yavər... *cığaram cığara dalınca* tüstülədir (M. İbrahimov); *Qasid qasidin dalınca* düzülüşdü. Xotkara gündə bir xəbər gəlib çatırdı («Koroğlu»),

Müəyyən təyinedici sözlərin əlavəsi də ifadələri dəqiqləşdirməkdə az rol oynamır. Məs.:

Fəsillər dalınca gələn fəsillər; Keçdi al bayraqlı nəsillər kimi (S. Vurğun).

Q. İkinci komponenti «*ilə*» qoşması ilə işlənən təkrarlar da geniş yayılmışdır. Belə təkrarlarda birinci komponentlər ya adlıq, yönlük, ya da təsirlik halda işlənmiş olur.

a) *Molla molla ilə* ya ehsan üstə vuruşar, ya da yasin oxumaq üstə. *İt it ilə* boğuşdu, yolçunun işi avanda düşdü. *At at ilə* boğuşar, hökumətin işi rast gələr (C. Məmmədqluzadə); *Dost dost ilə* tən gərək...; A f t i l. *Qazan qazanla* döyüşər, arada güvəc çatlar (C. Cabbarlı); *Yoldaş yoldaş ilə* xədəng nisbət; Düz gərək (Q. Zakir); Cün *dağ-dağla* qovuşmaz, *insan-insanla* qovuşar (S. Rəhimov).

b) *Atəşə atəşlə* verərlər cavab (Atalar sözü); M ə h ə b b ə t. ...*Mən xəyanətə xəyanətlə, vəfasızlığa vəfatızlıq ilə* cavab ve-

rən qızlardan deyiləm(M. İbrahimov); Torpaq... qayğıya qayğı ilə cavab verir («Azərb. gənc.»).

V) *Qanı qanla yumazlar*, (qanı) su ilə yuyarlar, *Quşu quşla tutarlar*.

«*Düzü düz, ayrını ayri*» tipli təkrarlar xüsusi mövqe tutur.

Pisi pis, ayrını ayri, düzü düz həmvar yazım (Ə. Sabir).

İş bundadır ki, bu təkrarlar «*yerində*» ilə işlənən daxili üzvlü ismi (ad) birləşmələri xatırladır. *Gözü göz yerində* .. kimi.

F. Həmin qisim sözlərdən biri də «*içində*» sözüdür.

Hamam hamam içində, xəlbir, saman içində...; *həkan həkan içində, qoz girdəkan içində...*; *Pambıq pambıq içində; pambıq sandıq içində*(Tapmaca).

Misallarda ritm, ahəng də mühüm rol oynayır və bir də buna görə «*içində*» sözü təkrarların komponentlərindən sonra gəlmişdir. Lakin «*səhnə içində səhnə*», «*söz içində söz (demək)*» kimi təkrarlarda həmin söz ortada gəlmişdir. Bu kimi təkrarların da komponentlərindən biri və ya hər ikisi dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edə bilər. Məs.:

Tütünlər içində tütünü başdır (B. Adil); *İşin içində iş* var... (Danışiq dilindən); *İndi sən; Küçələr içində adlı-sanlı küçəsən* (R. Rza).

Müasir dilimizdə «*qoşmalı təkrarlar*» nisbətən daha çox işləkdir. Qoşmalar mənənin dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır.

Arvadlar içində arvadım itdi (SM, II).

Qeyd olunan sözlərdə dəqiqlik göz qabağındadır. Lakin qoşmasız işlənən belə təkrarın məcazi-metaforik mənada işləndiyi barədə irəlidi bəhs olunmuşdur. «*Atdarda kimin atı...*». Qoşmasız işləndikdə «*əsil, yaxşı...*» mənalarını ifadə edən təkrarlar seçilmə, fərqləndirilmə də əks etdirir. Aşağıda qeyd olunmuş tapmacalarda həmin mənaları görmək mümkündür.

Aşiq eldən yuxarı

Şana teldən yuxarı

Quşlarda neçə quşdu?
Dizi beldən yuxarı? (Çəyirtkə).
Çilə, bülbülüm, çilə,
Şeh düşüb qızıl gülə,
Quşlarda necə quşdur
Yumurtası qalır ilə? (Bal arısı).
Qaya altından qaz gedər,
Asta gedər, naz gedər
Quşlarda bir quş var ki,
Yeddi il boğaz gedər (Qızılquş).
Gedirəm beləsinə,
Qara gözlü məhləsinə.
Quşlarda o nə quşdu?
Süd verir körpəsinə? (Yarasa).
Başqa misallar:

Ağrılarda göz ağrısı; hər kəsinin öz ağrısı (Atalar sözü);
Yabılarda qotur yabı mərd olar... (Atalar sözü).

D. Nəhayət, eyni xüsusiyyətlərin bəzi *başqa* (yan, qabaq...) sözlərdə də özünü göstərdiyini qeyd etmək zəruridir. Məs.: *Atı atımyanına* bağlasan ya xoyunu götürər, ya xasiyyətini (Atalar sözü); *Qazan qazan yanına* düzüldü. («Nağıllar»); *Sözünün qabağına söz* demək olmur; *Z a m a n*. Onun *ağacının qabağına ağac* uzadan olmamışdır (C. Cabbarlı); *Adam-adamardınca* axışıb gəldi (S. Rəhimov); *Misralar arxasınca misralar* axır (N. Xəzri); *Papirosu papirosun dalısınca* calayırdı¹²⁴ (S. Rəhman); *Sual sual dalınca* yağıdırılırdı (R. Nağıyev).

Bu təkrarlar da sintaqmatik cəhətdən mürəkkəbləşdirilə bilərlər.

Cavanlar yanında özünü cavan, qocalar yanında qoca sayırdı (Mir Cəlal).

Beləliklə, dilimizin sintaktik quruluşunda müxtəlif «*qoş-malı təkrarlar*» üçün çox münbət zəmin vardır. Ona görə də tari-

¹²⁴Müq. et: *Papirosu papirosa* calamağa başladı (S. Rəhman).

xən ədəbi-bədii dilimizdə işlənməyən bir sıra təkrar növlərinə müasir dildə rast olunduqda bunları hər hansı bir xarici dil tə'siri ilə izah etmək doğru deyildir. Bunu belə izah etmək olar ki, zəruriyyət olmadığından tarixən bu və ya digər ifadə tərzii istifadə edilməmiş qalmış idi. Müasir dövrdə isə çox geniş ifadə vasitələrinin meydana çıxmasını dilimizin inkişaf səviyyəsi tələb etməkdədir. Ona görə də dilimizin daxili imkanlarından maksimum istifadə meylilə əlaqədar təkrarların da yeni-yeni tipləri yaranmaqdadır. Məsələn, «üçün» qoşması ilə düzəlmiş aşağıdakı təkrar tərzii dilimizdə yenilik hesab oluna bilər.

A. «Sənət sənət üçün» ola bilmədiyi kimi, *mədəniyyət mədəniyyət üçün, elm də elm üçün* ola bilməz (M. Məmmədzadə); «Gülüş gülüş üçün» dram fənninin... əsaslarına ziddir (M. Məmmədzadə); Nə zarafat gülüş üçün, nə də gülüş gülüş üçündür (T. Hacıyev).

B. «Köhnə köhnə olduğu üçün pisdir, təzə təzə olduğu üçün yaxşıdır» demək səhv olardı («Azərb. gənc».).

Aşağıda qeyd olunan və «içində», «xatirinə», «sayəsində» (leksik mə'naların qrammatikləşdirilməsi də nəzərə çarpır) kimi «qoşmalanmış sözlərin» köməyilə düzələn təkrarlar haqqında eyni mülahizəni söyləmək olar.

A. C. Gözəlovun bir felyetonu belə-adlanır: «*Ferma içində ferma*»; *Oyun içində oyun* düzəltmək də səciyyəvi bir cəhətdir (Ə. Sultanlı).

«Azərbaycan» jurnalında (1965, № 10, səh. 135) Nabran kurortu haqqında getmiş oçerkin bölmələrindən birinin başlığı belədir: *Zona içində zona*.

B. *Mübahisəni mübahisə və höcəti höcət xatirinə* davam etdirmir (M. Məmmədzadə); *Müqayisə müqayisə xatirinə* deyildir (M. Rəhimov); *Müzakirə müzakirə xatirinə* deyil (M. Rəhimov); Əlbəttə, *konflikt xatirinə konflikt* uydurmaq lazım deyildir (Q. Xəlilov); *Müsfiq şeiri şeir xatirinə*, elə-belə yazmamışdır (N. Nəsənzadə).

V. *Adam adam sayəsində adam olar.*

Q. «*Dövlət daxilində dövlət*» tipli ifadələr də yenidir və tərcümə sayəsində meydana çıxmışdır. «Kommunist» qəzetində bu ifadə «*dövlətdə dövlət*» şəklində getmişdir ki, bu forma dilimizdə (mənanı nəzərə alıqda) yoxdur. «O (mərkəzi kəşfiyyat idarəsi), bir növ «*dövlətdə dövlət*» çevrilmişdir». (31. VII—66.)

3. 14. Beləliklə, «*kitab kitabdır*» tipli üzvlənməyən təkrarların tərəflərindən hər biri müxtəlif paradigmatlarda özünü göstərə bilər. Lakin bu paradigmatik formaların bir qismi yalnız bir neçə tərkibi əhatə etməklə donub qalmış, «daşlaşmış» isə, bəziləri geniş miqdarda sözləri əhatə edib sintaktik sərbəstlik kəsb etmiş, bəziləri hətta morfoloji abstraksiyaya qədər inkişaf etmişdir. Məsələn, ikinci tərəflərin müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənməsinə əsasən bunları nəzərdən keçirək.

a) Yönlük hal AA-ya

Belə birləşmələr həm sintaktik (üzvlənmə mümkündür) xüsusiyyət kəsb etmiş, həm də leksik (frazeoloji) abstraksiyaya malikdir.

b) Yiyəlik hal AA(-nın)

Geniş sintaktik xüsusiyyət kəsb etmişdir.

v) Təsirlik hal AA(-nı)

Bəzi frazeoloji tərkiblər əmələ gətirsə də, sintaktik sərbəstliyə malikdir.

q) Yerlik hal A A-da

Yoxdur.

ğ) Çıxışlıq hal A A-dan

Sintaktik və frazeoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Qoşmaların mənası hal şəkilçiləri ilə müəyyən edildiyindən eyni sözləri qoşmalı birləşmələr haqqında da söyləmək olar. Başqa sözlə, qoşmalar da ismin paradigmatlarına daxildir.

Beləliklə, ikinci tərəfi yönlük halda işlənən təkrarların çox böyük bir qismi abstraktlaşaraq bir leksik vahid (söz) şəklinə düşür və lüğətlərə daxil edilir. Məs.: *Üz üzə, göz-gözə* və s. Lakin

nə qədər abstrakt olsa da, bu kimi leksik vahidlər öz əsilləri ilə əlaqəni tam qıra bilmirlər. Dildə təfəkkürün bütün mərhələlərinin izləri paralel koordinatlarda qalmaqda davam edir. Məhz bu cəhət dilin sistem şəklində öyrənilməsinə zəruri edir.

V. İ. Lenin dərketmənin dialektik yolunun ümumi seyrdən konkret müşahidəyə, oradan da abstrakt təfəkkürə doğru olduğunu göstərirdi. Bu prosesi həmin təkrarlar üzərindəki müşahidədə də müəyyən etmək mümkündür.

Ümumilik bildirən üzvlənməyən təkrarlar dəqiqləşdirici vasitələrin köməyi ilə üzvlənir, konkretləşir, bunlar da inkişaf edərək bir sözə çevrilmiş olur. Hər bir söz isə ümumiləşdirmə deməkdir.

Təkrarların bir sistem şəklində tədqiqi bir sıra başqa məsələlərin də izahına və aydınlaşdırılmasına dolayısı ilə yardım göstərir. Məsələn, qeyri-müəyyənlik və konkretlik bildirən təkrarların dəqiqləşdirilməsində və deməli, abstraktlaşdırılmasında əvəzliliklərin çox mühüm rolu vardır. Əvəzliliklər məhz dəqiqliyə xidmət edir. Tədqiqatçılar əvəzliyin ümumiyyətlə meydana gəlməsinin abstraktlaşma ilə əlaqədar (məsələn, uşaqlar əvəzlilik işlətmir) olduğunu göstərirlər¹²⁵.

3. 15. Son vaxtlarda sintaktik təhlil üçün irəli sürülən «transformasiya» metodu formaca bir-birinə müvafiq qurulmuş müxtəlif konstruksiyaları fərqləndirməkdə obyektiv meyar verir. Z. S. Harris və N. Xomskinin o qədər də tam olmayan nəzəriyyəsinə görə «transformasiya» üzrə təhlil» müxtəlif şəkil almış konstruksiyaların «transformasiya tarixini» müəyyənləşdirməyə imkan verir. Başqa sözlə, «nüvə cümlələr» («Ядерные предложения») dəyişilərək, inkişaf edərək müxtəlif «transformlar» əmələ gətirir. Yəni, çox geniş yayılmış çox müxtəlif cümlələr əslində məhdud miqarda «nüvə cümlələrdən» (kernel sentences) törəmişdir.

¹²⁵ Bu haqda bax: К. Е. Майтинская. К. происхождению местоименных слов языках разных систем, ВЯ, 1966, №1, сәh. 15-25.

Bu fikir həmişə özünü doğrultmasa da müxtəlif «sıra» əmələ gətirən konstruksiyaları sistem şəklində öyrənməkdə əhəmiyyətliyədir. Bir neçə şəkil almış konstruksiyaların bir-birinə nisbəti, birinin digərinə keçə bilməsi, birinin digərindən törəməsi və s. kimi mülahizələr sintaktik vahidləri obyektiv şəkildə fərqləndirməkdə düzgün yol açır və onların struktur-semaitik təsnifatı üçün qiymətliyədir¹²⁶.

D. N. Şmelyevin məqaləsində¹²⁷ rus dilinə məxsus belə konstruksiyalar ətraflı şəkildə tədqiq olunur və bu məqalə transformasiya metodu üzrə təhlilə bir nümunə kimi qeyd oludur¹²⁸.

Üzvlənməyən «böyük böyükdür, kiçik kiçik» tipli nüvə cümlələrin transformlarını aşağıdakı şəkildə xülasəetmək olar:

I. a) A—A-dır, B—B(-dir).

Böyük böyükdür, kiçik kiçik(-dir).

b) A—A-dır.

Uşaq uşaqdır.

v) A—A-dir, B—B-dir, V—V-dir...

Gədə gədədir, bəy bəydir, rəiyyət rəiyyətdir

II. a) A—A-dır.

İnsan insandır.

b) A—A idi.

Bəsti Bəsti idi.

v) A—A (olmaq)

Torpaq torpaq olaçaq.

...Sabir Sabir olmazdı.

III. a) A—(o, bu, belə, elə, həmin, haman, nə cür, necə, başqa, ayrı, özgə, hansı...) Ayl.

Kitab kitab (-dir, idi, olar...)

¹²⁶ Bütün bu məsələlər haqqında geniş məlumat almaq üçün bax: Д. Н. Ш м е л е в. О. «связанных» синтаксических конструкциях в русском языке. ВЯ, 1960, № 5, səh. 47-48.

¹²⁷ Yəni orada.

¹²⁸ Məsələn, Amerikada sovet dilçiliyinə həsr olunmuş bir kitabda həmin fikir söylənmişdir... Bax: ВЯ, 1965, № 3, səh. 150.

- b) A—(dəqiq mənalı sözlər, sözbirləşmələri, cümlə tipləri)
A₁.
- At çox yaxşı at idi.*
v) A—(yenə, yenə də) A₁
Həyat yenə həyatdır.
IV. a) A—(birinci növ təyini sözbirləşməsi A₁).
Dünya yalan dünyadır.
b) A—(ikinci növ təyini sözbirləşməsi A₁).
Dünya ölüm-itim dünyasıdır.
V. A— (eksplisit, ya implisit «yaxşı, əsil...») A₁.
Şeir gərək şeir olsun.
VI. a) A—A(-dır, -lıq, olmaq)...
Quş quşdur, o da uça bilməz.
Tülkü tülkülüyünü sübut edincə...
b) A-sı—A, (B-si—B)...
Pulu pul, savabı savab.
VII. a) A—A deyil...
Baş baş deyil, saman çuvalıdır.
b) A (kimi, tək)—A.
Yaz kimi yaz, qış kimi qış olaydı.
v) Nə A—A-dır, nə B—B(-dir).
Nə gecəsi gecədir, nə gündüzü gündüz.
q) *Nə A kimi A-dır, nə B kimi B(-dir).*
Nə kefli kimi keflidir, nə ayıq kimi ayıq.
VIII. a) (Bu, o) A (müxtəlif əvəzliliklər) A₁.
Bu xına o xınadan deyil.
b) (Dəqiq) A (dəqiq) A₁.
Nəslim ulu bir nəsil idi.
IX. a) A—? (A₁)
Bu məsələ vaciblikdir.
b) ? (A)—A₁
Bu, vacibli məsələdir.
X. a) A (kimi, tək, qədər) A.
XI. a) A—A(-lıq)...

Düşmən düşmənlüyini elədi.

b) A—A-ya.

Əl-dlə vermək. Əl ələ hökm eylər.

v) A—A-nı...

Göz gözül görmür.

q) A—A-dan...

Ağıl ağıldan üstündür.

ğ) A—A-nın...

Yar yarın babı gərək.

d) A-ya—A.

Səsinə səs vermək. Ölümə ölüm!

e) A-nı—A-ya.

Günü günə calamaq.

ə) A-nı—A-dan...

Tükü tükddn seçmək.

j) A-dan—A...

Sözdən söz götürür.

XII.a) A qoşma A.

Elçi üstədən elçi gəlir.

b) A—A qoşma.

Dost dost ilə tən gərək.

Əlbəttə, bu sxemdə həmin təkrarların bütün növləri təfərrüatı ilə qeyd olunmamışdır. Bu sxemin əsas qüsuru orasındadır ki, burada məna nəzərə alınmamışdır. (Biz sxemdən danışıyıq. Tədqiqat prosesində isə mənaya çox böyük diqqət yetirilmişdir). Elə bu cəhət (mənadən sərf nəzər edilməsi) struktur tədqiqatın başlıca qüsurlarından hesab olunur¹²⁹. Lakin bu sxemdən məlum olur ki, dilin hər hansı modeli nə qədər mürəkkəb paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların toplu, bütöv şəkildə öyrənilməsi sistemlilik haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Məhz sistem şəkildə öyrəniləndə cümlənin nüvəsi ilə əlaqədar olmayan əvəzlilik, sifət, bağlayıcı, qoşma, ara sözlər və

¹²⁹ Strukturalistlər son zamanlar bu sahəyə də xüsusən fikir verirlər.

s.-nin də nəyə xidmət etdiyi dolayısı ilə aydınlaşmış olur. Sistemin hər hansı bir ünsürü bütün digər ünsürlər ilə dialektik vəhdətdədir. Bu ünsürlərin birini diqqətlə izlədikdə bütün başqaları da istər-istəməz nəzərə alınmalı olur.

Struktur tədqiqatın bir xüsusiyyəti də burada təsadüflərin, istisnaların olmamasıdır. Hər bir ünsürün yeri, vəzifəsi müəyyəndir. Hər bir fərdi forma belə qanunauyğunluq ilə əlaqələnmiş olur...

«...Где на поверхности происходит игра случайности, там сама эта случайность всегда оказывается подчиненной внутренним, скрытым законам. Все дело лишь в том, чтобы открыты эти законы»¹³⁰

3. 16. İsmi sintaktik konstruktiv təkrarların göstərilən on iki modelindən hər hansı biri yeni-yeni istiqamətlər ala bilər, yeni modellər ala bilər və s. Burada birinci komponenti çıxışlıq halda işləənən, habelə ikinci və üçüncü növ təyini sözbirləşmələri əmələ gətirən təkrarlardan bəhs edəcəyik. Bunların bəzilərində dəqiqləşdirici sözlər (ən çox əvəzliliklər) atılır, ifadələr bir növ «ütülənir», mücərrəd tərkiblər meydana çıxır.

Bir könüldən min könürlə əmisi qızına aşıq oldu («Nağıllar»).

Konkretlik bildirən bu tərkib frazeoloji ifadə olaraq sabitləşmişdir. Lakin ayrılıqda «könüldən könürlə» (çixışlıq və yerlik hal) ifadəsi bu konkretlikdən məhrumdur və mücərrəddir. Deməli, mücərrəd məfhumları konkret, təsviri şəkildə ifadə edə bu tipli təkrar modelləri get-gedə ümumiləşir, «artıq» sözlər atılır, yeni tipli sözdüzəltmə və formadüzəltmə (hər iki halda mürəkəb olmaqla) modelləri meydana gəlir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə qrammatik (sintaktik, morfoloji, sintaktik-morfoloji) vahidlərin leksikləşməsi, leksik vahidlərə çevrilməsi prosesi özünü çox göstərir. Belə leksikləşə bilən vah-

¹³⁰ К. Маркс и Ф.Энгельс. Избранные произведения, М., 1949, т. II, с. 373.

idlərdən biri də əvvəlinci komponenti *-dan, -dən*; ikincisi *-a, -ə* şəkilçisi (çıxışlıq və yerlik hal şəkilçisi) qəbul etmiş olan söz təkrarıdır. OL-də aşağıdakı təkrarlar qeyd olunmuşdur: *açıqdan-açığa, ağızdan-ağıza, başdan-başa, belədən-belə, vaxtdan-vaxta* (?), *doğrudan-doğruya, dildən-dilə, eldən-elə, haldan-halə* (düşmək), *uzaqdan-uzağa, ildən-ilə*...

Bu kimi təkrarların yeni leksik vahidlər yaratdığını bir sıra tədqiqatçılar söyləmişlər. «Azərbaycan dilinin qrammatikası»nda «*açıqdan-açığa, gizləndən-gizlinə* (?), *gündən-günə*» tərkibləri «çıxışlıq halda olan sözün yönlük halda olan eyni sözə yanaşması ilə düzələn» mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri hesab edilir¹³¹. (Bəs «*gündən-günə*»?); Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərindən M. Hüseynzadə ayrıca bölmə vermir. Bir yerdə «Birincisi-dən şəkilçisi, ikinci- *si -ə* şəkilçisi qəbul edən bir sözünün təkrar olunması ilə» belə zərflər əmələ gəldiyini göstərir¹³². Bir az sonra isə «belədən-belə» sözünü də belə mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri hesab edir¹³³.

A. N. Kononov da isimlərin, sifətlərin və «bir» sayının çıxışlıq və yönlük hallarında təkrarlanması ilə zərf yarandığından bəhs edir. Məs.: *başdan-başa, gündən-günə, ağızdan-ağıza, evdən-evə* (isim); *uzaqdan-uzağa, doğrudan-doğruya, açıqdan-açığa* (sifət); *birdən-birə* (say)¹³⁴.

A. N. Kononovun kitabında belə sözlərin təkrarı ilə hansı zərflər (mə'nasına görə) düzəldiyi qeyd olunmamışdır. Halbuki bunu qeyd etməyin zəruri olduğu aydındır. Bir də ona görə ki, göründüyü kimi, yuxarıdakı əsərlərdə belə təkrar ilə ancaq «tərzi-hərəkət zərfləri» əmələ gəldiyi göstərilir və hətta «*gündən-günə*» kimi tərkiblər bir leksik vahid olaraq zaman anlayışı bildir-

¹³¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Bakı, 1960, səh. 236.

¹³² M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1963, səh. 203.

¹³³ Yəni orada, səh. 205

¹³⁴ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1956, səh. 305.

diyinə baxmayaraq zərflərin mənaca bu bölgüsünə («tərzi-hərə-kət») daxil edilir.

Ümumiyyətlə, bu kimi tərkiblərin leksik, ya qrammatik vahid hesab edilməsi, imlası prinsipləri və s. ətrafında mübahisəli nöqtələr çoxdur. OL-də bu tip sözlərin verilməsində bir prinsip, ardıcılıq gözlənilməmişdir. Burada, məsələn, «*gəndəngənə*» sözü var, «*yaxından-yaxına*» yoxdur, «*gündən-günə*» var, «*aydan-aya*» yoxdur, «*oddan-oda*», «*nəsildən-nəslə*» var, «*rəngdən-rəngə*» (düş-), «*şəkildən-şəklə*» yoxdur və s.

Görünür ki, bu tərkiblərin ümumnləşməsinin, məcazi mənə ala bilməsinin, məhdud miqdarda birləşmələr daxilində işlənməyə başlamasının, habelə nisbətən işlək olub-olmamasının leksikləşmə işində az əhəmiyyəti yoxdur. Hər şeydən əvvəl göstərmək lazımdır ki, bütün bu kimi təkrarlar dildə müşahidə edilən ümumnləşmə, mücərrədləşmə hadisəsinin nəticəsidir. Həmin təkrarların nisbətən konkret—«geniş» şəklini «bərpa etmək» tamamilə mümkündür və bir halda bu ümumiləşmiş təkrar sözlər işlənsə, başqa halda bunların nisbətən geniş və yaygın forması işlənir. Odur ki, konkretlikdən mücərrədlərə doğru, geniş—çoxsözlü birləşmələrdən sözlərə (mürəkkəb şəkildə olsa da sözlərə—bir sözə) doğru inkişaf prosesini keçirməkdə olan bu kimi tərkiblərdən hansının tam lüğəvi vahid—söz keyfiyyəti qazandığını, hansının hələ çanlı sintaktik birləşmə kimi qalmaqda davam etdiyini söyləmək çətindir. Məsələn, bu tərzdə təkrarlanan sözlərdən bir qrupu da zaman məfhumu bildirən sözlərdir.

Gündən-günə, saatdan-saata, ildən-ilə, əsrdən-əsrə, aydan-aya, həftədən-həftəyə, qərinədən-qərinəyə, axşamdan-axşama, keçədən-geçəyə və s.

Bu birləşmələrdə müəyyən qədər mücərrədləşmə vardır. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, tərkiblər müəyyən qədər «artıq» görünə bilən sözləri özündən kənar etmişdir. Belə tərkiblərin tam variantları çox asanlıqla bərpa edilə bilər. Məs.:

İşlər *gündən-günə* deyil, *saatdan-saata* artır (Y. Əzimzadə); *Cüməaxşamından cümə axşamına...* ziyarətə gəlirlər (C.

Gözələv); Saatım *günortadan-günortaya* qurulur (C. Məmməd-quluzadə); Oxun mənə vergil! *Ərdən-ərə* keçirəyim sənün üçün (DQ).

Bu kimi tərkiblərdə birinci komponentin əvvəlindən «*bu*», ikincisinin əvvəlindən «*o*» işarə əvəzlilikləri və ya hər ikisinin əvvəlindən «*bir*» sayı (bəzən də başqa sözlər) atılmış olur ki, bunlar asanlıqla bərpə oluna da bilər. Məs.: *Bu gündən o günə; bu saatdan o saata*(?); *bir günortadan bir günortaya* və s.

Xalq dilində, qədim abidələrdə həmin formanın geniş variantı—konkret variantı daha çox işlədilir. Məs.:

Bir ucundan qırılıb kafirin o biri ucuna çıxdı. (DQ); *Yerin bir ucundan bir ucuna*¹³⁵ yetəm deyən soğan Sarı (səninlə) belə varsın (DQ); *Bir qəndildən bir qəndilə* atıldım (Xətai); *Obanın ol ucundan bu ucuna, bu ucundan ol ucuna* çarpışdırdı (DQ); *Cik-cik xanım... bu tikandan o tikana, o tikandan bu tikana* atılıb oynayır («Nağıllar»).

Son iki misalda «*ikili*» təkrar özünü göstərsə də, bu, məsələnin mahiyyətini o qədər də dəyişmir; bəlkə, əksinə, dilin ümumiləşmə meylini, yığcamlığa doğru inkişafını qeyd etmiş olur. Doğrudan da «*bu kənddən o kəndə, o kənddən bu kəndə gəzirdi*» birləşməsi «*kənddən kəndə (— kəndbəkənd) gəzirdi*» ilə tamamilə eyni mənaya malikdir.

Beləliklə, bu növ təkrarların çoxu canlı sintaktik birləşmələrdir ki, belə tərkiblər leksik vahid hesab oluna bilməz (Ona görə də bunların defislə yazılışına haqq-bəraət vermək olmur). Məs.:

Aldın aqlımı başdan; Saldın dağdan-dağa dilbər (SM, I); *Hər kim dostdan dosta* qandırsa yaman... (Aşıq Ələsgər); *Mahi növ olmuş qaşın sövdasının sərkəştəsi; Şəhərdən şəhrə* gəzər avarələr tək mahü sal (Füzuli); *Üfüqdən-üfüqə* çaldığım qanad (M. Müşfiq); *İqlimdən-iqlimə* etmişən səfər (M. Rahim); *Könüldən-könülə* yollar görünür; *Əlavə nə hacət* aşikar ola. (Aşıq Pəri və

¹³⁵ Müqayisə et: «*Cəhan ucdan-ucca* qovğayədüşmüş...»(Nəsimi).

...); Gözüm gözünüzdən uzaqolsa da; *Könüldən-könülə* yollar görünür (S. Vurğun); Əyilə-bükülə, *küçədən-küçəyə, döngədən-döngəyə* ötən Mərdan... (S. Rəhimov); Qolça qopuz götürüb *eldən-ələ, bəydən-bəyə* ozan gəzər (DQ); *Oğrudan-oğruya* pay olmaz (Atalar sözü).

Məhz sintaktik tərkiblər, birləşmələr olduğundan bu üsul üzrə olduqca çox, bəzən də fərdi¹³⁶, uydurma ifadələr düzəldilə bilər. «Mənzur» adlı aşığın bir qoşmasından aşağıdakı misraları (refren) qeyd edirik (SM, I):

1. Əcəb işdir *feildən feilə* düşmüşəm; 2. Məcnun olub *çöldən çölə* düşmüşəm; 3. Məşhur olub *dildən dilə* düşmüşəm; 4. Qəvvas kimi *seldən selə* düşmüşəm; 5. Həsərət qalıb *eldən-ələ* düşmüşəm; 6. Tərəhhüm qıl *aldən-ələ* düşmüşəm.

Bu misralar haqqında nə demək olar? Əvvələ, yazılışda (defislə və ayrı) bir hərc-mərelək var və heç bir prinsip gözlənilməmişdir. İkincisi, bəzi tərkiblərin süniliyi aydın görünür: «*Feildən feilə düş-*», «*çöldən-çölə düş-*» və «*Dildən-dilə düş-*» bir frazeoloji ifadə təşkil edirsə, «*seldən-selə düş-*» tərkibi haqqında bunu söyləmək mümkün deyildir.

Deməli, bu tip tərkiblərin heç də hamısı leksik vahidlər əmələ gətirmir (ki, onları defislə yazasan). Habelə bəzi xüsusi isimlər—yer adları da məhz buna görə həmin şəkildə təkrarlanır. Məs.:

Pərvazlanıb *Qafdan-Qafa*¹³⁷ uçardım (Aşıq Ələsgər).

Beləliklə, bütün bu birləşmələrin hansılarını mürəkkəb söz və hansılarını sintaktik tərkib hesab etmək işində müxtəlifliklər, bir-birinə zidd gələn fikirlər ola bilər. Lakin bir cəhət aydındır

¹³⁶ Yalnız bir misalda belə təkrarlanan söz («vaxt» sözü) həm də III şəxs təkinin nisbət şəkilçisi qəbul etmişdir: «Vaxtımdan-vaxtına da bişmiş-zad verirdilər, yeyirdik». (Y. V. Çəmənəzəminli).

¹³⁷ Klassik ədəbiyyatda (fars dilinin təsiri ilə) bu tərkib başqa şəkildə işlənmişdir. 1) Məlum edibəm ki, *Qaf ta Qaf*: İnsafına el veribdir insaf. (Füzuli); 2) Qul oldu qapıma *Qaf ta Qaf*; 3) Olur səfərin zi *Qaf ta Qaf*. (Xətai).

ki, yuxarıda deyildiyi kimi, əgər həmin tərkiblərin «genişlənmiş» variantı da mümkünsə (və bu variant dildə işlənirsə), bunlar hələ leksik vahid hesab edilə bilməz. «*Gündən-günə*» birləşməsi «*bu gündən o günə*» birləşməsi ilə eyni mənalı deyildir. Bu əvvəlki ifadədə mücərrədləşmə, öz konkret əslindən ayrılma özünü göstərir. *Gündən-günə*=*zaman keçdikcə*. Lakin «*kənddən kəndə*», «*şəhərdən-şəhərə*» tipli tərkiblərdə belə mücərrədləşmə yoxdur və ya çox-çox zəifdir. Bunların «*bu kənddən o kəndə*»... (habelə «*bu kənddən o kəndə, o kənddən bu kəndə*»...) kimi «genişlənmiş» variantları da geniş yayılmışdır. Odur ki, bu sonuncu tipli ifadələr leksik vahid əmələ gətirmir. Bunlar mürəkkəb söz hesab edilmədiyindən adətən lüğətlərə də düşmür (və düşməməlidir).

Digər tərəfdən, bu kimi tərkiblərin hər iki komponenti sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edirsə, bu əlamət də onların leksik vahid olmadığını göstərir. Məsələn, «*dağdan-dağa*» tərkibi «*bu dağdan o dağa*» şəklində olduğu kimi, habelə «*dağlardan dağlara*» şəklində ola bilər. Yaxud «*müvəffəqiyyətlərdən müvəffəqiyyətlərə*» («Kommunist» qəzetində bir məqalənin başlığı) birləşməsi də belədir. Misal:

Ağızlardan-ağızlara dastan olub dolaşmış (S. Vurğun).

Göstərilən ifadə tipləri ancaq ümumiləşib mücərrədləşdikdə sırf leksik vahid olur və əsasın mənasından fərqli yeni bir məna («məcazi məna») kəsb edir. Məsələn, «*başdan-başa*» sözü artıq yeni mənada—«tamamilə, bütünlüklə» mənasındadır (A. N. Kononov), daha burada «*bu başdan o başa*» məfhumu dərk olunmur. (Habelə yuxarıda «*gündən-günə*» sözünün ümumiləşib «*zaman/vaxt keçdikcə*» kimi zərf mənasında işləndiyi göstərildi).

Lakin tutaq ki, «*səhərdən-səhərə*» ifadəsində belə ümumiləşmə (və «məcaziləşmə») yoxdur. Ona görə də bu kimi ifadələr həm də təyinlənənləri («*bu*», «*o*», «*bir*») ilə işlədilir. Məs.: Onlar *bu səhərdən o səhərə* kimi ara vermədən içki içirdilər (Ə. Sadiq).

Bədii əsərlərdə hətta belə təkrarlardan stilizasiya məqsədi

ilə də istifadə olunur. Məs.: Sən daha ...*bu rəzalətdən o rəzalətə, bu gölməçədən o gölməçəyə, bu bataqdan o batağa, bu üfunətdən o üfunətə* düşməzdin (S. Rəhimov).

Qeyd etmək lazımdır ki, belə təkrarların bəziləri frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənir və buna görə də öz sintaktik əslindən uzaqlaşır. Ona görə də bunları da leksik vahid (zərf) saymaq mümkündür. Məs.:

Dildən-dilə düşdü bu fəsanə (Füzuli); Təb dəyişib *haldan-hala* dönübdü (Aşıq Ələsgər); Camaat *ağızdan-ağıza* eşitmişdi ki... *Rəngdən-rəngə* düşən Şamə... (S. Rəhimov).

H. Seyidbəyli öz əsərini «*Cəbhədən-cəbhəyə*» adlandırmışdır. Deməli, bu ifadələr substantivləşə də bilər, xüsusi ad kimi işlənə də bilər.

Bəzən bu üsul ilə təkrarlanan sözlər sadəcə olaraq eyni məfhumun intensivliyini bildirir, heç bir yeni lüqəvi vahid—yeni məna yaratmır. Ona görə də belə təkrarları eyni mənada tək formada da işlətmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı misalda «*sonradan-sonraya*» tərkibi «*ən sonra, lap sonra, sonra*» mənasında işlədilir. *Sonradan-sonraya* cavab verdi (Ə. Vəliyev)—cümləsində bu söz yalnız intensivlik yaratmaq üçün təkrarlanmışdır. «*Sonra//sonradan*» da demək olardı. Başqa misallar:

Axırdan-axıra mənə üz tutdu (Ə. Vəliyev); Bu ifadə də «*ən axırda*», «*lap axırda*» mənasındadır.

Q o r x m a z. O gündən bəri *gizləndən-gizlinə* mən sənin tərəfində idim (C. Cabbarlı); *Uzaqdan-uzağa* vuran silah aldı (S. Rəhimov).

Bu ifadə həmçinin «*lap uzaq(a), çox uzaq(a)*» mənası daşıyır, albuki: Onu *uzaqdan-uzağa* tanıyıram. Maşın sahibləri *uzaqdan-uzağa* işarə ilə nə isə bir şey qandırtdılar (C. Gözəlov)—misalları arasında mühüm fərq vardır. Bunlar bir-birinə bir növ leksik-qrammatik omonim nisbətindədir.

Ümumiyyətlə, bu intensivlik bildirən sözlər şiddətləndirmə ifadə edən «*gözəldən-gözəl*»... tipli təkrarlara bənzəyir.

hətta belə tərkiblərin ikili variantı mövcud olur. Məs.: *Açıqdan-açığa//açıqdan-açıq*, *doğrudan-ddğruya//doğrudan-doğru*¹³⁸, *uzaqdan-uzağa//uzaqdan-uzaq*, *əcəbdən-əcəbə//əcəbdən-əcəb*, *gizləndən-gizlinə (gizləndən-gizliyə)//gizləndən-gizlin...*

Əlbəttə, bu cəhət intensivləşmə bilən, keyfiyyət ifadə edə bilən sözlərin təkrarında (sifət, zərf, ədat və s.) özünü göstərir¹³⁹.

Emosional keyfiyyətlə bağlı olan belə sözlər daha çox bədii üslubla əlaqədardır. Ekspressivlik nöqtəyi-nəzərindən nisbətən neytral isimlərdə belə ikilik yoxdur. Bunların forması sabit olub dilin digər üslublarında da işlədilər. «Məs.: Süleyman Rüstəmin... şeir, nəğmə və poemaları... *dildən-dilə*, *eldən-elə*, *iqlimdən-iqlimə* yayılır («Əd. və inc.», 6. II—1965)—cümləsi elmi məqalədən alınmışdır.

Bütün bu tipli təkrarların leksikləşmiş olanlarının sinonimləri—leksik sinonimləri də mövcuddur. Yəni, eyni sözlər başqa-başqa üsullar üzrə təkrar olunub eyni mənanı bildirə bilir ki, bu da dildə müxtəlif ifadə üsullarının paralelizmini yaradır. Məs.: «*Gündən-günə*» ilə yanaşı dilimizdə eyni mənalı «*günbəgün*», «*gün-gün*», «*gün-günə*» formalarına da rast gəlmək mümkündür.

H a c ı Q a r a. Mən dükanə pis mal qoymanam. *Günbəgün* satılır (M. F. Axundov); Dərd əfzun, əşk gülgün, bəxt *gün-günə* tirətar (Vidadi); Lovğalanma kim, sənin həm fikrin artır *günə-günə* (Ə. Nəzmi).

Burada qeyd edək ki, «*ba*, «*bə*» ünsürü vasitəsilə, təkrarlanan çoxlu sözlər «*gündən-günə*» tipli təkrarlara heç də həmişə sinonim ola bilmir. Məs.: *kəndbəkənd*, *şəhərbəşəhər...* kimi təkrarlar *kənddən-kəndə*, *şəhərdən-şəhərə...* kimi təkrarlar ilə sinonimdir. Lakin bu, həmişə belə olmur.

¹³⁸ Həmin bu «ikili» xüsusiyyətin nəticəsidir ki, belə sözlərin hətta «*doğrudan-doğrusu*» variantı da mövcud ola bilər.

¹³⁹ Dilimizdə -a/ -ə/ ünsürünün intensivlik bildirən ünsür kimi geniş işləndiyi məlumdur.

«Ba, bə»köməyi ilə düzələn təkrarlar bəzən çoxmənalı olur və «kənddən kəndə» tiplilər ilə müvafiq gəlməyə də bilər. Məs.: «əlbəəl» sözü bir neçə mənada işlənir.

1. «Əldən-ələ» mənasında—*Əlbəəl nəzir*.

2. «O saat, çox tez, o an» mənasında—Müəllimin dediyi sözləri əlbəəl götürürdülər («Azərb. nağ.», III).

Əlbəttə, eyni mənəni ifadə etmək üçün eyni sözlərin müxtəlif şəkillərdə meydana kələn təkrar növləri hər dəfə qismən fərqli məna bildirir. Bəzən bu məna fərqi o dərəcədə az, sezilməz dərəcədə zəif olur ki, bunları başqa dilə tərcümədə saxlaya bilmək işi çox çətinləşir.

Məktub *əldən-ələ* gəzdi (A. Sadiq)—cümləsindəki «*əldən-ələ*» əvəzinə «*əl-əl*», «*əlbəəl*» sözləri də işlədilə bilər. Bunların hər biri müəyyən məna incəliyi ilə başqasından fərqlənir. Burada L. V. Şerbanın aşağıdakı sözlərini qeyd etmək olar: «Достоинство литературного языка определяется степенью сложности системы его средств выражения..., т. е. богатством готовых возможностей выражать разнообразные оттенки»¹⁴⁰.

Deməli, «*əldən-ələ*»=1) *əlbəəl*; 2) *əl-əl*.

Öz növbəsində isə «*əlbəəl*»=1) *əldən-ələ*; 2) *əl-ələ*. Bu iki təkrar növü—«*əldən-ələ*» və «*əlbəəl*» ancaq bir təsadüfdə bir-birinə müvafiq gəlsə də, başqa təsadüfdə müvafiq gəlmir.

Beləliklə, birinci komponenti çıxışlıq, ikincisi yönlük halda işlənməklə eyni sözün təkrarı ilə düzələn bu dil vahidləri sözyaradıcılığı nöqtəyi-nəzərindən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Əslində canlı sintaktik birləşmələr olan belə tərkiblərin bir qismi leksik-semantik izolyasiya nəticəsində mürəkkəb sözlərə çevrilir və bir lüğəvi vahid kimi qrammatikalarda (əsasən zərf kimi) və lüğətlərdə qeyd olunur. Həmin leksik-semantik

¹⁴⁰ Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку, М., 1957. Сəh. 122.

izolyasiya üzrə meydana gələn leksik vahidlər məhdud da olsa müəyyən sözdüzəltmə modeli yaradır ki, bu model indi yeni tipli sözlərin də eyni tərzdə birləşməsinə şərait yaratmış olur. Həmin yeni modellər məhz abstraktlaşmanın nəticəsi kimi özünü göstərdiyi üçün bunlarda emosional-təsviri cəhət, bədillik, konkretlik çox zəifdir. Bu birləşmələrin sözbirləşməsi şəkli (mürəkkəb söz yox) konkretlik işində müəyyən rol oynayır. «Sözbirləşməsi konkretləşdirmə işində birinci mərhələdir» (V. P. Suxotin).

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar:

1) Zaman məfhumu bildirən sözlərin belə təkrarları adətən yeni leksik vahid yaratmır. Məs.: axşamdan-axşama; aydan-aya; saatdan-saata və s.

Bunlardan bəziləri leksik-semantik izolyasiya nəticəsində mürəkkəb sözə çevrilə bilər. Məs.: *gündən-günə*. Sintaktik keyfiyyətini saxlayan bu təkrarlar istənilən vaxt dəqiqləşdirici «*bu*», «*o*» sözləri ilə birlikdə işlədilir.

Bu tərkiblərin komponentləri arasında: a) «*ba, bə*» ünsürü işlənə bilməz—yəni «*axşambaaxşam*»... tipli ifadə mümkün deyildir; b) həmin ünsür işləndikdə isə ifadə tam yeni məna alır, əvvəlki məna ilə heç bir əlaqəsi qalmır. Məs.: «*aydan aya*» əvəzinə «*aybaay*» demək mümkün isə də, bu sonuncu «*bu aydan o aya*» mənası deyil, «*hər ay*» mənası kəsb etmiş olur.

2) Məkan məfhumu və əşya adı bildirən isimlərin belə təkrarı bəzən yeni leksik vahid əmələ gətirir, bəzən də yeni leksik vahid əmələ gətirmir. Məs.:

Kənddən kəndə, Evdən evə, Dağdan dağa, Güldən gülə, Çiçəkdən çiçəyə.

Bunların bəziləri ismin tam təkrarı kimi heç bir şəkilçi qəbul etmədən də işlənə bilər. Məs.:

Kənddən kəndə = kənd-kənd. Evdən evə = ev-ev və s. Lakin güldən gülə = gül-gül deyildir (işlədilmir).

Habelə eyni təkrarlar həm də «*ba, -bə*» ünsürləri ilə işləndikdə eyni məzmunu yaradır. Məs.: *kənddən-kəndə =*

kəndbəkənd kimi...

Beləliklə, həm «ba, bə» bitişdiricisi ilə, həm də; heç bir morfoloji əlamət qəbul etməyən təkrar şəklində işləmə bilən təkrarlar yeni sözlər hesab oluna bilər.

3) İkinci bənddə göstərilən sözlər müqayisə, qarşılaşdırma məqamında işlədildikdə qətiyyənlə leksik vahidlərdən söz gedə bilməz. Burada bunlar ancaq sintaktik birləşmələrdir. Məs.: *Adamdan-adama* təfəvvüt var. *Güldən gülə* fərq var (H. Mehdi); *Əldən-ələ, qələmdən-qələmə* çox təfəvvüt var (Ə. Haqverdiyev).

4) Bu kimi təkrarların bir qismi ancaq bəzi frazeoloji tərkiblərdə işlədilir. Bunlara «*frazeoloji-bağlı*» təkrarlar da demək olar. Məs.:

Dildən-dilə düşmək. *Kitabdan-kitaba* salıb halal eylər, Ərməğan *xofdan-xofa* düşüb (S. Rəhimov); *Yıldən-yilə* dövr edər (Xətai).

5) Bir sıra keyfiyyət bildirən və substantivləşən sözlərin bu şəkildə təkrarı şiddətləndirmə, intensivlik bildirir. İntensivlik yaradan «gözəldən gözəl» tipli təkrarlarda gördüyümüz kimi, bunların da komponentləri arasında şiddətləndirici sözlər (ən çox «*da, də*» ədatı) işlədilə bilər. Məs.:

Müsəlman *geridən də geriyə* qalıbdır (S. Rəhimov); *Yüksəkdən-yüksəyə* tərənnüm edərdi; *Artıqdan-artığa* əzab-əziyyətə salır; *Əbəsdən-əbəsa* öz ürəyini üzürsən. *Əcəbdən-əcəbə* başa düşürəm (S. Rəhimov).

Bu kimi təkrarların ikinci komponentləri yönlük hal şəkilçisi qəbul etməyə də bilər. Məs.: *İçəridən-içəri. Geridən-geri...* Sən *burdan-bura...* özünü yetirmədin (C. Gözəlov).

Tədqiqatçılar bir sıra türk dillərində ikinci komponentlərin «a, ə» şiddətləndirici ədat ilə işləndiyini qeyd etmirlər. Məsələn, S. N. Muratov başqırd dilində yalnız *göndən-gön* (*gündən-gün*), *yıldan-yıl* (*ildən-il*), *turənantura* (*doğrudan-doğru*) və s.¹⁴¹

¹⁴¹Вах: С. Н. Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках.

formaları qeyd edir.

Türkmən dilində də vəziyyət belədir. Məs.:

Aydan-ay, gündən-gün qeçib, dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat dolandı... («Qöroqlı»).

Türkməncədə ikinci komponent cəm şəkilçisi qəbul edəndə (bu hal Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir) isə bunlara «a, ə» də qoşulur ki, bu hal daha çox feilin tələbi ilə əlaqədardır. Məs.:

Qeroqlı sürdi *çöldən-çöllere*, çıxdı *daqdan-daqlara* («Qöroqlı»).

6) Nəhayət, müxtəlif sözlərin belə təkrarı ilə sabit birləşmələr—tərkiblər yaranır. Məs.: *haçandan-haçana* (II *handan-hana*—danışq dilində). *Belədən-belə, elədən-elə*. Məs.:

Handan-hana özünə gəldi («Nağıllar»); Kolxozun maşınları *belədən-belə* gedir, *elədən-elə* gedir (İ. Hüseynov); *Handan-hana*¹⁴² özünə gəlib dedi. (Kom.), 23. I—66).

7) «Bir» sözü təkrarlanıb yeni leksik vahid yaradır.

«*Birdən-birə*» kimi.

3. 17. Dilimizdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin bir növü sintaktik yolla—eyni sözün müəyyən şəkildə təkrarı ilə düzəlir. Təkrarın birinci komponenti ismin çıxışlıq halında, ikincisi adlıq halında olmaqla bütöv bir tərkib yaranır ki, bu tərkibin ifadə etdiyi məfhum sözün təklidə ifadə etdiyi məfhumu nisbətən daha qüvvətli və təsirli olur. Sifətlərin bu tək və təkrar formaları müəyyən mənada hətta qarşılaşdırıla bilər. Məsələn, şair aşağıdakı parçada bu mənaların müxtəlifliyini, hətta «təzad» şəklinə işləndiyini belə göstərir.

Paxıl deyərdim sənə
paxıldan paxıl olmasaydın.

ИВЛ, М., 1961, səh. 109.

¹⁴² Bu tərkibin ünsürləri ayrılıqda işlənmişdir. Həmişə «özünə gəlmək» ilə birlikdə özünü göstərir.

Cahil deyərdim sənə

cahildən cahil olmasaydın. (R. Rza).

Şeirdə «paxıl» və «cahil» sifətləri «*paxıldan paxıl*», «*cahildən cahil*» ifadələri ilə qarşılaşdırılmışdır. Bu qarşılaşdırma isə onu göstərir ki, bu sonrakılar əvvəlkilərdən çox uzaqlaşa bilməmişlər, mənada mühüm dəyişiklik yaranmışdır. Lakin nə qədər mühüm olsa da, hiss edilsə də, bu mənə keyfiyyətcə yeni deyildir, yeni leksik vahid yaranmamışdır. Burada yüksək dərəcədə kəmiyyət fərqi vardır; göstərilən misallar da bir-birindən məhz kəmiyyətcə fərqlənir. Odur ki, bu ikincilər birincilərin çoxaltma dərəcəsi hesab olunur.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatda sifətin belə sintaktik üsulla çoxaltma dərəcəsinə bildirən tərkiblər geniş yayılmışdır. Məs.:

Əzizim qara gözlər; Qələm qaş, qara gözlər; Günüm qara elədi; *Qaradan qara* gözlər (Bayatı); ...*Qayadan təkə* düşdü; *Yekədən yekə* düşdü. (Bayatıdan); *Atan, baban bu gün yazıqdan yazıq* (Ə. Cavad); *Sumqayıt cavandır, çavandan çavan* (N. Xəzri); *Onda qəzəb sözünü açıqdan-açıq deyər* (M. Rahim).

Burada, məsələn, «*cavandan çavan*» əvəzinə «*lap çavan*», «*çox çavan*», «*ən çavan*» və s. də deyilə bilərdi.

Məlumdur ki, sifətlər tam öz mənasında, «təmiz» sifət kimi işləndikdə heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir. Lakin göstərilən misallarda birinci komponentlər ismin çıxışlıq halında işlənmişlər ki, bu da həmin sifətlərin substantivləşdiyi ilə əlaqədar izah oluna bilər. Substantivləşmiş sifətlər isə nəinki hal şəkilçilərini, habelə bəzən kəmiyyət şəkilçilərini də qəbul edə bilər.

Məs.: *Gözəllərdən gözəl. Yaxşılardan yaxşı.*

1. *Qurduğumuz bu dünya; Yenilərdən yenidir* (R. Rza). 2. *Daş olsan da dirilərdən dirisən* (İ. Səfərli).

Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlərin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirməkdə bu kəmiyyət şəkilçilərinin işlənməsi tarixən qədimdir. Məsələn, DQ-də belə nümunələr vardır.

«*Ucalardan ucasan! Kimsə bilməz necəsən!*»

Başqa bir misal:

«Yar ki, məni bəyədir; *Göyçəklərdən göyçəyəm*».
(Bayatıdan).

Bəzən hətta hər iki komponenti cəmdə işlənən tərkiblərə təsadüf olunur. Məs.: Bizi yüksəklərdən yüksəklərə qaldırmırlarmı? (S. Rəhimov).

Bununla belə müasir ədəbi-bədii dilimizdə komponentlər adətən tək formada işlədilir. Məs.:

Zahirən bizim Mirzə, elə bil ki, *sakitdən də sakitdir*. *Açıdan da açı tale*. *Lopadan lopa* bığ. Bu ki, *lap qəribədən-qəribədir*. Məsuliyyət *ağırdan da ağır idi*. Mətləbim *aydından da aydındır*. *Qəribədən-qəribə eşqə giriftar olan...* *Əzizdən əziz cənni üçün*. *Çətindən çətin iş*. *Gözəldən də gözəl olsalar*. İşimiz *çətindən də çətinidir*. Bu dağlar *dəliddən də dəliymşilər*(S. Rəhimov).

Sözlərin belə təkrarı mənanın həqiqi və ya məcazi olmasından asılı deyildir. həm həqiqi, həm də məcazi mənalı sözlər bu şəkildə təkrarlana bilər. Məs.:

Müharibə *itidən də iti* hərəkətdir. *Ə r ə b z ə n g i*. Mən *erkəkdən də erkəyəm*. *Ağırdan ağır* kədər hissləri. *Uzundan uzun*. *hoqqardan hoqqar* adam. *Gərayın əli...* *təmizdən də təmizdi* (S. Rəhimov).

Bütövlükdə tərkiblər isə həmişə məcaziləşir. Bunlar hətta real-obyektiv mənada qeyri-məntiqi görünür.

Doğrudan da, «*ələdan ələ*» (S. Rüstəm) nə ola bilər? Habelə *sevin, sevin, ana Vətən*; *Artıq oldun şəndən də şən* (A. Şaiq)—cümləsindəki «*şəndən də şən*» məfhumunu real mənada təsəvvür etmək olmur. Tərkib bütövlükdə «*çox şən*», «*lap şən*» mənası daşıyır.

Elə bu xüsusiyyətinə görədir ki, bu kimi tərkiblər eyni sözlə ifadə olunan bir üzvə əlavə kimi də işlədilə bilər. Məs.:

Mübahisə *nahaqdır*. *Nahaqdan da nahaqdır*(Mir Cəlil); *Sumqayıt cavandır, cavandan cavan*(N. Xəzri).

Qeyd olunan tərkiblər «*...nahaqdır, lap nahaqdır*».

«...cavandır, lap çavan» və s. mənası daşıyır.

Bəzən belə tərkibləri konkret mənada işlətmə cəhdi də hiss olunur. A. Tolstoyun «Mühəndis Qarinin hiperboloidi» əsərində (tərcümə) belə bir cümlə vardır: «Qarin üstün gəlsə iş pis olacaq, kapitalistlər üstün gəlsələr—yənə pis olacaq. Qarin onlarla razılığa gəlsə, onda iş *pisdən də pis* olacaq».

Qarin də («pis») düşməndir, kapitalistlər («yənə pis») də. Bu iki düşmən razılığa gəlsə qüvvətlənəcək, «iş *pisdən də pis* olacaq». Lakin son nəticədə yənə burada konkret mə'nadan daha artıq məcaz—mübaligə, şişirtmə, çoxaltma dərəcəsi mövcuddur.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında sifətin çoxaltma dərəcəsinin sintaktik üsulla əmələ gəlməsində bəhs edilərkən bir qrup sifətlərin də «müqayisə olunan iki eyni sifətdən birincisinin -dan(-dən), ikincisinin isə şəkilçisiz işlənməsindən»¹⁴³ düzəldiyi qeyd olunur və göstərilir ki... «Bu zaman iki sifət arasına, da(də) daxil ola bilir; məs.: *uçadan uça, qırmızıdan da qırmızı, ağdan ağ*»¹⁴⁴.

Göstərmək lazımdır ki, sifətin dərəcəsinə şiddətləndirmək üçün yalnız «da, də» ədatı deyil, başqa ədatlar və sözlər də (*daha çox, daha artıq, lap, neçə qat* və sair) təkrar komponentlərin arasında işlədilə bilər. Məs.: *Pisdən də min qat artıq pis. Pisdən daha (çox) pis* və s.

S. Rəhimovun əsərlərindən aşağıdakı ifadələri göstərmək mümkündür: *Mükəmməldən də artıq mükəmməl* ibrət dərsi. *Kişidən də artıq kişidir*. Bacım... *zalımdan zalım, Allahsızdan da min pay Allahsızdır*. Leylək... *qart köpəkdən də artıq qart köpək* kimi mır-mır mırıldanacaq, *gözəldən də gözəl Zərrintac xanıma acdan da ac yalquzaq kimi* cumacaqdı. *Qardan da ağ, qəşəngdən də qəşəng* vücudunu sanki yeyəcəkdi. *Övladını evinə buraxmamaq müşküldən də müşkül idi*.

¹⁴³ «Azərbaycan dilinin qrammatikası», I hissə (morfologiya), Bakı, 1960, səh. 72.

¹⁴⁴Yənə orada

Göründüyü kimi, S. Rəhimovun əsərlərində ümumiyyətlə bu təkrar növü çox geniş miqyasda işlədilir.

Hər hansı əlamət və keyfiyyət həmişə başqa bənzər əlamət və keyfiyyətlərlə müqayisədə qavranıla bilər. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə sifətin müxtəlif dərəcələri vardır və bunların hər biri xüsusi şəkilçilər, çoxlu köməkçi sözlər—ədatlar, sözlərin birləşmə modelləri və s. kimi vasitələr ilə düzəldilir və zəngin sinonim sırası alınır.

Maraqlı burasıdır ki, S. Rəhimovun əsərləri sifətin bu təkrarla düzəlməni çoxaltma dərəcəsi üçün zəngin material verir. Sənətkar sifətin əşyavi-məntiqi mənasına bu məna əsasında yaratdığı yeni subyektiv çalarlar əlavə edir və mövcud əlaməti, keyfiyyəti genişləndirməyə, dərinləşdirməyə, modallıq əldə etməyə nail olur. Beləliklə, sifətlərdə emosional təsir güvvətləndirilir.

Əlbəttə, S. Rəhimovun əsərlərində bu göstərilən tərkiblər xalq dilindən gəlir və başqa sənətkarlarda da vardır. Məsələn buradadır ki, həmin birləşmə növü S. Rəhimovun dilində bir sistem təşkil edir və ümumi üslubi məqsədinə— yüksək dərəcədə intensivlik, şiddətləndiricilik mənası əldə etməyə xidmət edir. «Bacım... *zalımdan da zalım, Allahsızdan da min pay Allahsızdır*». Tipin dilindən aldığımız bu cümlədə hər iki tərkib mənfi mənəddir. «*Zalım*»—mənfi mənəli sözdür. «*Çox zalım*», «*lap zalım*» ifadələri həmin mənfiyyəti bir qat (bəlkə lap bir neçə qat) da artırır. Bu mənfi keyfiyyət «*zalımdan zalım*» birləşməsində daha da çoxalmışdır. Buradakı «da» ədatı («*zalımdan da zalım*») ilə sanki lap son hədd göstərilir. Sanki bundan o tərəfə, irəli yoxdur, sonraya heç nə qalmır. Lakin belədirmi? Sonrakı tərkibdə («*Allahsızdan da... Allahsız*») «min pay» sözləri eyni güvvədə olan birləşməni «min pay»da şiddətləndirmişdir. Bundan artıq intensivlik üçün dilimizin imkanı yoxdurmu? Əlbəttə, vardır. Dilin imkanları hədsizdir və sənətkarlar—söz ustaları bunları da axtarıb tapmağa cəhd edirlər.

Beləliklə, sifətin mənasında belə keyfiyyəti yaratma, çoxaltma, qüvvətləndirməkdə adətən subyektiv-fərdi mənalara əşyavi-məntiqi mənanı üstələyir, kölgələyir. Sözlün məna həddü daha çox yayğımlaşır, söz daha az müəyyən olur və və sənətkar üçün bu sözdən istədiyi kimi istifadə imkanı yaranır.

Deməli, belə təkrarların komponentləri arasında bir sıra başqa şiddətləndirici sözlər də daxil ola bilər. Lakin bununla belə praktik olaraq bu mövqedə «*da, də*» ədatının daha çox işləndiyi də bir faktır. Məs.:

1. *Vəhşidən də vəhşi şahənşah*; 2. *Qələmi itidən də iti idi*;
3. *Pisdən də pis! Lap murdar, murdardan da murdar...*

4. *Xırdadan da xırda adam*; 5. *Düşməndən də düşmən idi*;
6. *Ucqardan da ucqar dağ*; 7. *Güclüdən də güclü düşmən*; 8. *Qələmini itidən də iti süngü kimi işlətmək* (S. Rəhimov).

Bu növ təkrarlarda mübaliğə, şişirtmə vardır. Burada məntiqi, Vünsürlər—sözlün leksik məzmunu subyektiv məna qazanır. Məntiqi olaraq, doğrudan da bir hadisə, əşya və s. pisdirsə, ya murdardırsa, daha «*pisdən pis*» (hətta «*pisdən də pis*»), «*murdardan murdar*» (hətta «*murdardan da murdar*») nə ola bilər? Lakin müəyyən subyektiv münasibəti bildirən belə ifadələr hiss-emosiya ilə sıx bağlıdır və buna görə də mübaliğə və şişirtmədə mühüm rol oynayır. Məs.: Bəşəriyyət üçün *əzizdən əziz, yaxından yaxın, munisdən munis, doğmadan doğma* olan bir insanın bədii obrazını yaratmaq (R.Rza)—ifadəsindəki təkrar tərkiblərdə emosional moment aydın görünür. Elə bu emosionallığa görə də həmin ifadə tərzini daha çox bədii üslubda (xüsusən canlı danışq dili təsiri ilə) özünü göstərir.

Göstərdiyi kimi, S. Rəhimovun bədii üslubunu müəyyən edən amillərdən biri də məhz bu kimi təkrarlardır.

S. Rəhimov xalqın bu ifadə tərzini nə qədər yaxşı mənimsəmiş olsa da, nə qədər bu üsulda müvəffəqiyyətli tərkiblər yaradıb işlətməmiş olsa da, bəzən bu hadisənin—bu təkrarların mahiyyətinə uyğun gəlməyən birləşmələrə də yer verir ki, bunların bir neçəsini göstərməyi lazım bilirik. Əvvələn,

bu kimi birləşmələr leksik birləşmə deyildir. Təkrar komponentlərin arasına müəyyən sözlərin daxil ola bilməsi, xüsusilə birinci sözün—komponentin (bəzi hallarda və deməli, ümumiyyətlə) müxtəlif dəyişikliyə uğraya bilməsi və s. göstərir ki, bu ifadə tərzii dilin sintaksisi ilə əlaqədar hadisədir. Mənaca da bu tərkiblər yeni leksik vahid yaratmır, sadəcə əlamət və keyfiyyətin şiddətləndirilməsini, çoxluğunu və ya intensivlik bildirir.

Bəzən bu kimi tərkiblər xüsusən danışiq dilinin təsiri ilə bir leksik vahid olmağa meyl edirlər. Məs.: «*Bərkən bərk*» kimi.

1. *Bərkən-bərk* tapşırıdılar (S. Rəhimov); 2. *Bərkən-bərk* gizlədi (S.Rəhimov).

Lakin bu, ümumi hal deyil, habelə bu sözün digər variantları da dildə yaşamaqdadır. Məs.:

1. *Bərkdən bərk* bizə tapşırdı ki... (C. Məmmədquluzadə);
2. Baş *bərkdən bərk* ağrıyırdı (S. Rüstəm).

Deməli, göstərilən «*bərkdən-bərk*» tipli zərf forması bir istisna kimi qiymətləndirilə bilər. Qalan bütün tərkiblərin defislə yazılışının heç bir yeri və əsası yoxdur. «Şamo» romanının «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş hissələrində (1962-ci il) belə birləşmələrin defislə yazılışı etiraz doğurur. Məs.: 1. *Güclüdən-güclü* olan silah; 2. *Böyükdən-böyük* dahi rəhnüma; 3. Sübhün *zəngindən-zəngin* mənərəsi. Xalqın, millətin *acıdan-acı* ruzgarı.

Qeyd edək ki, bu növ təkrarların defissiz yazılışı da özünü göstərir və bu hal yazı texnikasına istər-istəməz öz mənfi təsirini göstərir. Hətta eyni səhifədə «*gözəldən gözəl* xanım» və «*qatıdan-qatı* düşmən» kimi müxtəlif yazılış tərzinə rast gəlirik.

Əsas məsələ isə heç də bu deyildir. Əsas məsələ budur ki, yazıçı bu sözlərin eyni nitq hissəsinə məxsus (fərqi yoxdur—sadə, düzəltmə, mürəkkəb) sözlərdən ibarət olmalıdır—tələbini bəzən nəzərə almadığından həmin formada işlətdiyi tərkiblər məzmunca mənasız çıxır, oxucuya bir şey deyə bilmir. Bir az kəskin desək, belə tərkiblər səhvdir.

1. *Çovğundan da çovğunlu...*; 2. *Sərfədən-sərfəli, qazançdan-qazançlı ticarət...*; 3. *Dəhşətdən də dəhşətli...*

Təkrar komponentlərin (düzəltmə söz kimi) ikisi də eyni nitq hissəsinə aid olduqda ikinci tərəflərin həmin nitq hissəsinə məxsus şəkildə qəbul etməsi təbiidir.

Müqim *çevikdən-çevikcə* dəyişib... *yağlıdan-yağlı* dil tökməyə başladı.

Sifətlərin belə təkrarı onların quruluşundan o qədər də asılı deyildir. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər də təkrarlana bilər. Məs.: *Köksüzdən də kökstüz* ağac (S. Rəhimov). Böyüyüb firavan, *harından harın* (M. Rahim).

Bununla belə, həmin təkrarlanma tərzini ən çox sadə və düzəltmə sifətlərə xasdır.

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, bu təkrar növü yalnız sifətlərə xas deyildir. Sifətlər kimi keyfiyyət bildirən (məcazi mənalı) isimlər də, bəzi modal sözlər və ədatlar, da, zərflər də belə təkrarlanır. Məs.:

1) Bir sıra keyfiyyətlə bağlı olan isimlər (ki, bunların metaforik işləndiyi hiss edilir).

1. M ü q i m: Mən nə olmuşam? *Z ə r r i n t a c. Xacə!.. Xacədən xacə!*; 2. *Leylək qart köpəkdən də artıq qart köpəkkimi mırıldanacaq*; 3. *Ölüdən də ölü düşüb qalar*; 4. *Bülbüldən də bülbül ötmək*; 5. *Şamə oddan da od* olacaqdır (S. Rəhimov); 6. ...Əcnəbi övrətini rəfiqə tutmaq *dəlilikdən də dəlilikdir* (C. Məmmədquluzadə).

Bu misallarda ikinci tərəflərdən sonra «*kimi*» sözünün atıldığı məlumdur ki, bunlar təsəvvür oluna bilər.

Buradakı son misaldan görüldüyü kimi («*dəlilikdən də dəlilikdir*»), hətta mücərrəd isimlər də bu şəkildə təkrarlana bilər. (Bilir, lakin çox nadir hallarda). Habelə bir sıra sabit ifadələrin—feili sabit birləşmələrin ad hissəsinin də belə təkrarlanması maraqlıdır. Məs.: *Öz eşqinə xain çıxmaq qoca xana ardan da artıq ar* gəldi (S. Rəhimov); *Bu, zərurətdən də artıq zərurət* idi (S. Rəhimov).

2) Bir sıra modal sözlər və ədatlar:

1. Göstərmək *gərək*dən *da gərək*dir; 2. *Əcəbdən-əcəb* olar;

3. *Vacibdən da vacib*dir; 4. Bakı neft-benzini *gərək*dən *da gərək*dir (S. Rəhimov); 5. Neft və pambıq ölkəyə *vacibdən da vacib*dir (S. Rüstəm); 6. Mən *yoxdan yox* xuda qarşısında; təkrarən izhar edirəm (S. Rəhimov).

3) Bir sıra zərflər:

1. *Gərək da sərvaxtdan da sərvaxt* olasınız; 2. *Aydından da aydın* deməli; *Aydından da aydın* deyirəm (S. Rəhimov); Əmi *doğrudan doğru*qorxdu (N. Nərimanov).

Buraya daxil olan «*bərkdən bərk*» sözünün həm də bütövlükdə zərfləşdiyi irəlində qeyd olunmuşdur.

Da, da ədatı ikinci tərəfi yönlük halda işlənən bir sıra təkrarlarda (bunlar haqqında ayrıca bəhs olunur) da özünü göstərir. Məs.:

Müsəlman *geridən da geriyə* qalıbdır. Düşməndir, hələ o yandan da o yanadır (S. Rəhimov).

Nəhayət, bir sıra bu şəkildə olan təkrarları qrammatik cəhətdən izah etmək mümkün deyildir. Məs.:

Doğrudan doğrusu biz hamımız qorxuruq (C. Məmmədquluzadə); Qaranlıq zirzəmiləri *birinçilərdən biri*olaraq işıqlandırmış... (V. Hüqodan tərcümə).

Ona görə mümkün deyil ki, belə təkrarlar tam fərdi səciyyəlidir. İkinci misal təkrar («birinçilərdən biri») hesab etməmək də olar¹⁴⁵. İkinci «*bir*»(*biri*) sözünü leksik deyil, intensivlik məqsədi ilə işlənən söz kimi alsaq (əslində də belədir, təkrar olsa hər iki tərəf eyni şəkildə çıxış etməlidir; Halbuki «*bir*» və «*birinçi*» başqa-başqa sözlərdir), onda burda təkrar olmadığını görürük. «*Birinçilərdən biri — birincilərin*

¹⁴⁵Belə təkrarlar təsadüfən meydana gəlir, qrammatikadan daha çox evfonik momentlə, alliterasiya ilə və.s əlaqədardır. Habelə aşağıdakı misalda:

Bir yeni himi yaz öz əllərinlə

O böyük bayrağın bayraqdarına (S. Vurğun).

biri» (müq. et: *tələbələrini biri və s.*)

Yuxarıdakı birinci misaldakı «*doğrudan doğrusu*» təkrarının əsli «*doğrudan doğru*»dur. Bunun «*doğrudan doğruya*» şəkli səhvdir. Olsun ki, bu səhv formanın qarşısını almaq və ya intensivlik məqsədi ilə ikinci komponentə «*su*» şəkilçisi qoşulmuşdur.

Bu kimi təkrar tərkiblər üslubi keyfiyyət etibarlı ilə də əlverişli vasitədir. Xüsusilə C. Məmmədquluzadə dilinə xas olan belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, bu kimi təkrarlar müəyyən üzvə əlavə kimi işlədilir və onsuz da mövcud olan intensivliyi qat-qat artırır. Məs.:

Bunu bilmək çox vacibdir, *vacibdən də vacibdir*.

Buradakı birinci «*vacibdir*» sözü cümlənin xəbəridir və modallıq bildirir. «*Çox*» sözü bu modallığın intensivliyini çoxaltmağa xidmət edir. Əlavə kimi işlənən «*vacibdən də vacibdir*» isə həmin intensivliyi daha da, çox-çox çoxaltmış olur.

Başqa təsadüflərdə isə bu kimi intensivliyi *yənə və yənə...* artırmaq mümkündür.

1. Bu beş məktəbi biz gərək *çox və çoxdan da çox* hesab edək; 2. Əgər bir az da belə getsə, dəxi *heç, heç və heçdən də heç* (C. Məmmədquluzadə).

C. Məmmədquluzadənin bir felyetonunda göstərilir ki, bir əfəndi çara məktubunu belə başlayır (buradakı intensivlikdə, bir neçə mərtəbəli mübaliğədə bir satıra yoxmu?). «*Uça olan və yənə uçadan da, uçadan da, uçadan da uça olan imperator...*».

Ümumiyyətlə, bu təkrar tərzində müqayisə məzmunu özünü aydın şəkildə göstərir. Obyektiv varlığı dərk etmənin bir növü olan müqayisə isə ən qədimdən insan təfəkkürünün səciyyəvi bir xüsusiyyətidir. hətta o dərəcədə səciyyəvi ki, abstrakt qrammatik kateqoriyalardan əvvəldir, öncüdür, ilkindir. Müqayisə həmişə konkretir. Məhz konkret mənalı sözləri bu tərzdə müqayisə etmək mümkündür. (C. Məmmədquluzadədən yuxarıda verilmiş «*dəliləkdən də dəlilək*»

tərkibində bir sünilik vardır).

Bu təkrarlar bütöv, vahid bir cümlə üzvü kimi çıxış edir, eyni suala cavab verir. Bunların bir komponenti qrammatik cəhətdən dəyişdirilsə (belə vəziyyət isə çox az olur), əvvəlki tamlığını itirir, ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində işlənir. Məs.:

Mirqəzəbdən də artıq mirqəzəbləşən... Ərməğan... öz qurbanlığıyla oynayırdı (S. Rəhimov)—cümləsində təkrar kompleksin ikinci komponenti feil şəkli almışdır. Əvvəlki sabit forma pozulmuş, tərəflər ayrı-ayrı cümlə üzvünə çevrilmişdir. Buradakı «*mirqəzəbləşən*» feili də fərdidir (dildə, habelə lüğətlərdə bu söz yoxdur), bütöv ifadə də fərdidir. Bu fərdiliyə baxmayaraq hər halda əvvəlki konstruksiyanın dəyişdirildiyinin mümkün olduğunu əyani şəkildə görürük.

Təfəkkürün abstraklaşması ilə əlaqədar bu tip müqayisə tərzii qalmaqla formasını dəyişməyə başlayır, qrammatikləşir. Nəticədə göstərilən tip təkrarlar cümlənin tərkibində əriməyə başlayır, başqa söz və formalarla əvəz olunur. Bir misal göstərək:

S u l t a n... məşrutəxah p a d ş a h l a r ı n h a m ı s ı n d a n a r t ı q məşrutəxahdır. (C. Məmmədquluzadə).

Bunun «*məşrutəxahdan(da) məşrutəxah*» variantı da mümkündür, lakin cümlə tərkibindəki təkrar artıq əvvəlkindən çox fərqlənən yeni model yaratmışdır. Sintetik: təfəkkürdən analitizm törəmişdir. Qeyri-müəyyən, yaygın və konkret, obrazlı təsəvvürdən nisbətən dəqiq və müəyyən abstrakt ifadə tərzii meydana gəlmişdir.

Bununla belə, bədii dilimizdə aşağıdakı tipli pleonastik ifadələrə tez-tez rast gəlmək olar.

Dünya qaradan da qapqara bəduğurdur (S. Rəhimov);
Mən ömrümdə elə kömür kimi qapqara gün görmüşəm (S. Rəhimov);
Rəngim kömürdən də zil qaradır (S. Rəhimov).

3. 18. Dilimizdə eyni sözün təkrarı ilə ikinci və üçüncü növ təyini sözbirləşmələri şəklində olan bir sıra tərkiblər düzəldilir. Bu təkrarların komponentləri kimi adətən isim və

substantivləşmiş sifət (və qismən də say) ola bilər. Bu üsul ilə əşyadakı mövcud əlamətin yüksək dərəcəsi göstərilmiş olur. Məs.:

Gözəllər gözəli. Şahlar şahı., Yaxşılardan yaxşısı. və s.

Birinci və ikinci tərəflərdəki sözdəyişdirici şəkilçilər bu tərkiblərdə öz sözdəyişdiricilik funksiyasında işlədilmir, bütövlükdə ifadə maksimum intensivlik yaratmağa xidmət edir. *Şahlar şahı, xanlar xanı* dedikdə məqsəd şahlara şahlıq edən şəxs və s. deyil, *böyük şah, böyük xan* nəzərə alınır.

Daha dürüstü, *xanlar xanı = xanların başçısı//başı; şahlar şahı = şahların başı//başçısı deməkdir.*

Orxan Şaiq (DQ, 264) kahramanlar kahramanı və kahramanların başı ifadələrini sinonim hesab edir.

Yaxud: *Paytaxtlar paytaxtı* şəhəri gördüm (S. Rüstəm)— dedikdə bütünlükdə ifadə məcaziləşərək ən gözəl paytaxt, seçilən, fərqlənən paytaxt mənası daşıyır.

Bu kimi birləşmələrin birinci tərəfləri cəm şəkilçisi qəbul etsə də, həmin şəkilçi daha çox qeyri-müəyyənlilik bildirməyə xidmət edir. Burada tək-tək predmetlər deyil, bir küll halında predmetlər toplusu nəzərdə tutulur və bu toplusunun keyfiyyəti mühüm rol oynayır.

Odur ki, burada birləşmədən çox sözə məxsus abstraksiya diqqəti cəlb edir. «Həkimlər həkimi... yaradan» (H. Cavid) — dedikdə məqsəd həkimlik keyfiyyətinin üstünlük dərəcəsini göstərməkdir.

Başqa misal:

Bu zənglər zəngi

Böyük zəng.

Bu da toplar topu—

qara ağızlı nəhəng (R. Rza).

Kremlə məşhur Uspenski qülləsinin zənkə 4000 pud, yə'ni 65 tona yaxındır. Şair dilimizin xüsusiyyətlərindən çıxış edərəkən bunu «*zənglər zəngi*» hesab edir, yeni sərrast ifadə yaradır.

Adətən daha çox titul, vəzifə, rütbə, dərəcə bildirən sözlər belə birləşmələr yaradır. Məs.: *Xanlar xanı. Qəhrəmanlar qəhrəmanı.*

1. S ə l t ə n ə t. ...Cəmilin şəfəsi, mənəcə yalnız *həkimlər həkimi*, bikəslər pənahı olan bir yaradana qalmış... (H. Cavid); 2. Bura *sultanlar sultanının* qapısıdır; 3. *Sərkərdələr sərkərdəsi* olacaqdır (S. Rəhimov).

Bəzən sinekdoxa, metaforalar belə işlədilir.

Bilirsən mən kiməm, ey *saqqallar saqqalı?* (S. Rəhimov).

İntensivlik, mənanı qüvvətləndirmək məqsədi ilə işlənən bu təkrar tərzii fərqi, subyektiv ifadələr yaratmaq üçün geniş imkan verir. Bu cəhətdən bir misal göstərmək kifayətdir. R. Rzanın «Yer oğlu» şeirində deyilir:

Ulduzlar aləmində sorsalar məndən,
Bütün insanlıq adından,
İftixarla mən Yer oğluyam—deyəyəm.
Yerdə, bir yerlər yeri var,
Ordanam, səhər oğluyam deyərəm.

Dilimizdə «*yerlər yeri*» ifadəsi yoxdur və ayrılıqda götürüldükdə bu ifadə bizə heç nə demir. Şair isə mətn daxilində həmin təkrar sözlərlə «*ən yaxşı, ən gözəl yer*» mənasında SSRİ-ni nəzərdə tutmuşdur.

Nəhayət, bu təkrar tərzinin el ədəbiyyatında, xüsusilə aşiq şeirində qədimdən bəri işlənilib gələn bir forma olduğu da qeyd edilməlidir.

Comərdlər comərdi qəni tanrı, mədəd!—dedi (DQ)
Beyrək, *padşahlar padşahı*—haqqa vasil oldu, bəlli bilsin!—
dedi (DQ); Onun *həkimlər həkimi* olduğunu təsdiq etdilər
(«Nağıllar»).

«Dədə Qorqud»da «*Ərənlər əvrəni* Qaracıq çoban» ifadəsi vardır ki, (səh. 30) kitabın sonundakı lüğətçədə «*əvrən*»—*qəhrəman*, «*ərən*»—*igid*, *qəhrəman* sözləri ilə izah olunmuşdur. Göstərilər ki, *evren*—osmanlı dilində 1) *əjdaha*; 2) *zaman*; 3)

ulu; 4) *fələk* mənalarında işlədilir¹⁴⁶.

Ş. Saminin lüğətinə görə «*ərən*» sözünün əsli «*irmək*» — dəndir, «*irən*» — yetişən, vasil deməkdir (*Aprəl ayı girmişdi; Soyuq sona irmişdi*).

S. Y. Malov qədim uyqur yazılarında Buddanın t(ü)nrü 4(ü)nrisi («boq boqov») ifadəsi ilə adlandırıldığını göstərir.¹⁴⁷

Bu təkrar tərzinin yaratdığı intensivlik anlayışı xalq dili ilə əlaqədardır və xalq dilində yazılan aşiq şeirində (klassik üslubda yazılmış əsərlərə nisbətən) özünü daha çox göstərir.

1. İndən belə məhəbbətin soyutma. *Alimlər alimi zəkavət eylə!* (SM); 2. Belə məlum olur ki, *şahlar şahının*, Mana mərhəməti var, salamatdı (Aşiq Ələsgər); 3. *Ustadlar ustadı* ay nədən oldu? (Aşiq Ələsgər); 4. Sən məni Sənan etdin; *tərsalar tərsası* gözəl (Aşiq Ələsgər).

Klassik şe'rimizdə bu formada işlədilən iki tərkib — «*xublar xubu*» və «*xaslar xası*» çox yayılmışdır. Hər iki sözün kökü (*xub, xas*) fars dilindən alınmış sifətdir ki, substantivləşdirilərək dilimizin qaydalarına müvafiq şəkildə təkrarlanır.

1. Məhəbbət dediyin *xaslar xasıdır* (Xətai); Məhəbbət *xaslar xası* imiş (Xətai); 2. Bir gün ulaşıdılar *xublar xubuna*, Bizə *xublar xubu* əsəndi düşdü (Xətai); Dedim könül, sevmə *xublar xubunu* (Qurbani).

Bu sözlər həm də üçüncü növ təyini sözbirləşməsi şəklində işlədilir.

Ərz edirəm sən *xasların xasına* (Vidadi); Başına döndüyüm *xasların xası* (SM).

Xüsusilə «*xublar(in) xubu*» əvəzinə «*xublar(in) xubanı*» da çox işlədilir.

Bu gün ulaşıdılar *xublar-xubanı*, Bizə *xublar-xubanı* rindi düşdü (Xətai); *Xubların xubanısan*, Sədan düşüb hər mahala

¹⁴⁶ Bax: Türkçe sözlük. Ankara, 1959, 1959. (Hazırlayan Mehmet Ali Ağakay)

¹⁴⁷ Bax: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951, səh. 155 və 173.

(Aşiq Ələsgər).

Bəzi dialektlərdə «*tövhalər tövbəsi*» ifadəsinə təsadüf olunur ki, mənaca bu «*tövbə, tövbə*» təkrarına müvafiq gəlir.

Müq. et: *Tövbə, attövbə* xəta rahinə getdiklərimə (M. Ə. Sabir).

Xalq dilinə məxsus bu ifadə tərzindən müasir bədii ədəbiyyatda daha çox stilizasiya məqsədi ilə istifadə olunur. C. Gözələvun felyetonunda bir molla haqqında deyilir:

Mollalar mollası, alimlər xası, Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.

C. Gözələvun başqa bir felyetonunda işlənmiş «*müfəttişlər müfəttişi*» ifadəsi də belədir. «Dedilər bazanı yoxlamaq üçün yenə də müfəttiş gəlir... Direktor tez müavini çağırıb belə ərz etdi:—...*Müfəttişlər müfəttişi* özü bizi yoxlamağa gəlir. Ayıq ol! Müdirə xəbər verdilər ki, *müfəttişlər müfəttişi* bura gəlir, ayıq olsun... Anbar müdiri... mühasibi başa saldı ki, *müfəttişlər müfəttişi* gəlir, ayıq olsun. Mühasib tez lazım olan adamlara çatdırdı ki, *müfəttişlər müfəttişi* bura təlişə gəlir, ayıq olsunlar...

Müfəttişlər müfəttişi gəldi çıxdı, nə çıxdı».

Əlbəttə, bütöv mətnə belə təkrarlanma həmin forma ilə bağlı deyil, başqa sözlər də burada eyni şəkildə işlədilər bilərdi. Müəllif həmin təkrar ifadəni yalnız stilizasiya məqsədi ilə təkrar-təkrar təkrarlayır.

Adətən nisbətən konkret mənalı sözlər belə işlədilir. Bəzən isə mücərrəd sözlərin də fərdi işlədilməsinə rast olunur ki, bu zaman heç bir intensivlikdən danışmaq olmur. Mücərrəd sözlərdə emosional moment¹⁴⁸ ümumiyyətlə çox nadir hallarda mümkündür. Məs.:

¹⁴⁸ Habelə dildə hər şey heç də kommunikasiyaya xidmət etmir. Burada göstərilən «*münasibətlər münasibəti*» və ya «*amma sənin həqiqətdə münasibətsiz olan münasibətlərin qurtarmır ki, qurtarmır*» (C. Gözələv) — cümləsindəki «*münasibətsiz münasibətlər*» ancaq üslubi əhəmiyyəti olan ifadələrdir.

Deməli, münasibət olmasa içən deyilsən, həmişə *münasibətlər münasibətilə* vurursan (C. Gözəlov).

Göründüyü kimi, birinci tərəfi kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməklə eyni sözdən düzələn ikinci növ təyini sözbirləşmələrinin, demək olar ki, hamısı mənanı qüvvətləndirməyə, əsas komponenti daha şiddətləndirilmiş bir tərzdə ifadə etməyə işlənir. M. Ə. Sabir «Həyat» qəzetinin bağlanması münasibəti ilə yazdığı bir satırını «*Cavablar cavabı*» adlandırmaqla (xalqdan gəlir) ifadənin mənasını daha da şiddətləndirməyə nail ola bilmişdir.

Lakin tərcümə (kalka) yolu ilə ədəbi dilimizə rus dilindən daxil olmuş bir sıra tərkiblərdə bu intensivlik yoxdur, bunların komponentlərinin münasibəti də sırf qrammatik münasibətdir. Məs.:

Signallar signalı—signal signalov

Nəğmələr nəğməsi—песнь песней

Möcüzələr möcüzəsi—чудо из чудес

Vəkillər vəkili—адвокат адвокатов

Kölgələr kölgəsi—тень теней.

Dilimizdə eyni tərzdə düzəldilmiş olan, lakin birinci tərəfi kəmiyyət («*lar//lər*») şəkilçisi qəbul etməyən birləşmələr də işlədilir ki, bunlar heç bir mücərrədlik, məcazilik, intensivlik və s. bildirmir. Bunlar məfhumlar arasında real, mövcud əlaqələri göstərir və sözlərin bir-birinə münasibəti qrammatik münasibət kimi meydana çıxır. Burada «sahib şəxs», «mənsub əşya» haqqında danışmaq da mümkündür. Habelə bunlar tam konkret mənalı birləşmələr hesab oluna bilər. Məs.: «Bakı» qəzetində (4. XII—64) bir şəklin altında «*oyuncağın oyuncağı*» ifadəsi yazılmış, yəni şəkil belə adlandırılmışdır. Bu söz birləşməsindəki birinci «oyuncaq» sözü ilə Malayziya federasiyası, ikinci söz ilə («oyuncağı») həmin federasiyanı «uşaq» hesab edən Sam dayının ona verdiyi və üzərində US yazılmış təyyarələr nəzərdə tutulur. Deməli, konkret olaraq hər bir söz ayrı-ayrı real məfhumları—müxtəlif məfhumları ifadə edir. Birinci tərəf («*oyuncağın*»)- Malayziyanı, ikinci tərəf

(«oyuncağ») - təyyaraları bildirir.

Deməli, birinci tərəfi kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməyən bu tip birləşmələrin yaratdığı bütöv mənə həqiqi, konkret, real mənədir, birləşmə də qrammatik birləşmədir. Bunları təşkil edən komponentlər isə həm həqiqi, həm də (bəzən) məcazi mənada işlədilə bilər.

Daha bir misal: H. Cavidin «Maral» pyesində Humayın sevgilisi xəstələnmişdir. Bunu görəndə Humay da xəstələnir. Odur ki, Səltənətin aşağıdakı cümləsində «*xəstənin xəstəsi*» ifadəsi tam reallıq bildirən konkret ifadədir.

S ə l t ə n ə t. Ah, hələ Humay! Hələ Humay!.. Zavallı qızcağaz *xəstənin xəstəsi* olmuş...

Molla Nəsrəddin lətifələrindən yayılmış «*suyunun suyu*» ifadəsi də belə konkretidir. Həqiqi və konkret mənada işlədildiyi üçündür ki, bu birləşmələr cümlədə başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girir, başqa sözlərə qrammatik vasitələr ilə bağlana bilər.

Aşağıdakı cümlədə qeyd olunan ifadə (xüsusilə birinci tərəf) özündən əvvəlki söz ilə rabitələnmişdir.

Müşkürlü Kazım der *canının canı*

Bir nəzər qıl mana mürvətin kanı. (SM).

Başqa misallar:

Firqətindən *canım canı*; Ahum tərək etdi cahanı (Əmani);
Çünki *canın canısan ey canımız*(Nəsimi); *Ürəyimin ürəyidir ürəyin* (S. Rüstəm).

Birinci tərəfi cəm şəkilçisi qəbul etməyən bu tipli birləşmələr şəxslərə görə (birinci komponentləri) təsriflənir ki, bu hal da həmin birləşmələrin konkretliyini göstərir. Məs.:

1. Dərbərə, eşqin sənin cismində *canım canıdır* (Xətai); 2. *Canım canı*, gözümün çırağı. Rəhm eylə ki, gəldi rəhm çağı (Füzuli); 3. *Canımın canı* çıxsın; Cəzasıdır qoy çəksin («Bayatı»dan); 4. *Canımın canı* çıxsın; Əlacım nədir? (R.Əfəndiyev).

Bu son iki misal əvvəlkilərdən qismən fərqlidir.

Cümlədə başqa üzvlərlə qrammatik cəhətdən rabitələnən,

əlaqələnmən birinci komponenti cəm şəkilçili tərkiblər də belə konkretlik əmələ gətirir.

Bu vəzifəni öz uşaqlarınıza və *uşaqlarınızın uşaqlarına* vəsiyyət edin. (M. Təndən tərcümə).

Başqa misallar:¹⁴⁹

Atanın atası... əkinçi olmuşdu (M. İbrahimov); Yan Qus!
Babamın babasından qoca adam! (R. Rza); Xeyirxəbər
sağsağan, *oğlunun oğlu* olub, qızıyın da oğlu olacaq (İ. Əfəndiyev).

Müasir dilimizə tərcümə vasitəsi ilə bir sıra bu kimi konkret ifadələr gəlmişdir ki, bunların hamısı real və həqiqi mənada işlədilir. Məs.:

İnkarnın inkarı— отрицание отрицания

Əlamətin əlaməti— признак признака

Seçilmişlərin seçilmişsi— избранный из избранных.

Real mənalı təkrarlar bəzən «zəncirvari» şəkildə davam etdirilə bilər. Məs.:

*Suyunun suyunun suyu; tənqidi*¹⁵⁰ *tənqidin tənqidi*.

Xüsusən birinci misalın komponentləri artırılı da bilər.

Ümumiyyətlə, ikinci və üçüncü növ təyini sözbirləşmələri arasındakı başlıca fərq birinin müəyyənlik (üçüncü növ təyini sözbirləşmələri), digərinin isə qeyri-müəyyənlik bildirməsidir. İkinci növ təyini sözbirləşmələri qrammatik abstraksiyadan məhrumdur, bunlar daha çox leksik birləşmələr əmələ gətirir. Buna görə də buraya daxil olan, bunun komponentləri kimi işlənilə bilən sözlərin miqdarı da nisbətən məhduddur. Bu tərkiblər çoxlu frazeoloji birləşmələr, nominativ adlar, idarə, yer

¹⁴⁹ Canşikarım, sevgi yarım, *canımın canamıdır* (Xətai)- misalında müxtəlif köklər bu şəkildə işlənildiyindən bura aidiyyəti yoxdur. Habelə: «*Saxlan, oyunlar oynucağı, tapdanmış qul hədəfsiz, kor kütlə*». (C. Cabbarlı). Bunlar alliterasiya məqsədilə düzəlmiş təkiblərdir.

¹⁵⁰ Həmin tərkibdə bu komponenti həm isim (təsirlik halda), həm də sifət (nisbi sifət) kimi anlamaq olar.

və s. adları, nomenklatur sözlər və s. ifadə edir. Burada olsa-olsa leksik abstraksiyadan söhbət gedə bilər.

Üçüncü növ sözbirləşmələri isə çox geniş miqyasda (hətta, az qala bütün) sözləri əhatə edə bilər, bunun tərəflərində işləyə bilən sözlər öz leksik mənasına görə məhdudlaşmır. İstənilən sözü işlətmək olar. Burada qrammatik abstraksiya genişdir, çox genişdir. İkinci növ birləşmələr müxtəlif mənaları əhatə edir ki, bu müxtəlif leksik mənaları heç qruplaşdırmaq mümkün deyildir. Üçüncü növdən olan birləşmələr bir əsas qrammatik mə'nəni (sahiblik və mənsubluq) bildirir. (Üslubi işlənilmələr nəzərə alınmır). Buradan leksik birləşmə törəyə bilmir, qrammatik ümumiləşmə buna imkan vermir. [Bəzi tərcümə, (kalka) olunmuş ifadələri nəzərə almırıq.

Hər iki birləşmənin göstərilən xüsusiyyətləri hər iki komponent eyni sözlə ifadə olunduqda—təkrarlandıqda da özünü göstərir. Burada da ikinci növ təyini sözbirləşməsi şəklində olan təkrarlar leksik birləşmələr yarada bildiyi halda, üçüncü növdə bu cəhəti görmürük. Məsələn: 1) «Koroğlu» operasında Həsən xanın işlətdiyi «*xanların xanı*» ifadəsi konkret, qrammatik birləşmədir.

Xanların xanıyam, böyük bir xan
Yeddi min kəndə eylərəm fərman.

2) S. Mümtazın «El şairləri» (II c.) kitabında «*Xanlar xanı*» adlı şairin bir qoşması verilmişdir:

Adım xəbər alsan *Xanlarxanıyam*,
Gözüm yoxdur acam, səni tanıyam.

Bu ikinci misalda ifadə hətta mürəkkəb bir sözə¹⁵¹—

¹⁵¹ Dilimizdə bu şəkildə təkrarla düzəlmiş «*bəylərbəyi*» sözü də vardır. Lakin tədqiqatçılar bu söz terminin kalka yolu ilə düzəldiyini söyləyirlər. Lakin tədqiqatçılar bu söz terminin kalka yolu ilə düzəldiyini söyləyirlər. V. A. Qordlevski göstərir ki, «*bəylərbəyi*» sözü «*əmirlülümərə*»nin (ərəb sözü) tərcüməsidir. J. Deni güman edir ki, bu söz erməni titulu «işxan işxanai» sözünün tərcüməsidir və V əsrin əvvəllərində Sasanilər tərəfindən bu titul erməni hakimlərinə verilirdi. XIX əsrdə İranda (və Azərbaycanda)

xüsusi ada çevrilmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, hər iki tərkib real mənadan uzaqlaşıb intensivləşdirilə də bilər. Məs.:

1. *Xanlar xanı xan* Bayındır. (DQ); 2. *Bəylərin bəyisən, xanların xanı*, Unutma insafı, satma imanı. (Aşıq Ələsgər).

Komponentləri eyni sözdən ibarət olan üçüncü növ təyini sözbirləşmələri daha intensiv ifadələr yaradır və burada fərdi ifadələr daha çox meydana gəlmiş olur. Burada da əşyadakı əlamət və keyfiyyətin yüksək dərəcəsi göstərilir. Məs.:

Qoy ona təkcə əlaçı deməsinlər, əlaçıların əlaçısı desinlər (S. Rəhimov)—cümləsinin məzmunundan aydın olur ki, eyni sözün təkrarı vasitəsi ilə ifadə olunan məfhum daha yüksək keyfiyyəti bildirir. Yahud, N. Xəzri «*səhərlərin səhəri*», «*şəhərlərin şəhəri*» ifadələrini işlətmək ilə «*səhər*» və «*şəhər*» məfhumlarının yüksək keyfiyyətini nəzərdə tutur. («Bütün *şəhərlərin şəhəri* sənən»), Belə keyfiyyətlər isə müsbət və ya mənfi istiqamətdə şiddətləndirilə bilər. Məs.:

a) Müsbət planda:

Həzrət qoç!.. *Nurların nuru, pakların pakı* (Y. V. Çəmənəzəminli); Ey qərib səyyarəmizi titrədən *sədaların sədası* (Y. V. Çəmənəzəminli); Belə bir sənətim olsaydı, dünyada özümü *xoşbəxtlərin xoşbəxti* sayardım (H. Mehdi); Sədr *alimlərin alimi* kimi şişirdilib dağın başına qoyulmuşdu (K. Dadaşoğlu).

b) Mənfi planda:

[Y a l l ı n ç a q]. Özü *yaltaqların yaltağı* olduğu halda, həmişə özünü şax tutar... *qorxaqların qorxağı* olduğu halda, cürət və mərdlikdən dəm vurardı. (M. Rzaquluzadə).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra başqa türk dillərində də təkrarın bu növünə çox təsadüf olunur. Məsələn, türkmən abidəsi «Qöroqlı» kitabında belə təkrarlar vardır.

«bəylərbəyi» qubernator demək idi. Bax: B. A.

Г о р д л е в с к и й. Избранные сочинения, т. I, V., 1960, səh. 177. («Birisi *bəylərbəyi*» ərz eləyir.»- M. F. Axundov).

Pirim şaxımerdan *mertlerin merdi*. *Patışaların patışası*, *pəlvanların pəlvanı*, *atdarların atdarı*, *dövlerin dövi*, *perilerin perisi* iki epilir, qolqovşurup, ona taqzım edyərlər.

Türk dilindən misal: (Kiz.)... Bilirsən ki, benim için *gençlerin gençisin* (N. Hikmet).

Üçüncü növ təyini sözbirləşməsi əmələ gətirən belə təkrarlar əsasən isim, habelə substantivləşmiş sifət və saylardan ibarət olur. Məs.:

Ey padşahların padşahı; *Baxtımın gününü tutdun ağlaram* (SM); *Gözəllərin gözəлиндən gözəlsən* (S. Rüstəm); *Kolxozda da birincilərin birincisi...* (S. Rüstəm).

Komponentləri say olan belə ifadə çox azdır. Say bu mövqedə işləndikdə bəzən heç də intensivlik deyil, real, konkret məfhumu ifadə edir. N. Nərimanovun «Yeni iqbal» qəzetində nəşr olunmuş (4. II—1916, № 225) bir məqaləsində deyilir: «Hacı Qara» kimi məşhur gözəl bir pyesa «Əsli Kərəm» operasının *yarısından yarısını* qazanmayıır».

Buradakı «*yarısından yarısı*» ifadəsi «*yarısının yarısı*»na bərabərdir və ya bunlar eyni ifadənin morfoloji variantlarıdır. Bu ifadədən isə göründüyü kimi, həmin tipli tərkiblər heç də həmişə intensivlik bildirmir, xüsusilə komponentləri say olduqda (say isə həmişə dəqiqdir, qeyri-müəyyən deyildir və s.) bunlar real, həqiqi mənada işlədilir.

Ümumiyyətlə, konkretlik bildirdikdə bu təkrar tipi (üçüncü növ təyini sözbirləşməsi) öz şəklini dəyişə bilər, başqa tərkiblərdə eyni mənani ifadə edə bilər. Məs.:

Qabil şagird *ustad olar ustada* (Atalar sözü). (Müq. et: *ustadın ustadı*).

Burada yüksək intensivlik, subyektiv qiymətləndirmə imkanı həmin ifadələrin üslubi mövqeyini də müəyyənləşdirir. Əsasən bu ifadələrə bədii ədəbiyyatda təsadüf olunur. Lakin tək-tək hallarda elmi, tənqidi-publisist yazılarda da belə ifadələr işlədilir. Məs.: ...Bu ...bədii inikas məsələsində *əsasların əsası* hesab olunur (M. Cəfər); *Elmlərin elmi* olan marksizm-

leninizm... («Azərb. mül.», XI—65).

Mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət etdiyi üçün, intensivlik bildirdiyi üçün belə tərkiblərdə sözlərin real, leksik mənası arxa plana keçir, sönükləşir, emosional moment qrammatik momenti üstələyir. Bu ifadələrin bədii üslubda nisbətən çox işlənməsinin səbəbi də budur. «Bakı» qəzetində (30.IX—64) getmiş bir felyetonda «Ey mələklərin mələyi, gözümün nuru...» ifadəsi işlənmişdir. Buradakı «mələklərin mələyi» ifadəsi ilkin mənasında alınsa bizə heç nə deməyəcəkdir. Deməli, burada əsas məqsəd intensivlikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə ifadələrin intensivliyini daha bir neçə qat artırmaq mümkündür.

1. 1907-ci ilin müddətində *şöhrətli vüqatın lap şöhrətlisi...* (C. Məmmədquluzadə); (Eyni ifadə tərzidir. Lakin burada əslində substantivləşməli olan söz—«şöhrətli» sözü sifət kimi qalmışdır); 2. Məhtaban Məmalikin gözlərində *dünya gözəllərinin ən gözəli* kimi cümlənirdi (S. Rəhimov); 3. ...*Səvab işlərin ən səvabıdır* (C. Məmmədquluzadə).

Emosional cəhətin qüvvətliliyi, məntiqi, real mənanın sönükləşməsi nəticəsidir ki, bəzən bədii ədəbiyyatda bu kimi tərkiblər səhv şəkildə işlədilir. Lakin söz öz əslindən nə qədər uzaqlaşsa da, nə qədər məcaziləşsə də, öz real kökü—əsl ilə əlaqəni qıra bilməz, ondan tam ayrılı bilməz. Əks halda söz heç fikir mübadiləsinə yaramazdı. Odur ki, belə ifadələrin real mənası da diqqət mərkəzində olmalıdır.

Gənc şair Rəfiq Zəka «Mən insanam» şeirində («Azərb. gənc.», 22. I—65) yazır:

Bütün *xilqətlərin xilqətiyəm* mən
Yerlərin, göylərin *xilqətiyəm* mən!

Əvvələn, müəllif burada bir intensivlik əldə etməyə, mənanı şiddətləndirməyə çalışmışdır. Bu halda sözlər ən çox emosional mənada işlədilməli və olsa-olsa ancaq şiddətləndirici sözlər ilə (yuxarıda C. Məmmədquluzadə və S. Rəhimovdan verilmiş misallara bax) əlaqədar olmalıdır. Bu misalda isə təkrar

sözlər şiddətləndirici (məs.: «*çox, lap, ən*» kimi ədatlar) sözlər ilə deyil, dəqiqləşdirici, konkretləşdirici «*bütün*» («*bütün xilqətlərin...*») sözü ilə işlənmişdir. Belə dəqiqləşdirici sözlər isə adətən intensiv-emosional mənalı tərkiblər deyil, real, konkret (aşağıda köstəriləcəkdir) mənalı birləşmələr ilə əlaqələndə bilər.

Sonra, şairin misrasında işlənən «*xilqət*» sözü ərəbcə olub «*yaratma, yaradılmış, təbiət*» mənasında gəlir. Deməli, müəllif mənanı qətiyyənlə nəzərə almamışdır. Odur ki, bu «*xilqətlərin xilqəti*» ifadəsi semantik və qrammatik cəhətdən səhvdir. Adətən semantik və qrammatik istinadgahı olmayan hər bir ünsürün emosional təsiri də olmur, qüvvətli və dayanımlı olmur.

Aşağıda qeyd olunmuş ifadə isə tamamilə təbiidir:

Tovus kimi qalxdı çeşmə başından

Bütün *gözəllərin gözəli* Güllü (Aşıq Ələsgər).

Habelə, B. Vahabzadənin «*Bütün diləklərimin ən saf diləyi şeirim*»—misrasında birinci komponent tam dəqiq qrammatik (birinci şəxsin təkli) əlamətlə işlənmişdir.

Odur ki, bunu şiddətləndirmək məntiqi cəhətdən də mümkün deyil. Dilin qrammatikası onun intensivliyindən daha üstündür.

N. Xəzri «*Böyük dövrün—böyük poeziyası uğrunda*» («*Azərbaycan*» jurnalı, 1965, № 11, səh. 77) adlı məqaləsində Ə. Cəmilin altı misrasını («*Xulian Qrimay*» şe'rindən) nümunəvi şeirə misal çəkir. Burada şairin belə bir beyti də var:

Nəğmə nəqaratı tək orada *binaların*

Uca binalarında adın var, Qrimay.

«*Binaların uca binaları*» da çox mücərrəd ifadədir.

S. Mümtazın «*El şairləri*» (I) kitabındakı şeirlərindən birində «*sərvərlərə sərvər*» ifadəsi getmişdir ki, bu forma (birinci tərəfin yönlük halda işlədilməsi) dilimizdə özünü çox nadir halda göstərir. İfadə «*sərvərlər sərvəri*» birləşməsinə sinonimdir.

Bu kimi təkrarlardan danışarkən danışiq dilində¹⁵² işlənən «acələnnac» sözü də qeyd olunmalıdır. *Lap ac, çox ac* mənasına gələn bu söz «ac» sözünün təkrarından düzəlibdir ki, burada interpozisiyada işlənən «alən» hissəciyi əslində ərəbcədəki qüvvətləndirici «alə» ədatından (əslində ön qoşma) başqa bir şey deyildir. Bu ədat isə bəzi başqa sözlərin də tərkibində dilimizdə bir müddət işlədilmişdir. Məs.:

1. Hamı mərd iyidlər, boş qalıb yurdu, səxavətdə Eldar *nurələnmurdu* (Aşıq Ələsgər); 2. Soyuq hamam yay günü *nurələnmurdur* ki... (S. M. Qənizadə).

Ərəb sözü olan *nurələnmur* (Ərəb sözü) 1) lap işıqlı; 2) məc. lap yaxşı (hər iki halda intensivlik bildirir) mənalara daşıyır. Azərbaycan dilində «*nurlar nuru*» kimi də işlədilə bilər (Yuxarıda Y. V. Çəmənəminlidən «*nurların nuru*» ifadəsinə aid misal verilmişdir).

Nəhayət, ərəb dili təsiri ilə bir vaxtlar ədəbi dilimizdə aşağıdakı təkrarların da işləndiyi qeyd olunmalıdır. Məs.:

1. *Əlbəttə, Əlif, əlbəttə* tezliklə gələsən (S. M. Qənizadə).

B. Feili cümlələr təşkil edən təkrarlar:

4. 0. Dilimizdə feil təkrarının çox maraqlı bir növünü ikinci şəxs təkin əmr formasında işlənən feillər təşkil edir.

*Öl-öl, qal-qal, Get-get, gəl-gəl, Tut-tut, burax-burax, yaz-yaz, poz-poz*¹⁵³

Əsasən feilləri əhatə edən bu təkrar tipinə daxil edilməsi mümkün olan «*kor-kor, gör-gör*» birləşməsinin birinci tərəfi isə addır. Ehtimal ki, burada alliterasiya prinsipi öz təsirini göstərir.

Müərrəd şəkildə işlənmiş bu tərkiblərdə feillərin leksik məzmunu əsas deyildir. Burada həmin sözlərin məhz əmr formasında olması, habelə müvazi tərkiblər təşkil etməsi əsasdır. Konkret feillərin yox, ümumi sxemin («*frazosxem*») mənası

¹⁵² Və ya dialektdə; hər halda bu formada işlənən həmin söz vardır. Həmin sözü («acələnnac») filoloji elmlər doktoru A. Axundovun şifahi danışığından götürmüşəm.

¹⁵³ Analoji olaraq: alt-alt, üst-üst.

vardır. Çox qeyri-müəyyən və yaygın olan mənanı belə xülasə etmək olar: deyilənə əməl etmək, qulaq asmaq, tabe olmaq və s.

Bu təkrarların komponentləri adətən antonim feillərdən ibarət olur. Müvazi tərkiblərdən hər biri yüksələn və enən intonasiyaya malikdir ki, bu cəhətə görə bunların hər birini müstəqil cümlə hesab etmək də olar. Lakin cümləyə xas olan məna və formaca differensiasiya bunlarda hələ ki, yoxdur. Qeyri-müəyyən, sinkretik məna bunların həm cümlə, həm də hətta ayrıca bir söz (adətən defislə yazırlar) hesab edilməsinə bir əsas verə bilər. Başqa sözlə, bu təkrarlar həm məfhumu, həm də hökmü bildirməyə xidmət edə bilər.

— Şahım, biz sizin aciz bəndələrinizik, *öl-öl, qal-qal* (S. Rəhimov); Mənimkilər quzu kimidir, *öl-öl, qal-qaldır* (S. Rəhimov); Vəzifəm belədir: *tut-tut, burax-burax!* (S. Rəhimov).

Bu misallarda hələ dəqiqlik və müəyyənlik yoxdur. Bunların dəqiqləşməsində təsriflənən «demək» feilinin çox mühüm rolu vardır. «Demək» ilə işlənən bu təkrarlar artıq müəyyən mətn, situasiya ilə sıx şəkildə əlaqədar olur.

H ə m z ə. Adə, yeri, nadürüst oğlu! Sənə deyirəm *get-get, gəl-gəl!* (C. Cabbarlı).

«Demək» ilə işlənmiş və beləliklə də, nisbətən müəyyənləşmiş (qrammatik cəhətdən) bu təkrarların müvazi tərkiblərinin indi yalnız biri də işləyə bilər:

B a l a x a n. Qodux balası, sənə *deyirəm dur-dur* (C. Cabbarlı); Onun başına dönüm: *desən öl-öləçək* (N. Nərimanov).

Ümumiyyətlə, danışıq dilində «demək» feilinin «deyirəm» şəklində işlənməsi hissi-emosional (intensivlik) məqsəd ilə bağlıdır. Bu sözün intensiv mənasından C. Cabbarlı xüsusilə çox istifadə edirdi. Aşağıdakı misallarda «deyirəm», «deyirəm sənə» əlavələri yalnız intensivlik məqsədi izləyir.

1. T o ğ r u l. Proyektı bəri ver, *deyirəm*, sonra yaxşı düşməz; Y a ş a r. Məni qorxutma, *deyirəm* sənə, proyekt mənimdir; T o ğ r u l. Proyekt sənın deyil, *deyirəm* sənə, proyekt el malıdır; 2. T o ğ r u l. Proyektı bəri ver *deyirəm*, hələ sabah

yazaram prokurora; 3. Y a ş a r. Ey, kimsən? Nə edirsən? Dayan, deyirəm sənə.

Feil təkrarlarında işlənən təsriflənmiş «*demək*» feili həm müvazi tərkiblərin əvvəlində, həm də təkrar komponentlərin ortasında gələ bilər.

Desə, *öl-öləcəm, qal-qalacaq* (C. Məmmədquluzadə); A s y a. Desə ona *öl, ölüür, qal, qalır* (C. Cəbbarlı); *Öl desəm ölür, qal desəm qalarlar* (S. Şamilov); Ş a h n a z. Sən *öl desə öləcəyəm, qal desən qalacağam* (R. Əfəndiyev); *Öl desən ölür, qal desən qalar* («Nağıllar»); Hər nazı ilə oynamışam. *Öl deyib ölmüşəm, qal deyib qalmışam* ki, tərbiyəli olsun (C. Gözəlov).

Bütün bu misallarda təkrarlanan feillərin ikinci komponentləri artıq mücərrəd əmr formasından uzaqlaşmış, dəqiq şəkilçilər (zaman, şəxs) qəbul etmişdir. Lakin formadakı bu dəyişiklik hələ məzmunu o qədər təsir göstərə bilməmişdir. Yəni də əvvəlki qeyri-müəyyən, ümumi mə'nə qalır. Yəni də feillərin leksik məzmunu əsas deyildir. Deməli, müxtəlif şəkillər alan bu transformlar «növə» cümlənin ümumi mənasını yəni də saxlamaqdadır. Şərait (situasiya), mətn nə qədər müəyyən olsa da, mənada qeyri-dəqiqlik hələ ki, qalır. Məsələn, «*sür dərəyə, sür dərəyə*» təkrarı aşağıdakı cümlədə müəyyən transformasiyaya uğrasa da, tam dəqiqlik yoxdur.

H e y d ə r q u l u. ...*dedilər sür dərəyə, sürdüm dərəyə...*
Dedi tək ora, mən də tökdüm (M. İbrahimov).

Bu misal o cəhətdən maraqlıdır ki, birinci cümlə ümumi, qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq olduğu halda, ikinci cümlə həmin fikri dəqiq və müəyyən tərzdə ifadə edir.

Deməli, haqqında danışılan təkrarlar yalnız formaca konkret şəraitə, mətnə bağlanır, müxtəlif qrammatik ünsürlər qəbul edir, məzmunca isə bunlar ümumilik bildirmə xüsusiyyətini saxlayır.

Quruluşuna görə bu göstərilən frazoxem həttə mürəkkəb cümlələri də əhatə edə bilər.

Mürəkkəb cümlələrdə də emosionalıq, intensivlik əsas ola

bilər. Məsələn, aşağıdakı misalları həqiqi (məntiqi) mənada deyil, məcazi-obrazlı mənada anlamaq lazım gəlir.

Sən desəm, göylərdə sənər ulduzlar; Yerlərə en desəm, enər ulduzlar (S. Rüstəm); *Ulduzlara sən desəm, ulduzlar sənəcəkdir. Coşqun dəli çaylara axarından dön desəm, bir anda dönəcəkdir* (A. Zeynallı).

Həqiqi mənada işlənməyə dair də bir çox misal göstərmək olar.

Ağla desən ağlaram... («Bayatı»dan); *Vətənim öl desə, öləm* şairəm (S. Rüstəm).

Bu tipli təkrarların da müxtəlif transformları vardır.

O [kitab] elə dostdur ki, *sənə dil desən dil öyrədəcək,*

ağıl istəsən ağıl verəcək, yol istəsən yol göstərəcəkdir (B.

Bayramov).

4. 1. Antonim mənalı sözlərin nominativ formada təkrarı yalnız feillərə xas deyildir. Ad nitq hissələrində də belə təkrarlar müşahidə edilir: *alt-alt; üst-üst; kor-kor (gör-gör)...*

Feillərə nisbətən adların belə təkrarına az təsadüf olunur. Bunlarda da paradigmatik dəyişiklik mümkündür.

Hər şeyi *alt-alt*da, *üst-üst*də¹⁵⁴ qoymuşdum (H.Mehdi); O q t a y. *Gözəlsən gözəlsən, çirkənsən çirkin!* Əqillisən eləsən, dəlisən yenə osan. (C. Cəbbarlı),

Həm də sintaqmatik dəyişmələr müşahidə edilə bilər.

N i y a z. *Kasıbam* əgər onsuz da *kasıbam* (C. Cəbbarlı).

Bu təkrarlar da adətən antonim mənalı sözlərin müvazi qruplarını əmələ gətirir. Buradakı müvazilik və qeyri-müəyyənlik mənası, habelə komponentlərin əsasən antonim sözlərdən təşkili həmin tərkibləri qədim dil faktı hesab etməyə imkan verir. Burada da təsriflənən «*demək*» feili həmin qeyri-

¹⁵⁴ Ehtimal ki, «*bir daş altıda, bir daş üstüdə*» (C. Cəbbarlı) frazeoloji ifadəsi bu təkrar ilə əlaqədardır. Başqa misal: *Ona görə də: birdaş altıdan, bir daş üstüdə!* Nə sən bu əsəri buraxdırmısən, nə də mən bunu oxumuşam. (Mir Cəlil)

müəyyən ifadələrin mətn və şərait (situasiya) ilə əlaqələnməsinə çox mühüm köməklik göstərir. «Demək» feili şərt formasında işlənilib əsasən şəxslərə görə təsriflənir. Məs.:

Ölü desəm, ölü emas; tiri desəm tiri emas, ata Korkut auliya¹⁵⁵.

Ağ desə ağ, qara desə qara hazır olurdu («Nağıllar»).

«Demək» feili şərt formasının ikinci şəxs təkində («desən» şəklində) bir növ xüsusiləşərək, daha doğrusu, mücərrədləşərək ara söz keyfiyyəti almışdır. Bu zaman həmin söz bir növ bağlayıcı təsiri də bağışlayır.

O günlərdən ürəyimdə *düyün desən düyün, yara desən neçə yara* var (R. Rza).

Bu kimi «A desən A» təkrar növü təkrarlanan sözün mənasını şiddətləndirməyə, nəzərə çarpdırmağa xidmət edir. «A desən» tərkibi leksik məzmunundan məhrumdur, ikinci «A»nın məzmununu nəzərə çatdırmaq üçün işlədilir. Habelə bu «A desən» tərkibi həmcins üzvləri bir-biri ilə bağlayan bağlayıcı (= «həm») rolunda çıxış edir.

Hacı Söhrab *axund desən axunddur, seyid desən seyiddir, mərsiyəxan desən mərsiyəxandır* (R. Əfəndiyev).

Bu kimi təkrarlarda «de-» feili mücərrədləşdiyi, konkret leksik mə'nadan uzaqlaşdığı üçündür ki, başqa sözlərlə də əvəzlənə bilər. Məsələn, aşağıdakı misalda «desə» feili «çixsa» ilə əvəzlənmişdir.

Qızın ağzından *ağ çixsa ağ, qara çixsa qara*, hamısını padşah hazır eliyirmiş («Nağıllar»).

Habelə «de...» feili müxtəlif paradigmatik şəkillər ala bilər.

...Xalkı naxarlap, nan diene nan, serpai diene serpai berip... («Qöroqlı»),

Bəzən müvazi təkrar tərkiblərin yalnız birisi işlədilir:

¹⁵⁵ Вах: М. Г. Тахмасиб. Азербайджанские народные дастаны (средние века), док. Дисс. Автореф., Баки, 1965, с. 18.

Gözəl desən gözəldir.

Gözəl desən gözəllərin gözüyəm («Xalq dast.»I).

Bu sonuncu tip təkrarların müxtəlif sinonimləri mövcuddur:

*Gözəl desən gözəldir//gözəlliyə qalsa gözəldir// gözəlliyinə gözəldir//gözəl olmağına gözəldir*¹⁵⁶.

Nəhayət, burası da maraqlıdır ki, bu «A desən» daxili üzvü atılmış bir sıra ifadələrin «nüvəsini» müəyyən etmək çox da asan deyildir. Müasir dilimizdə işlənən «*savad desən məndə*», «*pul desən onda*»... tipli misalların «*savad desən savad məndə*», «*pul desən pul onda*»... kimi variantları da vardır.

Başqa bir misal:

F i t n ə. ...*Qaş məndə, göz məndə, buxaq da məndə.*
Dünya dağılmaz ki, biz də sevəndə (S. Vurqun).

Qeyd olunan tərkiblərin «*qaş desən qaş məndə...*» kimi intensiv variantları da mümkündür. Burada müvazilik prinsipi və bə'zi əvəzliliklərin bağlayıcılıq funksiyası da diqqəti cəlb edir¹⁵⁷.

Aşağıdakı misallarda da təkrarların bir komponenti işlənmişdir:

Var-dövlət desən bizdə, ev-eşik desən bizdə («Nağıllar»);
Cahi-cəlal desən məndə, qoşun desən məndə, qüvvətli pəhlivanlar desən məndə («Nağıllar»);
Niyə işləmirik? Can desən bizdə, qüvvət desən, o da bizdə (A. Rəcəbli).

Aşağıdakı misallarda da təkrar komponentləri asanlıqla müəyyənləşdirmək olar.

— *At dedin, verdik*, ata arpa dedin, düzəlttik, atın yəhər-əsbabı yoxdu, onu da... aldıq. (S. Rəhimov).

Müqayisə et: *at dedin, verdik—at dedin, at verdik...*

4. 1. A. Daxili təkrarların bir qismi də «daxili əlavəli təkrarlar» adlandırılı bilər. Bu təkrarlar daha çox danışq dilinə

¹⁵⁶ «Üzvlənməyən sözbirləşmələri» bəhsinə bax.

¹⁵⁷ Bu barədə irəlidə bəhs olunacaqdır.

xasdır və bədii dildə də dialoq nitqində özünü göstərir. Bunlar müəyyən bir əmr, xahiş və s. müqabilində işləməklə bir intensivlik də bildirir. Buna görə də? təkrarlanan fe'llər adətən əmr formasında işlədilir..

— Oraya yerli komitənin sədrini də yaz.

— Baş üstə, *yaz deyirsiniz, yazım* (O. Qoşqarlı).

Birinci cümlədə əmr formasında işlənmiş xəbər ikinci cümlədə eyni ilə təkrarlanır. Lakin ikinci cümlədə əmr formalı bu feil artıq bir xəbər deyil, təsriflənən «*demək*» feili ilə birlikdə bir əlavə təsiri bağışlayır.

Bu əlavələr izah etdikləri sözdən əvvəl işləndiklərindən bunlara ara söz də demək olar. Yuxarıdakı misalda «*yaz deyirsiniz*» ifadəsi cümlədən kənar edilsə, ümumi fikir dəyişməyəcəkdir, lakin emosional-subyektiv çalar (intensivlik) zəifləyəcəkdir.

Bədii ədəbiyyatda daxili üzvlü təkrarlardan ən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Daha çox dialoq nitqinə məxsus bu təkrarlardan stilizasiya məqsədi ilə istifadəyə dair çoxlu misal gətirmək olur. Ə. Məmmədovun satirik bir hekayəsində («*Əd. və inc.*», 23. VIII—64) aşağıdakı dialoqlar nəzəri cəlb edir.

1.—Soyun bir sənə baxım.

—*Soyun deyirsən, soyunum.*

2.—Gedək...

— Nə deyirəm, *gedək deyirsən, gedək.*

3.—Qayda var, çimməlisən.

— Nə deyirəm, *çim deyirsən çimim* də...

Bu təkrarlar da müxtəlif şəkillərə düşə bilər.

B ə n ö f ş ə. ...Məni sorğu-suala çəkmə. A s l a n. *Çəkmə, çəkmərəm*, nə deyirəm ki... (M. İbrahimov).

İkinci cümlədə «*deyirsən*» sözü atılmışdır. Bunun «*çəkmə deyirsən, çəkmərəm*» variantı ola bilər.

Həm də bu cümlədə təkrarın ikinci komponenti əmr formasında deyildir, müzərədədir.

Bəzən də təsriflənən «*demək*» feili qalır, lakin təkrarın

birinci komponenti (ikinci cümlədə) işlədilmir.

1. B a l a ş. ...Ortadan qapını bağla, bu yana *çixma*. S e v i l. Yaxşı, Balaş, deyirsən, *çixmaram*; 2. Sevil. Bu evə, bu evə, tez bu evə *keç*! A t a k i ş i. Yaxşı, deyirsən, *keçim* də. (C. Cabbarlı).

Göründüyü kimi, ikinci replikaların «*çixma deyirsən, çixmaram*», «*keç deyirsən, keçim*» tipli variantları da mümkündür.

Beləliklə, aşağıdakı tipli təkrarlar bir cümlə daxilində özünü göstərsə də, bunların daha böyük mətn ilə (situasiya ilə) əlaqəsini müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir.

Deyildi ki, *olmaz, demək olmaz!* (Ə. Sadıq); Axı siza dedilər ki, *olmaz, demək olmaz* (Ə. Sadıq);

Aşağıdakı misalda da vəziyyət belədir:

— Niyə yazmaq olmur ağa şeyx?—Dedim *olmaz, olmaz*, Müctəhid ağa adamın atasını yandırır (P. Makulu).

Belə mətni təkrarlara aid misallar çox göstərmək olar:

Gedək deyirsiz gedək («Koroğlu»); *Get deyirsən gedim də* («Kırpi»); *Al deyirlər, nə eybi, alaq!* («Kırpi»); *Get deyirsən gedərəm*. Ancaq səndən üççə təvəqqüm var (C. Gözəlov).

4. 2. Sintaktik-konstruktiv təkrarların bir növü də belədir ki, burada təkrarlanan feilin mənası əsas feil-xəbərdə ifadə edilir. Birinci komponent—daxili üzv olan feil isə bu əsas mənaya intensivlik çaları verməyə, ona bir qətilik (qətiyyət) məzmunu əlavə etməyə xidmət edir. Birinci komponent nəinki leksik mə'nasından, həm də qrammatik mə'nadan məhrum olunmuş bir tərzdə meydana çıxır. Odur ki, məsələn, *Dünyanı düzəltmə* bu iki şey *düzəldəcəkdir* (M. İbrahimov)—cümləsində təkrarın birinci komponenti—«*düzəltmə*» formaca qrammatik kateqoriya olan şərt formasındadır, məzmunca isə burada dəqiq şərtlilik anlayışı yoxdur, bəlkə sonrakı komponentin mə'nasına bir qətilik əlavəsi vardır. Burada əsasən sonrakı feilin ifadə etdiyi mə'luma bir inam, qətilik özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, ikinci komponentlər adətən feilin qəti gələcək zamanı (habelə müzare və əmr formasında) şəklində işlədilir.

Bunlar *edəcək etsə* nəhayət səni məsud. (H. Cavid); Sizi qurtarsa ölüm qurtaracaq (H. Cavid); *Ölsə* bacılar *ölsün*; qardaş ölmək zülümdür («Bayatı»dan); A l ı ş o v. Mənim evimi *yıxsa* duxulu-ətirli arvad *yıxacaq* (M. İbrahimov); Get, səni adam *eləsə* əmək *eləyəcəkdir* (M. İbrahimov).

Bu misallarda *-sa*, *-sə* şəkilçili komponentlər şərt bildirmir, digər komponentlərin qətilik mə'nasını şiddətləndirir. Odur ki, belə leksik və qrammatik mə'nadan məhrum komponentləri asanlıqla atmaq mümkündür və bu zaman fikrin ümumi məntiqi məzmununa heç bir xələl gəlməz. Birinci komponentlər «ancaq», «mütləq», «qəti olaraq»... kimi mənaları bildirir.

Eyləsə dərdimə bu dərman *eylər* (SM, II); *Gülsəm güləcəyəm* əbədiyyətə; Səzım gəldi-gedər çalınmayacaqdır (S. Vurğun); Lakin şu ehtiyacı *yıxarsa yıxar* o kim; Sərmayeyi-həyatı ola elmü mərifət (M. Ə. Sabir); *Köçürüksə* hamımız "köçək" (H. Mehdi); Qapımdan qəm leşkərin; *Dağıtsa* yar *dağıdı* («Bayatı»dan).

Sintaktik quruluş və forma leksik mənanı əvəz edir. Yuxarıda göstərilən mənalar bu təkrarlarda implisit şəkildə mövcuddur və istənilən vaxt «*ancaq*», «*mütləq*», «*qəti olaraq*» və s. kimi sözlər işlənilə də bilər.

Bu cəhətdən həmin təkrarların strukturası da diqqəti cəlb edir. Qeyd olunan mənaları şiddətləndirmək üçün bir sıra sözlərdən istifadə olunur.

a) İkinci komponentin əvvəlinə *yalnız*, *ancaq*, *bir*... kimi ədatlar gətirilir:

Dünyanı *düzəltənlər* yalnız bunlar *düzəldəcəklər* (H. Mehdi); Mənim balamı *qurtarsa* bir pır *qurtaracaqdır* (N. Nərimanov); Bu işləri *düzəltmə* ancaq o *düzəldəcəkdir* (M. S. Ordubadi); İnsandakı nəfsi-şumə daim; İblis *olur* ancaq *olsa* hakim (H. Cavid).

b) Bəzən birinci komponentin əvvəlinə şərt bildirən «*əgər*», «*hərgah*» sözləri əlavə edilir.

Bizlər üçün əgər bir çıraq *yanacaqsa*, məktəb ocağının şölasindən *yanacaqdır* (S. M. Qənizadə); Hərgah doğrudan da *ölübdirsə* qeyri bir səbəbdən *ölübdür*, vəbadan *ölməyi* yalandır (N. Nərimanov).

Deməli, birinci komponentin də əvvəlinə dəqiqləşdirici: sözlərdən əlavə bir sıra ədatlar qoşula bilər və bu ədatların işlənməsi ixtiyaridir (fakultativdir). Beləliklə, qətilik məzmununu xüsusi nəzərə çatdırmaq üçün hər iki komponentin mənası şiddətləndirilir.

Əgər mənə kağız *yazsa* təkcə Qönçə *yazar* (Ə. Vəliyev); Əgər İran *öldürülmüşsə*, mütləq əli qurumuş hicran tərəfindən *öldürülmüşdür* (F. Xoşginabi).

v) Bəzən də birinci komponentdən sonra bir *da*, *də* ədatı gəlir və bir növ qarşılıq-güzəşt məzmunu yaradır.

Almışamsa da, öz haqqımı *almışam* (Ə. Haqverdiyev); Dəymə Mücrim Kərimə, qoy məni *ölsəm də ölüm...* (SM, I); Üç il tamam *oldusa da*, yaxşı *oldu* (S. M. Qənizadə); Əgər *ıçıbsə də* o, qəmdən *ıçıb* (B. Adil); Mən *ölsəm də ölüm*, sən son beşiksən (S. Vurğun); Sonra *ölsəm də*, arxayın *ölərəm* (N. Nərimanov); Beləsi *doğsa da* pəzəvəngdoğar (S. Vurğun).

Bütün bu misallarda birinci komponentlərin öz leksik-semantik mənasında deyil, qətilik bildirmək üçün işlənməsi həmin sözlərin çoxmənalı ola bilməsinə imkan yaradır. Birinci tərəflər əlavə emosional məna alır. Bəzən bu emosional məna inkişaf edib sözün əsas mənalardan birinə çevrilir. Beləliklə, dilin qrammatik quruluşu sözün məna strukturasına da təsir göstərir. Söz leksik mənadan uzaqlaşdıqca qrammatik ünsürə çevrilir. Aşağıdakı misalda birinci komponent məna qüvvətləndirici ədat kimi işlənir.

T o ğ r u l. *Ölsə də* qoymayacağam onu *ölsün* (C. Cabbarlı).

Həqiqi mənada alındıqda burada tam bir mənasızlıq vardır. İş bundadır ki, qeyd olunan «*ölsə də*» sözü öz həqiqi, leksik

mənasında deyil, məcazi mənada (cümlədə isə ara söz kimi)¹⁵⁸ işlədilmişdir.

Bu kimi tərkiblərdə birinci komponentlərin (daxili üzvlərin) də öz növbəsində təkrarlanması hadisənin mahiyyətini dəyişmir, bəlkə bu hal daxili üzvün intensivlik (qətilik) mənasını daha da artırmağa kömək edir.

Qorxsam, qorxsam, bəlkə birçə o nərədən *qorxam* («Kor-oğlu»); *B a l a ş*. Bu *olsa, olsa*, sənin dediyin yüksək cəmiyyətin işi *ola bilər* (C. Cabbarlı); Sənə *etsə-etsə, o kömək edər* («Nağıllar»); Sizin *lap çox olsa, lap çox olsa* həmin *əlli... yaşınız olar* (F. Xoşginabi).

Elmi üslubda:

Burada olan modallıq, *olsa-olsa* ümumi zaman daxilində əmələ gələn mənə çalarlığına aid *olaraq qalır* (S. Cəfərov).

Bütün bu misallarda təkrarlanan daxili üzv ilə əsas feil-xəbər eyni sözdən ibarətdir. Lakin geniş və yaygın qrammatik mənalı «*olmaq*» feili ümumiyyətlə digər feilləri də həmin mövqedə əvəz edə bilər.

Qapının zəngi çalındı. Düşündüm ki, indi *olsa-olsa* Gülnisə gələr (H. Mehdi).

Adətən daxili üzv «*olsa-olsa*» tərkibi o zaman daxili üzv kimi işlənir ki, xəbər də «*olmaq*» feilindən düzəlsin (yuxarıdakı misallar ilə müqayisə et). Bu cümlədə isə xəbər «*gələr*» feili ilə ifadə edilmişdir. Bunu «*gəlsə gəlsə Gülnisə gələr*» şəklinə də demək olardı və bu zaman yenə yuxarıdakı tipli təkrarlar əldə edilərdi. Bizim misalımızda isə bu təkrarlı konstruksiya pozulmuş, tam bir sintaktik sərbəstlik yaranmışdır.

X a s p o l a d. *Olsa-olsa* siz ona təsir edə bilərsiniz (C. Cabbarlı).

Həmin «*olsa-olsa*» sözü bir ara söz kimi mücərrədləşərək

¹⁵⁸ Güman edirik ki, bir sıra ara sözlər mənşəcə təkrar konstruksiyaların qalıqından başqa bir şey deyildir. Məs: a) *Gedir getsin, qalır qalsın>istər getsin, istər qalsın>istər dünya dağılsın...* b) *Gözü-göz yerində, qaşı qaş yerində>gözü öz yerində, qaşı öz yerində>o öz yerində...*

ismi cümlələrdə də işlənə bilər.

—O kim ola bilər?—*Olsa-olsa*, xanın özü, oğlu, arvadı, ya da nöqərlərindən biridir (P. Makulu).

Bütün bunlar isə göstərir ki, təkrarın birinci komponenti leksik mənaya malik deyildir, yalnız intensivliyə (bütün daxili üzvlü təkrarlar kimi) malikdir. Başqa sözlə, burada məfhumilikdən (понятийность) danışmaq mümkün deyildir. Bunları başqa dilə hərfi mənada tərcümə etmək düzgün sayıla bilməz.

Bununla əlaqədar belə təkrarları olan cümlələrin tipinin müəyyənləşdirilməsi də maraqlıdır. Adətən subyektləri də eyni olan bu kimi cümlələri heç cür mürəkkəb cümlə saymaq mümkün deyildir.

R. Aqanın türk dilində «Sosgun... huyunu *bilse bilse o bilirdi*» kimi cümlələri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab edir¹⁵⁹.

Burada əslində «*bilsə-bilsə*» (müq. et: *olsa-olsa*) feili öz mənasında yox, ara söz («daxili ara söz») vəzifəsində işləndiyindən cümləni sadə hesab etmək lazım gəlir.

Subyektləri müxtəlif olan feil təkrarları ilə düzələn başqa tipli cümlələrin mürəkkəb hesab edilməsi isə etiraz doğurmur.

Mən də *öləcəyəm, şeirim ölərsə* (B. Vahabzadə); O d u n c u: Padşah, *əgər öldürməliyəmsə öldürt* (Ü. Hacıbəyov).

Yalnız bu tipli cümlələri məntiqi, məfhumi planda götürüb mürəkkəb hesab etmək olar. Burada isə təkrarlar struktur rol oynamır, təsadüfi səciyyə daşıyır.

Nəhayət, bəzi cümlələrin tipləri haqqında mübahisələr ola bilər.

Əgər məndən *pay almalı olsaydı atan alardı* («Azərbay. nağ.», V.); *Ölsən* də cəhətsiz yerə deyil, xalqına bir xeyir vermək yolunda *ölməlisən* (F. Xoşginabi).

¹⁵⁹ P. A. Аганин. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, ИВЛ, М., 1959, с. 29.

Göstərilən tipli təkrarlara başqa türk dillərində də çox rast gəlirik.

Türkmən dilindən:

Bizin¹ atamızın¹ qözi oyulmandır, oyulsa Qöroqlımın atasının qözi oyulandır, öldürilsə, Qöroqlımın aqası öldürülür. («Qöroqlı»); Meqerem bolsa, bu ses şol zalımın atının sesidir. («Qöroqlı»); Dövüşsən mert bilen dövüş; Namardı kovlji bolma! («Qöroqlı»); İndi meni öldürsə de Qöroqlı öldürsün. («Qöroqlı»),

Türk dilindən:

N i h a l: Kız mocuğu istiyor... Allah göstermesin, olacaksa erkek olsun. (N. Hikmet);

[D o k t o r]; Kiskandimsa o zaman kiskandim.

(N. Hikmet);

Birinci komponent başqa keyfiyyətdə (feili sifət) olan aşağıdakı təkrarın bu göstərilən təkrar növü ilə əlaqəsi yoxdur.

Arkadi: (Yapılacak bir şey olsaydı yardımsız da yapılırdı... (N. Hikmet).

4. 3. İfadə olunan cümləyə qətilik çaları, intensivlik vermək üçün işlənən fe'l təkrarlarının bir növü də belədir ki, burada birinci komponent müəyyən əvəzliliklərlə əlaqədar edilir.

Hər yandan qəza *gəlsə*; *gələr* zalım fələkdən («Bayatı»dan); Hər nə başıma *bəla gəlsə*, səndən və sənin qohumlarından *gəlir* (Ü. Hacıbəyov) ...Nə *düzəltmişiksə* camaat gələndən sonra *düzəltmişik* (H. Mehdi). Biz *neyləmişiksə* siz cavanlar üçün *eləmişik* (H. Mehdi).

Bütün bu tipli misallar çox zaman bir ümumilik bildirir, ümumiləşmiş mənada qətiyyət, qətilik ifadə edir. Təsadufi deyil ki, atalar sözlərində, folklor dilində belə təkrarlı cümlələr çox yayılmışdır. Adamın başına nə bəla *gəlsə* dilindən *gələr* (Atalar sözü); Hər nə *oldu*, mənə *oldu*... («Bayatı»dan).

Elə bu ümumiliyə görədir ki, qeyri-müəyyən (*hər*) *nə* əvəzliyi bu təkrarların əsas struktur əlaməti olaraq nəzərə çarpır. «*Hər nə*» əvəzliyinin birinci komponentinin (*hər*) işlənməsi

fakultativdir. Bu təkrarın da birinci komponentinə qoşulan *-sa, -sə* şəkilçisi şərt məzmununu ifadə etmir. Burada da qətilik məzmununu şiddətləndirmək üçün bir sıra ədatlardan istifadə olunur.

G ü l t ə k i n. Mən *nə etdimsə* ancaq sizin üçün *etdim* (C. Cabbarlı); Hər *nə görürsə* mütləq əyri-üyrü *görür* (S. Rəhimov); Bir də düz ya əyri *nə olmuşdusa* artıq *olmuşdu* (S. Rəhimov); İş apar, baş *gedərsə* qoy *getsin*; Ad qalır, bəs deyilmi millət ilə (Ə. Sabir).

Bəzi hallarda *-sa, -sə* şəkilçisi işlənmişdir.

H a c ı H ə s ə n. ...Hər *nə deyəcəksən*, bir az *ədəblə de* (C. Məmmədquluzadə); Mən hər *nə eləyirəm* öz nəfsimə *eləyirəm* (Ü. Hacıbəyov); Nəriman hər *nə eləyib* bizim üçün *eləyib* (İ.Əfəndiyev).

Qeyd olunan (*hər*) *nə* əvəzliyi bu təkrarları mənaca dəqiqləşdirmədiyi kimi, sintaktik cəhətdən də bunlara bir təsir göstərə bilmir. Yəni də ümumi və qeyri-müəyyən mənada qətilik ifadə olunur. Cümlə yəni də sadə cümlə olaraq qalır.

Adamlara *nə bəla toxumubsa* bundan *toxumub* («Azərbaycan dilində», V); Ərnəğan... burada *nə edəcəksə* pünhanı *edəcəkdir* (S. Rəhimov); Hər *nə deyirsə* çox doğru *deyir* (S. Hüseyn); T o f i q. Gübrə üçün *nə cəza veriləcəksə* mənə *verilsin* (M. İbrahimov).

Cümlənin daxilində təkrar feil komponentlər bir-birindən uzaq düşsə də, müxtəlif şəkilçilər qəbul etsə də, yəni bir bütöv qrammatik vahid təşkil edirlər. Bunların subyektləri eyni olur və deməli, bu cümlələri mürəkkəb hesab etmək düzgün deyildir. Subyektlər başqa-başqa olduqda isə təkrar əvvəlki funksiyadan məhrum olur.

Sən hara *getsən*, mən də ora *gedəcəyəm* («Azərbaycan dilində», V).

Bu cümlənin mürəkkəb olduğu şübhəsizdir.

Sadə cümlə tərkibindəki daxili üzvləri qrammatik cəhətdən ayıraraq təhlil etmək mümkün olmadığı kimi, yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik konstruksiyaları da sintaktik cəhətdən müstəqil cümlə hesab etmək, başqa Sözlə, burada müstəqil

cümlələr görmək mümkündür deyildir. Yəni, üzvlənməyən sözbirləşmələri, üzvlənməyən sadə cümlələr olduğu kimi, üzvlənməyən mürəkkəb cümlələr də mövcuddur. Aşağıdakı misallarda qeyd olunan hissələr əsas fikrə bir kəskinlik, qətilik əlavə edir; bunların əsas funksiyası da budur:

Hər nə *danışsam*, hamısını doğru *danışacağam* (S. M. Qənizadə); Sənin başına hər nə *gətirdi* bu atan *gətirdi* (M. S. Ordubadi); Hər nə *oldu* biz kasıba, biz fəqirlərə *oldu* (Y. V. Çəmənəminli); Hər nə *oldu* özümdən *oldu* mənə (Q. Zakir).

Ümumiyyətlə, bu kimi təkrarları olan cümlə tiplərinin müəyyənləşdirilməsi çətin və mübahisəlidir. M. Rəhimov da «Ol zamanda Oğuz yikirlərinə nə qəza *gəlsə*, yuxudan *gəlirdi*» (DQ) tipli cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə hesab edir.

Mübtədası eyni olan belə cümlələri, bircə, sadə cümlə hesab etmək daha düzgündür. Məzmunca burada iki fikir yoxdur. Yalnız ümumiləşdirici, qəti hökmlər vardır. Xəbərlər isə adətən eyni formada da çıxış edir.

Kimi kim *bivəfa* dünyada *gördüm*, *bivəfa* *gördüm* (Füzuli); Kərəmsiz kimsəni hər yerdə *gördüm*, bihünər *gördüm* (Vidadi).

İkinci komponentləri əvvəlinə gələn dəqiqləşdirici sözlər «*mütləq*», «*hökmən*» kimi qətilik bildirən sözləri istənilən vaxt qoşmaq olar.

Əsasən feillərlə əlaqədar olsa da, bu təkrar növü bəzi səciyyəvi sözləri də əhatə edir.

Hər nə *var*, xabdə *var*; yoxsa bu dünyada nə *var* (Ə. Sabir)

Bu təkrarların bir xüsusiyyəti də təkrar komponentlərin cümlədə bilavasitə yanaşı gələ bilməməsidir. İkinci komponent mübtədə, təyin, tamamlıq kimi cümlə üzvləri vasitəsi ilə birincidən uzağa düşmüş olur. Odur ki, aşağıdakı tipli təkrarlar buraya aid deyildir:

a) Birinci tərəfi «*istəmək*» feilinin müvafiq forması ilə əvəz oluna bilən təkrarlar.

N o v r u z b ə y. Dəyməyin, qoy nə *deyirsə desin* (C. Cab-

barlı); İ s a k. *Nə olacaqsa olsun! Ölümə ölüüm!* (C. Cabbarlı).

b) Bütövlükdə farscanın «*hərçi bada bad*» ifadəsinin kalkası olaraq düzələn təkrarlardır ki, bunların komponentləri zamana görə dəyişə bilər¹⁶⁰.

D ö v l ə t. *Nə olubsa olub...* (C. Cabbarlı);

A b b a s. Qoy yoxlasınlar, *nə olar, olar* (M. İbrahimov); *Nə olar, olar*, deyə mən də xalatımı geydim (H. Mehdi); *Hər nə olub, olubdu* (C. Məmmədquluzadə).

A. N. Kononov zərflərə daxil olan bir sıra sabit sözbirləşmələri sırasında ne yapar// ne yapıp yapıp misalını da qeyd edir¹⁶¹. Deməli, müəllif bu kimi tərkibləri zərf hesab edir.

4. 4. Əsasən xalq danışığı dilində «*uşaqdır, uşaq deyil, böyükdür, böyük deyil*», (*deyim*) *düzdür, düz deyil*, (*deyim*) *səhvdir, səhv deyil*»... tipli təkrarlar da xalq mühakimə tərzii ilə bağlıdır. Rus dilindəki təxminən eyni tipli (мужик-не мужик, барин-не барин...) təkrarlar haqqında A. Y. Kiselyovun aşağıdakı fikri düzgündür: «Bu təkrarlar mürəkkəb dialektik dərkətmə prosesini, həqiqəti axtarma, müəyyənləşdirmə prosesini, təsdiq və inkar etməklə, inanmaq və şübhə etməklə, müqayisə etmək və qarşılaşdırmaqla əlaqədar olan prosesi əks etdirir»¹⁶².

Sintaktik dördüzlü təkrarın bir qismi də feilin əmr formasından düzəldilir. Burada müvazi tərkiblərin biri feilin təsdiq formasının, digəri isə inkar formasının təkrarı nəticəsində və ya antonim mənalı feillərin təkrarı nəticəsində və hər iki halda mütləq *necə, nə cür sual* əvəzliliklərinin iştirakı ilə

¹⁶⁰ «Nə olursa olsun... Bunlarda qan var» (S. Vurgun) -tipli tərkiblər ümumiləşib ara söz keyfiyyəti kəsb etmişdir. Defislə yazılışı da təsadüfi deyildir.

¹⁶¹ Вах: А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1959, с. 309.

¹⁶² А. Е. Киселев. О некоторых случаях выражения категории модальности в русском языке. Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе, т. XXIII, Симферополь, 1957, с. 382-383.

meydana gətirilir. Burada da müvazilik və leksik və ya qrammatik antonimlik əsasdır.

Deyim necə deyim, deməyim necə deməyim.

Gülüm necə gülüm, ağlayım necə ağlayım.

Gülsün necə gülsün, ağlasın necə ağlasın (S.Rəhimov).

Paralel tərkibləri qrammatik antonimlər (feilin təsdiq və inkar formada təkrarı) vasitəsilə düzələn forma daha çox işləkdir. Məsələn, yuxarıdakı ikinci misal «*Gülüm necə gülüm, gülməyim necə gülməyim*» şəklində də işlətmək mümkündür.

Bu təkrarlar da ümumi şəkildə tərəddüd, qətiyyətsizlik bildirir. Aşağıdakı parçada həmin qətiyyətsizlik, tərəddüd mənası mətnin özündə ayrıca sözlər ilə («qaldı mat-məəttəl») verilmişdir.

Q a l d ı m a t-məəttəl ki, necə eləsin? *Getsin, necə getsin? Getməsin necə getməsin?* («Koroğlu»).

Komponentlərdən biri və ya bir neçəsi dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edə bilər.

İndi *kənara çıxsın, necə çıxsın? Çıxmasın necə çıxmasın?* (S. Rəhimov); Bilmirlər ki, bu əhvalatları *açsınlar, necə açsınlar, açmasınlar, necə açmasınlar*(S. Rəhimov).

Bu kimi tərkiblərin də komponentləri arasına müxtəlif dəqiqləşdirici sözlər daxil ola bilər və beləliklə, əvvəlki quruluş öz tərkibinə və mənasına görə dəyişdirilir. Məs.:

A f t i l. ...*Deyim y a x ş ı d ı r, necə deyim.* Naxıra gedərəm çoban olmaz, axıra gedərəm saman. *Deyim x a r a b d ı r, necə deyim...* (C. Cabbarlı); Yuxarı baxır bığ, aşağı baxır saqqal, qalıb məəttəl. *Ayrılısın—nə cür ayrılısın, uşağı var, camaat var, ayrılmasın—neyləsin*(S. Rəhimov).

İkinci misalda dəqiqləşdirici, izahedici sözlərdən əlavə dördüzlü təkrarın quruluşu dəyişmişdir. «*Ayrılmasın nə cür ayrılmasın*» ifadəsinin ikinci hissəsi «*neyləsin*» sözü ilə əvəz edilmişdir. «*Ayrılmasın neyləsin*».

Habelə müvazi tərkiblərin biri işlənməyə də bilər. N o v r u z ə l i. Fikirləşdim ki,.. *durum qutunun yanında, havaxta kimi*

durum (C. Məmmədquluzadə).

Bu təkrarların müxtəlif şəkilləri ola bilər.

H a c ı Ə h m ə d. *Danışasan, nə danışasan? Yamanlıq eləsən, kimə eləyəsən?* (C. Cabbarlı).

4. 5. Sintaktik təkrarların bir qismi modallıq bildirən «gör» sözünün birinci şəxsin tək və cəmində əmr formasında işlənməsi vasitəsilə yaranır. Təkrarlanan feilin isə birinci komponenti əmr formada olub, yalnız ikinci komponenti təsriflənir. Təsriflənən feil əsasən indiki və gələcək zaman şəkilçiləri qəbul edə bilər. Konstruksiya bütövlükdə qeyri-mümkünlük, qətilik, kəskinlik, bacarığa etimadsızlıq mənası bildirir.

Burada da əvəzliliklərin mühüm rolu vardır.

Oxu görüm necə oxuyacaqsan. Oyna görək necə oynayırısan(Ə. Sadıq) ; *H ə n i r. Al qızı görüm necə alırsan* (M. İbrahimov); *Sübut elə görüm necə sübut eləyirsən* (M. Əlizadə); *Mirzə C a m a l. ...Bir sən ol, bir də dərnək rəhbəri; İşlə görüm necə işləyirsən* (C. Cabbarlı); *S a l a m o v. Alsın görüm necə alır* (C. Cabbarlı); *İ m a m v e r d i: Qov görüm necə qovursan da* (C. Cabbarlı).

Göründüyü kimi, bu tipli təkrarlarda əsasən «necə» əvəzliyi işlənir. Lakin digər sual əvəzlilikləri də eyni mövqedə işlənə bilər.

Yuxunu yoz görək hara yozursan (M. Əlizadə); *Gəlsin görüm kim gəlir*(Ə. Sadıq); *De görüm nə deyirsən* (Əbülhəsən); *Ver görək nə qədər (necə) verirsən* (Danışıqdan); *De görüm, nə deyəcəksən* (M. İbrahimov).

Bəzən belə təkrarların mənasını daha da qüvvətləndirmək üçün bir sıra ədatlardan və ədat yerində işlənə bilən bəzi ara sözlərdən də istifadə olunur.

1. *Di, di gəl ədatları:*

A x u n d. Di elə qurani tərcümə, görək nə tövr edirsən (C. Cabbarlı); *Axşam düşən kimi itlər başlayırlar hürməyə, ulamağa. Di gəl yat görüm, necə yatırısan* («Azərb. gənc.»); *Di*

gəl baş saxla görüm neçə saxlayırsan? (F.Xoşginabi); *Di gəl, belə valideynlərlə işlə görüm, neçə işləyirsən* (Mir Cəlal); *İndi, indi gəl, indi buyur...* kimi ara sözlər:

İndi gəl Əhmədi ovut görək neçə ovudacaqsan (C. Məmmədquluzadə); Əmrulla. *...İndi buyur, bundan sonra bir azərbaycanlı qızını səhməyə çağır, görüm necə çağırırsan?* (C. Cabbarlı); *İndi gəlib səni tanıyırlar görək necə tanıyırlar* (Ə. Yusifoğlu); *Gəl indi bu rəisin yanına düş görüm necə düşürsən* («Kırpi»); *İndi gəl Şövkətüddövlə xanımın təssüratını təsvir elə görüm necə eləyirsən!* (F. Xoşgiiabi).

1. Başqa ədatlar:

Məryəm xanım. *Yaxşı, danış görüm, nə danışırısan* (S. M. Qənizadə); F a z i l. *Axi bir söz de görüm nə deyirsən?* (C. Məmmədquluzadə).

Hər iki misalda nisbətən fərqli mənə ifadə olunur. Burada daha çox xahiş mənası özünü göstərir.

Bəzən sual əvəzliyi deyil, sual ədatı eyni tipli təkrarların meydana gəlməsinə yardım edir.

Yaxşı get al, görək ala biləcəksənmi («Nağıllar»).

Belə təkrarları olan tərkiblərdə «görüm» («görək») feilinin və qeyd edilən ədatların rolu əsasdır. Odur ki, həmin feil və ədatlar feil təkrarını əvəz edə bilər, təkrarın ikinci komponenti (əvəzlik ilə birlikdə) atıla bilər.

İndi qoçaqsan gəl; əsrin bu dünyünü aç görək (R. Rza).

Burada «*necə (nə cür) açırsan (açacaqsan)*» ifadəsi kənar edilmiş və mənəyə də xələl gəlməmişdir. Beləliklə, təkrarlı konstruksiya başqa şəkil almışdır.

Təkrarın ikinci komponenti əvəzinə başqa söz və birləşmələr işlədildikdə də bu ifadə tərzinin əvvəlki mənası (qrammatik mənə) dəyişmiş olur.

Molla. *Bir bu yuxumu yoz görək axırı necə olacaq?* («Kırpi»),

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nöqtəyi-nəzərdən bəzi ədatların və ara sözlərin meydana gəlməsi üsulları araşdırılırsa,

zənnimcə, maraqlı nəticələrə kəlmək olar.

Xüsusilə birinci şəxsin (tək və cəm) əmr formasında işlənən «gör» feilinin buradakı rolu diqqəti cəlb edir. Hətta təkrar komponentlərin sırası dəyişdikdə də, biz bu «gör»—feilinə əsasən bütöv konstruksiyanı müəyyənləşdirə bilərik.

Kimi deyirsən de görüm (S. Əfəndiyev)—ifadəsi «*De görüm kimi deyirsən*» ilə eyni semantik məzmunudur. Həmin misalda sonuncu «görüm» sözü də atıla bilər və qalan hissə «*kimi deyirsən de*» şəklində yenə eyni məzmunu ifadə edə bilər. «*Deyirsən de*»—tipli feillər artıq əvvəlki məhdudluqdan (məna və forma məhdudluğundan) xilas olub təsriflənir.

Yuxarıdan bəri qeyd olunmuş bütöv təkrarlı tərkiblər üzvlənməmiş cümlələrə aid edilə bilər. Elə buna görə də bunlarda ixtisar və başqa əməliyyat məzmununa təsir etmir. Bunlar xüsusi növlü ifadə tərzidir və bütövlükdə sintaktik frazeologizmlərə daxil edilə bilər. Belə ifadələr (və ya variantları) qədim mənbələrdə daha çoxdur.

1. *Söyləmiş, görəlim, xanım, nə söyləmiş...*

2. *Çağırıb oğluna söylər, görəlim xanım, nə söylər*

(DQ)

«*Kimi (nəyi haranı...) deyirsən de*» tipli tərkiblərdə də qrammatik (sintaktik) bölgü zəifdir. Zəifdir, lakin artıq vardır. İndi burda «*deyirsən de*» tipli təkrar ifadə müstəqim bir üzv kimi alın bilər. Tamamlıq, zərflik indi xəbərdən ayrılmışdır. İndi «*deyirsən de*»—təkrarı qrammatikləşdiyi üçün birinci tərəf başqa sözlə («istəmək») əvəz oluna bilər, *-sa, -sə* şərt ədatı qəbul edə bilər, şəxslərə görə təsriflənə bilər və ya ifadə bütövlükdə şərt forması ilə əvəzlənə bilər. Xülasə, bu təkrar formasının müxtəlif şəkillərə düşə bilməsi və müxtəlif vəzifələr ifadə edə bilməsi üçün geniş şərait yaranmış olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sual əvəzlilikləri bu tipli təkrarlarda da öz mühüm rolunu saxlayır.

Bəzi konkret misalların isə hansı tipə aid edilə bilməsini qəti söyləmək mümkün deyildir.

-Ş e y t a n. *Axtar, nə qədər axtaracaqsan*, çörək budur ha məndə (S. M. Qənimzadə).

Qeyd olunan ifadə iki şəkildə: 1) *axtar görüm nə qədər axtaracaqsan*; 2) *nə qədər axtaracaqsan axtar* (emfatik vurğu ilə sıra dəyişə bilər)—kimi anlaşıla bilər.

4. 6. Göründüyü kimi, bütün bu təkrarlar dilin qrammatik quruluşu ilə—sintaktik qaydaları, cümlə üzvlərinin mövqeyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ona görə də bunların hamısını bir ümumi başlıq altında «Sintaktik-konstruktiv təkrarlar» deyə adlandırmışıq.

Cümlələrin təşkilində sözlərin bir-biri ilə sintaktik əlaqələrə girməsində bu təkrarlar mühüm rol oynayır. Cümlə—dil işə təfəkkürlə dialektik vəhdətdədir. Ümumiyyətlə təfəkkürün inkişafı qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə, dəqiqliyə doğru gedir. Adətən belə təkrarlarda qeyri-müəyyənlik (və obrazlılıq), konkretlik qüvvətli şəkildə təzahür edir.

Təsadufi deyil ki, qədim türk mənbələrində (S. Y. Malovun əsərlərinə quşbaxışı nəzər salmaq kifayətdir ki, bunlar nəzərə çarpsın), xalq nağılı və dastanlarında (ümumiyyətlə folklor dilində), şifahi danışığı dili və dialektlərdə, habelə xalq dilində yazmağa çalışan sənətkarların əsərlərində bu təkrar növləri xüsusilə çox işlənmişdir.

Təfəkkür inkişaf edib irəlilədikcə, müəyyənləşib dəqiqləşdikcə bu təkrar növləri öz yerini müxtəlif tərkiblərə verir, komponentlər əvəz edilir, yeni-yeni ifadə üsulları yaradılmağa başlayır.

Biz bu hadisəni belə təsəvvür edirik. Sintaktik-konstruktiv təkrarların ən qədim növü paralel-müvazi tərkiblər təşkil edən cümlələrdə işlənmiş ki, bu cümlələr eyni sözün müxtəlif şəkillərində təkrarından başqa bir şey olmamışdır. Müvazi işlənən həmin tərkiblər işə məncə ümumi şəkildə ya qarşılaşdırma-müqayisə (qrammatik cəhətdən təsdiq və inkar, şərt və əmr formalarında), ya da sadəcə sadalama anlayışlarını ifadə etmişdir. Bütün üzvləri eyni leksik mənalı sözlərin

təkrarından ibarət olan belə cümlə növləri az da olsa bədii ədəbiyyatda qala bilmişdir. Məs:

1. Canları cəhənnəmə! *İnanacaqlar inansınlar, inanmayacaqlar inanmasınlar* (C. Məmmədquluzadə); 2. Camaat başa düşər düşsün, düşməz düşməsin (Ə. Qəmküsar) 3. *Qulaq verən olar-olar, olmaz-olmaz* (C. Məmmədquluzadə);

4. *Alırsan al, almırsan alma* («Kirpi»); 5. *Qəbul edər-edər, etməz-etməsin* (Ə. Vəliyev).

Bu cümlələr bütöv, vahid ifadələrdir və müasir qrammatik qanunlar nöqtəyi-nəzərindən bunlara yanaşmaq, üzvlərə ayırmaq, cümlə üzvləri müəyyən etmək və s. düzgün deyildir. Təffəkkürdə bir küll halında «kompleks» təşkil edən bu təkrarlar hələ o qədər də məntiqi cəhətdən diferensiaslaşmamışdır. Bunları «sintaktik frazeologizmlər» adlandırmaq da olar. İfadələr bütövlükdə qeyri-müəyyəndir, dəqiqlik yoxdur. Təkrar komponentlər ilkin, «təmiz» halda mövcuddur, aralarına heç bir söz daxil edilə bilmir, başqa sözlərlə əvəz edilə bilmir.

Biz paralel tərkib-təkrarların birinci komponentlərinin substantiv formasından danışarkən ümumən, belə «dördüzlü» təkrarın inkişaf xəttini göstərmişdik. İndi deyək ki, üzvləri substantivləşməyən—təsvirlənmiş feil olan təkrarlarda da eyni inkişaf xəttini görürük. «Dördüzlü» təkrarları qismən də olsa dəqiqləşdirmədə əvəzlilərin müəyyən rolu olmuşdur. Habelə bu təkrarların— müvaziliyin ikinci hissəsinin ikinci komponenti də başqa sözlər ilə—dəqiq mənalı sözlər ilə əvəzlənə bilər. Lakin ümumiyyətlə bu proses də birdən-birə, sıçrayışla baş vermir. Bunun ilk nümunələrini belə təsəvvür edirik ki, həmin son təkrar—komponent əvvəlcə yenə də qeyri-müəyyən sözlər ilə (təxminən sinonimi ilə) əvəzlənə bilmişdir. Məs.: *Öyrənərsən, öyrənərsən, öyrənə bilməsən də ki, heç* («Koroğlu»).

Gözlənilən «*öyrənə bilməsən*» komponenti əvəzinə burada qeyri-müəyyən mənalı «*heç*» sözü işlənmişdir. Elə «*öyrənə bilməsən*» işlənsə idi, yenə də qeyri-müəyyənlik alınacaq idi. Məsələ burasıdır ki, bu «*heç*» təsəvvür edilən dördüzlü

təkrarda mənaca bir dəyişiklik yaratmasa da, formaca çox mühüm dəyişiklik əmələ gətirmişdir. Bir növ bu «dördüzlü» təkrarın çərçivəsi qırılmışdır. İndi «heç» sözü əvəzinə başqa dəqiq, müəyyən mənalı söz və birləşmələr də işləyə bilər.

Deməli, dördüzlü təkrarlardan üçüzlü təkrarlar törəmişdir. Aşağıdakı misallarda müvazi təkrar tərkiblərin ikincisinin ikinci komponenti dəqiq mənalı söz və ya ifadələr ilə əvəz olunmuşdur.

Bir şey *bacararam, bacararam, bacarmaram* da olaram oğlunun tayı («Nağıllar»); *Götürər, götürər, götürməz* çıxıb gələrəm («Nağıllar»); *Götürürsən götür, götürürsən* yolda dediyim olsun («Nağıllar»); *Qoyunumu verirsiniz verin, vermirsiniz* gəlininizi onun yerinə aparacağam («Nağıllar»); *Gəldim, gəldim, gəlmədim*, bil ki, ölmüşəm («Nağıllar»).

Ümumiyyətlə, bu kimi çoxüzlü sintaktik-konstruktiv təkrar növləri qədim mənbələrdə, folklor materiallarında və danışiq dilində daha çoxdur. Yuxarıda «Nağıllar» kitabından misallar verilmişdir. Başqa misallar:

a) «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından:

Yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin. Bulursam buldum, bulmazsam tanrı verdi, tanrı aldı neyləyəyin.

b) Dram əsərlərində personajların dilindən:

G ü l ç ö h r ə. Məni atamdan, istə, *verər-verər, verməz* mən özgəsinə ərə getməyəm (Ü. Hacıbəyov); *Kərbalayı Q u b a d*. Əgər arvadı bu gün *tovladım, tovladım, tovlamadım*, onda pulu *verərəm* özünə (Ü. Hacıbəyov); *Əyər iş tutdu-tutdu* və illah *tutmadı...* Babalın Sərvərin boynuna (Ü. Hacıbəyov); Bir parça çörək *versələr verirlər, verməsələr* gərək ağzı möhürlü otursan (N. Nərimanov); *H ə m z ə*. *Razı olar... olar, olmaz...* onda canını çıxardı güc ilə razı edərək (C. Cəbbarlı); Əmrulla. Onun da bacarığını yoxlamaq lazımdır. *Bacarar, bacarar, bacarmaz*, deyərək *bacarmırsan*, otur, yoldaş, yerində (C. Cəbbarlı).

v) Ədəbi-bədii dilimizin satirik üslubunda da belə təkrarlardan bol-bol istifadə olunur.

Əgər rəiyyət *verdi verib, əgər vermədi*, fərraş bir-iki şallaq çəkib qayıdardı xanın üstünə (C. Məmmədquluzadə); Hökmə əməl *olundu olunub, olunmadı* dəxi fərraş ixtiyar sahibidir (C. Məmmədquluzadə); Bir ölçü *götürərsən-götürərsən, götürməzsən* yerinə şikayət edərdim (C. Gözəlov); *Galər-galər, gəlməz* əl-ayağını bağlayıb gətirərik¹⁶³

(C. Gözəlov); Bu kağızı ona *çatdırdıq, çatdırdıq, yox çatdırmadıq* uşağı başqa rayona göndərəcəklər (C. Gözəlov); Həyə *alacaqsan al, almayacaqsan* qoy gedim (C. Məmmədquluzadə).

Göründüyü kimi, bütün bu kimi cümlələrdə sözün qrammatik antonim formalarında çıxış etməsi əsasdır. Burada yalnız təsdiq və inkar kateqoriyaları dəqiq ifadə olunur; zaman və forma şəkilçiləri isə tam qrammatikləşib xüsusiləşməmişdir. Elə buna görədir ki, komponentlər hər dəfə başqa-başqa təsriq formalarında çıxış edə bilər.

Uzun danışma, *tikdiridin, tikdiribsən, tikdirməsən* boynun vurulacaq («Azərb. nağ.», V).

Buradakı «*tikdirmək*» feili müxtəlif şəkillərə də düşə bilər.

Beləliklə, əmələ gəlmiş üçüzlü təkrarların son üzvünün də vəziyyəti dəyişmiş olur, bu da öz dayaq nöqtəsindən— əlaqədar olduğu komponentdən məhrum edilir. Həmin üzv də çox asanlıqla başqa sözlərlə əvəzlənə bilər ki, nəticədə ikiüzlü təkrarlar meydana çıxmış olur.

M i r z ə R z a. Aparın həbs edin, *ölərəmsə ölərəm, qalərəmsə bilərəm!*.. (C. Cəbbarlı).

Buraya qədər dördüzlü təkrarla düzəldilən müvazi tərkiblərin ikincisində baş verən dəyişmələrdən bəhs olundu. Adətən belə dördüzlü təkrarların birinci tərkibi feilin təsdiqində, ikincisi isə inkarında işləndiyindən, yuxarıda qeyd olunan misal müvazi tərkibin birinci hissəsi kimi qeyd edilə

¹⁶³ Bu sonuncu *gətirərik* sözünün sintaktik-konstruktiv təkrar ilə əlaqəsi yoxdur. (*Gətir-gəltir*).

bilər. Yə'ni burdakı «ölmərsə ölərəm» müvazi tərkibin birinci qismidir, ikinci qisim (inkarda işlədilməli olan «ölmərsə ölmərsəm») isə dəqiqləşmiş, əvəz olunmuşdur.

İkiüzlü təkrarların növləri nisbətən çoxdur və hər birində dördüzlü təkrarı müəyyən etmək olar. Aşağıdakı misalda təkrarın birinci komponentinin ünsürlərindən biri dəqiq sözlərlə əvəz oluna bilər:

Rüstəm bəy. Sən sözünü de, əgər bizə lazım olar, lüğətdə də bir şey yazarıq, lazım *olmaz-olmaz* (C. Məmmədquluzadə).

Bu cümlənin nüvəsi «...*lazım olar, olar, olmaz-olmaz*» hesab edilə bilər.

Beləliklə, dördüzlü təkrarlar ən müxtəlif şəkillərə düşə bilər. Müəyyən əməliyyat yolu ilə bunların hamısının nüvə (yadro) variantını qeyd etmək mümkündür.

H ə m z ə. Biz nigah eləyərək, iş *düzələr, düzəlməz...* doğrarıq (C. Cabbarlı).

Bu cümlədə müvazi tərkiblərin birincisinin ikinci komponenti atılmış, ikincisinin ikinci komponenti başqa sözlə əvəz edilmişdir. Həmin cümlənin «*düzələr düzələr, düzəlməz, düzəlməz*» variantı da mümkündür.

Hələ dəqiqləşdirici sözlər iki müvazi tərkibin ikinci komponenti yerində işləyə bilər. Bu dəqiqləşdirici sözlər həm qeyri-müəyyən əvəzlilərdən, həm də konkret mənalı sözlərdən ibarət olar.

O c a q q u l u. Öz arvadıdır; *döyər nə yaxşı, döyməz nə yaxşı* (C. Cabbarlı); Sövdəmiz *tutdu hə, tutmadı heç*, onda yenə fikirləşərik (H. Cümşüdlü); Nəyə *inanırsan heç, inanmırsan*, al apar kağızı kimə istəsəsən oxut (C. Məmmədquluzadə); Bizə çoxlu işləyən lazımdır. Şəhəri söküb təzədən tikəcəyik *işlərlər—yaxşı, işləməzlər* özlərindən küssünlər... (M. İbrahimov).

Ümumiyyətlə, dildə dəyişmə, və inkişafın birtərəfli olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Dildəki dəyişmələr ən müxtəlif istiqamətlərdə, həm də eyni zamanda baş verə bilər. Aşağıdakı misalda da hər iki tərkibin ikinci komponentləri

təkrardan uzaqlaşmış, birinci tərkibdə təkrar ünsür dəqiq mənalı sözlərlə, ikincidə isə yenə də qeyri- müəyyən «heç» sözü ilə əvəz edilmişdir.

Sahibləri tapılar, gəlib apararlar, tapılmaz, onda heç (H. Cümşüdlü).

Hər hansı (və ya hər iki) hissədəki komponentlərdən birinin dəqiq olmayan söz hesabına belə başqa ünsür ilə əvəzlənməsi artıq əvvəlki çərçivəni dağdır. İndi dəqiq sözlər üçün işlədilmə imkanı yaranmış olur.

Beləliklə, dördüzlü təkrarların müvazi birləşmələrinin hər ikisində ikinci komponentlər başqa, dəqiq məfhumları bildirən söz və birləşmələr ilə əvəz edilə bilər.

Əgər o şərti *yerinə yetirə bilsən* dediklərimi eləyəcəyəm. Yox *yetirə bilməsən* ömrünün axırınacan elə beləcə qul oğlu qulsan («Koroğlu»),

Buradakı tərkibdə mümkün ola bilən və təkrarlardan ibarət nüvə cümləni «bərpa etsək» belə bir cümlə alınar: *Yerinə yetirə bilsən bilməsən, bilməsən bilməmişən*.

Deməli, ifadələr, cümlələr dəqiqləşdiyi nisbətə təkrar konstruksiyalar şəklini dəyişir, tanınmaz şəkllə düşür. Bu dəyişilmə həm dördüzlü, həm də ikiüzlü (leksik antonimli, son nəhayətdə qrammatik cəhətdən yenə dördüzlü) təkrar birləşmələrdə müşahidə edilə bilər. Yuxarıda deyilənləri bir daha təkrarlamadan bir misal ilə kifayətlənək.

Öldüm—qara torpağınam, *qaldım*—sənin yarınam («Aşıq Ələsgər» kitabından)—cümləsinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi dəqiqləşmişdir. Bunu ikiüzlü təkrar kimi işlətsək «*Öldüm, öldüm, qaldım...*», müvazi ikiüzlü təkrarlar kimi işlətsək «*öldüm, öldüm, qaldım, qaldım*», üçüzlü təkrar kimi işlətsək «*öldüm, öldüm, ölmədim...*», dördüzlü təkrar kimi işlətsək «*öldüm, öldüm, ölmədim, ölmədim*» alınar ki, eyni nisbətə məna dəqiqliyi pozulmuş olacaq, qeyri-müəyyənlik yaranacaqdır.

Bütün bu kimi hallarda da təkrarlanan feillər (əsasən

təsdiq və inkarda olmaqla) müxtəlif şəxs, zaman və formalarda işlənə bilər.

Sənə sual verəcəyəm, *bildin*, canın qurtardı, *bilmədin* qızılını alacağam («Nağıllar»); Əbdül. Çörəyi yeyirlər, artıq *qalsa* ona göndərilər, qalmasa yaddan çıxıb gedir (C. Cabbarlı); Vədə başına *gətirdim*—haqqımı ver, *gətirmədim*—boynumu vur («Koroğlu»); *Sağalarsa* həkiməm, *sağalmazsa* mən kiməm? (Atalar sözü.) ;*Danışırım* pis olur, *danışmıram* his olur (Atalar sözü).

Bu misalları təşkil edən cümlə üzvləri artıq tamqrammatik (sintaktik) keyfiyyət almış, mənaca dəqiqlik, sintaktik tərkibcə funksional differensiasiya başa çatmışdır. Lakin morfoloji abstraksiya başa çatmamışdır.

Bu kimi təkrarlar-sintaktik səciyyəli olduğundandır ki, adlardan ibarət cümlə üzvləri də belə müvazilik (məna və formaca antonimlik) üzrə bir-birini izləyir.

Razısansa danışaq, *razı deyilsənsə*, heç danışmağa da, dəyməz (F. Xoşginabi); M ə h ə r r ə m. Soruşun, *razı olarsa*, gözəl, *olmazsa* əl çəkməlisiniz (C. Cabbarlı).

Bəzən ikinci hissənin (inkari hissənin) məzmunu birinci hissədən də məlum olur. Bu o zaman olur ki, əvəzlənən sözlər də təkrar (eyni) sözdən ibarət olsun.

Əsgər. ...Mən gərək əvvəlcə özüm qızı görüm, xoşuma gəldi *alam*, gəlmədi—*almayam*. (Ü.Hacıbəyov).

Hər birinin birinci hissəsi eyni sözdən (lakin təsdiq və inkar prinsipi qalır) ibarət bu müvazi tərkiblərin hər hansı biri atıla da bilər və mənaya o qədər də xələl gəlməz. «*Xoşuma gəldi alam*» ifadəsinin elə məntiqi nəticəsi də budur ki, «*(xoşuma) gəlmədi almayam*». Və ya əksinə «*(xoşuma) gəlmədi almayam*» da elə o deməkdir ki, «*xoşuma gəldi alam*».

Buna görə də müvazi tərkiblərin birinin atılması üçün real imkan vardır.

Burada şərt budaq cümlələrinii meydana gəlməsi şəraiti də aydınlaşmış olur. Adətən mürəkkəb cümlələrin guya sadə

cümlələrin birləşməsi ilə meydana gəldiyini deyirlər. Dildə belə mexaniki birləşmələrin sistemə daxil yoxdur. Hər hansı cümlə tipi isə sistemin bağrından qopur.

Deməli, burada bir növ mürəkkəb cümlənin mənşəyi məsələsi meydana çıxıb. Dilçilikdə çox yayılmış fikrə görə mürəkkəb cümlələr ümumiyyətlə sadə cümlələrdən törəmişdir. Bu fikir «ümumiyyətlə» doğru görünərsə də, konkret hallarda tam dəqiq deyildir. Göründüyü kimi, haqqında bəhs etdiyimiz üzvlənməyən tərkiblərdən ibarət təkrarlar həm sadə, həm də mürəkkəb üzvlənən cümlələr üçün mənbə, mənşə hesab oluna bilər. (Əlbəttə ki, bütün və hər cür cümlələr nəzərdə tutulmur). Heç tarixə müraciət etmədən də sinxronik planda bir sıra təkrarların müxtəlif şəklinin müqayisəsi bizdə bu qənaəti doğurur.

Bu üzvlənməyən təkrarlar mürəkkəb cümlə üçün bir nüvə rolu görə bilər. Üzvlənən mürəkkəb cümlələr isə öz əslindən o qədər uzaqlaşır ki, bu «transformların» nüvə ilə əlaqəsi haqqında çətin söz demək olur. Məsələn, məhz ehtimal şəklində söyləmək olar ki, aşağıdakı cümlənin «nüvəsi» «bilirsən bil, bilmirsən bilmə»dir.

M o l l a M ö v l a m v e r d i. Əgər *bilirsən* cavab ver, əgər *bilmirsən*, de ki, mən urus dərsindən savayı bir özgə elm oxumamışam (C. Məmmədquluzadə).

Habelə: Əgər Allahın iltifatı olsa, belə iş *olmasın* ki, on belə iş *olsun*, bir dəqiqədə qurtararam: əgər *olmasan* daha mənim günahım nədi? (C. Məmmədquluzadə).

Əlbəttə, üzvlənməyən cümlələr təşkil edən təkrarlarda belə dəqiq konturları olan mənalar yoxdur.

Çoxüzvlü təkrarlarda ifadə olunan məna həmişə qeyri-müəyyəndir. Bu qeyri-müəyyənlik isə müəyyən üslubi effekt verə bilər. C. Cabbarlının pyesində Həmzənin nökrəri Səfər öz ağasını belə təkrarlar vasitəsi ilə bir növ ələ salaraq dolayır.

H ə m z ə. ...Özüm də gəl onunla.

Səfər. Özümün gəlməyim vacibdir, ya ki, *gəlsəm*

gəlmişəm, gəlməsəm yox?

Müvazi tərkiblərin hər biri ayrılıqda çox müxtəlif şəkillər ala bilər.

—Bu partiya tapşırığıdır,—dedi,—öhdəsindən *gəlsəniz* tərifləyəcək, *gəlməsəniz...* cavab tələb edəcəyik (M. Hüseyn); *Tutdu* hənək, *tutmadı* dəyənək¹⁶⁴ (Atalar sözü); *Qaşınram* qanım çıxır, *qaşınmuram* canım çıxır (Atalar sözü).

Qeyd olunan misalların hər birində müvazi tərkiblər təşkil edə bilən təkrarların birinci komponentləri (həm təsdiq, həm də inkar tərkiblərdə) qalır, ikincilər isə əvəz olunur. Dilimizdə elə cümlə tipləri də vardır ki, onlarda müvazi tərkiblərin hər birinin ikinci komponentləri qıvrılır, birincilər isə əvəz olunur¹⁶⁵.

Qılinc yarası *sağalar*, dil yarası *sağalmaz* (Atalar sözü).

Adətən tabeli mürəkkəb cümlələrin meydana gəlməsinin iki yolunu göstərirlər: a) iki sadə cümlənin müxtəlif mənə əlaqələri üzrə birləşməsi yolu ilə; b) «mustəqil» cümlə tərkibində «asılı» cümlələrin («вычленения зависимого предложения в недрах независимого»)¹⁶⁶ ayrılması yolu ilə. Bu ikinci yolun bir neçə növünü qeyd edən E. V. Sevortyan təkrardan və təkrarla əlaqədar meydana gələn tabeli cümlələrdən bəhs etməmişdir. Bizə məlum olduğu üzrə, ümumiyyətlə türkologiyada bu nöqtəyə diqqət yetirilməmişdir.

Tədqiqatçılar bu kimi təkrarların tam geniş variantlarını, təkrardan az-çox uzaq formalarını şərt budaq cümləsi hesab edirlər. Ə. Abdullayev şərt budaq cümləsinin bir tipini belə müəyyənləşdirir: «Budaq cümlədə əgər bağlayıcısı, baş cümlədə

¹⁶⁴ Bu atalar sözünün variantlarında (“əvvəli hənək, axırı dəyənək”, “hənək,, hənək, axırı dəyənək”) isə həmin tipli təkrarlar yoxdur.

¹⁶⁵ Belə təkrarlardan irəlidə geniş bəhs olunur.

¹⁶⁶ Э. В. Севортян. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках. Сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. III (синтаксис). Изд-во АН СССР, М., 1961, səh. 126-127.

onda zərfliyi işlənir, budaq cümlə baş cümləyə tabeedicilə intonasiya ilə də bağlanır. Budaq cümlənin xəbərinə isə (-sa -sə) ədatı birləşmir; məs.:

Əgər söhbət səni sayıb-saymamaq üstündədir, onda bax bu Yarməmmədin qabağında deyirəm, başım üçün, yaşca məndən kiçik də *olsan*, böyüyümüsən. (M. İbrahimov); Əgər bu qatar durnanın başçısını vura bildin, onda Qırat da uçurumdan tullana biləcək, yox əgər vura bilmədin, onda gör başına nə çarə tapırsan. («Koroğlu») ¹⁶⁷.

Bu sonuncu misal hər bir komponenti bir şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bunun mümkün ola bilən struktur (quruluşu) formalarını belə göstərmək mümkündür:

b) Əgər bu qatar durnanın başçısını *vura bildin*, onda Qırat da uçurumdan tullana biləcək, yox əgər vura *bilmədin*, *bilmədin*.

v) Əgər bu qatar durnanın başçısını *vura bildin*, *bildin*, (yox əgər) *vura bilmədin*, *bilmədin*.

q) Əgər... *vura bildin*, *bildin*, *vura bilmədin*, onda gör başına nə çarə tapırsan və s.

Habelə «*Vura bildin bildin, bilmədin, bilmədin*» nüvə cümləsi iki ünsürə parçalana da bilər və hər ünsür xüsusi yolu ilə müxtəlif istiqamətlərdə dəyişə, genişlənə bilər.

Ə. Abdullayevii gətirdiyi və aşağıda qeyd edilmiş olan misallarda da vəziyyət belədir. Yəni bu misallarda da həmin təkrarları görmək mümkündür. Ə. Abdullayev yazır: «Bə'zən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinin əksini təşkil etdikdə (ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi işləndikdə) birinci tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində onda sözü işlənməyə də bilər; lakin ikincisində çox zaman işlədilir və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə qarşı qoymağa xidmət edir; məs.:

¹⁶⁷Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962. Səh. 265.

Əgər biz kəndlilərdən soruşursunuz, biz razı deyilik, yox əgər bizim saqqalımıza soğan doğrayırsınız, onda özünüz bilin (C. Cəbbarlı); Əgər əmudu qaldıra bildi, Qara, pəhləvan onun meydanına çıxar, yox, əgər qaldıra bilmədi, onda elə bu başdan Qara pəhləvanın əlinin altından keçib, ona hələqəbəguş olar... Əgər mənim çalmağım, oxumağım ata, əsər elədi, sözüüm yoxdu, girərəm; yox əgər eləmədi, onda mən onun yanına girən deyiləm. («Koroğlu» dastanı)¹⁶⁸.

Buraya qədər «*gələr-gələr, gəlməz-gəlməz*» tipli üzvlənməyən tərkiblərdən üzvlənən mürəkkəb cümlələrin meydana gəldiyini gördük. Bu təkrarlar daha başqa şəkillərə düşə bilər.

1. Təkrarın hər bir komponenti feilin müxtəlif təsərif şəkillərində işləyə bilər; 2. Müvazi tərkibin yalnız təsdiq forması qalıb, inkar forması implisit tərzdə ifadə oluna bilər; 3. Müvazi tərkibin yalnız inkar forması qalıb, təsdiq forması implisit tərzdə ifadə oluna bilər; 4. Müvazi tərkibin hər hansı forması tam müstəqilləşib əvvəlki funksiyasından az-çox uzaqlaşa bilər; 5. Təsdiq və ya inkar formalı tərkiblərin hər biri ən müxtəlif şəkillər ala bilər; 6. Tərkiblərin hər biri əvvəlki müvazi (leksik və ya qrammatik antonim mənalı) konstruksiyadan ayrılıb yeni müvazi tərkiblər təşkil edə bilər və ya bu kimi yeni tərkiblər sırasına daxil ola bilər.

Aşağıdakı cümlələrdə müvazi tərkiblərin yalnız inkar forması işlənmişdir. Bunların təsdiq formaları implisit səciyyəlidir.

Nə deyirəm, *aparmırsan aparma* (C. Əmirov); Ay ana, sən get istə, *verməz—verməsin* («Nağıllar»); *Demirsən demə* lazım deyil (H. Mehdi); A ğ a k i ş i. A balam, *getmirsən getmə*, ta yalan niyə deyirsən? (C. Məmmədquluzadə); M o l l a A b b a s. İndi ki, *getmədin getmə*. (C. Məmmədquluzadə); İndi ki,

¹⁶⁸ Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962. Səh. 265.

danışmırsan, danışma (C. Cabbarlı).

Müvazi tərkiblərdə (gələr-gələr, gəlməz-gəlməz) adətən: sona düşdüyündən, ayrılıqda işləndikdə də inkar formalı təkrarlar ilə cümlələr bitmiş olur. Yuxarıdakı son iki misaldan başqa bütün cümlələrdə təkrarlanan feillərin təsdiq-variantı da «bərpa» oluna bilər. Məs.:

Nə deyirəm, *aparırsan apar, aparmırsan aparma* (Birinci misala bax) və s. kimi...

Tədqiqatçılar belə inkar formalı təkrarları «*sadə feili xəbərin təkrarlı növü*» hesab edirlər.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında (II hissə) deyilir: «Sadə feili xəbərin təkrarlı növlərindən biri də xəbər şəkli ilə əmr şəklinin birləşmiş növüdür. Bu növ xəbərlərin birinci hissəsi indiki zaman, ikinci hissəsi isə əmr şəkli ilə ifadə olunur. Belə təkrarlı xəbərlər dana çox feilin inkar aspektində işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkrar edilən feil hər iki halda eyni şəxsə (daha çox üçüncü, bəzən də ikinci və ya birinci şəxsə) aid olur. Bu növ təkrarlı xəbərin əsas xüsusiyyəti onun (xəbərin) əhəmiyyətini qeyd etmək, onu nəzərə çatdırmaqdan ibarətdir. Təkrarlı xəbərin bu növü, başlıca olaraq danışiq dilinə aiddir.

— *Qayıtmır, qayıtmırsın. Mən də dedim, görəsən nə olub?* (H. Mehdi); *Ata. Küçədə tullan, ey oğul! Sənətin olmur olmasın. Sənətə, dərsə, məktəbə, rəğbətənin olmur, olmasın!* (Ə. Sabir)¹⁶⁹

Belə təkrarlar, aşağıda görəcəyimiz kimi, yalnız inkar formalı tərkiblər ilə əlaqədar deyildir.

Adətən bunların təsdiq forması ilə isə cümlə, fikir bitmir. Bunlardan sonra fikri dəqiqləşdirən izahat lazım gəlir. Beləliklə də, mürəkkəb cümlənin xüsusi tipi meydana çıxır.

Hansı hökumətdə *yazılıb yazılısın*, uşaq nağıllarıdır (M. İbrahimov); *Məndən ayrılırsan ayrıl. Ancaq mənim kimi ər tapa*

¹⁶⁹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis), Azər. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959, səh. 92.

bilməyəcəksən (Ə. Sadıq); *Gələcəksən gəl!* Ancaq bunu da bil... (R. Rza); *Yatırsan yat*, mən sənə mişat ki, eləmirəm (R. Əfəndiyev).

Bütün bu cümlələrdə müvazi təkrar tərkiblərin ikinci, inkarlı komponentlərini bərpa etmək mümkün deyildir. Təsəvvür olunan bu müvazi tərkiblər burada dəqiq mənalı cümlələr ilə əvəz olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, təsdiq formalı təkrarlar ilə fikir bitmir.

Lakin bəzən təsdiq formalı təkrarlar da sadə cümlənin, xəbəri kimi işləyə bilər.

Ey şeyx, sual tərkini qıldın, qıl! Bu köhnə çuval tərkini *qıldın, qıl* (Ə. Nəbati); *Ş e y x Ə h m ə d*, Kərbəlayı Bəli, hərəgah *yazdıracaqsan yazdır* (C. Məmmədquluzadə); Bunsuz da uşaq *oxusaydı oxuyardı* (C. Gözəlov);

A f t i l, Neynək, *gəlsən, gəl də* (C. Cabbarlı); Kimdi... ölüyə havadar çıxan? *Ölüblər, ölsünlər* (S. Rəhimov).

Müxtəlif üslubi, emosional məqsədlərdən dolayı da bütün bu təkrarlar öz şəklini dəyişə bilər.

Gəlırsən elə gəl, get; Nə dost görsün, nə düşmən («Bayatı»dan).

Burada ikinci komponent elə sözü ilə təyinlənmişdir..

H ə m z ə. ...Sən *qatışmırsan, cəhənnəmə-ğora qatış* (C. Cabbarlı).

«*Qatışmırsan qatışma*» ifadəsinin burada deformasiyaya uğradığını görürük.

Bəzən bu təkrarlar dialoq nitqi ilə əlaqədar özlərini göstərir.

Bəs niyə yubandılar!

Yubandılar, yubansınlar, tək gəlib buraya çıxsınlar (F. Xoşginabi).

«*Gələr-gələr, gəlməz-gəlməz*» tipdi təkrarların qrammatik antonim təşkil etdiyi aydındır. Müvazi tərkiblərin komponentləri qrammatik antonimlərdən ibarət olduğu kimi, leksik antonimlərdən də təşkil edilə bilər.

Gedirsən get, gəlirsən gəl («Nağıllar»); *Gecə qapına gəlmişik, öldürürsən-öldür, qurtarırsan qurtar* (S. Rəhimov); *Hansı cəhənnəmdə ölürsən öl, qalırsan qal* (S. Rəhimov); *Başlayıb ki... qəzeti bağlayacağam. Qardaş, bağlayacaqsan bağla, açacaqsan aç* (C. Məmmədquluzadə).

Bütün bu təkrarlarda həm paradigmatik, həm də geniş sintaqmatik variantların ola biləcəyi aydındır. Aşağıdakı misallardan aydın olur ki, təsirli fellərin vasitəli obyektləri cümlədə eksplisit şəkildə çıxış edə bilər.

S ə n İ n q i l a b eləyirsən elə, k o m i t e t seçirsən seç, dum seçirsən seç (C. Məmmədquluzadə).

Belə hallarda təkrar feillər cümlənin müəyyən üzvləri ilə əlaqəyə girmiş olur. Bu misalda birinci tərkib «inqilab», ikincisi «komitet», üçüncüsü isə «dum» sözləri ilə əlaqədar işlənmişdir. Belə dəqiqləşdirici sözlər üzvlənməyən təkrarların dəqiqləşməsinə müəyyən qədər yardım edir. Deməli, burada qrammatik əlaqələr, daxili qrammatik bölgü də yaranır.

Sanki vahid təkrar kompleks, üzvlənməyən müvazi tərkiblər artıq dağılmışdır. Komponentlər cümlədəki başqa üzvlərlə ayrı-ayrılıqda sintaktik əlaqəyə girmişdir.

Başlayıb ki... qəzeti bağlayacağam. Qardaş, bağlayacaqsan bağla, açacaqsan aç (C. Məmmədquluzadə).

Bu kimi tərkiblərdə «*bağlayacaqsan*», «*bağla*» və s. komponentlər ayrı-ayrılıqda (kompleksin daxilində yox) öz ümumi obyektləri—«qəzeti» sözü ilə əlaqələndə bilər. Buna görə də sinonim sözlər ilə («*bağlayacaqsan bağla*» -*İstəyirsən bağla - xoşundur bağla* və s.) əvəz edilə bilər. Odur ki, bunlar müstəqil cümlə üzvü kimi də alınə bilər.

Belə dəqiqləşdirici obyektlər yalnız vasitəsiz tamamlıq deyil, həm də ismin başqa hallarında çıxış edən vasitəli tamamlıq şəklində olur.

Gürcülər də bu *d a v a y a* qarışmasaydılar, dəxi yaxşı olardı; *Əgər qarışsalar, qarışsınlar*, məsləhətləridir; *qarışmasalar qarışmasınlar*; canları cəhənnəmə (C. Məmmədquluzadə).

Bütün bu təkrarların başlıca xüsusiyyəti odur ki, bunların birinci komponentləri «*istəmək*» feili ilə (müvafiq paradigmalarda) əvəz oluna bilər.

Gəlirsən gəl, gəlmirsən gəlmə—istəyirsən gəl, istəmirsən gəlmə.

Ölür ölsün, qalır qalsın—istər ölsün, istər qalsın.

Gəlirsən gəl—istəyirsən gəl.

Gəlmirsən gəlmə—istəyirsən gəlmə/istəmirsən gəlmə.

Bütün bu hallarda daxili üzvü əvəz edən «*istəmək*» feili də öz müstəqil leksik mənasında deyil, abstrakt qrammatik mənada çıxış edir. Bunun qrammatik mənası o zaman daha aydın görünür ki, həmin feil təkrarlanan feillərin birinci komponenti ilə birlikdə analitik forma əmələ gətirir.

A l m a s. İndi ki, *getmək istəyirsiniz gedin*(C. Cabbarlı).

Bəzən də «*istəmək*» feilinin paradigmaları təsriflənə bilən «*kef*» sözü ilə birlikdə bütöv qrammatik fraza kimi çıxış edir.

Kefim istəyər davaya qarışırım, istəmirəm—qarışmıram (C. Məmmədquluzadə).

Göstərilən təkrarların komponentləri paradigmatik məhdudluq tanımır, fe'lin müxtəlif paradigmalarında çıxış edir. Eyni xüsusiyyət həmin «*istəmək*» sözüündə də özünü göstərir.

Ş e y x N ə s r u l l a h. *İstəyirsən* ananı da yazdır, *istəmirsən* çəkil kənara(C. Məmmədquluzadə); Hacı H ə s ə n. Öz qardaşımdır; *istərəm* yazdırram, *istəmənam* yazdırmanam (C. Məmmədquluzadə); Hacı Baxşəli. ...*kefim istər* yazdıraram, *istəmər* yazdırıram (C. Məmmədquluzadə).

Beləliklə, bu tipli, «*istəmək*» feili ilə işlənən müvazi tərkiblərdə təkrarları bərpa etmək o qədər də çətin deyildir.

Mənimki burayacan idi. *İstəyirsiniz* çalın, *istəyirsiniz gedin*, öz işinizdir (Q. Qulamov).

Qeyd olunan müvazi ifadələrin «*Çalırırsınız çalın, gədirsiniz gedin*» (*habelə: çalırırsınız çalın, çalmırsınız çaqlmayın*) variantı mümkündür.

«*İstəmək*» sözünün bu qrammatik mənası yalnız müvazi

tərkiplərdə özünü göstərir. Tək işləndikdə isə öz leksik mənasında işlənir.

İstəyirsən gəlir, havayı çalır (Q. Qulamov).

Burada «*istəmək*» və «*gəlmək*» feillərinin subyektləri də müxtəlifdir. Belə müxtəliflik isə həmin tipli birləşmələrin təkrarla əlaqədar olmadığını göstərir.

Bu cəhət hətta müvazi tərkiblərin daxilində də özünü göstərə bilər.

A y d ı n. ...*İstərsiniz* qalaram, *istəməzsiz* yenə də qalaram. (C. Cabbarlı).

Subyektlər eyni olduqda isə «*istəmək*» feili müstəqil cümlə üzvü kimi işlənir.

Başqa sözlə, «*istəmək*» feilinin bu formaları bağlayıcı funksiyası, özü də tabesizlik bağlayıcısı funksiyası kəsb edir.

Bir gün eşşək dedi: «Ey dəvə qardaş; *İstərsən* savaşa, *istərsən* savaşa¹⁷⁰; Xatirimə düşüb ahəngi təzə...» (Q. Zakir)..

Burada bağlayıcıların da dilin daxili sintaktik qanunları ilə əlaqədar meydana çıxdığını görürük. Tam mücərrədləşmədiyi üçün «*istəmək*» feili paradigmatik formalarda işlənir. Bəzən də bu sözün yalnız bir formada («*istər*») işlənməyə meyli olduğu müşahidə edilir.

Rüstəm b ə y. ...Çağırmaq... görək meyli kimədi. Aslanbəyə istəyir, Aslanbəyə gedər, Mirzə Baxşəliyə *istər*, Mirzə Baxşəliyə gedər, Hüseyn Şairdi—nədi, onu *istər* ona gedər. (Ç. Məmmədquluzadə).

Danışq dilinə və deməli, obrazlılığa, konkretliyə əsaslanan bu parçada «*istəmək*» sözü hələ o qədər də mücərrədləşməmişdir. Feilin leksik mənasının da təsiri özünü göstərir. Lakin aşağıdakı misalda qeyd olunan «*istər*» sözü artıq mücərrəd qrammatik funksiyada işlədilmişdir.

¹⁷⁰ Yalnız şerin tələbi (qafiyə) xatirinə təsdiq formalı komponent ikinci yerdə gəlmişdir. Adı halda isə əvvəldə işlənir. *İstərsən* savaşa, *istərsən* savaşa-savaşırsan savaşa, savaşırsan savaşa...

...Hər gecə-gündüzünü bir manata verirlər: *istər* iki adam olsun, *istər* üç adam olsun, *istər* bir adam olsun (C. Məmmədquluzadə).

«*İstəmək*» sözü artıq bağlayıcılıq funksiyası kəsb etdikdə əvvəlki təkrardan uzaqlaşır.

İstərsiniz Təbrizə qayıdaq, *istərsiniz* Trabzona gedək (P. Makulu).

Burada artıq «*istəmək*» sözləri əsas feillər ilə əvəzlənə bilmir.

Bağlayıcı kimi işləndikdə mücərrədləşmiş olan bu söz leksik-qrammatik məhdudluqdan da xilas olur. Təkcə feilləri deyil, başqa nitq hissələrinə məxsus sözləri də əhatə edə bilər.

İstər sənol, *istər* o olsun. *İstər* yaxşı, *istər* pis olsun...

«*İstəmək*» sözünün bağlayıcı kimi işlənən formaları öz sinonimləri ilə əvəz oluna da bilər və ya əksinə.

Gərək öldür, *gərək* qoy, hökm hökmün, rəy rəyindir (Füzuli).

Qeyd olunan ifadənin bağlayıcı kimi işlənən komponentləri «*gərək*» əvəzinə *istər* // *istərsən* (habelə: xoşundur, kefindir...) də gələ bilər.

Gərək öldür, *gərək* qoy//*istər* öldür, *istər* qoy//*öldürürsən öldür*, *qoyursan qoy*...

Göründüyü kimi, «*olar olar, olmaz olmaz*» tipli nüvə cümlələrdə bir qətiyyət də, qeyri-müəyyənlik də ifadə edilir. Müvazi tərkiblərin hər biri bu bütövdən uzaqlaşdıqda belə bunlarda həmin qeyri-müəyyənlik qalır.

Ona görə də «*gəlmir gəlməsin*», «*gəlsən gəl*» və s. tipli tərkiblərdə üzvlər müstəqilləşmir. Bunları başqa dillərə) hərfən tərcümə etmək də düzgün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, feilin bu sintaktik-konstruktiv; təkrar növü ixtisarla danışmaq nəticəsində meydana çıxan aşağıdakı təkrarlar ilə qətiyyət əlaqədar deyildir.

Gəlsə gələr, *gəlməsə gəlməz*. *Gəlsə gələcək*, *gəlməsə gəlməyəcək* və s.

Çox zaman eyhamlı, atmacalı, kinayəli məzmunu malik olan bu kimi təkrarlar bəzən misal kimi, bəzən söz oyunu (yanıltmac) kimi, bəzən də yığcamlıq xatirinə işlədilir. Bunların hər bir komponentinin məlum, lakin qəsdən deyilməyən, gizlədilən subyekt (və obyekt) vardır ki, həm danışana, həm də aidiyyəti olan dinləyiciyə aydındır. Məşhur “*Gəlsəydi gələrdi, gəlmədi ki, gəlmədi*” cümləsi bu cəhətdən belə «açıla», şərh oluna bilər.

(Məlum subyekt məlum obyektə) *gəlsəydi* (ikinci subyekt ikinci obyektə) *gələrdi*, (birinci subyekt birinci obyektə) *gəlmədi ki gəlmədiyi* üçün (ikinci subyekt ikinci obyektə) *gəlmədi*.

4. 7. Bunlar əslində situativ (və ya kontekstual, mətni) təkrarlardır ki, bunların subyektı də, obyektı də danışan və dinləyənə məlumdur. Bunların işlənilməsi də situasiya ilə bağlıdır, müvəqqətidir, ötürüldür. Məsələn, R. B. Əfəndiyevin «Bir saç telinin (qiyməti)» pyesində Məlik Məmməd adlı oğlan Şəfiqə adlı qıza evlənmək istəyir. Şəfitənin dul atası («ağası») Nizaməddin isə Məlik Məmmədin dul anası Şahnaza evlənmək istəyir. Əsərin bir yerində Məlik Məmməd anasına belə deyir: «Şəfiqənin şərti budur ki, sən ağama gələsən, mən də oğluna gedərəm. *Gəlməsən, gəlmərəm*».

Situasiyadan məlum olur ki, bu təkrar konkretlik bildirir. Çünki təkrar sözlərdə ifadə olunan şəxs və zamanlar məlumdur. Şəfiqə Şahnaza demək istəyir: sən mənim atama gəlməsən, mən də sənənin oğluna gəlmərəm.

Asanlıqla təsəvvür etmək olar ki, bu yığcam ifadə başqa şəxs və zamanlar üzrə (başqa şəraitdə) təsriflənə bilər; «*Gəlməsə gəlməz...*» şəkli ala da bilər.

Bəzən dilin bu xüsusiyyətindən satirik məqsədlərlə istifadə olunur. S. Rüstəmin «Durna» pyesində mübahisə edən Şərəf belə dağışır:

«*Deyirsən deyirəm. Demə, deməyim, desən deyəcəyəm*».

C. Cabbarlının «Almas» pyesində Fatmanisə belə deyir: «*Deyirsən, mən də deyirəm, bir deyərsən beş deyərəm*».

Şeirdə isə belə təkrarlar daha çox texniki tələblərdən dolayı (vəzn, heca xatirinə) işlədilir.

Ağlasan ağlaram, gülərəm gülsən (Mahnıdan);

Ağlasan ağlamış, gülsən gülmüşəm (Aşıq Yadulla).

S. Rüstəmin şeirlərində belə təkrarlar daha çox diqqəti çəlb edir.

1. Çinli qardaş! Unutma ki, dərdin mənim dərdim oldu;
Yaralandın, yaralandım, gözün doldu, gözüm doldu; 2. *Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm; Yaşasan—yaşaram, ölsən—ölərəm; Varımı səninlə yarı bölərəm.*

4. 8. «*Gələr gələr, gəlməz gəlməz*» tipli üzvlənməyən təkrarlı tərkiblərin inkişafında yenə də qeyri-müəyyənlik bildirən, lakin hər halda qismən də olsa aydınlaşdırıcı, dəqiləşdirici rolunu oynayan ümumi mənalı bəzi əvəzliliklərin/ (əvəzliliklər isə həmişə ümumilik bildirir. V. İ. Leninin məşhur fikrini xatırladıyıq); iştirakı mühüm rol oynayır. Burada xüsusən *nə, kim, hara, nə cür, necə* kimi sual əvəzlilikləri diqqəti çəlb edir.,

Hər nə ki, olacaq—elə də olacaq və hər nə ki, olmayacaq—olmayacaq (C. Məmmədquluzadə),

Əvəzliliklər ilə işlənən belə təkrarlar çox nadir hallarda müvazi tərkiblər təşkil edir. Çox zaman bunlar yalnız bir təkrarlı tərkib şəklində çıxış edir.

Aşağıda ayrı-ayrı sual əvəzlilikləri ilə işlənmiş təkrarlar qeyd olunur.

1. *Kim* əvəzliyi:

S ə y a v u ş. *Kim gəliрсə gəlsin, çəkinməm* (H. Cavid); *Buyursun kim çıxır, çıxsın* («Koroğlu»); *Kimə görünürsən görün, mənə görünmə* («Molla Nəsr. lət.»); *Oqtay. Kim özünə layiq bilirsə bilsin, mən bilmirəm* (C. Cabbarlı).

2. *Nə* əvəzliyi:

Gültəkin. *Nə desəniz deyın* (C. Cabbarlı); *Xanım və bütün evdəkilər inanmadılar ki, Güləbətinə nə tapşırırsan tapşır... yerinə yetirəcək* (M. İbrahimov); *Tale nə yazırsa qoy yazsın mənə* (S. Vurğun).

3. *Nə qədər* əvəzliyi:

Nə qədər təşəbbüs qaldırırsınız qaldırım... sizə əməkünü yazmayacağam (İ. Əfəndiyev) ;Qoy sənin haqqında müxbirlər *nə qədər yazırlar yazsınlar*, qorxma (C. Gözəlov); *Nə qədər baxırsansa bax*, fərqi yoxdur... heç nə görməzsən («Əd. və inc.»), 16. III—63).

Aşağıda *həm nə, həm də, nə qədər* əvəzlilikləri ilə işlənən təkrarlar yanaşı gəlmişdir.

Nə eləyirsən elə, *nə qədər keyf çəkirsən çək* (N. Nərimanov).

4. *Necə* əvəzliyi:

Necə söyürlərsə söysünlər... formalistləri *necə* tərifləyirlərsə tərifləsinlər... («Əd. və inc.»), 16. III—63); *Necə dara düşür-düşsün*, xəyanət eləyə bilməzdi (H. Mehdi); *Necə yaşayır yaşasın* xalq; biz alağ, alağ (R. Rza); *Gəl necə gəlirsən*, çəkinmə fəqət; Ömrün bir üzü yaz, bir üzü qışdır (F. Mehdi); O oğul, o da sən, *necə evləndirirsən evləndir* (M.İbrahimov).

5. *Nə cür* əvəzliyi:

Pəri. Sən *nə cür istəyirsən istə*, fəqət ola bilər ki, qəza sən *istəyəni istəməsin* (C. Cabbarlı).

6. Müxtəlif (əsasən məkan) hal şəkilçiləri qəbul etmiş «hara» əvəzliyi.

Harada olur-olsun görüşəcəklər (Mir Cəlal); Get, *haradan tapacaqsan, tap, ver* (M. S. Ordubadi);Mərdanbəy. Get, *harada qızı aşıqlayırsan aşıqla* (R. Əfəndiyev); H ə s ə n o v. Yox, aman günüdü, *hara deyirsən de*, yazıçılar ittifaqının adını çəkmə (M. İbrahimov); N a r g i l ə. Siz *harada olursunuz olun*, mən hər gün bu sözləri sizə deyəcəyəm (İ. Əfəndiyev);*Hara getsən gedə* bilərsən («Koroğlu»).

Sual əvəzlilikləri ilə işlənən bütün bu təkrarlarda sual əvəzliyinin (*nə, kim, necə, nə cür, hara, hansı, necə*) əvvəlinə bir «hər» ədatı da əlavə edilə bilər. Lakin bu sözün əlavə edilib-edilməməsi fakultativ səciyyə daşıyır.

A l m a s. Əgər sevinməsələr, mənə *hər nə deyirsən de* (C.

Cabbarlı).

Bütün bu misallarda istənilən vaxt «*hər*» sözü atıla da bilər.

«*Hər kəs*» tərkibinin isə bütövlükdə işlənməsi zəruridir. Bu tərkibdən «*hər*» sözü atıla bilmir.

S a p a n. *Hər kəs oynamır oynamasın*. Nə ki rol var hamısını özüm oynayacağam (C. Cabbarlı); Kəndçi. Daha nə qayıram, *hər kəs aparıbsa aparıb* (S. M. Qənizadə).

Ünümüylə, bu təkrarlarda da *-sa*, *-sə* şəkilçisinin işlənməsi fakultativ olduğu kimi, sözün tərkibində yeri da sabit deyildir. Şəxs sonluqlarından əvvəl və ya sonra gələ bilər.

S a r a. *Hər yerdə olursa-olsun*, fəqət birə Bəhrama bir şey olmasın (C. Cabbarlı); *Harada olursam olum*, sizi heç bir zaman unuda bilməyəcəyəm (İ. Əfəndiyev).

A. N. Kononov tərkibində bu kimi təkrarlar iştirak edən cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə hesab edir. O göstərir ki, sual əvəzliyi ilə üçüncü şəxs əmr formasında işlənen təkrarlar budaq cümlə təşkil edir. Müəllif türk dilindən belə misallar çəkir:¹⁷¹

O, ne denirse densin ve ne duyarsa duysun, hatta ne düşünürse düşünsün bana biraz evvel söylediği sözleri söyleyicek; Dostlugumuz distan nekadar ilerlerse ilerlesin, içi bara daima kapalı idi.

«Müasir Azərbaycan dili» (sintaksis) kitabında qarşılaşdırma budaq cümləsindən bəhs olunarkən deyilir: «Budaq cümlədə *hara*, *kim*, *nə* (müxtəlif hallarda), *nə vaxt və necə* sözləri iştirak edir və budaq cümlənin xəbəri ayrı-ayrı formada olan eyni feilin təkrarı ilə ifadə olunur. Həmin feilin I hissəsi xəbər formasının indiki zamanında, II hissəsi isə əmr formasında işlədilir; Məs.:

Hara gedir-getsin, məndən yaxşısını tapa bilməyəcək... Onlar bizim barəmizdə nə düşünürlər-düşünsünlər, biz sülh

¹⁷¹Вах: А. Н. Ковонов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1956, с. 538.

tərəfdarıyıq. Kimdən soruşur-soruşsun, yenə eyni cavabı alacaqdır»¹⁷².

Qarşılaşdırma mənalı tabeli mürəkkəb; cümlələr baş cümləyə ya intonasiya ilə, ya da *amma*, *ançaq*, *lakin* bağlayıcı sözləri vasitəsilə bağlanır.

Hər nə soruşursan soruş mən dediyimi onlar da desinlər (C. Məmmədquluzadə); *Sən hər nə desən de* amma mənim dinimə... sataşma., (Ü. Hacıbəyov); *Hər nə olur-olsun*, biz dostuq (II. Əfəndiyev); *Pirvərdi bəy. Hər nə eləyirsən elə*, amma bax bu şallağı yadından çıxartma (C. Məmmədquluzadə); *Nə edirsiniz ediniz*, bircə bunu yadınızdan çıxarmayınız (C. Məmmədquluzadə); *Nə deyirsiniz deyin*, amma yaxşı adamı dərhal tanıyırsan (Ə. Sadiq).

Qarşılaşdırma mənası xüsusilə o zaman daha kəskin ifadə edilir ki, son cümlənin xəbəri də, əvvəlki cümlənin təkrarlanan xəbəri də eyni sözdən ibarət olsun.

Zivərxanım. ...Sən qorxursan qorx, amma mən heç də *qorxmuram*. (C. Məmmədquluzadə); *Kim özünə layiq bilirsə bilsin*, mən *bilmirəm* (C. Cabbarlı); *Hər kəs oynamır oynamasın*. *Nə ki, rol var hamısını oynayacağam* (C. Cabbarlı); *Sən nə cür istəyirsən istə*, fəqət ola bilər ki, qəza sən *istəyəni istəməsin*, başqa cür *istəsin* (C. Cabbarlı).

Ümumiyyətlə, təsdiq formada təkrarlanan və əvvəlki cümlədə gələn «*qorxursan-qorx*» tipli təkrarlar «*qorxsan da*» ifadəsinə müvafiq gəlir.

Nəyi *unudursan-unut*, amma yeməklə şərabın pulunu *unutma* («Azərbaycan gəncləri», 6. V—66).

Burada «*unudursan-unut*» əvəzinə «*unutsan da*» işlənilə bilərdi. İkinci cümlənin xəbəri isə feilin inkarındadır. Odur ki, burada «*unutsan da...unutma*» tipli qarşılaşdırma mənalı təsdiq və inkar feillər bir sintaqmada təkrarlanmış olur. Beləliklə, dördüzlü feili təkrarların yeni bir modeli də müəyyən edilmiş

¹⁷² Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 262.

olur. Burada da ikinci (inkarı) komponentin «yox» sözü ilə əvəzlənməsi o qədər də çətin deyildir.

Haqqında danışdığımız təkrarların əlaqədar olduğu əvəzlilər müxtəlif paradigmatik formalarda işləyə bilər.

Kimi *istəyirsən istə*, gedim alım («Nağıllar»); Kimə *görünürsən görün*, mənə *görünmə* («Molla Nəsr. lət.»).

Bütün bu təkrarların əsas xüsusiyyəti belədir ki, bunların daxili üzv hesab edilən birinci komponentləri «*istəmək*» feilinin müvafiq formaları ilə əvəz oluna bilər. «*istəmək*» sözünüm müxtəlif paradigmatik formaları həmin pozisiyada bir növ sabitləşmişdir.

Nə edirsiniz ediniz—nə istəyirsiniz ediniz; Nə düşünürsə düşünsünlər—nə istəyirlərsə düşünsünlər; Nə deyirsiniz deyiniz—nə istəyirsiniz deyiniz; Nə ad verirsən ver—nə ad istəyirsən ver.

(Bircə *istəmək* sözünün təkrarında—«*nə istəyir istəsin*» belə əvəzlənmə hadisəsi yoxdur).

Beləliklə, «*istəmək*» ilə işlənən bir sıra ifadələrin həm də təkrarla işləyə bilməsi şübhə doğurmur.

Mirzə Cəlal. *Get nə istəyirsən elə, istəyirsən yarış, istəyirsən barış* (C. Cabbarlı).

Bu cümlədəki mümkün olan təkrarları «bərpa edək»:

— *Get nə istəyirsən elə, yarışsən yarış, barışsən barış.*

Lakin «*istəmək*» sözünün təkrarı dəyişə bilmir.

İndi məndən *nə istəyirsən, istə* (S. Şamilov).

Burada birinci komponenti «*nə xahişindir, nə kefindir*» kimi sözlər ilə əvəz etmək olar.

Bu isə o deməkdir ki, «*istəmək*» sözündən başqa eyni vəzifədə «*kefindir*», «*xahişindir*», «*arzundur*» (paradigmatları ilə) kimi sözlər də işləyə bilər.

Gəl bu tərəfdə *nə qədər istəyirsən çal* (M. İbrahimov); *Nə qədər kefindir oxu* (M. İbrahimov).

Beləliklə, əvəzlilər ilə işlənən təkrarlarda tərəflərin differensiasiyası, qrammatikləşməsi, müstəşlləşməsi üçün şərait

waranmışdır. İndi komponentlərdən birini (birincini) başqa sözlə əvəz etmək də mümkündür. Bu əvəzləyici söz yerində ən çox «*istəmək*» sözü işlənir. Məsələn, eyni müəllifdən alınmış iki cümlənin birincisində bu tipli təkrarlar bütöv şəkildə işlənmişsə, ikinci misalda artıq təkrar «pozulmuşdur».

1. Get, *nə yapırsan yap*, çəkil get, durma; 2. Get, *hər nə istərsən yap*, alçaq, miskin! (H. Cavid).

Başqa halda bu «*istəmək*» sözü təkrarın birinci komponenti ilə birlikdə gələ bilər.

Rüstəm bəy. *Hər nə eləmək istəyirsiniz*, məsləhətnən və əql ucuyun *eləyin* (C. Məmmədquluzadə).

Beləliklə, «*hər necə istərsən elə çək keşik*» (M. Qorkidən) kimi ifadələrdə artıq təkrarlar heç yada da düşmür (*hər necə çəkərsən elə çək keşik*).

Təkrar komponentlərdən birincisi indiki, müzare və qəti gələcək zaman şəkilçiləri, habelə *-sa*, *-sə* ədatı ilə işləndiyi kimi, bunu əvəz edən «*istəmək*» sözü də həmin ünsürləri qəbul edə bilər. Lakin bu sözün hansı formada işləniləcəyi qəti müəyyən deyildir. Hər hansı şəkildə çıxış edə bilər. Məsələn, aşağıdakı təkrarların hər hansı birinin birinci komponenti yerində işləyə bilən «*istəmək*» sözü hər hansı formada çıxış edə bilər.

Bu barədə *nə düşünürsə düşünsünlər*, *nə deyirlərsə desinlər...* («Əd. və inc», 16.111—63); *Nə deyirsiniz deyiniz* amma yaxşı adamı dərhal tanıyırsan (Ə. Sadiq); *Nə edirsiniz ediniz*, bircə bunu yadınızdən çıxarmayınız (C. Məmmədquluzadə); Day mən gedirəm, mənə *nə deyəcəksən de* («Koroğlu»); Mənə *nə ad verirsən ver* («Koroğlu»); *Nə eləyirsiniz eləyin*, elə eləyin ki, bunlar mənim qoltuğumda qalmasın (Mir. Cəlil).

Lakin «*istəmək*» sözünün «*istər*» (bəzən də «*istəyir*») forması bir növ xüsusiləşmək üzrədir, qrammatik ünsürə—bağlayıcıya çevrilmək üzrədir. Sözün konkret sintaktik vəzifəsindən abstraktlaşaraq bu «*istər*» bağlayıcıya çevrildiyindən artıq yalnız feillərlə deyil, başqa sözlər (adlarla) ilə də işlənir.

Bu gəlmədə *nə hikmət varsa var* (Ə. Hacızadə).

Bu təkrarların təsdiq forması ilə bəzən cümlə bitmir, lakin sonrakı iş və hadisə məlum da olmur.

Başına *nə iş gəlsə gəlsin...* (Ə. Sadiq).

İrəlində göstərdik ki, əvəzliliklərlə işlənən bu təkrarlar da əslində təsdiq və inkarda olan müvazi tərkiblərdən nəşət etmişdir. Adətən təsdiq formalı tərkib birinci yerdə, inkar formalı tərkib isə ikinci yerdə durur. Odur ki, adətən inkar formalı tərkiblər ilə cümlə həmişə bitmiş olur.

Kim *yazmır yazmasın*.

Halbuki müvazi tərkibin ayrı işlənmiş təsdiq formalı komponentindən sonra mütləq nə isə başqa bir cümlənin işlənməsinə ehtiyac vardır. Təsadüfi deyil ki, adətən bu təsdiq formalı komponentlər mürəkkəb cümlənin daxilində özünü göstərir.

İrəlində gətirilmiş təkrarların bəziləri isə təsdiq formada cümlənin xəbəri kimi işlənmişdir. Bu o deməkdir ki, bütün bu təkrarlar arasında müəyyən fərqlər də vardır. 1. Sadə cümlə tərkibində təsdiq formada xəbər kimi işlənən təkrarlar. Belə təkrarlar əslində daxili obyektli: feillərin əvəzliliklə işlənmiş variantlarıdır. Bu təkrarların daxili obyekt funksiyası daşıyan komponentləri əvəzliliklərlə işlənir və cümlə də bu təkrarlar ilə bitmiş olur.

At deyil, dəvə deyil, *nə verirsiniz verin* (C. Gözəlov); Tez ol *nə götürəcəksən götür* (S. Şamilov); Ürəyindən *nə keçirəcəksə keçirərdi* (N. Nərimanov); Hər kəs *nə diləməli isə dilərdi, nə rüsvət verməli isə verərdi* (N. Nərimanov); Mirzə Mülküm. ...*Nə etməliyik, edək* (C. Cabbarlı); Mirzə Məmmədəli. ...*Yelləri idarə edir, yəni harayagöndərməlidir, göndərir* (C. Məmmədquluzadə).

Təkrarları təşkil edən feillərin hansı formada olduğundan asılı olmayaraq, bunlar həmişə cümlənin xəbəri olur. *Nə eləyirsən elə* («Koroğlu») — təkrarının birinci komponenti «*eləyəcəksən*», «*eləməli isən*», «*eləyəsi isən*» kimi şəkillərə də düşə bilər. Lakin bu təkrar bütövlükdə həmişə xəbər kimi işlənir.

Bu tipli təkrarlarda da tam qrammatik differensiasiya yoxdur. Təkrar bütövlükdə zəruriyyət, lazımlıq və s. kimi subyektiv modallıq bildirməklə üzvlənməyən bir tərkibdir.

Odur ki, *kim gedir getsin* tipli ifadələr *kimə lazımdırsa* (*kim zəruri bilirsə, istəyirsə...*) *getsin* kimi modallıq mənalərini da (implisit tərzdə) bildirir. Eyni sözləri birinci komponent istər ilə əvəzləndikdə də demək olar.

Kim istər(sə) getsin tipli tərkiblərin mürəkkəb cümlə-hesab edilməsinin bir əsası yoxdur. Müq. et: *Mən istərəm gedim* və s.

Bəzi tədqiqatçılar *kim istərsə getsin* kimi sadə cümlələri mürəkkəb hesab edirlər¹⁷³.

Lakin deyildiyi kimi, əvvələn, *kim istər getsin* (-sə ünsürünün işlənilməməsinin qrammatik əhəmiyyəti yoxdur; bu, emosional pleonazm yaradır) tərkibi *kim gedir-getsin* ilə bərabər, eyni keyfiyyətə malikdir. Sonra, bu tipli təkrarlar həm təklikdə (*gedir getsin*), həm də əvəzlik ilə işlənsə də (*kim gedir getsin*) bir cümlə üzvü kimi alınmalıdır. L. Y. Tuquşeva *kilsə kilsən, barsa barsın* (habelə: *kəlyin kələr* — müq. et: *gəlməyinə gələr*) tipli təkrarları predikativ sözbirləşməsi (cümlə yox) hesab etməkdə haqlıdır¹⁷⁴. Təkrarların ikinci komponenti şəraitə müvafiq lazımi sözlər ilə əvəzlənə bilər.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. İndi *hər nə olub, keçib* (C. Məmmədquluzadə).

Artıq burada təkrar tərkib «pəzulubdur». İkinci komponent başqa sözlə əvəz olunmuşdur (Müq. et: *hər nə olub*,

¹⁷³Бах: Н. З. Гаджиева. Типология придаточных предложений в современном азербайджанском языке. Сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. III (синтаксис). Изд-во АН СССР М., 1961. səh. 173.

¹⁷⁴Бах: Л. Ю. Тугушева. О «связанных» именных конструкциях в тюркских языках. Сб. «Тюркологические исследования». Изд-во АН СССР, М.—Л., 1963, səh. 107.

olub...).

2. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki birinci cümlənin xəbəri kimi təsdiq formada işlənən təkrarlar.

Bu qisim hərəkətə hər tərəfdən *baxılsa baxılısın*, burada təəssüfdən başqa söylənəsi bir söz yoxdur. (F. Köçərli); *Oynasa oynasın* gönü qalınlı; *Zakir, ol məməsi nar oynamasın* (Q. Zakir).

Göründüyü kimi, mürəkkəb cümlənin birinci hissəsinin xəbərini təşkil edən belə təkrarlar ilə cümlə, fikir hələ bitmir. Əsasən qarşılaşdırma budaq cümləsinin xəbəri olan belə təkrarların bir xüsusiyyəti də belədir ki, həmin kökdən olan söz baş cümlədə də (lakin inkar formasında) işlənir. (Yuxarıda Zakirdən gətirilən misal). M. Ə. Sabirin «*hər nə versən, ver, məbada vermə bir dirhəm zəkat*» misrası ilə başlanan satirası başdan-baş bu təkrarlar əsasında qurulmuşdur.

Türkməncədən: *Адыбег дилинден чыкса чыкжаг, илбен чыкжаг бөл* («Qöroqlı»).

Hər iki təkrarları birləşdirən ümumi cəhət birinci komponentlərin təsriflənən «istəmək» ilə əvəz oluna bilməsidir. Lakin eyni zamanda mürəkkəb cümlənin daxilində təkrarın ikinci komponenti «da, də» ədatı ilə əvəz oluna bildiyi halda, sadə cümlənin xəbərini təşkil edən təkrarlarda belə xüsusiyyət yoxdur. Məs.: *...hər tərəfdən baxılır-baxılısın...—hər tərəfdən baxılsa da; Nə qədər baha olursa olsun alaram—nə qədər baha olsa da...*

Bu kimi təkrarlar sintaktik dördüzlü təkrarlardan nəşət etmişdir.

Sadə cümlənin xəbəri olan təkrarlarda (təsdiq formada) isə belə ədatlər işlənmir. Bu təkrarlar qətilik, kəskinlik ifadə edən və «gör» ilə işlənən (*yaz görüm necə yazırsan*) təkrarlardan nəşət etmişdir.

Deməli, formaca bənzər olai təkrar tipləri sintaktik funksiya (və yerinə) və mənşəyinə («nüvə» təkrarlar ilə əlaqəsilə) görə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər.

Hər iki təkrar növünə aid bəzi başqa türk dillərindən də misallar göstərmək olar.

Məsələn, türkməncədən:

Onun ялы болсаболяр, ата! Сана дийселер дийиндирлерде... *Həçə alсан ал-да, нийзаны шу оғлана бер. Гой олар гитсе гитсинлер.* («Qöroqlı»),

4. 9. Sintaktik-konstruktiv feili təkrarların bir qismi belədir: müvazi tərkiblərin birincisi təsdiq, ikincisi inkar formasında işlənmiş feillərdən təşkil olunur, hər tərkibin birinci sözü «-an, -ən» şəkilçili feili sifət formasında, ikinci sözü feilin təsriflənmiş formasında işlənir.

Feili sifətlər adətən substantivləşmiş olur və isim şəkilçiləri də qəbul edə bilər. Lakin ən çox adlıq halda özünü göstərir.

İnanan inansın, inanmayan inanmasın. Gələn gələr, gəlməyən gəlməz.

Beləliklə feillərdən ibarət olan dördüzlü müvazi tərkiblər yaranır. Burada hər tərkibin birinci komponenti daxili subyekt (mübtəda) hesab edilə bilər. Lakin belə cümlələrdə hələ məna dəqiqliyi olmadığından onlar qrammatik nöqtəyi-nəzərdən də üzvlənmişdir. Müvazi tərkiblər bir-birinə qrammatik antonim (təsdiq və inkar) nisbətindədir. Bunların leksik antonim nisbətində olanları da çox yayılmışdır.

Gedən getdi, gələn gəldi. Ölən ölsün, qalan qalsın və s.

Qrammatik antonim nisbətində olan dördüzlü təkrarların üzvlərindən biri dəqiq mənalı sözlər və ya ifadələrlə əvəz edildikdə əvvəlki struktura (məna da) az-çox dəyişməli olur. Aşağıdakı misallarda dördüncü üzvlər (ikinci tərkibin ikinci üzvü) nisbətən dəşqləşmişdir.

Molla gəlmişkən ölən ölsün, ölməyən ehsan versin (Atalar sözü); Xaspolad. *Görənlər görmüş, görməyənlər* də eşitmiş, danışmış (C. Cabbarlı).

Bu son cümlənin ikinci hissəsini də «görməyənlər görməmiş» şəklində işlətsək, dəqiq bir məzmun ala bilərik.

«*Görməyənlər*» sözünün öz məzmununda, daxilində elə «*görməmiş*» feilinin də mənası vardır. Cabbarlının cümləsində isə məna daha dəqiq ifadə olunmuşdur. Başqa bir misal:

İnananlar inanmışdı, inanmayanlar istəyirdi inansın (N. Nərimanov).

Burada da yuxarıdakı dördüzlü təkrar vardır. Lakin bu misalda həmin dördüzlü təkrarı sabit turuluşu dəyişmişdir. Burada da sintaktik paralelizm vardır, lakin qrammatik antonim öz şəklini dəyişmişdir. Əslində bu misalda da dördüzlü yox, üçüzlü təkrar mövcuddur.

Müvazi tərkiblərin bir üzvü az-çox dəyişən kimi digər üzvün də dəyişməsinə (leksik və qrammatik cəhətdən) imkan yaranır. Bu halda mə'nə ilə bərabər əvvəlki struktura—cümlə quruluşu da yeni bir şəkil almış olur. İki tərkibin bir-biri ilə müvazi olması zəruriyyəti aradan qalxır.

Üçüzlü təkrarlarda üçüncü üzv paradigmatik sərbəstlik kəsb edir.

Köçənlər köçüb, köçməyənlərin başına gəlsin (İ. Səfərli).

Bu misalda «*köçənlər*» ilə «*köçməyənlər*» arasında yalnız sintaqmatik əlaqə qalmışdır, «*köçməyənlər*» sərbəst olaraq müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Deməli, komponentlər müxtəlif paradigmatlarda çıxış edə bilər.

Yetənə yetir, yetməyəyə bir daş atır.

Çatana çatır, çatmayana bir daş atır.

İ m a m y a r. Əkirdin buğda... hökumətə *verəni verirdin*, yerdə qalanını da satırdın (C. Cabbarlı).

Adətən dördüzlü təkrarın son komponenti başqa sözlərlə əvəzlənə bilər ki, burada artıq mühüm dəqiqlik, müəyyənlilik yaranmış olur.

Qırılan qırıldı, qırılmayan da davadan əl çəkdi («Köroğlu»).

Başqa halda işlədilməsi mümkün olan «*qırılmadı*» əvəzinə burada «*davadan əl çəkdi*» ifadəsinin gəlməsi bu cümlənin ikinci hissəsini xeyli dəqiqləşdirmiş, müəyyənləşdirmişdir. Bu

ikinci hissənin subyektı də başqa sözlər ilə əvəzlənə bilər.

Qırılan qırıldı, talan da qaçdı, dağıldı («Koroğlu»)

İndi müvazi tərkibin ikinci tərəfi təkrarlardan tam uzaqlaşaraq dəqiqləşmişdir.

Dördüzlü təkrarlardan üçüzlü, oradan da ikiüzlü təkrarlar meydana gəlmiş olur.

Əlbəttə, bütün ikiüzlü təkrarların yalnız bu yolla yarandığını irəli sürmək olmaz. Dil sadə mexanizm deyil, çox mürəkkəb, təfəkkürlə əlaqədar, müxtəlif ziddiyyətli xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən ictimai hadisədir. Bir halda: dörd –üç, -ikiüzlü təkrar meydana gələrsə, başqa halda dörd –> ikiüzlü təkrar yarana bilər və s. Məsələn,

Gələn gələr, gəlməyən özü bilər (Ə. Yusifoğlu)— cümləsindəki təkrarlar çox müxtəlif forma və keyfiyyətdə işləyə bilər: 1) *Gələn gələr, gəlməyən gəlməz*; 2) *Gələn xoş gələr, gəlməyən gəlməsin*; 3) *Gələn kitab alacaq, gəlməyən gəlməsin*; 4) *Gələn xoş üz görər, gəlməyən özü bilər*; 5) *Gələn qiymət aldı, gəlməyənlərə iki yazıldı* və s. Ən müxtəlif şəkillər, variantlar mümkündür.

Sintaktik dördüzlü təkrarların qədimliyini göstərən bəzi əlamətləri qeyd etmək də olar: subyektin substantivləşmiş feili sifətlərlə ifadə olunması; tək formalı sözlərin həm də cəmlik (topluluq) bildirməsi və s.

Birinci tərəfi feili sifətdə ifadə olunmuş dördüzlü sintaktik-konstruktiv təkrarların bir qismi də leksik antonim mənalı müvazi tərkiblərdən ibarətdir.

Düşməni qaçır, yaman qaçır; Ölən ölür, qaçan qaçır (S. Vurğun); *Ölən öldü, qaçan qaçdı*, biçərə; *Yox qüdrəti özün çəkə kənara* (Q. Zakir).

Qeyd olunan müvazi tərkiblər bir-birinə mətni (situativ) antonim nisbətindədirlər.

Müvazi tərkibləri təşkil edən sözlər həm antonim, sadalama mənalı, həm də sinonim sözlərdən ibarət ola bilər.

Adamlar oturan oturub, dayanan dayanıb (C.

Məmmədquluzadə); *İtən itdi, batan da batdı* (C. Gözəlov); *Ölən ölür, qalan qalır*, saydığımı fələk sayır (S. Vurğun); *Canına yazığın gəlsin... Olan olub, keçən keçib* (H. Mehdi); *H ə s ə n Mə'mafi...Çalan çalsın, oynayan oynasın* (C. Cabbarlı); *Çatan çatır! Qalan qalır* (F. Qoca)..

Bu təkrarlarda sintaqmatik və paradiqmatik məhdudluq yoxdur. Hər hansı feil, hər hansı formada belə təkrarlar əmələ gətirə bilər. Məsələn, feilin həm də məchul formasında işlənən sözlər belə təkrarlar əmələ gətirir.

Doğulan doğulur, yox olan olur (B. Vahabzadə); *Alınan alındı, çağırılan çağırıldı* və toy dəstgahı başlandı (C. Gözəlov); *Nə isə, içilən içildi, yeyilən yeyildi* (C. Gözəlov); *Sözün qıyası deyilənlər deyildi, yazılanlar da yazıldı* (C. Gözəlov).

Misallardan da göründüyü kimi, prinsip etibarilə burada feil kökünün məlum və ya məchul və s. növdə olmasının əhəmiyyəti yoxdur.

Hələ ikinci komponentlər hər hansı forma, zaman şəkilçiləri ilə işləyə bilər; şəxs şəkilçisində isə bir məhdudluq var. Əsasən üçüncü şəxsdə işlənir ki, bu hal da mübtədə ilə uzlaşmanın nəticəsidir. Başqa şəxslər mübtədə ola bilmir.

Bilməyənlər bilib, eşitməyənlər eşidib xəbərdar olsunlar (C. Məmmədquluzadə).

Daha çox xalq dilində işlək olan bu kimi təkrarlar əsasən iki müvazi tərkib şəklində özünü göstərir. Lakin bunların miqdarı ikidən çox da ola bilər, az da. Məs.:

Məhkəmə qurulur, istintaq başlanır. Soruşulan soruşulur, yazılan yazılır, pozulan pozulur(C. Gözəlov); *Mallar püştaxtadan dükanın ortasına töküldü. Ölçülən ölçüldü, sananan sanandı,çəkilən çəkildi, yazılan yazıldı, pozulan pozuldu* (C. Gözəlov).

Biz burada (tədqiqat məqsədi ilə) birtərkibli təkrarları əsas iorma kimi alacağıq. Belə təkrarlar üzvlərinə ayrılıdır, sabit sintaktik birləşmələr (frazelogizmlər) kimli diqqəti cəlb edir.

Koroğluya olan oldu; Qaynadı peymanım doldu

(«Koroğlu»); Rüstəmbəy. Xülasə, *keçən keçdi* (S. M. Qənizadə); Qoy *gedən getsin* da! (Ə. Yusifoğlu).

Eyni kökdən düzəlmiş (etimoloji fiqura) feili sifətlər substantivləşərək daxili subyekt rolunda, həmin feilin təsriflənmiş forması isə cümlənin xəbəri rolunda işlənməklə bir sıra frazeoloji ifadələr əmələ gətirir. Biz bunları şərti olaraq «*daxili subyektli birləşmələr*» adlandırırıq.

Aydın olur ki, təkrarlardan ibarət «*obyekt—feil*» birləşmələri olduğu kimi, dilimizdə həmçinin «*subyekt—feil*» birləşmələri var və bu sonuncular da sabit və sərbəst birləşmələr təşkil edə bilər.

Başqa bir çarə yox, *keçən keçmiş...* (H. Cavid); *Cağlayan* bir yanda *cağlar*, orman gülər (H. Cavid); *Ancaq olan olubdur* (S. Rəhimov).

Hər iki cümlədə təkrarlanan sözlər eyni kökdən düzəlmişdir (etimoloji fiqura), birinciləri «*-an, -ən*» feili sifət şəkilçiləri qəbul etmiş, ikinci sözlər təsriflənmişdir.

Lakin «*keçən keçmiş*» cümləsi sintaktik-konstruktiv təkrardırsa, «*cağlayan... cağlar*» birləşməsinin sintaktik təkrar ilə əlaqəsi yoxdur. Belə təkrarlar müvəqqətidir, keçicidir və dilin qrammatikası (sintaksisi) ilə əlaqədar olmaqdan daha çox üslub, ahəng, alliterasiya və s. məqsədi ilə işlədilir. Yəni, sözlərin məhz bu cür işlədilməsi mütləq qrammatik qanun deyildir. Burada evfonik momentlər, fərdi cümlə quruluşu və s. əsas rol oynayır.

Yaradan yaradıb külli aləmi (Aşıq Ələsgər); *Çalğıcılar çaldı, oxuyanlar oxudu* («Koroğlu»),

Bu misallarda qeyd olunan sözlər eyni kökdən düzəlsə də, burada eyni sözün təkrarı yoxdur (Feili sifətlər məcazi mənə almışdır). Bu təkrarlarda komponentlərin yanaşı gəlməsi müvəqqətidir və buradakı daxili üzvlər (subyektlər) istənilən vaxt başqa sözlər ilə əvəzlənə bilər. Bu zaman məntiqi cəhətdən məzmunu (üslubi çalarlar nəzərə alınmır) o qədər də xələl gəlməz. «*Oxuyanlar oxudu*» — «*xanəndələr oxudu*» və s. kimi.

Lakin «həlakular evinə *gəlin gəlir*» (S. Rəhimov) və ya «*Olan olub, keçən keçib*» («Nağıllar») — misallarında daxili subyektləri heç bir sözlə əvəz etmək mümkün deyildir.

«*Gələn gələr*» tipli birtərkibli daxili subyektlə təkrarlar öz mənbəyi ilə — həm qrammatik, həm də leksik antonimli dördüzlü təkrarlarla bağlıdır.

1. *Gələn gələr, gəlməyən gəlməz.*
2. *Gələn gələr, gedən gedər.*

Hər iki müvazi tərkiblərin birinci hissələri eynidir. Bu tərkib qrammatik antonimli dördüzlü təkrarın birinci hissəsi funksiyasında olduqda, həmişə özündən sonra sözlərin işlənməsini tələb edir. Burada qrammatik antonimlik həmişə öz qüvvəsini saxlayır. Odur ki, komponentlər (bir tərkibli təkrarda) fəlin eyni formasında işləyə bilər. Yəni «*gələn gəlməz (gəlməyəcək, gəlməsin...)*» və s. mümkün deyildir.

Leksik antonimli dördüzlü təkrarın birinci hissəsindən nəşət etmiş «*gələn gələr*» tipli təkrarlarda isə forma müxtəlifliyi mümkündür. Lakin bunların da öz xüsusiyyətləri vardır. Bunlar nə qədər ki, müvazi tərkiblər şəklində işlənir, ayrı-ayrı birləşmələrin daxilində heç bir dəyişmə baş vermir. Müvazi hissələr tək şəkildə işləndikdə isə cümlənin strukturası dəyişə bilər. Sanki müvazilik prinsipi bunların dəyişə bilmə imkanını ləğv edir.

Diqqəti bu da cəlb edir ki, müvazi tərkiblərdə təsəvvürlənən feillər ən çox şühudi (və nisbi) keçmiş və indiki zaman formalarında olursa, birtərkibli təkrarların feil — xəbərləri bütün zamanlarda və formalarda işlənir. Müvazilik aradan qalxan kimi tam qrammatik sərbəstlik yaranmış olur. Müvazi birləşmələr təşkil edən təkrarlar sabit şəklini mühafizə edərsə, birtərkibli təkrarlarda müxtəlif dəyişmələr, xüsusən təkrarın komponentləri arasına müxtəlif dəqiqləşdirici sözlərin daxil edilməsi və s. mümkündür.

G ü l l ü. Ölmə, çətdama, a yezid! *Gələn gələcək!* (R. Əfəndiyev); Yaxşı, *gələn gələcək də* (C. Məmmədquluzadə).

Bu misallarda cümlələr birtərkiibli daxili subyektli təkrarlar ilə bitmişdir və həmin təkrar tərkib leksik antonimli dördüzlü təkrarlar ilə əlatədar hesab oluna bilər. Çünki qrammatik antonimli təkrarların təsdiqdə işlənən hissəsi cümlənin sonunda gələ bilməz və ya cümlə bunlarla bitə bilməz.

Leksik antonimli müvazi təkrarlar ilə əlaqədar bir tərkibli təkrarların feil komponenti inkar şəkli də ala bilər.

Ölən—bu cür ölməz(H. Mehdi).

Bu misaldan görüldüyü kimi, belə təkrarların komponentləri arasına başqa sözlərin daxil edilməsi ilə əvvəlki tərkiblər («*Ölən öləcək*») az-çox müəyyənləşir, dəqiqləşir, sözlər müstəqil qrammatik funksiya kəsb edir. «*Ölən öləcək*» bir bütöv (frazoloji) vahiddirsə, «*ölən—bu cür ölməz*» ifadəsinin daxilində artıq qrammatik differensiasiya aparılmışdır. İndi «ölən» sözü əvəzinə başqa sözlər (adam, igid...) də işlədilə bilər. Belə təkrarlı cümlələr isə çoxdur.

S ə f ə r. *Oynayan yelli oynar* (C. Cabbarlı); E l x a n. *Yaşayan yaşayarı yeyərək yaşayaçaq* (C. Cabbarlı); *Oynayanlar cürbəcür qayda ilə oynayırdılar* (Ü. Hacıbəyov); *Ağlayan başdan ağlar*; Kırpıkdən qaşdan ağlar... («Bayatılar»); Deyirəm *yazanlar yalan yazıblar* (C. Gözəlov); *Dözənlər bilmirəm necə dözürlər* (S. Rüstəm).

Bütün bu misallarda dəqiqləşdirici sözlər əsasən feillər ilə əlaqədardır. Subyektlərin də müxtəlif vasitələrlə dəqiqləşməsi mümkündür.

Bu vaxta kimi məni *taniyan yaxşı tanıyır* («Bakı» qəzeti); Şərif. Bu *çalan* kimdi *çalır*, *çaldıqca* can alacaqdır (C. Cabbarlı); Dinsiz olmaz... Dinsiz *olan* elə məktəbə getməyə də *olacaq* (M. İbrahimov); Onda *ölən* meydanı cəngdə *ölər*, *qalan* da ağ-aşkara sağ-salamat *qalardı* (S. Rəhimov); H ü r i. Nəyi fikirləşəcəksən. *Fikirləşən* oğul əvvəl *fikirləşərdi*(M. İbrahimov).

Q e y d: Adətən daxili obyektli təkrar funksiyasında işlənən «oyun oynamaq» ifadəsi aşağıdakı misalda daxili

subyektli təkrar kimi çıxış etmişdir.

G ü l ü ş. Sənin başında qorxunc bir *oyun oynayır* (C. Cabbarlı).

Bəzən daxili subyektli təkrarların nominativ formasının (məsələn, *ölü ölmək*) işlənməsinə etiraz edirlər. Lakin bunların nisbətən dəqiqləşdirilməsi şəkilləri dildə yaşayır.

Ölsə ölün quyla əmanət onu (Ə. Qəmküsar); X a n ı m n a z. [A f t i l i n] *Ölüsü ölsə* heç kəs basdırmağa getməsin (C. Cabbarlı).

Qeyd: Kökləri müxtəlif feillər olan aşağıdakı təkrarlar fərdi, poetik ifadələrdir, strukturadan çox üslub ilə bağlıdır.

Ağlayan ağladar; Yaxılan yaxar (B. Vahabzadə).

Ümumiyyətlə, daxili üzvlərin qeyri-müəyyənlik bildirməsi onların bədii ədəbiyyatda geniş işlənməsinə səbəb olur. Həmişə obrazlılığa cəhd edən bədii dil belə konkretlik bildirən (konkret isə həmişə qeyri-müəyyəndir) ifadələr ilə zəngin olur. Dəqiq olmayan, ikibaşlı, atmacalı konturları ifadə etmək üçün daxili üzvlü təkrarlar çox əlverişlidir.

Bədii dilin bu cəhətinə ən çox diqqət yetirməsinə görə C. Cabbarlıni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Görkəmli sənətkar, xüsusilə yaradıcılığının ikinci dövründə daxili üzvlü təkrarlardan pyeslərində məharətlə istifadə etmişdir. «Yaşar» pyesində İmamyar öz ikiüzlülüyü, ehtiyatkarlığı ilə səciyyələnir. Budur, onun qeyri-müəyyən danışq tərzii:

Mirzəqulu: Axı burada neyləmək olar?

İ m a m y a r: Dahı eləyən özgədən soruşmaz ki... Bir şey eləyən də olsa, gərək o yan-yana eləyə... *Eləyən də gərək elə eləsin* ki...

Bir az sonra:

İ m a m y a r: *Eləyən gərək elə eləsin* ki, dahı heç bir şeydən qorxmasın. *Adam atmaqlazım gəldiatsın, öldürmək lazım gəldi öldürsün.*

«Daxili subyektli» tərkiblərin subyektii əsasən «an, ən» feili sifət şəkilçili sözlər olsa da, bunlar yeganə deyildir. Başqa

feili sifət şəkilçili sözlər də substantivləşərək həmin vəzifədə işlədilə bilər. Məs.:

Həyatın qanunudur, *getməli*lər *gedəcək* (R. Rza).

İrəlində müvazi tərkiblərin birinci komponentlərinin təsrifləndiyindən bəhs olunmuşdur. Bu hal da həmin təkrarlarda müəyyən dəyişiklik əmələ gəlməsinə səbəb olur. Aşağıdakı misalda feili sifət formalı birinci komponentlər artıq adlıq yox, təsirlik halda işlənmişdir.

Güləbətin də... qulaq asır, *yazır*, *yazılmalı* olmayanı yadında saxlayıb yerinə yetirirdi (M. İbrahimov).

Burada «*yazılmalı olanı*» (*yazır*) ifadəsi atılmışdır.

Bəzən də müvazi tərkibləri, yalnız birinci komponentlərinə (təsdiq və inkar prinsipinə görə) əsasən onların təkrarla bağlılığı müəyyən edilə bilər.

Qananın quluyam, *qanmayanın* ağası (Atalar sözü).

Substantivləşmiş feili sifətlər mübtədə deyil, tamamlıq rolunda çıxış etdikdə, yəni ismin hal şəkilçiləri qəbul etdikdə feil—xəbərlər mütləq başqa sözlərdən (eyni feil kökündən yox) ibarət olur.

...*Gələnləri* diqqətlə süzdü, *gəlməyənləri* katibədən soruşdu (MİR CƏLAL).

Bu təsdiq və inkar formalarının birləşib ümumiləşmə bildirməsi üçün imkan yaranır¹⁷⁵.

Kitabdakı yazıların xoşuna *gələnin*i də, *gəlməyənin*i də bir-bir dəftərə köçürürdü (M. İbrahimov).

Başqa türk dillərində də bu tipli təkrarlara dair misallar göstərmək mümkündür. Türkmən dilində belə təkrarlar xüsusilə çoxdur.

..Юрт эеи шадыр, *аланыны алар*, *гойяныны гояр-да*.

(«Qöroqlı»); *Иенини иййәр*, *иймедигини* далап, ярып,

¹⁷⁵Feilin ad formalarının (məsdər, feili sifət, feili bağlama) təsdiq və inkarda təkrarı ilə ümumiləşmə əldə edilməsi haqqında irəlində bəhs olunacaqdır.

персаласыны чыхарып гидйәр. («Qöroqlı»),

Türkməncədə səciyyəvi feili sifətlər ilə də belə təkrarlar işlənir.

Ата-энесинə вепа бермедик, ил-халкына нирден вепа берсин? («Qöroqlı»).

Bu son misal onunla səciyyələnir ki, subyekt olan komponent inkarda işlənmiş, habelə təkrar yalnız bir tərkibi əhatə etmişdir.

Dilimizdə leksik və qrammatik cəhətdən inkar komponentlər vasitəsilə düzəlmiş təkrarlar da az deyildir.

Təkrarın komponentlərinin hər biri (feili sifətlərdə feilə xas sintaktik bir xüsusiyyət—idarəetmə xüsusiyyəti mühafizə olunur) sintaqmatik cəhətdən mürəkkəbləşdirilə bilər. Daha doğrusu, feili sifətlər indi tərkib şaklində» çıxış edə bilər.

Sənin başına gələn bizim də başımıza gəlib («Azərb, nağ.», V); Öz əcdadını sevməyən həqiqi mənada özünü və övladını da sevə bilməz. Keçmişinə xor baxan, gələcəyinə xor baxar (M. Təhmasib).

Qeyd olunan və qrammatikləşmiş, müstəqilləşmiş təkrarlar müvazi tərkiblər təşkil etmir. Bunların (məhz ümumiləşdiyi üçün) müvazi komponentlərinin hər ikisinin işlənməsi zəruri deyildir; bəzən təsdiq, bəzən də inkar formada olan təkrar işlədilir.

Təsdiq və ya inkarda olsa da, belə müvazi tərkiblərdən qopmuş, qrammatikləşmiş təkrarların birinci komponentləri müxtəlif paradigmatlarda işlənə bilər.

Bu təkrarların birinci komponentləri habelə (substantivləşmiş hər hansı sifət kimi) paradigmatik dəyişməyə uğraya bilər. Aşağıdakı misallarda sintaqmatik və paradigmatik dəyişmələri görmək mümkündür.

Наси Ә һ м ә д. Sənin ayağın biləni bizim başımız bilə bilməz (C. Cabbarlı); Z a m a n. Bu şərt nə ki, siz də Bayramın başına gətirəni onun da başına gətirməyəsiz (C. Cabbarlı); M ü s a f i r. İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəni sizin də

başınıza gətiriblər (C. Məmmədquluzadə); *Qaşqabağı açıq olanın ürəyi də açıq olar* (Atalar sözü).

İrəlidə gördüyümüz kimi, daxili subyektlər müxtəlif paradiqmalarda obyektə çevrilə bilər. Eyni zamanda bu paradiqmalar da sintaqmatik dəyişmələrdə çıxış edə bilər.

Çağırılan yerə ar eləmə, çağırılmayan yeri dar eləmə (Atalar sözü).

Beləliklə, birinci tərəfləri *-an*, *-ən* şəkilçili substantivləşmiş feili sifətlərdən ibarət təkrarların müxtəlif paradiqmatik və sintaqmatik variantları mümkündür. Bu feili sifətlər xüsusilə təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə, funksiyaca *-dıq*, *-dik*, *-duq*, *-dik* şəkilçisinin sinonimi olur.

Müq. et: 1. *Yeyəni yeyər, qalanı qalar.*

2. *Yediyini yeyər, qalamı qalar...*

-an... və *-dıq...* feili sifət şəkilçilərinin əsas fərqi ikincilərin nominativ formadan məhpumluğudur. Elə buna görədir ki, özlüyündə (ilkin formada) bunlar işləmə bilmir və cümlədə özlüyündə ümumiyyətlə mübtəda ola bilmir. Bunlar həmşə nisbət şəkilçiləri vasitəsilə dəqiqləşmiş olurlar.

Formaca dəqiqləşsə də, belə birləşmələrdə mənaca yenə bir qeyri-müəyyənlilik qalır və buna görə də birləşmələr bütövlüklə «sintaktik-frazeoloji» tərkiblər hesab edilməlidir (Daxili obyektli birləşmələr bəhsində bunlardan geniş danışılmışdır). İndi isə göstərək ki, *-dıq...* şəkilçili daxili obyektli birləşmələrə də çox zaman müvazi tərkiblərdə işlənir və bunların da müxtəlif variantları mümkündür. Məsələn:

a) *dıq...* şəkilçili daxili üzvlü təkrarlar müvazi tərkiblərdən (komponentlər antonim nə ya sinonim nisbətində olmaqla) təşkil olunur.

Biz *gördüyümüzü gördük*, bildiyimizi də bildik («Kirpi»); *Qırdıqlarını qırıb, öldürdüklerini öldürüb*, özləri də qaçıb əldən çıxacaqlar («Koroğlu»); İrəni *gəzdim*, *gördüyümü gördüm*, *bildiyimi bildim* (C. Məmmədquluzadə).

Komponentlərdən hər hansı biri müxtəlif forma şəkilçiləri

ilə işlənirə bilər.

İndi o çox böyüklərin *bilmədiyini bilir, görmədiyini görür* (M. İbrahimov).

b) Müvazi tərkiblərdən hər hansı birinin (və ya hər ikisinin) bir komponenti dəqiqləşmiş olur, başqa, dəqiq sözlər ilə əvəz olunur.

Öldürdüyünü öldürür, öldürmədiyini də iki quruşa möhtac edib yola salır («Koroğlu»); *Yediyini yeyər*, qalamı da mənim on-on beş günümə bəsdə («Koroğlu»); *Yediklərini yedi*, Qalanlarını dedi;—Saxlayaram sabaha (R. Rza); [Müharibə] uşaqlardan *qırdığını qırır*, qalanlarını isə təbii boy atmağa qoymur («Əd. və inc».).

-*dıq...* şəkilçili sözlər haqqında söylənilən bu fikirlər daxili obyektli təkrarlar əmələ gətirən başqa feili sifət şəkilçili sözlərə də aid edilə bilər. Bir neçə misalla kifayətlənirik:

a) *-ası, -əsi* şəkilçili feili sifətlər.

Az zamanda qoyunların *kəsiləsini kəsdi satılmasını satdı* («Atalar sözü» kitabından); H a c ı Q a s ı m. Mən də işin təhpinə baxaram, *söylənəsi isə söylərəm*, söylənməyəsi isə yox (R. Əfəndiyev).

b) *-malı, -məli* şəkilçili feili sifətlər.

Burada *satmalımı satıb, aparmalımı götürüb...* köçdü(Ə. Haqverdiyev); Bolu bəy *deməlisini dedi, tapşırmasını tapşırdı*(«Koroğlu»).

v) *-acaq, -əcək* şəkilçili feili sifətlər.

Alacağını aldı, verəcəyini verdi(«Koroğlu»).

Bu bir həqiqətdir ki, ardıcıl struktur tədqiqat hər hansı hadisəni bütünlükdə və hər tərəfli qavramağa, dərk etməyə kömək edir. Həm də bu zaman dilin sistemliliyi daha aydın tərzdə nəzərə çarpır. Bu sistemdən hər hansı bir ünsürün gəlmə, alınma olduğunu qəti söyləmək mümkün deyildir. Adətən substrat sistemdən kənarında, periferiyada qalır. Odur ki, dil strukturasının izahı substratın da müəyyən edilməsinə dolayısı ilə xidmət edir.

Yuxarıda *-an, -ən* şəkilçili daxili subyektli təkrarların müxtəlif növləri izah edilmişdir. «*Keçən keçdi*» kimi təkrarın tərcümə nəticəsi olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Şeirimizdə həmin ifadəyə müvafiq olan ərəbcə «*məza ma məza*» işlənsə də, bu təkrar istər varvarizm tərzində, istər tərcümə yolu ilə dilimizdə özünə yer tuta bilməmişdir. Misallar:

1. Görçi günahkaram, «*məza ma məza*».
2. Keçənə deyirlər: «*məza ma məza*».
3. Hörmətin lazımdır bizlərə, amma
4. Axtarma keçəni, «*məza ma məza*» (Q. Zakir).

Lakin bir hikmətli söz kimi (mənasına görə) bu «*keçən keçdi*» ifadəsində ərəbcədən tərcümənin rolunu qeyd etmək olar.

4.10. L. V. Şerba «transformasiya təhlili prinsipinə əsaslanan»¹⁷⁶ bir məqaləsində göstərir ki, sintaksisin tədqiqatçısı «eksperiment metodundan» istifadə etməlidir. «Cümlədə sözləri istənilən şəkildə birləşdirmək, sisteməlik olaraq bu sözləri bir-biri ilə əvəz etmək, bunların sırasını, intonasiyasını və s. dəyişmək və bu zaman meydana çıxan məna fərqlərini müşahidə etmək olar»¹⁷⁷.

Bu nöqteyi-nəzərdən «*Gələr gələr, gəlməz gəlməz*» (A) və «*Gələn gələr, gəlməyən gəlməz*» (B) tipli təkrarlarda ən başlıca xüsusiyyətləri belə göstərmək olar.

A. 1. Qrammatik antonimli tərkiblərdə:

Ölər ölər, ölməz ölməz.

İkinci tərkibin ikinci komponenti əvəz olunur.

Ölərəm ölərəm, ölmərəm bilərəm.

Birinci tərkibin ikinci komponenti əvəz olunur.

Lazım olar yazarıq, olmaz olmaz.

¹⁷⁶ В. В. Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Изд-во АН СССР, М., 1963, с. 12.

¹⁷⁷ Л. В. Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. «Известия АН СССР, Отделение общественных наук», 1931, 4, VII серия, с. 122.

Birinci tərkibin birinci, ikinci tərkibin ikinci komponentləri əvəz olunur.

...İş düzəlar, düzəlməz doğrarıq.

Hər iki tərkibin ikinci komponentləri əvəz olunur.

Sahibləri tapılar, gəlib apararlar, tapılmaz onda heç.

A. 2. Leksik antonimli tərkiblər:

Ölər ölər, qalar qalar.

İkinci tərkibin ikinci komponenti əvəz olunur.

Ölərəm ölərəm, qalarəm bilərəm.

Hər iki tərkibin ikinci komponentləri əvəz olunur.

Öldüm qara torpağınam, qaldım sənin yarınam.

Həm qrammatik, həm də leksik antonimli müvazi təkrarlı tərkiblərin hər hansı biri ayrılıb müstəqil mövqə də tutabilər. Bu zaman leksik antonimli müvazi tərkiblərdən hər hansı biri və qrammatik antonimli müvazi tərkibin yalnız birincisi eyni tipli (təsdiq formada) işlənən təkrar olacaqdır.

Ölür ölsün, qalır qalsın.

Ölür ölsün, ölmür ölməsin.

Qalır qalsın, qalmır qalmasın.

Qrammatik antonimli tərkibin ikinci hissəsi isz xüsusi (inkarda) mövqə tutur.

Ölür ölsün, ölmür ölməsin.

Beləliklə, bu tipli təkrarlar daha çox sintaqmatik abstraksiya ilə bağlıdır və dilin strukturasına daxildir.

Birinci komponentləri –an//ən feili sifət şəkilçili eyni tipli təkrarlar isə daha çox paradiqmatik absqraqsiya ilə bağlıdır və dilin sisteminə daxildir¹⁷⁸.

B. 1. Leksik antonimli tərkiblər:

Ölən öldü, qalan qaldı.

Hər iki komponentin ikinci tərəfləri əvəz olunur.

Ölən öldü, qalan kefə baxdı.

¹⁷⁸Bu barədə bax: Основные направления структурализма. Изд-во «Наука», М., 1964, səh. 328.

Ölən aradan getdi, *qalan* qazandı.

Ölən heyif oldu, *qalan* qaldı.

B. 2. Qrammatik antonimli tərkiblər:

Görən gördü, görməyən görmədi.

İkinci tərkibin ikinci üzvü əvəz olunur.

Görən gördü, görməyən eşidib bildi.

Hər iki komponentin ikinci üzvü əvəz olunur.

Görən gəldi, görməyən yox.

-*an/an* feili sifət şəkilçili sözlər isimlər kimi hallana bildiyindən, bu təkrarların geniş paradigmatik transformları mümkündür.

Ənənəvi dilçiliyin qüsurlarından biri «atomistik» tədqiqata əsaslanmaqdan irəli gəlir. Məsələn, dilimizdə ən müxtəlif cümlələr quruluşuna görə belə bölünür: sadə cümlə və mürəkkəb cümlə.

Halbuki qrammatika kitablarında, tədqiqat əsərlərində izah olunan sadə və mürəkkəb cümlə tiplərindən əlavə dildə külli miqdarda elə cümlə növləri də vardır ki, bunlar ya nəzərə alınmır, ya da bu və ya başqa konstruksiya növünün sadəmi, mürəkkəbmi olması ətrafında uzun-uzadı (bəzən də sxolastik) mübahisələr aparılır. Prinsip faktlardan doğmalı ikən, bəzən haradansa kənardan bir prinsip (ölçü, meyar) alınıb faktlar bu prinsipə uyğunlaşdırılır. Struktur tədqiqat isə dil hadisələrini bütövlükdə alır, tamamilə əhatə etməyə cəhd edir.

Struktur tədqiqatın bir xüsusiyyəti də zəruri olmayan, ikinci dərəcəli faktlardan sərf-nəzər etməsidir. Məsələn, bütün irəlində verilən misallarda təkrarlanan fellərin (xüsusəklə ikinci komponentlərin) hansı zaman, şəxs və forma şəkilçiləri ilə işlənməsinin əsas məsələlər nöqtəyi-nəzərindən bir əhəmiyyəti yoxdur. Odur ki, biz də bunlara diqqət yetirmədik.

4. 11. Dildə ümumiyyətlə eyni sözün təsdiq və inkar formalarının toplusu müəyyən ümumiləşdirmə yarada bilir.

Yerli-yersiz danışır. *Canlı-cansız*. *Səbəbli-səbəbsiz*. *Üzürlü-üzrsüz*. Təhqiri sözləri *vaxtli-vaxtsız* eşitməkdən qurtarmışdım

(İ. Hüseyinov). Bu günki Leylanın xoş səsindəki; *Mənalı, mənasız* sözlərə qurban (Ə. Cavad); *Pərdəli, pərdəsiz* pəncərələrdən; Dolmaq istəyirəm necə otağa (Ə. Kürçaylı); *Günəşli də, günəşsiz* də açılır səhər (R. Rza); *Yaraşıqlı, yaraşıqsız* küçələrdən; keçə-keçə gəldim yuxarı, məhəlləyə (R. Rza); İnsan da müxtəlif olur, ağac kimi; *Barlı, barsız* var (R. Rza).

Burada eyni sözün əks formaları (təsdiq və inkar) ümumiləşərək «*bütün*», «*hər çür*», «*hər*» mənasını da ifadə etmişdir.

Türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində əks formaların birləşməsi ilə ümumiləşmə əldə edilməsi geniş yayılmış hadisədir. A. A. Potebnya yazırdı: «Bir-birinə zidd olan hissələrin yanaşı işlədilməsi ümumiləşdirmə üsuludur», «...hissələr mənaca müxtəlifdir. Lakin tamamilə bir-birinə zidd deyil və şuurda bir-birini rədd etmir»¹⁷⁹.

Bəzən isə məhz konkretlik xatirinə bu formalar bir-birindən az-çox uzaqlaşdırılır.

Qabarıq da olar əl; *Qabarsız* da olar əl (R. Rza); [İnsanın] könlü *qabarıq* var; *Qabarsız* var (R. Rza).

Təsdiq və inkar formalarının yanaşı gəlməsi ilə yaranan ümumiləşdirmə üsulu Azərbaycan dilinə çox xas olan cəhətdir. Hətta o dərəcədə ki, «O olmasın, bu olsun» pyesində əsasən həmişə rusca danışan Həsənqulubəyin dediyi bu cümlədə qeyd olunan ifadə Azərbaycan dilindən tərcümə (kalka) kimi səslənir. Həsənqulubəy onunla mübahisə edən Həsən bəyə belə deyir: «Вы везде – *уместно, не уместно* лезете спорит».

Təsdiq və inkar formalarının birləşməsindən alınan belə ümumiləşmə fe'llərdə xüsusilə özünü çox göstərir. Lakin həmişə olduğu kimi, buradakı ümumiləşmə də konkretlikdən törədiyi üçün əvvəlcə konkretlik bildirən feil təkrarlarına nəzər salmağı lazım bilirik.

4. 12. Dilimizdə eyni feilin həm təsdiq, həm də inkar

¹⁷⁹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, Харьков, 1888\89, т. III, səh. 530.

formalarının əvvəlinə «qeyri-müəyyən» *nə* sözünü əlavə etməklə yaranan təkrar komplekslər çox geniş yayılmışdır və bu təkrarlar daha çox tabeli mürəkkəb cümlələrin bir komponenti kimi özünü göstərir. Məs.:

Nə fikirləşdi, nə fikirləşmədi... dedi («Koroğlu»); Sınıfdə uşaqlara *nə deyir, nə demir*, mən onu bilmirəm (Mir Cəlal); Onunla *nə danışdı, nə danışmadısa*, qayıdıb gəldi (C. Gözəlov); *Nə elədi, nə eləmədi*, bir də baxıb gördüm ki... («Nağıllar»).

Bu kimi təkrarlar bir ehtimal, tərəddüd və ən çox qeyri-müəyyənlik bildirir. Bunların hansı zaman və formada və həqqə şəxsdə (düzdür ki, ən çox üçüncü şəxs təkdə) işlənməsinin məsələyə daxil yoxdur. Yəni bu feillər istənilən şəkildə ola bilərlər.

Ağa *nə gördü, nə görmədisə...* pıçıldadı (C. Gözəlov); İndi Bəşir böyüyüb... uşaqlığı da, *nə danışdığı, nə danışmadığı da* yadından çıxıb gedib (Mir Cəlal); X a n ı m n a z. Bilmirəm *nə deyir, nə demir*, bir gecədə elə itirirlər ki, indiyə kimi meyiti də tapılmır (C. Cəbbarlı).

Bu kimi təkrarların ikinci komponentlərini atdıqda məzmunu heç bir xələl gəlməyəcəkdir.

Qardaşlar arasında *nə olacaq, nə olmayacaqdı*, Çalbiğ özündə bilmirdi (S. Rəhimov) Necə olar? Yaxşı olar, yaman olar? Məhtaban *nə deyər, nə demər?* (S. Rəhimov); Bilmirəm *nə olacaq, nə olmayacaq* (C. Məmmədquluzadə); Bilmirəm sonra *nə oldu, nə olmadı* (C. Məmmədquluzadə).

Bəzi hallarda «*nə*» bağlayıcısı yalnız bir dəfə (birinci komponentin əvvəlində) işlənir.

Nə danışdılar-danışmadılar, qayıdıb getdi (C. Məmmədquluzadə).

Misal nəsr dilindəndir. Deməli, vəzn, qafiyə, üslubi məqsəd və s. ilə əlaqədar deyildir. Deməli, C. Cəfərovun belə bir mülahizəsi natamamdır ki, «inkar bağlayıcısı *nə/nə* həmişə

təkrar şəkildə mövcud olur»¹⁸⁰.

Eyni xüsusiyyəti sintaktik funksiyaca «nə»-yə yaxın olan «ya» bağlayıcısı haqqında da demək mümkündür. Bunlar da daha çox təkrar şəklinə mövcud olurlar. Məsələn, DQ-də «*ya varam, ya varmıyam*», «*ya gələm, ya gəlməyəm*» kimi ifadələr çoxdur.

Başqa misallar:

M ə ş ə d i İ b a d. ...Özüm də əlli yaşım *ya ola, ya olmaya...* (Ü. Hacıbəyov); Nə lazım ki, naqabilə söz deyəm; Ürəyimə *ya dəyməyə, ya dəyə*(«Aşıqlar»).

Y. Deni bu kimi təkrarların «mütəhəyyirlik» ifadə etdiyini göstərir. Məs.: «...*ya varır, ya varmaz*»¹⁸¹.

Mümkündür ki, buradakı bağlayıcıların birincisi (və ya hər ikisi) atılmış olsun.

4. 13. Digər tərəfdən «nə» siz işlənən təkrarlar ümumilik və dəqiqlik yaratmış olur. Məs.:

Alma budaqdan *düşsə də, düşməsə də*; Nyuton, ya başqa bir adam kəşf edəcəkdə bunu (R. Rza) ; Bu şeiri *yazsam da, yazmasam da* mən; Bir tüfeyli kimi çıxır cərgədən (S. Vurğun); Bu cəzalardan sonra siz sağ-salamat *qalsanız da, qalmanız da* əmlakımızı əlinizdən alacaqlar (F. Xoşginabi); Mərkəz *çağırsa da, çağırmasa da* kişi gedir (Mir Cəlal); Bu əhvalat *olubsa da, olmayıbsa da hər halda* müəllim məsələni çox düzgün qoyur (C. Gözəlov)—cümlələrindən məlum olur ki, bu təkrar bir ümumiləşmə, dəqiqləşmə yarada bilir. Məsələn, sonuncu cümlədə işlənən «hər halda» əlavəsi bu ümumiləşməni çox aydın göstərir. «*Olubsa da, olmayıbsa da*»— «*hər halda*»¹⁸².

¹⁸⁰ Д. А. Джафаров. Способы выражения отрицания в современном азербайджанском литературном языке, nam.dis.avtoref., Bakı 1965. Səh. 9.

¹⁸¹ Y. Deni. Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi). İstanbul, 1941 səh. 970.

¹⁸² Bəzən ikinci tərəfin inkar forması təsviri yol ilə (leksik-sintaktik yol ilə) verilir və burada əsas məqsəd təsdiq və inkar formalarının birliyi olduğundan eyni mənanı ifadə edir. Məs.: *Evə tez gəlsəm də gec gəlsəm də...* baxacağam. (C. Gözəlov).

Başqa bir misal:

Hamısı rus dilində yazı-pözü eləyirlər; *müsəlmanca savadı olanlar da eləyir, olmayanlar da eləyir.*

C. Məmmədquluzadə üslubu ilə əlahədar bütün başqa təkrarları və s.-ni kənara qoyub bir cəhətə diqqət yetirək ki, «*savadı*» *olanlar da... olmayanlar da*» ifadəsi «hamısı» sözünü izah edir, ona əlavədir, mənaca ona bərabərdir və s.

Deməli, «nə...» əvəzliyi olmadan işlənən belə təkrarlarda məna dəqiqliyi özünü göstərə bilər.

Komponentlərin hər birinin öz müstəqil vurğusunu saxlaması və hər birindən sonra qüvvətləndirici ədat (enklitika) işlədilməsi də bunların sintaktik təkrar olduğunu göstərir.

Lakin mən *istəsəm də, istəməsəm də*, çörək pulu qazanmalıydım (H. Mehdi); Gərək *peşiman olsam da, olmasam da* deyəsən («Nağıllar»); *Bu əhvalat olubsa da, olmayıbsa da*, hər halda müəllim məsələni çox düzgün qoyur (C. Gözəlov).

Təkrarların ifadə etdiyi məna nöqtəyi-nəzərindən bu sonuncu misal diqqəti cəlb edir. Təkrardan sonra gələn «hər halda» ifadəsi həmin təkrarların məzmununa müvafiqdir və mənaca bu təkrarların ümumiləşdirdiyini göstərir. «*İstəsəm də, istəməsəm də*»—«*hər halda*»...

Başqa misallar:

Kərim: *Qışqırsan da, qışqırmasan da* gərək sənə yaxın gəlim. (M. İbrahimov); Artıq *dünya dağılsa da, dağılmasa da* onun üçün birdir (İ. Əfəndiyev).

Komponentlərin yerlərinin dəyişilməsi, bir-birindən uzaq düşməsi və s. bu təkrarların mahiyyətinə o qədər də təsir göstərə bilmir.

Gülsabah. Biz çağırılmamış qonağıq. *Desəniz də gələcəyik, deməsəniz də...* (C. Cabbarlı); *Ağ da gəldi yazırlar; qara da. Yapışsa da yazırlar, yapışmasa da* («Azərb. gənc.»); *Mətləbimizi yerinə yetirsəniz də sağ olun, yetirməsəniz də*¹⁸³ (İ.

¹⁸³Bu tipli misallar feili sınıktik-konstruktiv təkrarlara bənzəyir.

Əfəndiyev).

Bəzən diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə cümlənin əsas fe'l xəbəri göstərilən tip təkrarların hər birinin yanında işlədilir.

A l m a s. Onları *buraxsanız da gələcəklər, buraxmasanız da gələcəklər* (C. Cabbarlı); A l m a s. *Oldumənə nə, olmadı mənə nə?* (C. Cabbarlı).

B. Abbaszadənin (hambalın) bir satirasının qafiyələri belə təkrarlardan ibarətdir: «Gər müsəlmanlar hüququn *qansa da, qanmasa da*». Sonrakı misralarda: «...*Yansa da, yanmasa da*». «...*Qalsa da, qalmasa da*» və s.

A. N. Kononovun fikrincə, «*da, də*» ədatı ilə işlədilən belə təkrar tərkiblər güzəşt budaq cümlələri sayılmalıdır. Müəllif türk dilindən belə misal verir: Ölümən kərkəməyin ki, *kərkəməyin da kərkəməyin da* elbette bir gün gelir, sizi bulur¹⁸⁴

Başqa türk dillərində də belə misallar az deyildir. Məs.: Paç *herse-de, hermese-de, ol xalğın öz işi*. («Qöroqlı»).

4. 14. İkinci komponenti inkar şəkilçisi qəbul etmiş, daha bir sıra təkrar növləri vardır ki, bunları morfoloji kateqoriya hesab etmək olmur. Bunlarda morfoloji cəhətdən: forma ümumiliyi olsa da, yarandıqları—düzəldikləri sintaktik konstruksiyalar da dildə canlı şəkildə yaşamaqdadır. Yəni bunların hansı sintaktik birləşmələrdən düzəldiyi məlumdur və ya bunlar sintaktik ifadələrin yığcamlaşdırılmış, ixtisarlaşdırılmış, «morfolojiləşdirilmiş» variantlarıdır. Məs.:

Demək sən, istəsən-istəməsən durduğun yerdən qopursan (S. Rəhimov)—cümləsindəki «*istəsən-istəməsən*» tərkibi eyni sözün təkrarıdır. Lakin buna morfoloji təkrar demək mümkün deyildir. Bu birləşmə öz əslindən—canlı sintaktik tərkibdən o qədər də uzaqlaşmamışdır. 1) Tərkibin daxilində sintaktik-predikativ şəkilçilər («*səm*») hələ qalmaqdadır; 2) İstənilən vaxt bunun komponentləri arasına başqa sözlər daxil etməklə və ya

¹⁸⁴ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. АН СССР, М.-Л., 1956, сәh. 534.

başqa vasitələrlə tərəflər bir-birindən uzaqlaşdırıla bilər. Məs.: *...İstəsən də, istəməsəndə, başını da, beynini də aparacağam* (S. Rəhimov).

Məhz bu predikativ şəkilçilərin hər iki komponentə müvazi şəkildə qoşula bilməsi və istənilən vaxt komponentlərin bir-birindən uzaqlaşdırıla bilməsi sintaktik təkrarları morfoloji təkrarlardan (feillərdən) fərqləndirir.

Sintaktik təkrarların isə belə birləşməyə meyli onların morfolojiləşməyə doğru inkişaf etməkdə olduğunu göstərir. Bu təkrarların bir xüsusiyyəti də müxtəlif şəxs, zaman, forma şəkilçiləri ilə işləmə bilməsi, özü də bu şəkilçilərin mütləq hər iki komponentə (hekayə və rəvayət formalarından başqa) əlavə edilə bilməsidir.

Komponentlərə ara-sıra və, və ya, və yainki tipli birləşdirici bağlayıcılar daxil ola bilər.

A x u n d. ...O gələnləri *gördün və ya görmədin* vacibətdən deyil... (C. Cabbarlı); ...Pirin günbəzindən *öpərdi və yainki öpməzdi* (N. Nərimanov).

Bəzən həmin bağlayıcılar işlədilmir; lakin istənilən vaxt əlavə oluna bilər.

Gedərəm-gətmərəm özüm bilərəm (İ. Əfəndiyev); HES—i *böyüdərik-böyütmərik*, özümüz bilərik (İ. Əfəndiyev); Zəng *elədim-eləmədim*, həmişə buradasan (İ. Əfəndiyev); Doğrusu, bilmədim kağızı *salım, salmayım* (C. Məmmədquluzadə); M ə ş ə d i İ b a d. Mən saqqalıma *həna qoydum, qoymadım*—həmişə qapqara şəvə kimidir (Ü. Hacıbəyov); *Gördülər, görmədilər* boş sözlərdir (N. Nərimanov); Baloğlan. ...Sən bir dayan gör *açıram, açmıram* (C. Cabbarlı); *İşlədin-işləmədin*, Allah bir parça çörəyini yetirəcək (M. Əlizadə).

Təkrarlanan feillərin hər ikisi (həm təsdiq, həm də inkari feil) komponenti ən çox aşağıdakı formalarda işlədilir;

I. Qəti gələcək zaman forması.

Bacısının paltarları bazarlarda *satılacaq-satılmayacaq*, uşaqları *acından qırılacaq-qırılmayacaq* belə işlərlə hacının işi

yoxdur (N. Nərimanov); Əvvəla, *qurtaracaq-qurtarmayacaq* bu haqda bir şey demədi (S. Rəhimov); *Olacaq olmuyacaq*, mən nə bilim, xanəxərab (B. Abbaszadə).

2. Şühudi keçmiş zaman forması.

Qarıçı, adəti üzrə, *tanıdı-tanımadı*, hamısının tələbə biletini yoxlayardı (S. Azəri); Çadır *oldu-olmadı*, mənim halıma təfavüt eləməz (Y. Mehdi); *Yeridüşdü-düşmədi* hürürdü (S. Rəhimov); Şəhərə qədəm qoyan hər kəs, *bildi-bilmədi* götürəcəklər ali məktəbə (M. İbrahimov); *Yeri gəldi-gəlmədi* təkrar edir. (Q. Xəlilov); *Razı oldun, olmadın*, mənə heç təfavütü yoxdur (C. Məmmədquluzadə).

3. Əmr forması.

Bu qranit Qayanın başında ildırımlar *çaxsın-çaxmasın*, yumru dolular *düşsün-düşməsin*, göydən köpüklü gürşadlar *tökülsün-tökülməsin* birdi, qranit Qaya durduğu yerdə dururdu (S. Rəhimov).

4. Üçüncü şəxs təkin nisbi keçmiş zaman forması.

Deyən *olub-olmayıb* onu mən bilərəm (C. Gözəlov).

Bütün bu formaların əsas xüsusiyyəti odur ki, hər iki komponent *-mi, -mi, -mu, -mü* ədatları qəbul edə bilər.

Bu sözlər *ağlına batdımı, batmadımı*, o, bu barədə heç bir söz demədi (C. Gözəlov); *...Vecinə alacaqdımı, almayacaqdımı*, onun öz işi idi (B. Bayramov).

A. N. Kononov türk dilində *-mi, -mi, -mu, -mü* sual ədatı ilə işlənən bu kimi təkrarları budaq cümlə hesab edir. Məs.: Hakiketen universiteye *gider mi, gitmez mi*, belli degil¹⁸⁵.

Maraqlıdır ki, müəllif cümlələrin tərkibində işlənən «*sağmi, ölümü*», «*gülürmü, ağlayırmı*» kimi ifadələri də tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsi sayır¹⁸⁶.

Başqa bir yerdə A. N. Kononov «*soyundu soyunmadı*»,

¹⁸⁵Важ: А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд.—во АН СССР, М.-Л., 1956, с. 537.

¹⁸⁶Yenə orada.

«*dedim demədim*», «*ortalıq ağarmış, ağarmamış idi ki...*» kimi təkrarların da budaq cümlələrin xəbəri olduğunu söyləyir¹⁸⁷. Özü də məlum olur ki, türk dilində yalnız keçmiş zaman formaları qəbul edən sözlər belə təkrarlanır. Əgər belə isə bu cəhətdən Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri göz qabağındadır. Bu təkrar tipləri Azərbaycan dilində daha zəngindir...

Əlbəttə, bu kimi tərkiblər—təkrarlar budaq cümlənin xəbəri hesab edilə bilməzlər. İntonasiya, məzmun və formaya görə bunların yalnız tərkiblər—sözbirləşmələri əmələ gətirdiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Həmin ədatlar feilin təsriflənən formalarında işlənmiş təkrarlara qoşula bilər. Feilin təsriflənməyən formalarının da təsdiq və inkarda təkrarı məlumdur ki, burada qeyd olunan ədatlar işlənə bilmir.

Bilən-bilməyən bütün uşaqlar yuxarı sinfə keçirilməlidir («Azərb, gənc.»); De, *inanən, inanmayan* başladı danışmağa («Koroğlu»); Hacı Həsən: *Uşaqolmağını, olmamağını* səndən yaxşı bilirəm (C. Məmmədquluzadə).

Eyni sözləri *-a, -ə* şəkilçili feillər haqqında söyləmək mümkündür.

On üç yaşı *ola-olmaya* idi ki, ərə verdilər (Y. V. Çəmənəminli);

F a t m a n s a. Hələ qaş *qarala-qaralmaydı*, gördüm Xanımnaz gəldi ki, dur bizə gəl (C. Cabbarlı); Söhbət düşəndə o, *yeri ola-olmaya...* nağıl edirdi (F. Xoşginabi).

Feilin təsriflənməyən formaları təsdiq və inkarda olmaq üzrə cümlə daxilində təkrar edilərkən adətən bunları— belə cümlələri mürəkkəb hesab etməzlər. Eyni mövqedə təsriflənən formalar işləndikdə isə cümlə mürəkkəb hesab edilir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, feillərin müasir təsriif (zamanca) formaları əslində tarixən təsriiflənməyən feili sifətlərdən nəşət etmişdir. Cümlənin xəbəri kimi işlənən təsriif formaları zaman

¹⁸⁷Yenə orada, səh. 523.

kateqoriyasına aid edilə) bilər. Lakin cümlədə əsas xəbər ola bilməyən, adətən zərflilik rolunda işlənən eyni formalar tarixən feili sifət şəkillərinin sintaktik vəzifəsinin qalığı hesab oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, qədimdə zaman və şəkil kateqoriyaları kəskin tərzdə differensiasiya olunmamış idi. Bu vəziyyət müasir dilin sintaksisində də öz təsirini göstərir. «*Gəldi-gəlmədi bilmirəm*» cümləsində təkrar daha çox feilin şəkil kateqoriyası ilə bağlıdır; bu kompleks isim şəkilçisi (hal) qəbul edə bilər və cümlə də sadə hesab edilməlidir. «*Bilmirəm gəldi-gəlmədi?*» tərkibində¹⁸⁸ təkrar feillər zamanı (feili) ifadə edir, cümlə də mürəkkəb hesab edilə bilər. Sözlərin sintaktik təbiəti (sıra) onların morfoloji keyfiyyətinə təsir göstərir.

Bəzi tədqiqatçılar (M. Rəhimov) birinci qisim təkrarların «daşlaşmış olduğunu» qeyd etməkdə haqlıdırlar.

Nə qədər birləşməyə, morfoloji tərkiblər əmələ gətirməyə meyilli olsalar da, bu təkrarlar hələ ki, canlı sintaktik birləşmələr səciyyəsinə malikdir; bunlar sintaktik keyfiyyətdən çox da uzaqlaşa bilmirlər.

Həmin təkrarların komponentləri arasına müxtəlif bağlayıcılar (*ya, yoxsa, yaxud, yəni...*) istənilən vaxt daxil edilə bilər. Halbuki morfoloji səciyyə kəsb etmiş təkrarlarda (*mən gələr-gəlməz, o getdi*) belə xüsusiyyətlər yoxdur.

Bu kimi təkrarların sintaktik səciyyəli olduğunu bir də belə bir fakt sübut edir ki, yalnız feil deyil, başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər də təsdiq və inkar əlamətlərini qəbul etməklə təkrarlana bilər. Bu zaman təkrarın ikinci komponenti ya «*deyil*» sözü ilə birlikdə işlənir («*sənsən, sən deyilsən...*», «*təsirlidir, təsirli deyil...*»), ya da «*olmaq*» sözü ad («*именной*») nitq hissələrinə təsdiq və inkar formada qoşulur («*Sən oldun, olmadın...*», «*təsirli olar, olmaz...*»).

¹⁸⁸Belə sual cümlələrindən irəlidi ayrıca bəhs olunacaqdır.

Bütün bu kimi təkrarlarda bir etinasızlıq, əhəmiyyətsizlik mənalrı ifadə edilir.

4. 15. Bütün bu kimi konkret sintaktik təkrarların ümumiləşməyə, «morfolojişməyə» meyli özünü yalnız formada, yazılışda göstərmir. Diqqət edilsə, adətən bu təkrarlar daha çox üçüncü şəxsin təkinə aid olur. Habelə bu təkrarların çoxunun birinci komponentləri konkret forma, zaman, şəxs şəkilçiləri əvəzinə «*ib...*» şəkilçisi ilə işlənir ki, ümumiyyətlə bu hal da həmin tərkiblərin az-çox ümumiləşmə meylinə olduğunu göstərir. Məsələn, aşağıdakı misallarda birinci komponentlər şəxs, forma, zaman kimi konkret forma şəkilçiləri deyil, ümumi *-ib...* şəkilçisi qəbul etmişdir. Əlbəttə, cümlənin həmcins üzvlərində də eyni halı müşahidə etmək mümkündür. Lakin həmcins üzvlər arasına başqa sözlər daxil edilə bildiyi halda, aşağıdakı təkrarların komponentləri arasına heç bir söz daxil ola bilmir. Bunlar monolit tərkiblərdir.

a) Məsdər şəkilçisi *-ib...* ilə əvəzlənir.

Söhbəti dayə çağırıb-çağırmaq üstünə gətirdi (S. Rəhimov); ...Dayə dəvət edib-etməmək məsələsini sonraya qoydu (S. Rəhimov); İnstitutda qalıb-qalmamaq məsələsini qoyacağıq (Ə. Kərim); Köçüb-köçməmək barədə fikirləşirdi (M. Hüseyn); Nüsrət bu mətləb barədə söz açıb-açmamağı düşünürdü (Ə. Yusifoglu).

Məsdər şəkilçili (habelə aşağıda göstərəcəyimiz kimi, bir sıra feili sifət və feili bağlama şəkilçili) təkrarların ikinci komponentləri məhz ismə məxsus sözdəyişdirici (hal, nisbət) şəkilçilər qəbul etməklə cümlədə digər sözlər ilə əlaqəyə girmiş olur. Yəni, burada isimlik keyfiyyəti kəsb etmiş olur.

Onu inçidib-inçitməmələri barəsində ona sual vermişdi (F. Xoşginabi); O hamının iclasa gəlib-gəlməməsini yoxladı (F. Xoşginabi). Yaşayıb-yaşamamı soruşdu (Ə. Sadıq); Bu hissənin onda olub-olmamağı aydın deyildi (Ə. Kərim); Onun istəyib-istəməməsindən, razılaşıb-razılaşmamasından asılı deyil idi (Ə. Sadıq); Belə bir adamın yaşayıb-yaşamaması çoxlarının

qulağına girməzdi (C. Gözəlov); *Sirr saxlayan olub-olmamasını* yoxlayım («Nağıllar»); *Div, uşaqların yatıb-yatmadığını* bilmək üçün dedi («Nağıllar»); *Müqəssir olub-olmadığının* bizim üçün əhəmiyyəti yoxdur («Nağıllar»); *Uşaq olub-olmaması* çox zaman insanların iradəsindən asılı olmur (İ. Əfəndiyev).

b) Gələcək zaman şəkilçisi *-ib...* ilə əvəzlənir.

...Baş cümlədəki işin həyata *keçirilib-keçirilməyəcəyi* nəzərdə tutulur. (Ə. Abdullayev); *İşə yarayıb-yaramayacağından* asılı idi (Ə. Kərim); *Gedib-getməyəcəyi* məlum deyildi (Ə. Kərim); *Çıxıb-çıxa bilməyəcəyini* nəzərindən qaçırmışdı (S. Rəhimov); *Sağalıb-sağalmayacağını* bilmək istəyirdim (M. İbrahimov); ...Bizə qələm-kağız *verilib-verilməyəcəyini* soruşmaq istədim (H. Mehdi).

v) Birinci komponentdəki *-dıq...* feili sifət şəkilçisi *-ib...* ilə əvəzlənir.

Kamranın *eşidib-eşitmədiyini* deməkdə çətinlik çəkirəm (H. Mehdi); *Yanıb-yanılmadığını* yoxlamaq üçün professorla məsləhətləşməliyəm (H. Mehdi); *Yaşayıb-yaşamadığını* öyrəndi (Ə. Sadıq); Qəriyin qanuni *xərclənib-xərclənmədiyini* kim arayıb tapır? (C. Gözəlov); *Razı qalıb-qalmadığını* bilməli idi (Ə. Sadıq); Bakıda *qalıb-qalmadığına* dair məlumat aldı (S. Rəhimov); İşin *nə yerdə olub-olmadığını* bilmək istədi (S. Rəhimov); Aqronom... pambığın *əkilib-əkilmədiyini* öyrənmək məqsədi ilə kolxoza çıxmalı oldu (C. Gözəlov); Kölgədən onun *yatıb-yatmadığını* bilirdim (İ. Hüseyinov); Onun *haqlı olub-olmadığını* biləcəkdim (H. Mehdi); Ərizəni *verib-vermədiyimi* bilmək istəyirdi (H. Mehdi); Bu əsərin *çap olunub-olunmadığı* hələlik məlum deyil (M. İbrahimov).

Feil komponentlərin hansı növdə və quruluşda (sadə, düzəltmə) olmasının bu kimi təkrarlar üçün heç bir fərqi yoxdur.

...Dərsin *mənimsənilib-mənimsənilmədiyini* müəyyənləşdirdi («Azərb. gənc.»); Məmalikin qaşqabaqlı *olub-olmadığına* fikir vermir (S. Rəhimov).

Bəzən də belə təkrarlar atributiv funksiyada işlənir.

Bilib-bilmədiyim dillər ağlasın (Ə. Cavid).

Bir sıra hallarda belə təkrarlardan sonra ümumiləşdirici «hamı» əvəzliyi də işlənir. Bu isə onu göstərir ki, təsdiq və inkar formada eyni sözün belə təkrarı ilə bir ümumiləşdirmə yaradılmış olur.

Qərək, mənim *tanyıb-tanımadığım* hamı ordaydı (İ. Əfəndiyev).

Bütün yuxarıdakı misallarda *-ib...* şəkilçili birinci komponentlərə ikinci komponentin forma və şəxs şəkilçilərini əlavə etmək də olar. «Bilib-bilmədiyim» əvəzinə «*bildiyim-bilmədiyim*» («həm bildiyim, həm də bilmədiyim» və s.) işlətmək olar. Lakin dilimizdə elə formada ümumiləşmiş təkrarlar da vardır ki, bunlarda belə əməliyyat mümkün deyildir.

a) *-alı, -əli* şəkilçisi *-ib...* ilə əvəzlənir.

Düşüb-düşməyəli bu saraylara; hələ rast gəlmədim vəfalı yara (S. Vurğun).

b) *-an, -ən* feili sifət şəkilçisi *-ib...* ilə əvəzlənir.

Quruyub-qurumayan paltar-palazı üst-üstə topladı (S. Rəhimov).

Türkməncədə:

Dan *atıb-atmanka* якын обалардан эййәм мыхман гелип başladı («Qöroqlı»).

Beləliklə, birinci tərəflər o zaman «*-ib...*» qəbul edir ki, ikinci tərəflər feilin ad («*imennoy*») formalarında işlədilsin. Yəni «*-ib...*» şəkilçisi məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini əvəz edir. Bu isə onu göstərir ki, belə təkrarlarda az-çox ümumiləşmə mövcuddur¹⁸⁹. Belə hallarda həmçins üzv təşkil edən formaların arasına daxil edilə bilən bağlayıcıları da işlətmək mümkün deyildir.

¹⁸⁹ Təsadüfi deyildir ki, bəzi lüğətlərə (bax: OL) *yazıb-yazmamaq, dinib-dinməmək* kimi vahidlər daxil edilir.

Gedib-getməyəcəyi məlum deyildi (S. Rəhimov)— cümləsindəki təkrar kompleksin komponentləri arasına heç bir söz daxil etmək olmur. Lakin bu ifadənin «*Gedəcəyi-getməyəcəyi...*» şəklində işlətdikdə komponentlər arasına bağlayıcı sözlər əlavə etmək olar. «*Gedəcəyi ya (yaxud, ya da, və ya...) getməyəcəyi...*» kimi. Deməli, bu təkrarlar sırf sintaktik tərkiblədirsə, birincilər haqqında bunu söyləmək olmur. Bunlar (birincilər) sintaktik birləşmə keyfiyyətindən az-çox uzaqdır.

Əlbəttə, hər hansı dil vahidi kimi bu sintaktik təkrarlar da substantivləşə, obyektləşə və s. bilər.

Məsələn, aşağıdakı misallarda qeyd olunan sözlər artıq mücərrədləşərək fə'li bağlama forması xüsusiyyəti kəsb etmişdir.

Suya dönmüş: [Anadan] *oldu-olmadı* şəhərin novrağı pozuldu (R. Əfəndiyev). Əlin vəzifəyə *çatdı-çatmadı* sən elə belə oldun (S. Rəhimov). Ə m r u l l a. Gəlmişsən, gəlməmişsən, düşmüşsən bu qapılara (C. Cəbbarlı).

Göstərilən misallar «*olandan bəri, olan kimi...*, *çatandan bəri, çatan kimi...*» mənalarında işlənir ki, buradakı forma və məzmun ümumiliyini görməmək mümkün deyildir. Bunların komponentləri arasına başqa sözlər daxil etmək və ya bu komponentlərin şəklini dəyişmək olmur. Halbuki bənzər formalı «*gəldi-gəlmədi*» («*Yeri gəldi-gəlmədi danışır*») təkrar kompleksində belə əməliyyat tamamilə mümkündür. Məs.: «*Yeri gəlsə də, gəlməsə də*», «*Yeri gəldi ya (yaxud, və ya...) gəlmədi*» və s.

Beləliklə, eyni tipli təkrarlara bənzərən bu iki qism tərkiblər məzmun və funksiyasına görə bir-birindən fərqlənir.

Yaxud: «*gələr-gəlməz*» tərkibi «*gələn kimi...*» mənası daşıyarsa, eyni formalı (lakin intonasiyaya görə fərqlənən) «*gələr, gəlməz*» tərkibi başqa mənada işlənir. Birincisi, ümumiləşmiş morfoloji keyfiyyət kəsb etmiş təkrardır, ikincisi tam sintaktik tərkibdir və buna görə də komponentlər arasına başqa sözlər [«*gələr ya (yaxud, və ya...) gəlməz*»] daxil ola bilər.

Aşağıdakı misal belə təkrarlardandır. Məs.: *Görəsən bəyanar, bəyanmaz, götürər, götürməz* (Mir Cəlal).

Nəhayət, bu kimi təkrarların ümumiləşmədiyini bir də belə faktıdan məlum olur ki, eyni şəkildə düzələn bu tərkiblər hər dəfə müxtəlif mənaları ifadə edir, məna və şəkil rəbitəsi qüvvətli deyildir.

Məsələn: *Bilib-bilmədiyim* dillər ağlasın (Ə. Cavad)— misalındakı təkrar «butün» mənası verirsə, bir ümumiləşdirmə ifadə edirsə, razı qalıb-qalmadığı məlum deyildi—cümləsindəki təkrar tamam başqa məna, üçüncüsü bir ayrı məna və s. ifadə etməli olacaqdır.

Halbuki «gələr-gəlməz» tipli təkrarların demək olar ki, hamısı bir ümumi qrammatik məna ətrafında qruplaşa bilər.

Bəzən şeirin texniki tələblərindən astlı olaraq təsdiq və inkar feillər belə yanaşı gələ bilər ki, bu hal ümumi dil faktı deyildir. Bunları fərqləndirməkdə məzmun və (şifahi dildə) intonasiya mühüm rol oynayır. Məsələn, M. V. Vidadinin aşağıdakı beytlərlə başlayan bir neçə qəzəlində qeyd olunmuş təkrarlar fərdi-üslubi səciyyə daşıyır.

1. Sən tək, ey gül, demə, gül gülzarə *gəlmiş, gəlməmiş*.
Şəhr ara hüsnüncə namə barə *gəlmiş, gəlməmiş*.
2. Sanma, ey dust, sən tək afət canə *olmuş, olmamış*,
Gözlərin tək nərgisi-məstanə *olmuş, olmamış*.
3. Necə göz sən tək gözəl dünyada *görmüş, görməmiş*,
Belə mənbülü-müzəlləf sadə *görmüş, görməmiş*...

Əsasən Vidadi dilində rast gəldiyimiz bu kimi təkrarların müxtəlif ifadələrin tərkibinə daxil olduğu cümlələrin quruluşundan da («demə...» «sanma...» sözlərinə diqqət yetirilsin) məlum olur¹⁹⁰.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, birinci komponenti «-

¹⁹⁰ Lakin bu formanın da ümumiləşmə əmələ gətirməsi mümkündür. Məs.: Balqabaq, çuğundur, kök, qarpız, yemiş; Yığıdı torbasına *dəymiş, dəyməmiş*. (R. Rza).

ib...» ilə işlənən bu feili təkrarların bir qisminə ancaq bəzi sənətkarların dilində rast gəlirik. Odur ki, bunlar ümumi dil faktından daha çox məhəlli, fərdi, arxaik və s. hesab edilə bilər. Məs.:

Mazan hər necə, sevinib-sevinməsə, içi *gülüb-gülməsə* də Matan qopmadı (S. Rəhimov).

Bəzi fərdi işlənmiş təkrarlar isə-dilimizin qrammatik qanunları nöqtəyi-nəzərindən sadəcə olaraq səhvdir.

Məs.: Hər söz düşəndə olub-olmuşlara faiz tələb edirsən niyə sən? (R. Rza).

Yuxarıda deyildiyi kimi, birinci komponentləri *-ib...* şəkilçisi ilə işlənən feil təkrarlarının ikinci, təsriflənən komponentləri inkar formasında işlədilməlidir. Bu misalda isə ikinci komponent təsdiqdədir. Odur ki, mənaca da müəyyənlik yoxdur. Ümumiyyətlə, dilimizdə belə ifadə tərzii yoxdur.

Əsasən bədii dildə konkretlik məqsədi ilə təsdiq və inkar formalı komponentlərin hər biri dəqiqləşdirici təkrar sözlərlə işlənir. Məs.:

1. [Qardaşımı] tətə *çatdırmaq çətin, çatdırmamaq da çətin idi*. Qardaşımı dinc buraxmaq çətin, buraxmamaq daha çətin idi.

2. Elə də çətin, belə də çətin! Quran andını pozmaq çətin, pozmamaq... daha çətin idi. (S. Rəhimov).

Bütün bu kimi fərdi üslublar ilə əlaqədar olan müxtəlif təkrar növlərinə aid çoxlu misallar göstərmək mümkündür.

Ş ə r i f. *Baxasan*, axı, Balarza dadaşdır. *Baxmayasan* da olmur. (C. Cabbarlı); A l m a s. *Oldu mənə nə, olmadı mənə nə?* (C. Cabbarlı); Hacı X u d a v e r d i. ... *Bizim dildə nə mətləb var ki, onu bilsin, ya bilməsin? Biləndə nə olacaq, bilməyəndə nə olacaq?* (C. Məmmədquluzadə); H a c ı N a y i b. ...*Dili bilməkdə, ya bilməməkdə bir mətləb yoxdur* (C. Məmmədquluzadə).

4.16. Dilimizdə yekənə bir feilin təkrar forması (*«görüb-görəcəyin»*) əlahiddə mövqə tutur.

Adətən, birinci komponenti *-ib...* şəkilçisi ilə işlənən təkrarların ikinci—təsriflənən komponenti inkarda olur- *sa*, bu feili təkrarda ikinci komponent də təsdiqdədir. Bu təkrarın nominativ forması da yoxdur. «Görüb-görmək» işlənmir (Ehtimal ki, əslən yarımçıq təkrarlı olmuş bu tərkibin birinci komponentinin *-ib...* şəkilçisi qəbul etməsi təsdiq—inkar feillərinə analogiya nəticəsində meydana çıxmışdır. Müqayisə et: *gör-görüş...*).

A. Y. Elove «*Görüb-görəcəyin* bu qədərdir» ifadəsinin mənasını belə izah edir: «Sənə etdiyim xidmət bu qədərdir, bundan başqa daha bir şey gözləmə»¹⁹¹.

Bu ifadəni *sıxıb-sıxçalamaq, söyüb-söylənmək, yığıb-yığışdırmaq* tipli mürəkkəb feillərdən hesab etmək də olar.

4. 17. Beləliklə, feilin təsdiq və inkar formada təkrarından ibarət bütün yuxarıdakı tərkiblərdə az-çox morfoloji xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bunların bəziləri feilin təsriflənən formasında işlənməsinə baxmayaraq cümlədə xəbər ola bilmir.

Cümlənin xəbəri yerində belə təkrarlar yalnız o zaman işlənir ki, cümlə sual cümləsi olsun.

O c a q q u l u. ..Yeri, göyü... bir xəlf eləyən gərək ki, olsun, olmasın? (C. Cabbarlı); *Ocaqqulu. Mən sual eləyirəm... bölündü, bölünmədi?* (C. Cabbarlı); *Ş ə r i f. Hacı Əhməd, oğlun yağı bardaqlan aparmışdı, aparmamışdı?* (C. Cabbarlı).

Bu təkrarların da komponentləri arasına bağlayıcılar gələ bilər.

...Uca hasardan aşsınmı, ya aşmasınmı? (S. Rəhimov).

Komponentlər arasında ən çox işlənən bağlayıcılar aşağıdakılardır:

a) *Ya* bağlayıcısı:

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m:—Bizim şəhərin

¹⁹¹ J. Deny. Türk dili grameri (osmanlı lehçəsi), İstanbul, 1941, səh. 843 (A. Y. Eloveinin qeydi).

ölülərini də dirildəcək? H a c ı Həsən: ...Bilmirəm, *dirildəcək* ya *diriltməyəcək* (C. Məmmədquluzadə); Mərca n b ə y: ...Mən qumar oynamamışam ki, *udam* ya *uduzam* (Ü. Hacıbəyov); B a r a t: Axı sənə deyərlər ki, uşaq kimindir? *Deyərlər*, ya *deməzlər*(C. Cabbarlı); Bilmirəm mənim danışmağıma *qulaqasan olacaq*, ya *olmayacaq*? (Mir Cəlal); Mənim yazdığımı *başə düşəcək*, ya *düşməyəcək* (C. Məmmədquluzadə); Hər məxluqun *bir xalığı olur* ya *olmur*? (C. Cabbarlı); Vəznin boynunu vurdurmağına peşiman oldu, ya olmadı? («Nağıllar»); Q ə n b ə r. Bilmədim, mal həkimindən qoyunlara dava *olacaq*, ya *olmayacaq* (C. Məmmədquluzadə); Görsün *göndərmişəm*, ya *göndərməmişəm* (C. Məmmədquluzadə).

Misallardan görüldüyü kimi, müxtəlif zaman, şəxs, forma şəkilçiləri belə təkrarlarda özünü göstərə bilər. Mənaca belə təkrarlar bir alternativ, tərəddüd ifadə edir. Ə. Sultanlının aşağıdakı cümləsində qeyd olunan təkrarlarda tərəddüd mənası daha aydın çıxış edir.

Tərəddüd, *gedim-getməyim*, *edim-etməyim*... də gülüşün şiddətini artırır (Ə. Sultanlı).

b) *yoxsa* bağlayıcısı:

M ə r c a n b ə y. ...De görüm, *udmusan*, *yoxsa* *uduzmusan*? (Ü. Hacıbəyov); ...Qapını *döyüm*, *yoxsa* *döyməyim*? (C. Gözəlov); Əhməd b i ğ ə m. ...Sizin bu idarədə mənə bir iş *tapılar*, *yoxsa* *tapılmaz*? (M. İbrahimov).

Bu təkrarlar müxtəlif şəkillər ala bilər:

M ə ş ə d i b a d. ...*Qızı mənə verirənmə?* *Yoxsa* *vermirənmə*, gedib ayrı qız alaram (Ü. Hacıbəyov).

«*Yoxsa*» bağlayıcısı yalnız feillərdə (təsdiq və inkar formalar—qrammatik antonimlərdə) deyil, başqa nitq hissələrində də—leksik antonimlərdə özünü göstərir.

M ə r c a n b ə y. Mən yatmışam, *yoxsa* oyağam? (Ü. Hacıbəyov); Mərca n b ə y. Görəsən *bu yuxudur*, *yoxsa* *gerçəkdir*? (Ü. Hacıbəyov);

Ə s g ə r. *Düz*, *deyirəm*, *yoxsa* *yalan deyirəm* (Ü.

Hacıbəyov).

Bütün bu kimi təkrarlar cümlənin hamcins xəbərləri hesab olunur.

Sual cümlələrinin xəbəri vəzifəsində işlənən və feilin təsdiq və inkar formalarında təkrarlanan sözlər dilimizdə geniş yayılmışdır.

Düzünü deyin görüm *bu cür hallar olur, olmur?* (H. Mehdi); Ana, razı *oldun, olmadın?* (H. Mehdi); Ş ə r i f. Ay camaat! Siz... uşaqların lüt-əttəbala oynadığını gördünüz-görmədiniz?! (C. Cabbarlı); Hacı Ə h m ə d. ..Canunçun, Baloğlan, eləmək *olar, olmaz?* (C. Cabbarlı); İlanı *gördün, görmədin?* (H. Mehdi); Neyləyim mən, Məmdəli İrana *gəldi-gəlmədi?* (B. Abbaszadə).

«Müasir Azərbaycan dili» (sintaksis) kitabında deyilir: «...Sual cümlələrinin bəzilərinin xəbərləri eyni sözün iki dəfə təkrarından ibarət olur; bunlardan biri təsdiq, digəri isə inkarda işlənir; məs.:

Səba, məndən söylə ol gülüzərə,
Bülbül gülüstanə *gəlsin-gəlməsin?*
Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qarına dərmana *gəlsin-gəlməsin?* (Nəbati).
Mən deyən *oldu-olmadı?* (Ə. Sabir)»¹⁹².

Bütün bu kimi təkrarların ikinci komponenti—inkar formalı feil inkar ədatı «yox» ilə əvəz edilə də bilər. Bu halda feilin zaman və şəxs formalarının heç bir təsiri özünü göstərə bilmir. Yəni, «yox» sözü bütün formalarda çıxış edən inkar feilləri əvəz edir. Həm də təkcə feilləri yox, adları da bu söz ilə əvəz etmək mümkündür.

Bu isə o deməkdir ki, «yox» sözünün bu funksiyası feillərlə deyil, xəbərlərlə əlaqədardır.

M i r z ə S ə m ə n d ə r. ...*Mən müdirəm, yox? Müdirəm, yox? Mən köpəkəğlü müdirəm, yox?* (C. Cabbarlı); Ş e y x

¹⁹² Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 111.

Nəsrulla; *Cənabınız da bir mənsəb sahibisiniz, ya yox?* (C. Məmmədquluzadə); *Məndən razıdır, yoxsa yox* (C. Gözəlov)... *Bir dəfə bidar olaçaq, yoxsa yox* (C. Cabbarlı).

Deməli, bunlar sintaktik təkrar olduqları üçündür ki, inkar formada olan ikinci komponentləri inkarlıq bildirən «yox» sözü ilə əvəz oluna bilər. Məs.:

Sən onu gördün, (ya) görmədin?—cümləsi mənaca «*Sən onu gördün, (ya) yox*» cümləsinə bərabərdir.

İkinci cümlədə «*görmədin*» inkar feili «yox» inkar sözü ilə əvəzlənmişdir. Buradakı həmin ikinci komponentdən məqsəd sözün lüğəvi (leksik) mənası deyil, bu leksik məna birinci komponentdə (təsdiqdə olan feildə) ifadə edilmişdir. Məqsəd inkarın ifadəsi olduğu üçün asanlıqla ümumi inkar bildirən sözə öz yerini tərk edən ikinci komponentin leksik mənası aydındır. Odur ki, fikir dəyişikliyi yaranmır.

A. Aslanov yazır: «Yox» inkar sözü inkarlıq bildirən digər sözlərin təkrar olunmamasına şərait yaradır. Məs.:

1. *D ö n m ə z. Mən onu bəyəndim, o məni yox* (C. Cabbarlı); 2. *Bu işlər üçün siz müqəssirsiniz, mən yox* (S. Rəhman); 3. *Sizə yerli komitə bilet verib, ya yox* (S. Rəhman); 4. *Məni çağırıblar, ya gedərəm, ya yox* («Kırpi» jurnalı).

Birinci cümlədə *bəyənmədi*, ikinci *müqəssir deyiləm*, üçüncü *verməyib*, dördüncü *getməyəm* kimi inkar bildirən sözlər yox inkar sözü ilə əvəz edilmişdir. Bu isə dildə üslubi cəhətdən səlislik əmələ gətirmişdir¹⁹³.

4. 18. Bu son cümlədə deyilən sözlərlə razılaşımaq olmur. «Yox» sözü təkrara nisbətən (yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi), demək olmaz ki, üslubi səlislik əmələ gətirir. Danışq dilinə xas olan hər iki ifadə tərzə təfəkkürlə əlaqədardır və müasir dilimizin zənkin sintaktik sinonimikasının təzahür formalarından biri kimi qiymətləndirilə bilər. Başqa sözlə, qeyd

¹⁹³ A. Aslanov. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları, baki, 1963, səh. 14.

olunan hadisə üslub ilə yox, dilin sintaksisi ilə bağlıdır. Bu cəhəti «yox» sözü üzərində ətraflı tədqiqat aparmış M. P. Cahangirov da qeyd edir və yazır: «Yox sözü bir çox hallarda heç bir xəbər-şəxs şəkilçisi və s. vasitələr almır (kursiv müəllifindir—M. A.) daha doğrusu, ala bilmir. Bu cəhət isə artıq üslubi bir hal deyil (kursiv bizimdir—M. A.), yox sözünün özünə məxsus ayrıca bir xüsusiyyətidir»¹⁹⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu doğru fikrini («üslub ilə bağlı olmamaq») sona qədər davam etdirə bilməmişdir. «Daşdan səs çıxdı, Məryəmdən yox»... tipli misallarda «inkar formalı fel əvəzinə» (yəni «səs çıxmadı») yox sözünün işləndiyini «təkrardan törəyən üslub nöqsanlarına yol verməməklə» izah edir ki, bu fikir yuxarıdakı hökm ilə uzlaşmır¹⁹⁵. Həm də bilmək olmur ki, göstərilən nümunə tipli misallarda feil—xəbər (təsdiq və inkar formada) təkrarlananda nə üçün «üslub nöqsanları» meydana çıxmalı imiş? Olduqca çoxlu faktlar göstərir ki, belə təkrarlar qətiyyənlə üslubi nöqsan sayıla bilməz. Guya «söz bir olar, iki yox» və «söz bir olar, iki olmaz» cümlələrinin fərqi «üslubi səciyyə» daşıyır. İkinci cümlədə «təkrardan törəyən üslubi nöqsan» var imiş və s.

Ümumiyyətlə, dilimizin təkrarlar sistemində yox sözünün çox zəngin xüsusiyyətləri M. P. Cahangirovun həmin məqaləsində geniş işıqlandırılmışdır. Buna görə də həmin məsələ üzərində burada dayanmağa ehtiyac yoxdur. Bəzi misallar ilə kifayətlənirik:

Görəsən bu gün çadırları *gətirəcəklər, ya yox?* (H. Mehdi);
Xanım bilmirdi ki, Sovetlər gəldiyi üçün *sevinsin, yəni yox* (F. Xoşginabi);
Səhnədə bir *sevgilim olsun, ya yox?* (İ. Əfəndiyev);
Zivər x a n ı m. Bilmirəm axşama kimi *qurtara biləcəyik, ya yox*

¹⁹⁴ M. P. Cahangirov. Müasir Azərbaycan dilində yox sözü və onun derivatları haqqında. Dilçilik məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri), X c., Bakı, 1957, səh. 20.

¹⁹⁵ Yəni orada.

(C. Məmmədquluzadə); N o v r u z. Bax gör o *qaraltıları seçərsən, ya yox?* (C. Məmmədquluzadə); Bu sözlərin bu şəxsə *mənfaəti var, ya yox?* (C. Məmmədquluzadə); Sizə yerli komitə bilet *verib, ya yox* (S. Rəhman).

«Yox» sözünün sinonimi olan «xeyr» də eyni mövqedə işlənə bilər.

...Bu kişinin ziyarəti *qəbulolacaq, ya xeyr?* (C. Məmmədquluzadə).

H. Bayramov «Oğul ələ düşər, qardaş yox» (Atalar sözü)— misalından bəhs edərək göstərir ki, bu «misalda sadə cümlələrin birləşdirilərək tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirilməsində Azərbaycan dilinin stilistik xüsusiyyəti də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki... misalın əvvəlinci sadə cümləsində tapılar, tapmaq olar və s. bu kimi mənalarda işlədilən *ələ düşər* xəbərinə qarşı qoyulmuş ikinci sadə cümlənin yox sözündən ibarət olan xəbəri məhz ələ düşmək sözünün inkarının mürəkkəb cümlə daxilində təkrar olunmaması üçün işlədilmişdir»¹⁹⁶.

Başqa sözlə, müəllif həmin misalda «*ələ düşməz*» əvəzinə «*yox*» işlənməsini «stilistik xüsusiyyət» hesab edir. Nə üçün? Bu, izah edilmir. Oudur ki, eyni müvəffəqiyyətlə həmin fikrin əksini də söyləmək olar. Yəni həmin cümlə «normaya» daha çox uyğundur və məhz «*ələ düşməz*» xəbəri ilə əvəz edilsə («*oğul ələ düşər, qardaş ələ düşməz*») «stilistik xüsusiyyət» kəsb etmiş olar.

Müəllif özü də əsərinin başqa bir yerində həmin tip misalları heç bir qeyd-şərtsiz (bunların «stilistik» olduğuna əhəmiyyət vermədən) və düzgün olaraq qrammatik təsnifatın bir bölgüsü kimi verir¹⁹⁷. Məs.:

Cavahirin qiyməti var, sözün qiyməti yoxdur (Atalar

¹⁹⁶ H. Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr, baki, 1960, səh. 17. (Kursiv hər yerdə müəllifindir).

¹⁹⁷ Göstərilən əsər, səh. 63.

sözü); *Nədəndir, sən qorxaqsan, onlar yox* (A. Səhhət); *Onu bil ki, qılınc yarası, sağalar, amma bu acı dil yarası yox* (S. Rəhimov); *Yetimə öyüd verən çox olar, çörək verən yox* (Atalar sözü).

Bütün bu tipli cümlələr qrammatika kitabında tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qeyd olunur. Bəzən tabesiz mürəkkəb-cümləni təşkil edən cümlələrin birincisinin xəbəri *-ib...* şəkilçisi ilə işlənsə də, ümumi sintaktik xüsusiyyət qalmış olur.

Ona göz verib işıq vermirdi (S. Rəhman).

Birinci cümlənin xəbəri «verib» şəklində, yəni feilin təsriflənməyən (feili bağlama) formasında işlənsə də, əslində burada «verib» sözü morfoloji (feili bağlama) hadisə olduğu üçün yox, sintaktik (həmcins xəbər: belə xəbərlərdə ixtisarlar təbiidir) hadisə olduğu üçün «*-ib...*» şəkilçisi ilə işlənmişdir.

Bu hal yalnız bəzi *-ib...* şəkilçili sözlər ilə əlaqədardır. Başqa feili bağlama şəkilçiləri bu cür təkrarlandıqda isə mürəkkəb cümlədən danışmaq artıqdır. Adətən burada iki fikir yox, bir ümumi müqayisə fikri özünü göstərir. Məsələn, DQ-dən aldığımız aşağıdakı misallarda olduğu kimi:

Böylə oğul olmaqdan olmamaq yeydir. Çalıb kəsər üz qılıcı müxənnətlər çalınca çalmasa yeydir.. Olunca, olmasam yey... Minincə minməsə yey... Acı otlar (bitincə), bitməsə yey... Acı sular sızınca, sızmasa yey... Enincə enməsə yey...

Azərbaycan dilçiliyində möhkəmlənmiş fikrə görə (M. A. Şirəliyev, Ə. Abdullayev, Y. Seyidov və b.) aşağıdakı tipli cümlələri də mürəkkəb hesab etmək olmaz¹⁹⁸.

Qəlbi dolu olanın dili uzun olar (Atalar sözü); *Əl tutanın əlindən tutarlar* (Atalar sözü); *Qaşqabağı açıq olanın ürəyi də açıq olar* (Atalar sözü); *Elin keçdiyi körpüdən sən də keç* (Atalar sözü); *Özgə qapısını bağlı istəyənin öz qapısı bağlı qalar* (Atalar sözü); *Öz qədrini bilməyən, özgə qədrini də bilməz* (Atalar sözü); *Kasıbın ağzı aşa çatanda, başı daşa çatar* (Atalar

¹⁹⁸ Birinci komponenti feili sifətdən ibarət olan təkrarlar bəhsinə bax.

sözü).

A. N. Kononov güzəşt budaq cümləsindən bəhs edərkən aşağıdakı kimi misallar göstərir:

Hər kəs getsə mən getməyəm. Heç kimsə getməsə mən gedərəm. Bütün dostları ondan üz çevirsəydi, mən çevirməzdim.

Müəllif göstərir ki, belə budaq cümlələr bütövlükdə qarşılıq-güzəşt mənası bildirir¹⁹⁹. Lakin A. N. Kononov burada xəbərlərin təkrarından bəhs etmir. Halbu ki bu kimi misallarda xəbərlərin təsdiq və inkar formalı eyni sözdən ibarət olduğu heç də az əhəmiyyətli deyildir. Dilimizdə belə misallar çoxdur:

Zaman sənə saz olmasa, sən zamana saz ol (Atalar sözü).

Beləliklə, eyni feilin təsdiq və inkar formalarda təkrarı həm feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinin, həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin təşkilində müəyyən rol oynayır.

Bu təkrarlar xüsusilə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə özünü çox göstərir.

Tərkibindəki sadə cümlələrinin xəbərləri leksik-semantik cəhətdən eyni, qrammatik-morfoloji cəhətdən müxtəlif (təsdiq-inkar) olan tabesiz mürəkkəb cümlələr də daha çox müqayisə, qarşılaşdırma mənalara bildirmək üçün işlədilir.

Ş ə r i f. *Mən ley vuran görmüşdüm, belə tükü tökülən görməmişdim* (C. Cəbbarlı); *At ələ düşər, it ələ düşməz* (Atalar sözü); *İt əl çəkdi, motal əl çəkmədi* (Atalar sözü); *Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini dəyişməz* (Atalar sözü); *Biz əlimizə həna qoyaraq, firənglər qoymazlar* (M. F. Axundov).

Bütün bu misallarda mürəkkəb cümlənin birinci komponenti təsdiqdə, ikinci komponenti inkarda işlənmiş feil xəbərləri olan sadə cümlələrdən ibarətdir. Bir sıra hallarda isə təsdiq və inkar formalı xəbərlər başqa şəkildə də sıralanır; əvvəl inkar, sonra təsdiq formalı xəbərləri olan cümlələr işlənir.

¹⁹⁹ А. Н. Кононов Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР, М.–Л., 1956, səh. 534.

İgid ağzını açmaz, əlini açar (Atalar sözü); *Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar* (Atalar sözü); *Ağıllı düşməndən qorxma, dəli dostdan qorx* (Atalar sözü); *Dünənki nökrəçiliyinə baxma, bu günkü ağılığına bax* (Atalar sözü); *Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər* (Atalar sözü).

4.19. Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr H. Bayramov tərəfindən nisbətən geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Həmin tip cümlələrin bir sıra xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif məna əlaqəsinə görə bunların aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. qarşılaşdırma; 2. aydınlaşdırma; 3. səbəb-nəticə; 4. zaman; 5. birləşdirmə əlaqələri²⁰⁰.

Bu tədqiqat işində bizim üçün belə bir fakt maraqlıdır ki, göstərilən məna əlaqələri üzrə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrdən yalnız qarşılaşdırma əlaqəsində təkrarlar mühüm rol oynayır. Qalan məna əlaqələrində təkrarın o qədər də rolu yoxdur.

Aşağıda H. Bayramovun həmin əsərində misal kimi gətirdiyi nümunələrdən bir neçəsini göstərək (Qeyd etmək lazımdır ki, H. Bayramov qarşılaşdırma əlaqəsində bu təkrarlara o qədər də diqqət yetirməmişdir). Məs.:

Vücut qoçalar, könül qocalmaz (Atalar sözü). *Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar* (Atalar sözü). *Yoxsullar varlı olmaq istəyirlər, varlılar isə yoxsullaşmaq istəyirlər* (V. Hüqodan). *Siz öz bildiyinizi eləyiniz, mən də öz bildiyimi* (C. Cabbarlı).

Müəllif «istisna ziddiyyət bildirən» qarşılaşdırma əlaqəsinə aid belə misallar gətirir:

Hər şey dəyişdi, amma ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi (M. Cəlil); *Eyb etməz, uşaqdar getsinlər, amma qız gedə bilməz* (M. S. Ordubadi); *Doğrudur, ağıtım şəxə çağırırılar,*

²⁰⁰ Bax: H. Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1960.

amma mən səni, həqiqət, xeyir işə çağırıram (Ə. Haqverdiyev); *Həmi durub getmək istəyir, amma Vəliistəmir* (N. Nərimanov).

H. Bayramovun əsərində, «fərqləndirici qarşılaşdırma» adlanan bölmədəki misallar diqqəti xüsusmə cəlb edir. Bu hissədə təkrarlar daha fəal rol oynayır. Bu da təbiidir. Müəllif özü yazır ki, «fərqləndirici qarşılaşdırma tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan fikirlərin bir-biri ilə müqayisə yolu ilə qarşılaşdırılması əsasında yaradılır»²⁰¹. «Müqayisə yolu ilə qarşılaşdırma»da təkrarlar mühüm rol oynayır.

Misallara keçməmişdən göstərək ki, müəllif əsərin həmin yerində bir qədər dolaşılığa yol vermişdir. Müəllif fərqləndirici qarşılaşdırmaya ümumi izahat verərkən belə bir misal çəkir:

Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər (Atalar sözü).

İzahatda deyilir: «...Ayrı-ayrı tərkib hissələrindəki fikir o zaman bir-birinə qarşı qoyula bilir ki, onların (tərkib hissələrin) mübtədaları haqqında irəli sürülən fikirlər bu və ya digər cəhətdən bir-birindən fərqli məzmunə malik olsun». Bu da cümlələrin «bu və ya digər üzvu funksiyasında işlədilən nitq hissələrinin leksik-semantik cəhətdən bir-birindən fərqli mənanə malik olması ilə yaranır»²⁰².

Başqa sözlə, müəllif qeyd olunan misaldakı, bilməz və bilər (çox bilməz, çox bilər) sözlərini «leksik-semantik cəhətdən... fərqli» hesab edir. Bu isə yanlış fikirdir. Həmin misallar eyni «bilmək» sözünün sadəcə qrammatik formalarıdır, leksik-semantik yox.

Bu nöqtəyə ona görə diqqət yetiririk ki, «müqayisə yolu» ilə qarşılaşdırmanın müəyyən qrammatik ümumiləşmə keyfiyyəti kəsb etdiyini göstərək. Zira bu kimi hallarda təkrarın

²⁰¹ Bax: Göstərilən əsər, səh. 59.

²⁰² Yəni orada.

da sırf qrammatik (sintaktik) bir keyfiyyət aldığı: öz-özünə meydana çıxmış olur.

Yuxarıda «istisna ziddiyyət bildirən» qarşılaşdırmada da qrammatik momentlər üstünlük təşkil edir. Lakin yeganə deyil. Orada feilin təsdiq və inkar formaları əsas olduğu kimi, bəzi sözlərin leksik-semantik məzmunu da (üçüncü misal: şəərə çağırmaq, xeyrə çağırmaq) mühüm rolunu saxlamışdır. Elə buna görədir ki, burda təsdiq-inkar qarşılaşdırması sırf qrammatikləşməmişdir.

Lakin H. Bayramovun kitabında fərqləndirici qarşılaşdırma («müqayisə yolu ilə») dair aşağıda verilən misallar burada artıq qrammatikləşmənin başa çatdığını göstərir. Müəllif burada belə bölgü aparır:

1) Xəbərə görə fərqləndirici qarşılaşdırma:

a) «Tərkib hissələrindən birinin xəbəri feilin təsdiq, digərinin xəbəri eyni feilin inkar şəkilçisi ilə işlədilər»; Məs.:

O birilər yadımda qalmadı, elə bu yadımda qaldı (M. F. Axundov); *Mən yekəlikdə arvadlar ərə getməzlər ki qızlar ərə gedərlər* (C. Məmmədquluzadə); *Bəs necə olur ki, siz planı yerinə yetirirsiniz, amma... Nazlı Hüseynova yerinə yetirə bilmir* (Ə. Rəhimov); *Kübar ailədə yer tutmaq üçün gözəllik rol oynayır, başlıca rolu zənginlik və kübarlıq oynayır* (M. S. Ordubadi); *Ölüsü ölən kiridi, yasa gedən kirmədi* (Atalar sözü); *Vücut qocalar, könül qocalmaz* (Atalar sözü); *Dəli utanmaz, yiyəsi utanar* (Atalar sözü); *Yox, seyrəklik məsələsini düz demirlər, amma selləmə suvarmaq məsələsini düz deyirlər* (Ə. Abasquliyev); *Bu divarların biri Xudayar bəyə getməkdə, biri də getməmək* (C. Məmmədquluzadə).

b) Xəbərləri feil deyil, adlarla ifadə olunan sadə cümlələrdən ibarət fərqləndirici qarşılaşdırma mənalı tabesiz mürəkkəb cümlələri müəllif başqa bir qrupa daxil etmişdir. Məs.:

Kasıbliq eyib deyil, oğurluq eyibdir (Atalar sözü); *Atasızlar yetim deyil, anasızlar yetimdir* (Atalar sözü); *Üzüm*

qaralığı *eyib deyil, qəlbın qaralığı eyibdir* (Atalar sözü).

v) «Tərkib hissələrinin xəbəri eyni sözlə ifadə olunanlar».

Məs.:

Teleqraf vacibdir, qədim xəttin dəyişdirilməsi ondan da vacibdir: Dəmir yolu vacibdir, amma qədim xəttin dəyişdirilməsi ondan da vacibdir («Azərb.» jurnalı); *Oğlum əzizdir, tərbiyəsi ondan əziz. (Atalar sözü); Əzizim əzizdir, canım ondan əzizdir* (Atalar sözü).

Göründüyü kimi, bu misalların xəbəri feil deyil, habelə «təsdiq-inkar» prinsipi üzrə tərtib olunmamışdır. Burada qarşılaşdırılan sözlər (balalı—balasız) təyin sifətlərlə ifadə olunmuşdur.

q) Müəllifin ayrıca qrup kimi verdiyi «balalı ev bazardır, balasız ev məzardır» (Atalar sözü misalı «xəbərə görə fərqləndirici qarşılaşdırma» hesab edilə bilməz.

Burada qarşılaşdırılan sözlər (balalı—balasız) təyin rolundadır.

2) Tamamlığa görə fərqləndirici qarşılaşdırma: Məs.: *Biz əlimizlə xörək yeyərik, onlar qaşığı ilə yeyərlər* (M. F. Axundov); *Hünərsiz özgəyə güvənər, hünərli özünə* (Atalar sözü) və s.

3) Zərfliyə görə fərqləndirici qarşılaşdırma: Məs.: *O başqa bir yoldan, biz isə başqa bir yoldan mehmanxanaya qayıtdıq* (M. S. Ordubadi); *Mərd başdan yapışar, namərd ayaqdan* (Atalar sözü); *Orada həyat başqa, burada bambaşqadır* (M. S. Ordubadi); *Biz papaqlı oturarıq; onlar başı açıq otururlar* (M. F. Axundov); *Biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alarlar* (M. F. Axundov) və s.

4) Müəllif aşağıdakı misalları xüsusi qrupa ayırmışdır, çünki bunların komponentləri «təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət»dir. (Məs.:

Adam var ilk sevgisi qüvvətli olur, adam var ki, axırncı sevgisi (Ə. Rəhimov); *İl var bir günə dəyməz, gün var min ilə dəyər* (Atalar sözü); *Quş var atın yeyərlər, quş var at yedirdərlər* (Atalar sözü); *Oho var dağa mindirər, oho var dağdan endirər*

(Atalar sözü).

4. 20. Feilin təsdiq və inkar formalarının birləşməsi nəticəsində meydana gələn abstraktlaşma hadisəsi «ar, ər» müzare zaman forması ilə əlaqədar özünü daha aydın göstərir. Bunlar da feilin digər ad («именной») formalarının təkrarında olduğu kimi, cümlənin xəbəri ola bilmir və ya xəbər kimi işləndikdə həmin abstraksiya keyfiyyətindən məhrum olur. Məs.:

Dəyirmançı dili tutar-tutmaz dedi («Koroğlu») — cümlədəki «tutar-tutmaz» tərkibi artıq sintaktik formadan — təkrardan tamamilə uzaqlaşmışdır. Burada sintaktik təkrarların tam morfolojiləşdiyini görmək mümkündür. Bu ifadə heç cür xəbər yerində işləmə bilmir. Və ya əksinə xəbər vəzifəsində işlənən belə təkrarlar (məs.: «Bilmirəm dəyirmançının dili tutar, tutmaz») qətiyyənlə morfoloji keyfiyyətə malik deyildir. Bu son misaldakı «tutar-tutmaz» tərkibini müxtəlif şəkllə salmaq olar: «tutarmı, tutmazmı», «tutar (və ya, yəni, yaxud...) tutmaz» və s. Morfoloji təkrarlarda belə ixtiyarilik yoxdur.

Deməli, müzare zaman formalı eyni feilin təsdiq və inkar formalarında təkrarı ilə yeni morfoloji kateqoriya yaranmış olur. Misallar:

Sanki anası doğar-doğmaz... ad qoymuş. Lakin o, bunu deyər-deməz halım dəyişdi (H. Cavid); Pöhrənliyə... çıxar-çıxmaz pıçıldadı. (Ç. Gözəlov); Sübhün gözü açılar-açılmaz gələcəyəm (S. Rəhimov); Darvazaya çatar-çatmaz dayandı (S. Rəhimov).

Feil köklərinin müzare zamanın təsdiq və inkarında təkrarlanması ilə düzələn bu tərkiblər sintaktik xəbər funksiyasından məhrum olur, feilə məxsus əlamətlər kəsb edir. Bunlar feilin növ şəkildələri ilə işlənir. Məs.:

O səslənər-səslənməz Məhtaban səksənir (S. Rəhimov).

Bunlar feillər kimi idarə etmək xüsusiyyətinə malik olur. Məs.: *Sizi görər-görməz sevincindən çıldırır (H. Cavid); S ev i l. ...Bir stəkan çay içər-içməz tez durub işə gedir (C. Cabbarlı).*

Bütün bunlara görə də qrammatika kitablarında belə təkrarlar feili bağlama hesab edilir. Misallar:

Ağ nəri görər-görməz ovqatı təlx olur; El arana çatar-çatmaz Cırdanın əzvayışı qarışdı; Kəndə girər-girməz kişnəyir; Ürcəhna qurd çıxar-çixmaz onunla tutaşasan; Bir az gedər-gətməz gözümə bir işiq sataşdı; Göy taxıl qalxar-qalxmaz göy atını min (S. Rəhimov).

Feili bağlamanın bu forması eyni məna qalmaqla başqa vasitələrlə ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, «gələr-gəlməz» forması «gələn kimi», «gələcək»... ilə də əvəzlənə bilər. Məs.:

Gün qalxar-qalxmaz [—qalxan kimi] yola düşdülər; həftəni başa vurur-vurmaz [—vurcaq] haqqını istərdi (S. Rəhimov).

Bu əvəzlənə bilmə xüsusiyyəti də həmin növ təkrarların feili bağlama olduğunu deyir. Halbuki bəzi tədqiqatçılar bunları feili sifətlər hesab edirlər (V. V. Reşetov, A. M. Şerbak və b).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi-bədii dilimizdə bu analitik feili bağlama forması nisbətən az işlənir, bunun əvəzinə, sintetik (sinonim olanlar) formalar daha geniş yer tutur. Bu analitik forma 30-cu illərə qədər çox işlək olmuşdur. Müasir dilimizdə, bəzi sənətkarların dilində yox dərəcəsində olan bu təkrarlar məsələn, Y. V. Çəmənəminlinin kiçik bir hekayəsində onlardır: «*Ayin bitər-bitməz*»... «*Baxdığını görər-görməz*», «*Gələr gəlməz...*», «*hazır olar-olmaz...*», «*Ney səsi kəsilər-kəsilməz...*» «*Yeyilir-yeyilməz...*», «*Masaya yanaşar-yanaşmaz...*», «*İdman bitər-bitməz söhbət kəsildi...*», «*Tamaşa edər-etməz...*», «*Gözlərimi açar-açmaz...*», «*Bitər-bitməz...*», «*Ayrılar-ayrılmaz...*», «*Tək "olmadığımı anlar-anlamaz..."*» və s.

Bu kimi morfoloji təkrarlarda geniş (yüksək) abstraksiya mövcud olduğundan bütün feilləri əhatə edir. Adətən, qrammatika kitablarında bu formada olan «*istər-istəməz*» tərkibi qeyd-şərt ilə göstərilir və bunun feili bağlama deyil, «zərf» olduğu qeyd edilir (M. Hüseynzadə, Z. İ. Budaqova). Haqiqətən də «*istər-istəməz*» sözü dilimizdə zərf kimi işlənir və bu leksik

vahidin göstərilən tipli morfoloji təkrarlardan törədiyini söyləmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Bu söz fars dilinə məxsus olan və uzun müddət klassik ədəbi dilimizdə də geniş şəkildə işlədilən «xahi-nə xahi/ /xah-naxah» ifadəsinin kalkasından başqa bir şey deyildir. Deməli, «istər-istəməz» bir leksik vahiddir və tərcümə nəticəsində yaranmışdır.

Habelə dilimizdə işlənən «dəyər-dəyməz [in]ə satmaq» frazeoloji tərkibindəki «dəyər-dəyməz»²⁰³ tərkibinin bu təkrarlar ilə əlaqəsi yoxdur. Bu, göstərilən frazeoloji birləşmədə işlənməklə məhdudlaşan, «frazeoloji-bağlı» formada mövcud olan ifadədir. Məs.:

*Hər şeyi dəyər-dəyməzinə*²⁰⁴ *satıb-sovdu* (M. Cəlal); *Bu uzunqulağı dəyər-dəyməzinə satın* (S. Rəhimov).

Bu kimi feili bağlama formasının leksik-qrammatik cəhətdən xüsusiləşməsinə, leksikləşməsinə aid aşağıdakı misali göstərmək olar. Məs.: Ə y y a r. *Deyəmmərəm, ey hökmdar; Çünki düşər-düşməzi var* (A. Şaiq); *Düşər-düşməzi olar* (Mir Cəlal).

Bu söz «*düşən kimi*» mənasına gələn «*düşər-düşməz*» ilə («Təyyaradən düşər-düşməz oğlunu gördü») omonim təşkil edir.

Deməli, eyni formada olan bu təkrarların ifadə etdiyi mənalər müxtəlifdir. Odur ki, bunların fərqlərinin qeyd olunması zəruridir. Xüsusilə ona görə ki, bəzi tədqiqatçılar heç bir qeyd-şərt qoymadan bu təkrarlar haqqında ümumi fikirlər söyləyirlər və bu fikirlər bəzən təcrübədə özünü doğrultmur.

Göstərdik ki, *gələr-gəlməz* tipli təkrarlar morfoloji kateqoriya təşkil edir və düzgün olaraq qrammatikalarda feili

²⁰³ Dilimizdə ayrıca işlənən «dəyər-dəyməz» ifadəsi –leksik birləşmə yoxdur. V. Əliyevin göstərdiyi «dəyər-dəyməz qiymət» ifadəsi çox az işlənir.

Вах: В. Г. Алиев. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках, нам, дисс. авторефераты, Ташкент, 1965, səh. 8.

²⁰⁴ Bu tərkibə leksik təkrar da demək olar.

bağlama hesab edilir. Burada heç bir idiomatiklik, məcazilik yoxdur, qrammatik abstraksiya da çox yüksəkdir. Demək olar ki, bütün feillər bu şəkildə təkrarlana bilər.

S. N. Muratov isə «*oyanar-oyanmaz*» tipli təkrarların «morfoloji izolyasiya» nəticəsində sabit sözbirləşməsi şəklinə düşdüyünü göstərir. Müəllif zənn edir ki, buradakı şəkilçilər «onlara xas olan qrammatik mənanı ifadə etməkdən» məhrum olurlar, ona görə də sabit birləşmə təşkil edirlər²⁰⁵. O, bu təkrarların idiomatikləşdiyini, qrammatik izolyasiyaya uğradığını təkidlə qeyd edir²⁰⁶.

Burada heç bir izolyasiya yoxdur. Bütün feillər belə təkrarlana bilər. Müəllif təkrarın ümumi mənasını morfoloji keyfiyyətini nəzərə almamış, komponentləri hərfən tərcümə edərək (burada hərfi tərcümə isə heç cür yaramaz) belə, qənaətə gəlmişdir. Təkrarların ifadə, etdiyi ümumi qrammatik məna səhv tərcümə olunmuşdur.

Müəllifin tərcümələrindən misallar göstərək.

Oyanar-oyanmaz (просонья) (букв «проснувшись не проснувшись»). *Olar-olmaz* («незначительный», «никчемной», «несбытрный») (букв. «то, что может быть-то, чего не может быть»). *Yuxular-yuxulamaz* «полусонный», «в полусне». *Sönər-sönməz* «гореть еле-еле, почти угасая» (букв. «то, что погаснет-то, что не погаснет», «погаснет- не погаснет») və s.

Müəllifin verdiyi başqa misallar da bu şəkildə səhv tərcümə olunmuşdur²⁰⁷.

Göstərdiyimiz kimi, bu, təkrar tərzii çox az hallarda müəyyən izolyasiyaya uğraya bilər ki, yalnız bu zaman idiomatiklikdən, məcazilikdən danışmaq olar.

²⁰⁵ Вах: С. Н. Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, ИВЛ, М., 1961, səh. 41.

²⁰⁶ Yəni orada, səh. 108.

²⁰⁷ Вах: С. Н. Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, ИВЛ, М., 1961, səh.8.

Zənnimizcə, müəllifin yuxarıdakı nəticələrə gəlməsinin əsas səbəbi odur ki, o, bu təkrarlardakı *-ar/ -ər/ və -maz -məz/* şəkilçilərini feilin zaman şəkilçiləri ilə qarışdırır. Bunlar zaman şəkilçisi deyil, feilin ad formasının (feili bağlama və ya feili sifət) şəkilçiləridir. Elə buna görə həmin təkrarlar hal şəkilçiləri də qəbul edə bilər.

Mən Nargin adasına *çatar-çatmazda* idim, bir də onu gördüm ki... («Kirpi» jurnalı).

Bəzən müəyyən situasiya ilə əlaqədar nitqdə yığcamlaşmış sintaktik təkrarlar işlənir ki, bunlar ilk baxışda leksik təkrarlara bənzəyir. Məs.:

M ə h ə b b ə t. ... *Ola bilməz, ola bilməz!*

T ö h f ə. *Olar-olmazımı* get öz qardaşın arvadından soruş (M. İbrahimov).

Əslində sintaktik təkrar olan bu tərkib (komponentlər arasına «ya» bağlayıcısı daxil ola bilər) substantivləşdiyi üçün hətta morfoloji əlamətlər (hal, nisbət şəkilçiləri) də qəbul etmişdir.

Burada feillərə qoşulan şəkilçiləri zaman şəkilçiləri hesab etmək lazımdır. Odur ki, bunları «*olar-olmaz*», «*gələr-gəlməz*» tipli feili bağlama forması əmələ gətirən təkrarlar ilə eyni sıraya qoymaq düzgün deyildir. Məhz bu sonuncu tipli təkrarlar müəyyən «leksik-morfoloji izolyasiya» təsiri ilə yeni sözlər— isim, sifət əmələ gətirmiş olur. Həm də bunların birinci komponentləri *-ar... -ır...* şəkilçiləri ilə yanaşı *-ak...* şəkilçisi ilə də işləyə bilər. Məs.:

Oğru kəndlinin evinə girib *olan-olmazı* bir qoyununu aparır... Kəndli *olanı-olmazı* bir qoyununu kəsir (H. Qasımov); *Olan-olmazını* yığışdırıb yola düşdü (Ə. Sadıq); *Olanını-olmazını* Fərmana göndərdi («Azərb. gənc»).

A. N. Kononov türk dilindəki bu tipli təkrarları tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin xəbəri hesab edir və göstərir ki, bunlar mürəkkəb cümlə tərkibində «ikinci bir mərkəz təşkil edir», zaman budaq cümləsinə əmələ gətirir. Məs.: Yatağa

yatar-yatmaz uyumuşam. Bütün cəsarətim, sərbəstliyim o *gəlir-gəlməz* uçub getmişdi.

Maralqılıdır ki, bu fikri söyləməklə yanaşı müəllif qeyd edir ki, belə təkrarlar həm də təyin funksiyasında işlədilir. Məs.:

...Ancaq *duyulur-duyulmaz* bir səslə:—Bilməm!—deyə bildim²⁰⁸.

Həm də cümlənin başlıca əlaməti predikativlik hesab olunursa, bu kimi təkrarlarda heç bir predikativlik yoxdur. «Əhmədi **görər-görməz...**» dedikdə şəxs və zaman əsla müəyyən deyildir (*mən, sən, o, biz... indi, dünən, sabah* və s.). Burdakı təkrar «*görünəcə*», «*görəcə*», «*görən kimi*» formalarla qrammatik sinonim təşkil edir.

Y. Deni də bəzən belə təkrarların sifət və ya zərf səciyyəvi kəsb etmələrindən danışır və belə misallar verir²⁰⁹.

Söylədiyini *bilir-bilməz* bir xanım...

...fərq *edər-etməz* bir halda idi.

Bu kimi tərkibləri isə budaq cümlə saymaq qətiyyən mümkün deyildir.

J. Deni «*olur-olmaz*» ifadəsinin türk dilində təsadüfi, əhəmiyyətsiz, vəcsiz, «*şöylə-böylə*», «*ən ufaq*» mənasında işləndiyini göstərir («hər olur olmazlarla arxadaş olmamalı»)²¹⁰. A. Y. Elove isə bu ifadənin «hər (olur olmaz) kimsələr» yerində sayılmasını zəruri bilir²¹¹. Bunu nəzərə alıqda Ş. İ. Xətəinin aşağıdakı misraları aydınlaşır:

1. *Olura-olmaza* dost deyü gəzmə...; 2. *Olur-olmaz* münkünlərin sözündən, Əsriyib könlümüz fəriyib gedər...

4. 21. Feilin təsdiq və inkar olmaq üzrə təkrarının bir qismi perifrastik (təsviri) formaların köməyi ilə düzəlir. Bu misallarda ikinci komponentlər «olmaq» köməkçi feilin köməyi ilə

²⁰⁸Вах: А. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, изд-во АН СССР, М. JL., 1956, səh. 521-522.

²⁰⁹Вах: J. Deny. Türk dili grameri (Osmanlı lehçəsi), İstanbul, 1941, səh. 970.

²¹⁰Yenə orada.

²¹¹Yenə orada (A. Y. Eloveinin qeydi).

perifrastik formada işlənmişdir²¹².

Qeyd etmək lazımdır ki, perifrastik forma ayrılıqda, (təkrar olmadan) da dilimizdə geniş yayılmışdır.

F u a d. Sən ki, mənim nişanlımsan. A l m a s. Nişanlım...
Yaxşı *olmamış olum* (C. Cabbarlı).

Bu misalda «*olmamış olum*» ifadəsinin təkrara dəxli yoxdur. Bu analitik forma «*olmaq*» feilinin perifrastik formasıdır.

Daha çox üslub ilə əlaqədar belə formalar bədii dilimizdə az deyildir.

Görmək rüxun *olmaz olsa* məqdur... Gündüz olur oldu pasibanı... Kim *oldu ola* buna vəsilə... Xoş *oldu ola* onunla halın? Bildi ki, gər *olmaz olsa* Leyli... Gəldim, geri getmək *olmaz oldu* (Füzuli).

Başqa misallar:

Yar yar ikən əğyar *olacaq oldu* (SM, II); H a c ı Ə h m ə d.
...Düşmən-düşmən deyəndə, aya, o düşmən kim *olmuş ola?* (C. Cabbarlı)

C. Məmmədquluzadənin əsərlərində «hər tövrənən *olmuş olsa*», «necə *olmuş-olsa*», «nə tövr *olmuş-olsa*» kimi ifadələr çox işlənir.

Beləliklə, feillərin təkrar təsdiq-inkar formaları dilimizdə həm sırf sintaktik, həm sintaktik-morfoloji, həm leksik-morfoloji, həm də stilistik bir hadisə kimi özünü göstərir.

4. 22. Məlum olduğu kimi, gənc qrammatiklərin dilə münasibəti çox vaxt «atomizm» xarakteri daşıyırdı. Bu atomizm ondan ibarət idi ki, başlıca tədqiqat obyektı olaraq dilin ayrı-ayrı, tək-tək hadisələri kötürülürdü, tədqiqat metodları induksiya metodu idi. Həmin «atomistik» tədqiqat dildəki ən müxtəlif və sistem səciyyəli əlaqələri müəyyənləşdirməyə mane olurdu (hərçənd dilin bir sistem kimi öyrənilməsi heç də bütün gənc qrammatiklərə yad

²¹² Feilin perifrastik forması haqqında M. S. Mixaylovun «Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола» (Изд.-во «Наука», М., 1955) əsərində ətraflı məlumat verilir.

deyildi). XX əsrin 20—30-cu illərində bir sıra ölkələrdə kənc qrammatiklərin «atomistik» tədqiqatına qarşı müxtəlif cərəyanlar meydana gəldi ki, bunlardan biri də «strukturalizm» cərəyanıdır.

«Atomizm»in əksinə olaraq «strukturalizm» dili sistem şəklində tədqiq etməyi, onun strukturunu müəyyənləşdirməyi tələb edir ki, bu hal dilçilikdə irəliləyiş idi, inkişaf idi.

Lakin strukturalistlər dildəki sistem münasibotlorpnp absolyut (mütləq) hesab edir, dili inkişafca immanent xüsusiyyətli və bir-birinə qətiyyətən zidd (əks) olmayan işarələrdən (simvol) ibarət bilir, dili cəmiyyətdən ayırır. Bu cəhət xüsusilə aydın şəkildə qlossematiklərdə və Amerika strukturalist məktəbinin bir sıra nümayəndələrində özünü göstərməkdədir.

Strukturalistlər dili təsvir metodlarını get-gedə daha artıq formal şəkllə salır, dilin modelləri, modelləşdirilməsi başlıca məqsədə çevrilir, əsas diqqət əməliyyat üsuluna verilir, halbuki dil əslində bütün müxtəliflikləri və ziddiyyətlərn ilə tədqiq olunmamış qalır.

Sovet dilçiliyi elmi tədqiqatdan praktik və tarixi-idraki nəticələrə gəlməyi əsas hesab edir. Strukturalistlər isə dili mücərrəd halda, ancaq «struktura» kimi «saf», «təmiz» halda tədqiq edirlər.

Hələ də deduktiv metoda əsaslanan, formal tədqiqatla məşğul olan strukturalizm dilin sistem xarakteri daşması məsələsində də səhv mövqe tutur, sistem dedikdə eyni tipli ünsürlərin ahəngdar birləşməsini başa düşürlər. Sovet dilçiliyi bu son tezis qəbul etməklə bərabər bunu da zəruri hesab edir ki, «dil—sistemdir» dedikdə həm də ziddiyyətlərin dialektik mübarizəsini göstərən, bir-birinə əks ünsürlərin və olan əlaqələrin də toplusu, vəhdəti nəzərdə tutulmalıdır. Beləliklə, struktur metodlar «universal» hesab oluna bilməz, bu, ancaq dilin bə'zi xüsusi cəhətlərini tədqiq işində kara gələ bilər.

Başqa sözlə, dilin yalnız formal şəkllə salına bilən cəhətlərn strukturalizmi maraqlandırır²¹³.

²¹³ Bütün bu məsələlər haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Ф. П.

Филлин. Заметки о состоянии и перспективах советского языкознания,

F. Sossür öz tədqiqatında ardıcıl və prinsipial formalist olduğunu heç də gizlətmirdi. O, dilə obyektiv gerçəkliliklə heç bir əlaqəsi olmayan qapalı işarələr sistemi kimi baxırdı, ancaq «təmiz» münasibətlərin real hesab edirdi və s.²¹⁴

4. 23. Maraqlıdır ki, həm ismi, həm də fe'li təkrarlarda eyni proseslərin mövcud olduğunu söyləmək, eyni sxemi cizmaq mümkündür.

I. Üzvlənməyən cümlələr.

a) İsmi: *Böyük böyükdür, kiçik kiçik.*

b) Feili: *Olar olar, olmaz olmaz.*

Ölən ölür, qalan qalır.

31. Üzvlənməyən (daxili üzvlü) sözbirləşmələri:

a) İsmi: *Günlərin bir günü.*

b) Feili: *Gələndə gələr.*

III. Üzvlənməyən təkrarların komponentləri paradiqmatik dəyişmələrə uğrayır (hallanır).

a) İsmi: *Böyüyə böyük deyiblər, kiçiyə kiçik. Günümə bir gün qalınca.*

b) Feili: *Yetənə yetir, yetməyənə bir daş atır. Yeməyini yalqız yeyən, yükünü özü qaldırır.*

IV. Dəqiqləşdirici sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etmiş təkrarlar birləşib leksik vahid (ümumiləşmə) əmələ gətirir:

a) İsmi: *Üz-üzə. Əl-ələ.*

b) Feili: *Gülüb-gülməmək. Gəlib-gəlməmək.*

Hər iki nitq hissəsinin təkrarı həm də qrammatik abstraksiya əmələ gətirə, bilir.

ВЯ, 1965, səh. 15-28.

²¹⁴Вах: В. И. Абаев. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке, ВЯ, 1965, № 3, səh. 28.

NƏTİCƏ

5.0. Bu əsərdə materialdan asılı olaraq müəllifin tədqiqatında səciyyəvi cəhət belədir: dilimizin strukturası ilə əlaqədar olan təkrarların bir sistem təşkil etdiyini üzə çıxarmaq. Dilçilər müxtəlif münasibətlər ilə bu sintaktik-konstruktiv təkrarlara toxunmuşlarsa da, ardıcıl olaraq bunların bütün başlıca xüsusiyyətlərini izləməmişlər. Bir növ «atomistik» tədqiqat ilə məşğul olmuşlar. Bəzi Avropa tədqiqatçıları bu təkrarların mahiyyətinə nüfuz etmədən bunları dilin üslubuna aid etmişlər və üslubi terminlər ilə (paronomaziya) bunlardan bəhs etmişlər.

Bizə məlum olduğuna görə, türk dillərinə xas bu təkrarlardan bəhs edən yeganə bir məqalə Y. İ. Ubryatovanın məqaləsidir²¹⁵. Müəllif yakut dilində bir sıra təkrarlardan nisbətən ətraflı danışır. Onun tədqiq etdiyi təkrar növləri dilimizdə aşağıdakı tipli təkrarlara müvafiq gəlir: *yazdığı yazı; aşıq olmağına aşıqdır; oynamaq oynayır, güldükcə güllür; davamız dava; gəldi-gəlmədi; şahlar şahı; təmizdən təmiz; gələn gələr* və s.

Müəllif bu təkrarların yalnız mənanı qüvvətləndirmək ilə, emosionallıq ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Başqa sözlə, Y. İ. Ubryatova da bunların dilin strukturası ilə əlaqəsinə diqqət verməmişdir.

Burada dilin strukturasının inkişafının daxili və xarici şərtləri haqqında aşağıdakıları demək olar: xarici şərtlərin tələbinə cavab vermək üçün dil öz daxilində bu və ya digər ünsürü dəyişməli olur ki, bu dəyişiklik dildaxili imkanlar

²¹⁵Е. И. Убрятова. Усилительное повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения в якутском языке. Сб: «Тюркологические исследования», АН СССР, М.-Л., 1963, сәh. 82-94.

hesabına baş verir.

Lakin bu vəziyyət heç də F. Sossürün belə bir fikrinə tam haqq qazandırmır ki, «dilçiliyin yeganə tədqiqat obyektı özü üçün və özlüyündə alınmış (götürülmüş) dildir».

Burada iki cəhəti fərqləndirmək lazım gəlir: bütünlükdə dilin quruluşunun dəyişməsi və onun ayrı-ayrı üsürlərinin («sahələrinin») dəyişməsi. Bütünlükdə dilin quruluşunun dəyişilməsi cəmiyyət tarixinin, xalqın tarixinin təsiri ilə bağlıdır.

(Qəbilə dilindən xalq dilinə, aradan da milli dilə doğru inkişaf dillərin təmərküzləşməsi. Danışıq dilinin ədəbi dilə təsiri və s.).

Dilin quruluşunun, ayrı-ayrı üsürlərinin («sahələrinin») dəyişilməsi cəmiyyətin təsiri ilə bilavasitə bağlı deyil, dilin öz daxili strukturası ilə daha çox əlaqədardır. Əslində isə bunlar da dolayısı ilə xarici təsirdən doğur²¹⁶.

Dilin strukturasının daxili üsürlərinin və sahələrinin ümumi qanunauyğunluqları hələ tam dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Burada hələ ciddi axtarışlar tələb olunur. Hazırda dildaxili inkişaf haqqında ən çox aşağıdakı mülahizələr məlumdur (bütün əsər boyu biz bu mülahizələri nəzərdə tutmuşuq):

a) Bütün dillərdə dilin struktur üsürlərinin abstraktlaşması qanunu özünü göstərir. Bunun mahiyyəti belədir ki, daha çox konkret olan üsürlərdən get-gedə daha az konkret üsürlər əmələ gəlir. Başqa sözlə, leksik üsürlər mücərrədləşib qrammatik üsür əmələ gətirir; daha məhdud qrammatik kateqoriyalar daha geniş mücərrəd kateqoriyalar əmələ gətirir... .

b) Bütün dillərə xas ikinci ümumi qanun dilin struktur üsürlərinin differensiasiyası və üzvlənməsidir. İbtidai dillərdə (indiki mənada) dil vahidləri fonetika, leksika, morfologiyaya görə differensiasiya olunmamış idi. Müasir mənada söz, ifadə və

²¹⁶ Bu məsələlər haqqında daha geniş məlumat üçün bax: Б. Н. Головин. Введение в языковедение, Изд-во «Высшая школа», М., 1966, səh. 227-229.

fonem fərqləndirilmirdi. Tədricən fonemin sözdən, sözün cümlədən, cümlə üzvünün nitq hissəsindən fərqləri meydana gəlmişdir. Bir çox dillərin materiallarından məlum olur ki, müasir tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr daha qədim və üzvlənməyən ifadələrdən törəmişdir²¹⁷. İsim və sifətlər əslində əşya və əlaməti diffuz şəkildə ifadə edən sözlərdən törəmişdir. Habelə prosesi və faili bildirən sözlərdən müasir isim və feillər ayrılmışdır və s.

Abstraktlaşma və differensiallaşma qanunlarından başqa dilin tarixi inkişafını əks etdirən digər qanunlar da (məsələn, analogiya—bənzərlik, oxşarlıq qanunu və s.) vardır ki, dilçiliyin məqsədi də bu qanunları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir²¹⁸.

²¹⁷ İsim və feili “dördüzlü”, “üçüzlü” və s. təkrarlardan irəlində geniş bəhs edilmişdir. Bu fikrin doğruluğunu həmin təkrarlar da təsdiq edir.

²¹⁸ Б.Н. Головин adı çəkilən əsərində bu məsələlərdən ətraflı bəhs etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II. М., 1949.

Абаев В. И. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. ВЯ, 1965, № 3.

Абдуллаев Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1964.

Абдурахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.

А г а н и н Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, ИВЛ, М., 1959.

Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы. ВЯ, 1958, № 1.

Адмони В. Г. Развитие синтаксической теории на Западе в XX в. и структурализм. ВЯ, 1956, № 6.

Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə (morfologiya). Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis),Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1959.

Алекперов А. К. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке. Namiz. disser. автореф. Bakı, 1961.

Алекперов А. К. Типы сложных глаголов в современном азербайджанском языке. «Известия АН Азерб. ССР (серия общественных наук)», 1960, № 4.

Алиев В. Г. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языке. Namiz. disset. avtoreferatı, a, Bakı, 1961.

Aslanov A. Muasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları, Bakı, 1963.

Aslanov V. I. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. «Dilçilik məcmuəsi», XIV c., Bakı, 1960.

Астафьева И. М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Namiz. disset. Avtoref., M., 1962.

Axallı C. Maxmud Kaşqarının sözlüqi və türkmen dili. Aşqabad, 1958.

Ахманова О. С. О разграничении слова и словосочетания. Докт. дисс. авторефераты, М., 1954.

Багиров Г. К. Лексико-семантическое развитие глагола в азербайджанском языке. Dokt. dissert. avtoref., 1966.

Bağirov Q. K. XV əsirdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair. M.F. Axundov adına A P D I –ni "Elmi əsərlər", XI, 1961.

Bağramov H. Muasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960.

Балакаев М. Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке, ВЯ, 1956, № 2.

Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957.

Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
Балли Ш. Общая лингвистика в вопросы французского языка. ИИЛ. М., 1955.

Баранников А. П. Словарное повторение в хиндустанн. «Восточные записки», т. 1, Л.; 1927.

Баранников А. П. Синонимические повторы в новоиндийских языках. «Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее», т. III, вып. 2, Л., 1928

Баскаков А. Н. К вопросу о придаточных предложениях в турецком языке. «Ученые Записки АГУ им. С. М. Кирова» 1958, № 1.

Баскаков А. Н. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке. ВЯ, 1956, № 6.

Баскаков А. Н. Предложение и словосочетание в тюркских языках. «Вопросы составления описательных грамматик», М., 1961.

Б р и к ь О. М. Звуковые повторы, Сборник по теории поэтического языка. Петроград, 1917.

Будагов Р. А. Введение в науку о языке, М., 1958.

Будагов Р. А. Из истории языкознания. Соссюр и соссюрианство. М. 1954.

Budaqova Z. Muasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963.

В а н д р и е с Ж. Язык. Соцэкгиз, М., 1937.

Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940.

Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний. ВЯ, 1954, № 3.

Гаджиева Н. З. Типология придаточных предложений в современном азербайджанском языке. Сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. III (синтаксис). Изд. АН СССР, М., 1961.

Гаджиева Н. Э. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. ВЯ, 1957, № 3.

Головин Б. Н. Введение в языковедение. Изд. «Высшая школа»- М., 1966.

Головкина Н. Т. Повтор как стилистическое средство в различных видах и жанрах речи (на материале немецкого языка), Namiz.dissert.avtoref., 1964.

Грамматика русского языка, т. I. Изд. АН СССР, М., 1952.

Грунина Э. А. Сложноподчиненное предложение в современном узбекском языке. Nam.dis.avtoref., М., 1952.

Г у х м а н М. М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частного и полного слова. Сб.: «Вопросы грамматического строя», М.-Л., 1955.

Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Azərtədris nəşr, Bakı, 1962.

Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. ИВЛ, М., 1962.

Жирмунский В. М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. ВЯ, 1964, № 4.

Засорина Л. Н. Трансформация как метод лингвистического эксперимента в синтаксисе. Сб.: «Трансформационный метод в структурной лингвистике», М., 1964.

И в а н ч и к о в а Е. И. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. ВЯ, 1965, № 5.

Ильенко С. Г. Вопросы теории сложноподчиненного предложения в современном русском языке. Докт. дисс. авторефераты. М., 1964.

Ильинская И. С. О языковых и неязыковых стилистических средствах. ВЯ, 1954, № 5.

Kazimov N. Müqayisə fikirin fəaliyyətini əsaslandır. Bakı, 1966.

К а й д а р, о. в. А. Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-метафорических выражений в уйгурском языке. Сб.: «Вопросы уйгурской филологии», Алма-Ата, 1961.

Киприянов В. Ф. Нечленное предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения. «Русский язык в школе», 1961, № 5.

Киселев А. Б. Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка. nam.diss., М., 1954.

Ковтунова И. И. О синтаксической синонимике. Сб.: «Вопросы культуры речи», вып. 1., М., 1955.

К о к л я н о в а А. И. Способы синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке. Nam.diss.avtoref. М., 1953.

Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.

Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.

Кононов А. Н. Опыт реконструкции тюркского деепричастия. ВЯ. 1965, № 5.

Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь, Баку, 1964.

Кривоносов А. Т., Покацкая О. Л. О репликах-повторах в немецкой диалогической речи. Сб.: «Структурные особенности

разговорной речи и развитие разговорных навыков и умений», Иркутск, 1964.

Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения. ВЯ, 1956, № 5.

Кузнецов П. И. Происхождение-прошедшего времени на *-ёь* и имен действия в тюркских языках. Сб.: «Тюрко-менгольское языкознание и фольклористика», ИВ Л, М., 1960.

Кухаренко В. А. Виды повторов и их стилистическое использование в произведениях Ч. Диккенса. Nam.dissa, М., 1955.

Линин Ан. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов: Известия Восточного факультета АГУ им. В. И. Ленина, т. I, Баку, 1926.

Майзель С. С. Изяфет в турецком языке. Изд. АН СССР, М.-Л., 1957.

М а й т и н с к а я К. Е. К происхождению местоименных слов в языках разных систем. ВЯ, 1966, № 1.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, М.-Л., 1951.

Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. ИЛ, М., 1960.

Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.

Михайлов М. С. Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. Изд. «Наука», М., 1965.

Михлина М. Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи. Nam.diss., Л., 1955.

Müasir Azərbaycan dilində sözbirləşmələri, Bakı, 1961.

Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Bakı, 1962.

Немировский М. Я. Удвоение как «архнарханский» способ слово и формообразования. Труды кабинета им. Н. Я. Марра, Ереван, 1945, № 1.

Новое в лингвистике, вып. 1—6.

Основные направления структурализма. Изд. «Наука», М., 1964.

Пауль Г. Принципы истории языка, М., 1960.

Персидские пословицы и поговорки, М., 1961.

Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkilçilərinin formalaşması tarixindən. Bakı, 1965.

Розенталь. Культура речи. Изд. МГУ, 1959.

Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения. Учпедгиз, М., 1959.

Rüstəmov R. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü olması məsələsi, «Azərb. Mül.», 5. IV. 1956.

Севортян Э. В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Сб.: «Вопросы теории и истории...», М., 1951.

Севортян Э. В. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках. Сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. III (синтаксис). Изд. АН СССР, М., 1961.

Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. ИВЛ, М., 1962

Сеидов Ю. М. Словосочетания в азербайджанском языке. Dokt. dis. avtoref., Bakı, 1965

Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

Серебренников Б. А. О некоторых приемах восстановления архаических черт грамматического строя языков. ВЯ, 1965, № 4.

Серебренников Б. А. К проблеме типов лексической и грамматической абстракции. Сб.: «Вопросы грамматического строя», М., 1955.

С е п и р Э. Язык. Соцэкгиз, М., 1934.

Сизова И. А. Что такое синтаксис? Изд. «Наука», М., 1966.

Скорик. П. Л. К вопросу об аналитических конструкциях. ВЯ, № 3.

Смирницкий А. И. Аналитические формы. ВЯ, 1956, № 2.

Смирницкий А. И. Объективность существования языка. Изд. МГУ, 1954.

Соловьева А. К. О некоторых общих вопросах диалога. ВЯ, № 6.

Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке. Сб.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

Tağızadə A., Xocayev X. S. Müxtəsər üslubiyyat (sintaksis və stilistika), Bakı, 1933.

Тимофеев Б. Правильно ли мы говорим? Лениздат, 1963.

Топоров В. Н. О трансформационном методе. Сб.: «Трансформационный метод в структурной лингвистике», М., 1964.

Трофимова Э. А. Приемы выражения взаимосвязи реплик диалогической речи (на материале современного английского языка). nam.dis.avtoref., М., 1964.

Тугушева Л. Ю. О «связанных» именных конструкциях в тюркских языках. Сб.: «Тюркологические исследования». Изд. АН СССР, М.-Л., 1963.

Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.-Л., 1950.

Убрятова Е. И. Усилительное повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения в якутском языке. Сб.: «Тюркологические исследования». Изд. АН СССР, М.-Л., 1963.

Убрятова Е. И. Удвоение основы слова в якутском языке. Сб.: «Вопросы грамматики» (сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова), М.-Л., 1960.

Федорова А. К. Выражение членов предложения синтаксически нечленимыми словосочетаниями. «Ученые Записки Калининского госпед. института», филологическая серия», № 30, 1963.

Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933.

Филин В. П. Заметки о состоянии и перспективах советского языкознания. ВЯ, 1965, № 2.

Hüseynzadə M. Muasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1956.

Hüseynov B. A. Rəvayətli ifadələr. Uşaqgəncləşər, Bakı, 1961.

Хэррис З. С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. Сб.: «Новое в лингвистике», вып. II, 1965.

Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. М., 1959.

Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan Dilində üzvlənməyən cümlələr. «Dilçilik məcmuəsi», XVII c., Bakı, 1960.

Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində «yox» sözü və onun derivatları haqqında. «Dilçilik məcmuəsi», X c., Bakı, 1957.

Cahangirov M.P. Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr. «Azərb. CCP EA Xəbərləri», 1961, № 7.

Cahangirov M.P. Füzulinin əsərlərində sadə cümlənin növləri. «Məhəmməd Füzuli» (Elmi-tədqiqi məqalələr), Bakı, 1958.

Cəfərov S. Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. «Azərb. CCP EA Xəbərləri», 1956, № 4.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, Л., 1941.

Шведова Н. Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы. ВЯ, 1956, № 2.

Шведова Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи. ВЯ, 1958, № 2.

Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Изд. АН СССР, М., 1960.

Ш и р а л и е в М. Ш. Сложноподчиненные предложения в азербайджанском языке. ВЯ, 1956, № 1.

Шмелев Д. Н. О «связанных» синтаксических конструкциях в русском языке. ВЯ, 1960, № 5.

Шмелев Д. Н. О синтаксической членности предложения. «Русский язык в школе», 1965, № 2.

Щ е р б а Л. В. О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. «Известия АН СССР (отделение общественных наук)», сер. VII, 1931, № 4.

Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание. Сб.: «Вопросы грамматического строя», М., 1955.

A. von Gabain. Alttürkische grammatik, Leiprig 1950.

Atalay Besim .Türk dilinde ekler ve kökler üzerinde bir deneme İstanbul, 1946.

Brockelmann L. Osttürkische grammatik der islamischen Litteraturprachen uittelasiens, Leiden, 1954.

Deny J.Türk dili Grameri (Osmanlı lehçesi), İstanbul, 1941-45.

Tuna, Osman Nedim. Türkcede tekrarlar (Türk dili ve edebiyati dergisi, 1949, cilt III, İstanbul).

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

DQ - "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1962.

DL - "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti", Bakı, 1964.

"Əd. Və inc". - "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti.

"Köm." - "Kommunist" qəzeti.

Malov С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности.

Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951.

Məh. -məhəlli.

Molla Nəsr. Lət. - "Molla Nəsrəddin lətifələri"

ОЛ - "Azərbaycan dilinin orfoqrafıya lüğəti", Bakı, 1960

Радлов - В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий.

ИВЛ.

SM. - Salman Mümtaz. "El şairləri" 1(1936)

və 11 (1937).

"Xalq dastanı". - "Xalq dastanları".

Qeyd: Monoqrafiyada verilən misallarda əsər adlarından sonra yazılan birinci rəqəm müvafiq əsərin cildini, ikinci rəqəm səhifəsini göstərir.

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz	3
Sintaktik-konstruktiv təkrarlar.....	4
Üzvlənməyən sözbirləşmələri	
A.Daxili üzvlü feili təkrarlar	5
B.Daxili üzvlü ismi təkrarlar	59
Üzvlənməyən cümlələr	
A.İsmi cümlələr təşkil edən təkrarlar	72
B. Feili cümlələr təşkil təkrarlar	197
Nəticə	295
Ədəbiyyat	298
Şərti ixtisarlar	309

MUSA ADİLOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
TƏQLİDİ SÖZLƏR**

Elmi redaktor: Samət Əlizadə

Redaktor: Vasif Adilov

Kitabın ilk nəşri 1979-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Bu, kitabın latın qrafikasına çevrilmiş ikinci nəşridir.

§1. Dilin lüğət tərkibinin müəyyən təbəqəsini təqlidi sözlər təşkil edir. Bu sözlərin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlərə görə də təqlidi sözlər hər hansı başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Təqlidi sözlərin mükəmməl tədqiqi ümumiyyətlə “söz problemi” nöqtəyi-nəzərindən də maraqlıdır və bu problemin həlli üçün əhəmiyyətlidir. Xüsusilə ona görə ki, bəzi dilçilərin fikrinə təqlidi sözləri ümumiyyətlə heç söz hesab etmək olmaz.

Halbuki istər konkret dillərin – təqlidi söz cəhətdən zəngin dillərin, istərsə də ümumiyyətlə söz probleminin tədqiqi üçün təqlidi sözlərin rolunu azaltmaq, bunları unutmaq dilçilik elminə ancaq zərər verə bilər.

§ 2. Təqlidi sözlərin əhatə dairəsi. Dilçilikdə “təqlidi sözlər” əvəzinə yeni dil hadisəsini bildirmək üçün “mimemlər”, “mimeoqrafik sözlər”, “onomatopoeitik sözlər”, “obrazlı sözlər” və s. kimi terminlər də işlədilir. Biz “təqlidi sözlər” dedikdə səs təqlidi (səs), təsviri və obrazlı sözləri nəzərdə tuturuq.

Əşya və hərəkətin xarici görünüşü haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlərə obrazlı sözlər deyilir. Məs.: *bıldır-bıldır, gildir-gildir, parıl-parıl...*

Canlı və cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərə təqlidən düzəlmiş sözlərə səs təqlidi sözlər deyilir. Məs.: *ma* (inək mələrtisi), *ham-ham* (it hürüşü), *vız* (arı vızılması), *qarr* (qarğa qarılması), *şırr* (yağış şırlması), *şaqq* (ağac şaqılması) və s. Əslində, arı vızılması və ya yağış şırlması bizim təqlid etdiyimiz kimi olmur. Biz bu hadisələri yalnız təxmini şəkildə təqlid edə bilirik. Deməli, təqlidi sözlər obyektiv aləmin səslərini təxmini əks etdirir.

Obrazlı sözlər görmə duyğuları ilə bağlıdırsa, səs təqlidi sözlər eşitmə duyğuları ilə bağlıdır. Bu iki kateqoriya sözlər daha bir neçə cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Obrazlı sözlər xarici aləm haqqında obrazlı təsəvvürün (və ya təsəvvürlər kompleksinin) nəticəsində meydana gəlmiş sözlərdir. Odur ki, burada səs təqlidi sözlərdə olduğu kimi, ifadə olunan hadisə, əşya ilə söz arasında bilavasitə əlaqə yoxdur.

Səs təqlidi sözlərdə isə belə müstəqim əlaqə vardır. Təqlidi söz bir növ, təqlid olunan hadisənin özüdür, təxmini də olsa, hər halda özüdür, bilavasitə inikasdır.

Səs təqlidi sözlərin demək olar ki, hamısından feil düzəldiyi halda, obrazlı sözlərdən çox nadir hallarda feil əmələ gəlir.

Obrazlı sözlər əslində görmə duyğuları ilə bağlı olan təqliddir. Görmə təsəvvürü oyadan sözlər (Lautbilder) dilimizdə çoxdur: *par-par* (yanmaq), *gildir-güldür* (yaş tökmək), *bıldır-bıldır* (ağlamaq), *dıbir-dıbir* (gəzmək), *limhalim* (dolmaq).

Təqlidi sözlər insanın bu və ya digər fizioloji hərəkətləri ilə əlaqədar meydana gələn sözlərdir ki, bunlar sanki hadisənin özü kimi təzahür edir. Bunlar dilxarici hadisələr ilə linqvistik hadisələr arasında orta mövqə tuturlar. İnsanın müəyyən hərəkətləri zamanı çıxardığı səslər fonematik səciyyə daşıyır, bunlar hələ üzvlənməmiş olan sinkretik səslərdir. Məsələn, insan su içəndə, udqunanda, dişləri arasından dili ilə tüpürçək atanda və s. müəyyən səslər yaranır ki, bunlar hələ söz deyildir. Lakin bu səslər fonemlər vasitəsilə təsvir ediləndə müvafiq sözlər əmələ gəlmiş olur: *hort* // *hort-hort* (ilə su içmək), *hıq-hıq* (ilə udqunmaq), *çirt* (atmaq) və s.

İnsanın iyrenməsinə (*pü//fü//fi*), qusmasını (*ö//öü*), bir şeyi udmasını (*hap*)², tullanmasını (*hop//hopp*), püfləməsinə (*püf//pfü*), narazı qalmasını (*nurç*)³, yatanda nəfəs almasını (*xıxx*), su və digər mayelər içməsinə (*qurt*) əks etdirən təsviri sözlər məlumdur. Bu kimi sözlərin bəziləri müstəqil tərzdə, ayrılıqda işlənmişdir. Onların müxtəlif isim və feillərin əsasını təşkil etdikləri xüsusi təhlil yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, dilimizdəki *asqırmaq*, *öskürmək*, *pıçıldamaq*, *sormağ*, *əsmək*, *titrəmək*, *çeynəmək*, *tüfürmək*, *sümtürmək*, *səyrimək*, *iyləmək*, *əmmək*, *hortuldamaq*, *yalamaq*⁴, *kəkələmək*, *udqunmaq* feilləri, *nıtq*, *pəltək* isimləri təsviri söz köklərindən düzəldilmişdir.

Bir sıra məfhumi səciyyəli sözləri də bəzən təsviri sözlər kimi izah etməyə çalışırlar. Məsələn, belə mülahizə var ki, (əlbəttə, elmi ədəbiyyatda yox, şifahi danışmada) *ögey* sözünün tələffüzündə dodaqlar bir-birinə yaxın gəlmiş, *dogma* sözündə isə gəlir. Buradan da

² Taxçadan düşdü *tap* elədi, Gülsənəm onu *hap* elədi (Tapmaca)

³ Bu söz inkarlıq ifadə edərəkən təqlidi səciyyə daşıyır.

⁴ "Yalamaq" anlayışını bildirmək üçün ən müxtəlif sistemli dillərdə L samitinin iştirak müşahidə edilir. Bax: Газов-Гинзберг, Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965, стр.37.

ögey, dogma anlayışları (yəni, dil faktları ilə) müvafiq sözlərin artikulyasiyasını əlaqələndirməyə cəhd göstərirlər.

§ 3. Təqlidi sözlərin fonetik xüsusiyyətləri. Təqlidi sözlərin sadə və mürəkkəb formaları vardır. Ən bəsit növü – iki və ya üç səsdən ibarət olanlar – sadə formalarıdır. Belə sözlər bircə hecadan ibarət olur. Söz iki səsdən ibarət olduqda heca açıq, üç səsdən ibarət olduqda isə qapalı şəkildə təzahür edir.

Açıq heca təşkil edən təqlidi sözlər ancaq canlıların səslərinə təqliddir və miqdarca çox azdır. Məs.: *qu, qa, du, dü, ho, hə, hi, mu, bə, mə, ma, bo, hə, he*.

Sadə formanın ən çox yayılmış növü samit+sait+samit şəklində olan növdür. Məs.: *viz, vj, vj, tap, taq, puf, paf, tir, par, pır, fiş, fir, şax, şiq, mir, maç, qij, dız, civ, cız, fis* və s.

İki və üç səsdən ibarət sadə formalar mövcud olan sadə səslərə təqlid kimi çıxış edir. Bu kimi sadə səslərə əlavə mənə çalarlığı vermək üçün müəyyən səslər və ya şəkilçilərdən istifadə edilir. Sadə köklərə əlavə olunan belə səslərə və şəkilçilərə müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif adlar vermişlər.

Həm bir səsdən, həm də bir hecadan ibarət ola bilən struktur ünsür təqlid olunan səsin kəmiyyət etibarilə mürəkkəbliyini bildirir. Struktur ünsürlər təqlidi sözlərin formal əlamətlərindən olub onları başqa nitq hissələrindən fərqləndirməyə kömək edir. Bunlar qoşulduqları təqlidi sözlərin mənasına əsaslı bir təsir gətərə bilmir, sözün əvvəlki keyfiyyətini dəyişə bilmir, sadəcə sözdə kəmiyyət fərqi əmələ gətirir.

Azərbaycan dilində bir səsdən ibarət olan struktur ünsürlər bunlardır: *g/k, q, b //p, ç, t*. Bu ünsürlər sadə səsləri bildirən təqlidi sözlərə qoşulub onlara əlavə mənə incəliyi verir: *zing, zinq, ding, dinq, vinq, piqq, pirt, çirt, mirt, hart, cart, tap, şapp, gürp, xırç, mırç, nırç* və s.

Struktur ünsürsüz təqlidi sözlər nisbətən az işlədilir. Məs.: *şır, qar, qur, mir* və s. Bunlar struktur ünsür qəbul edib müxtəlif əlavə mənə incəlikləri ifadə edir. Struktur ünsür qəbul etməyən sözlər isə əsasən təkrar şəklində mövcud olur və lüğətlərdə də adətən təkrar şəklində göstərilir.

Bir səsdən ibarət olan struktur ünsür təqlidi sözün son səsi ilə eyni olarsa, belə struktur ünsür qəbul etmiş təqlidi söz

uzunmüddətlik anlayışını da əks etdirir, bu struktur ünsür təqlidi sözün son səsindən fərqli olarsa, bütün tərkib qısamüddətliklik, kəskinlik, kəsik-kəsiklik anlayışlarını əks etdirir. Məs.: *şurr, purr, dimm, şaqq* uzunmüddətli səsə təqliddir; *şurt, pirt, dinq, şart...* isə qısamüddətli səsə təqliddir.

Bəzi müasir təqlidi sözlərdə struktur ünsür söz kökündən ayrılı bilmir. Belə sözlər struktur ünsürsüz dildə yaşamır. Bu sözlər də yuxarıda qeyd olunan və struktur ünsürü ayrılı bilən birhecalı sözlər kimi qısamüddətliklik və s. bildirir. Məs.: *dinq, nırç, cart, çirt, pirt, zing* və s.

Təqlid olunan səsin davamlı, uzunmüddətli olduğunu bildirmək üçün birhecalı sözlərdə ya sait uzadılır, ya da samit qoşalaşdırılır. Özlüyündə *qa, puf, tıq, şap, tap* və s. bu kimi sözlər həm də təqlid olunan səsin aniliyini, qısa müddətdə baş verdiyini göstərir. Lakin eyni səslərin nisbətən uzun müddətliyini bildirmək üçün *qaa, tıpp, şapp...* kimi sözlər işlədilir. Bu cəhət M.Ə.Sabir şeirində çox gözəl əks olunmuşdur.

*"Qa" edərkən həmuz bircə kərə, –
Pəndiri dimdiyindən, endi yərə.*

"Qa" sözü həmin səsin bir dəfə ("bircə kərə"), qısa ifadə olduğunu bildirir. Həmin səsin uzun müddət, bir neçə dəfə ifadəsini bildirmək üçün isə son saiti uzatmaq lazımdır (*qa* və ya *qaaa*). *Taq, tıq...* kimi sözlərdə səsin aniliyi, bir dəfə olduğu göstərilir, *taqq, tıqq...* şəklində isə bu səslərin nisbətən davamlılığı aydın görünür.

A.Şaiqin "Tülkü və qarğa" əsərindən gətirilən aşağıdakı misallar da bunu təsdiq edir.

1) Deyəndə tülkü bəy "qa"

Ağzından çıxdı qarğa.

Bir dəfə

2) Ağac başında qarğa

Qınıldayırdı "qa-qa"...

Bir neçə dəfə

3) Həsərlə keçdi ömrün,

Yazıq sənə, *qa-qa-qa!*

§4. Struktur ünsür haqqında. Təqlidi sözlər həm də ikihecalı olur. İkihecalı təqlidi sözlərin ikinci hecası bir qayda olaraq struktur

ünsür hesab edilən *-ır, -ir, -ur, -ür* və *-il, -il, ul, -ül* ünsürlərindən ibarət olur.

-il... ünsürü qəbul edən təqlidi sözlər dilimizdə qətiyyənlə müstəqil şəkildə yaşaya bilmir. Bunlar ya isim və feillərin tərkibində (*parılı, parıldamaq*), ya da təkrar şəklində (*parıl-parıl*) mövcuddur. Məs.: *xorul, hiril, xiril, parıl, şorul, şiril...* bütün bu misallarda struktur ünsür bilavasitə birecalı təqlidi sözün kökünə əlavə edilmişdir. Bir çox sözlərə isə iki struktur ünsür qoşulur. Belə sözlərə əvvəl birsəslə struktur ünsürlər, sonra isə *-il...* ünsürü qoşulur. Məs.: zıncıl (bu söz belə bölünər: *zın* – sözün kökü, *-q* struktur ünsür I, *-il* struktur ünsür II), *guppul, marçıl, hortul, cıncıl, şıqqıl, şarpıl* və s.

-ır... ünsürü qəbul edən təqlidi sözlər miqdarca nisbətən azdır, bir neçə sözdə özünü göstərir və bunlar da ayrılıqda işlədilmir... Məs.: *çatır, çitir, xımir...*

Gördüyümüz kimi, struktur ünsürlü təqlidi sözlərin bir qisminin sonunda geminat (samitlərin qoşalaşması) yaranır və bu sözlərin sonrakı mürəkkəbləşməsi (şəkilçilər qəbul etməsi) bundan sonra baş verir. Məsələn, “zıqqıldamaq” feilinin feili əlaməti “*da*” şəkilçisidir, “*ıl*” – struktur ünsürdür, “*zıq*” – söz köküdür, “*q*” – birsəslə struktur ünsürdür.

Lakin aşağıdakı sözlərdə müşahidə olunan geminat hadisəsini müəllif nədənsə “Qafqazın bir sıra yafəsi dillərinin təsiri” ilə izah edir: *hoppammaq, hopuldatmaq, dıppıltı, zırrama, zıqqı, zıqqıldamaq, qaqqıldamaq, loqqıldamaq, zoqqıldamaq, koppuldamaq, kuppuldamaq, hiqqanmaq, çaqqıldamaq, pıqqıldamaq, laqqıldamaq, loqqıldama, taqqıldamaq, toqquşmaq, tiqqıldamaq, şıqqıldamaq, tappıldamaq* və s.

Məlum olduğu üzrə, təqlidi sözlərə başqa dillərin heç bir təsiri olmamışdır. Buradakı samitlərin qoşalaşması da dilin sırf daxili qanunauyğunluqları ilə əlaqədardır. Bu qoşalaşma təqlid olunan səsin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Burada səsin qısa, anı və ya uzun müddət davam etdiyi fərqləndirilir. “Hop” qısa səsə, “hopp” isə nisbətən davam edən səsə təqliddir. Odur ki, burada substrat haqqında söhbət ola bilməz.

§ 5. Təqlidi sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri. Təqlidi feillərin əsas hissəsi “*-da, -də*” sözdüzəldici şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir ki, bunlar “*ır...*” və “*il...*” modifikatoru (struktur ünsürü) qəbul etmiş

təqlidi köklərə (əsaslara) bitişir. E.V.Sevortyan da "ir..." modifikatorlu sözlərin az olduğunu və "ir..." "il..." ilə düzələn yeni təqlidi sözlərin "çoxunun feildən xaricdə işlənmədiyini" nəzərə alaraq, feildüzəldən şəkliçinin "da", "də" yox, "ilda..." olduğu fikrini irəli sürür".

Lakin "ir...", "il..." ilə düzələn təqlidi sözlər hamı hamın sözlərdən "-da" ilə yaranmış feillərlə, həm də başqa feillərlə (və deməli "öz" feilindən xaricdə) işlənə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarlandığında "ir...", "il..." ünsürlü təqlidi sözlərin bəzən heç feil forması mümkün olmur və ya çox az işlədilir. Məs.: *xımur-xımur; puçur-puçur; əfil-əfil; çaqıl-çaqıl...*

1) O günə qurban olum; *tıppır-tıppır* gəzəsən (Ə.Məmmədşanlı). 2) Pişik... *xırl-xırl* yatdı (H.Mehdi). 3) *Cızır-cızır* yandırır (V.Şıxlı). 4) *Bülbül* saqır-saqır *ötür* (A.Şaiq).

Deməli, "ir...", "il..." ünsürlü bəzi təqlidi sözlərin təkrarı yuxarıdakı müddəanı rədd edir. E.V.Sevortyana görə, məsələn, "parıl-parıl" təqlidi sözü ancaq "*parıldamaq*" feili ilə işlənir. Lakin ədəbiyyatdan toplanan çoxlu misallar bu fikrin tam olmadığını göstərir.

1) Gözləri *parıl-parıl* yanır (Ə.Məmmədşanlı).

2) *Parıl-parıl* şölə saçır ... (S.Vurğun).

Təkrarlanan təqlidi sözlərin birləşdiyi feil az da olsa başqa kökdən düzələ bilər.

"Yerlər, göylər parıldar *işıl-işıl*" (H.Cavid) – misalında təqlidi söz "*işıl-işıl*" öz feili ilə deyil (müqayisə et: "işim-işim işıldayır" – Mir Cəlil) gözlənilən "*ışıldamaq*" feili ilə deyil, **par-par** (və ya **parıl-parıl**) sözlərdən düzələn "**parıldamaq**" ilə birləşmişdir. Bütün bunlar təqlidi sözlərin semantik və qrammatik bağlılığının o qədər də məhdud olmadığını göstərir. Xüsusilə ona görə ki, sinonimlərlə zəngin olan dilimizdə təqlidi sözləri və təqlidi feilləri sinonimləri ilə əvəz etmək mümkündür. Bu isə dilin leksik vahidlərindən seçmə və məqsədə müvafiq şəkildə işlətmə işində əlverişli imkanlar yaradır.

Bəzi əsərlərdə göstərilir ki, birhecalı təqlidi sözlərdən ancaq *la//lə* ilə feil düzəlir, *da//də* isə ikihecalı sözlərə qoşula bilər.

Məs.: **inləmək//inildəmək, parlamaq//parıldamaq, sızlamaq//sızıldamaq, fırlamaq//fırıldamaq**. Yaxud: **mələmək, ulamaq**,

qıylamaq, haylamaq və s. (müq.ət: **gumur-gumur gumurlanı**r – “Koroğlu”).

Da/-də feil düzəldən şəkilçi kimi yalnız *v...*, *ü...* ünsüründən sonra deyil, həm də bilavasitə təqlidi sözlərin öz kökündən sonra işlənə bilər. Məs.: Gördüm uşaqların anası öz-özünə **mırdanı**r (C.Məmmədquluzadə). [Baloglan] Sonra gördüm **həsdədi** (C.Cabbarlı) və s.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, bəzi səslərə iki şəkildə – həm açıq, həm də qapalı saitlər ilə təqlid olunur. Məsələn, **danq – ding, zıq – zing, cıq – cing** (həmçinin yeni düzəltmə sözlərdə: **danqılı – dingilti, zıqıldamaq – zingildəmə** və s.) Bu sözlər təkrarlananda da həmin xüsusiyyət özünü göstərir: **taq-taq//tıq-tıq, part-part//pirt-pirt** və s.

Səslərin müxtəlif keyfiyyətdə olması təqlid olunan hadisənin keyfiyyətindən asılıdır.

Təqlidi sözlərdə ən çox işlədilən saitlər **ı** və **a**-dır; **e** və **ə** saitləri ilə yaranan təqlidi söz yoxdur. Bu sözlərdə həm açıq, həm də qapalı saitlər iştirak edə bilər. Eyni səsin yüksək, hündürdən olduğunu bildirəndə açıq (bəzən də qalın) saitlər, zəif, alçaqdan olduğunu bildirəndə qapalı (bəzən də incə) saitlər işlədilir. Məsələn, **ding//dinq, zing//zıq, cing//cıq, mırç//març, çirt//çart, pirt//part** və s.

Bunu Mir Cəlal bir yazıçı həssaslığı ilə çox real şəkildə təsvir edə bilmişdir: “**Tıq-tıq-tıq...**” hekayəsində yazıçı təsvir edir ki, evin qadını Nazlı qapını döyəndə “**tıq-tıq-tıq**” səsi eşidilirdi. Əri Novruz qapını döyəndə “kobud səslənirdi”: – **Tak-tak-tak!...**

§ 6. Təqlidi sözlər xüsusi leksik-morfoloji kateqoriyadır. Azərbaycan dilçiliyində təqlidi sözlər üzərində bu vaxta kimi əsaslı tədqiqat aparılmamışdır. Yalnız təsadüfi, ötəri qeydlərə rast gəlirik ki, bunlar da müxtəlif müəllimlərin bu və ya başqa məsələ ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxdıqda təqlidi sözlərə münasibətini müəyyənləşdirməyə imkan verə bilməz. Bununla belə, hər halda bu məsələnin qismən də olsa nəzərdən keçirildiyini etiraf etmək lazımdır.

Bəzi elmi əsərlərdə, qrammatika kitablarında filan feil və ya isim “təqlidi sözdən düzəlmişdir” deyilib, bu sözlərin xüsusiyyətləri şərh edilmədən sükutla keçilir. Nəticədə bu tip sözlərin əlamətləri, fonetik, morfoloji, semantik, sintaktik, üslubi və s. xüsusiyyətləri, dil sistemində bunların yeri və s. məsələlər (istər müəllimlər, istərsə də

tələbələr üçün) qaranlıq qalır. Halbuki tədrisdə əyanilik işində, bir sıra təbiət hadisələrini əyani şəkildə qavrama prosesində bu kimi sözlərin tədrisinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən mərhum Ə.Babazadənin 1933-cü ildə orta məktəblər üçün nəşr olunmuş kitabında gedən aşağıdakı misallar diqqəti cəlb edir: pişik **miyoldayır**, arı **dızıldayır**, güllə **vızıldayır**, siçan **şuqqıldayır**, sərçə **cikkıldayır**, ilan **fısildayır**, boru **zığıldayır**, küçük **zingıldayır**, toyuq **qaqqıldayır**, cücə **qırtıldayır**, qarğa **qarıldayır**, çay **şırıldayır**, cırcırma **cırıldayır**, çəkiçlər **cingıldayır**... Bütün bu misallarda verilmiş feillər təqlidi sözlərdən düzəltdiyi üçün təqlidi feillərdir.

Bəzən ədəbiyyatda təqlidi sözlər və bu sözlərdən müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn isim və feillər qarışdırılır. Məlumdur ki, təqlidi sözlər canlı və cansız varlıqların çıxardığı müxtəlif səslərə təqliddən başqa bir şey deyildir. Bu sözlərdə konkretlik, əyanilik əsasdır, bunlarda məfhumilikdən («понятийность») daha çox hadisənin obrazlı şəkildə təxmini əksi birinci yeri tutur. Halbuki bunlardan düzələn təqlidi isim və feillərdə məfhumilik üstündür, əsasdır. Məsələn:

Ağa atama yanaşdı **şart** bir sillə vurdu (C.Cabbarlı). [Əsgər] Ədə, dayan! Dayanmadı, **part**, bir güllə. Bir də gördüm, **şarap**, yıxıldı yerə (Ü.Hacıbəyov).

Burada **şart**, **part**... sözləri həmin hadisələrin (sillə vurmaq, güllə atmaq, yerə yıxılmaq) baş verdiyi zaman çıxan səslərdir. Əlbəttə, yuxarıdakı hadisələr zamanı çıxan səslər tamamilə, eynilə belə deyildir. Təqlidi sözlər bu hadisələr zamanı çıxan səsləri nisbətən onlara yaxın, təxmini şəkildə əks etdirə bilər.

Part və **şarap** – təqlidi sözlərdir, həmin səslərin təxmini əksidir. Lakin bu təqlidi sözlərdən düzəlmiş *partılı*, *şarapılı* isimləri artıq tamamilə məfhumə səciyyə daşıyır, bunlar səs deyil, səsin adıdır, isimdir.

Türkologiyada son illərdə belə bir qəti fikir yaranmışdır ki, təqlidi sözlər bütün nitq hissələrindən fərqli fonetik, morfoloji, semantik-sintaktik və sözdüzəltmə (bura həm də əlavə etmək olar: üslubi) xüsusiyyətlərə malik leksik-qrammatik bir kateqoriyadır. Müxtəlif türk və ümumiyyətlə Altay dillərindəki təqlidi sözlərdən

(qazax⁵, qırğız⁶, özbək⁷, türkmən⁸, yakut⁹, buryat¹⁰, evenk və mancur¹¹, nanay¹² və s.) bəhs edən bütün tədqiqatçılar təqlidi sözlərin xüsusi və spesifik səciyyəli nitq hissəsi olduğunu möhkəm şəkildə irəli sürürlər¹³.

Azərbaycan dilindəki təqlidi sözləri, xüsusən düzəltmə təqlidi feilləri ətrafı şəkildə tədqiq edən E.V.Sevortyan da bu fikri qəti olaraq müdafiə edir.

§ 7. Təqlidi sözlərin bəzi semantik xüsusiyyətləri. Təqlidi sözlərdə obrazlılıq, xüsusilə əyanilik çox qabarıq şəkildə təzahür edir. Buna görə də müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatına məxsus əsərlərdə bu sözlər daha geniş dairədə işlədilməkdədir.

⁵ А.И.Исхаков: О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, М.-Л., т.1, 1959; Ш.Сарыбаев. Подражательные слова и их отношение к междометно: Изв АН Казах.ССР, вып.1-2, 1954, №135.

⁶ С.Кудайбергенов, Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957.

⁷ С.Усманов. Междометия в современном узбекском языке. АР канд.дисс., Ташкент, 1952.

⁸ М.Худайкулиев, Подражательные слова в туркменском языке, АР канд. дисс., Л., 1959.

⁹ Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., 1954.

¹⁰ Л.Шагдоров. Изобразительные слова в бурятском языке, АР канд. Дисс., Л., 1958; Ц.Б.Ундендешбаев. Изобразительные слова в бурятском языке. Сб. «Филология и история монгольских народов.Памяти акад. Б.Я.Владимирцева», М., 1958.

¹¹ В.А.Горцевская. Изобразительные слова в эвенкийском и маньчжурском языках, «Тюркологические исследования», изд-во АН СССР, М.-Л., 1963, стр.177-189.

¹² Т.И.Петрова. Образные слова в нанайском языке. Изв. АН СССР, ОЛЯ, т.VII, вып.6, 1948, стр.527-536; Т.И.Петрова. Образные слова, служащие для передачи световых и цветовых впечатлений в нанайском языке, «Уч.зап.» Ленинградского пед.инст-та им. А.М.Герцена (факультет народов Севера), т.101, 1954, стр.111-131.

¹³ Тəqlidi sözlərin başqa nitq hissələrindən – xüsusilə nidalardan fərqlənən xüsusiyyətləri "Təqlidi sözlər" ("Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", 1961 №8) məqaləmizdə izah edilmişdir.

A.Şaiqin, Ə.Seyidzadənin, R.Rzanın, X.Əlibəylinin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə bu sözlərə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, A.Şaiqin əsərlərində bunları qeyd etdik: 1) **hop, hop, hop**; Oynayaq top-top; 2) Siçan noğulu **xırt-xırt** ilə yeyirdi; 3) Cücə **cik-cik** deyə oxudu; 4) Ortasından qırıldı taxta **şaraq**; 5) **Tarap-turup** atlılar, Atları qanadlılar; 6) **Xor-xor** ilə yatdı; 7) Məstan **myo-myo** edə-edə; ox tək atıldı həyatə; 8) **Taq-tuq, taq-tuq!** İşdən bir qorxumuz yox.

Qarasu kəndində **Qırt-qırt** xanım adlı bir toyuq var idi... **Qırt-qırt** xanım qızı **Cik-ciklə** birlikdə kənddə qalırdı. Bir gün siçan bay dedi: “– Ay **tiq-tiq, şıq-şıq** xanım”. **Tiq-tiq** razılıq verdi və s.

Təqlidi sözlərdə emosional cəhətin güclü olması, qrammatik bağlılığın əsasən sabit olması bunların metaforik işlənməsinə səbəb olur ki, burada ixtisar prosesi özünü göstərir. Məsələn, “**it kimi ulamaq**” əvəzinə “**ulamaq**”, “**öküz kimi böyürmək**” əvəzinə “**böyürmək**” işlətməklə yaranan feili metaforalar geniş yayılmışdır.

Y.V.Çəmənəmzinin “Qan içində” romanında belə bir cümlə vardır: “Təlxəklər bütün kələklərini meydana qoydular: **it kimi hürüşdülər, çaqqal kimi ulaşdılar, banladılar, anqırdılar, kişnədilər**”. Burada birinci iki qeyd olunmuş sözlər öz izahı ilə (“genişləndirilmiş” tərzdə) verilmişdir: **it kimi hürüşmək, çaqqal kimi ulaşmaq**. Qalan üç sözün isə epitetləri atılmışdır (ixtisar edilmişdir). Nəticədə feili metaforalar alınmışdır. Məna isə aydındır. “**Banladılar**” sözünün qarşısında “**xoruz kimi**”, “**anqırdılar**” qarşısında “**eşşək kimi**”, “**kişnədilər**” qarşısında “**at kimi**” işlədilə bilərdi. Lakin buna ehtiyac görülməmişdir. Ona görə ki, həmin təqlidi feillərin semantik-sintaktik əlaqəsi məhz göstərilən sözlərdən xaricə çıxmır. Hər bir qeyd olunan təqlidi feil bir, ancaq bir heyvanın səsinə təqlid ilə düzəldilmiş metaforadır. Həm də burada obyektə bəslənilən subyektiv münasibət çox qabarıq tərzdə özünü göstərir.

“Burada insan yaşamışdır”povestində faşist soldatlarının danışığını “**hart-hurt** edə-edə...”deyə təsvir edən yazıçı S.Qədirzadənin tendensiyalıqı aydındır. Yaxud “**qır-qır** edir qarğa kimi” (Sabir) – deyən avam qadının oxumağa münasibəti elə bu təqlidi sözdən aydın deyilmi? Təqlidi sözlərin bədii ədəbiyyatda işlənilməsinin bir səbəbi də budur.

§ 8. Dilimizdəki bəzi təqlidi sözlərin səs tərkibi tam sabitləşməmişdir, bu sözlər bir sıra variantlara malikdir. Məsələn: Bu

ilki sərçə bildirkinə **cük-cük** öyrədir – atalar sözündəki “**cük-cük**” sözüne müxtəlif yerlərdə gah “**cib-cib**”, gah “**cik-cik**”, gah da “**civ-civ**” şəklində təsadüf olunur. Ə.Nəzminin bir şeirində “civıl-daşmaq” (“Ay cücələr, bəsdi, civıl-daşmayın”) sözünün işləndiyini nəzərə alsaq, yuxarıdakı sözün “**civ-civ**” variantının olduğu da aydınlaşır. Bütün bu sözlər eyni mənə ifadə edir.

Yaxud, saat işlədiyi zaman çıxan səs bir neçə şəkildə təsvir olunur: Saat döyünür **çık... çık...** (R.Rza); Ancaq divardakı saat... “**tiq-tiq**” vururdu (C.Cabbarlı); **Çıq, çıq, çıq, çıq**, çıqqıldayır saat (Y.Həsənbəyov).

Bununla belə, hadisə, səs nə qədər müxtəlif və yaygın variantlı tərkiblərlə ifadə olunsada, yenə müəyyən əhatədən, tərkibdən kənara çıxma bilməz; bu müxtəliflik – hərc-mərclik deyildir, yəni saatın səsinə istənilədiyi kimi (məsələn, “xırp-xırp” şəklində) təqlid etmək mümkün deyildir.

Yaxud, sillə səsinə, daşın hündürdən (suya və s.) düşdüyü zaman çıxan səsə, güllə səsinə, şüşə qablar sındığı zaman çıxan səsə və s. “*şarı*” və “*parı*” sözləri ilə təqlid etmək mümkündürsə, “*mırı*” və s. sözlər ilə təqlid etmək mümkün deyildir. Deməli, təqlidi sözlər qətiyyənlə subyektiv, ayrı-ayrı fərdlərin quraşdırdığı sözlər deyil, bəlkə obyektiv mahiyyətdə olan sözlərdir, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün eyni semantikaya və fonetik tərkibə malik sözlərdir.

Göründüyü kimi, eyni hadisə səs tərkibi, təkrarın miqdarı, hətta yazılışı (deməli, intonasiyası) cəhətdən müxtəlif tərzdə təsəvvür olunur. Xoruz banladıqda çıxardığı səsi eyni müəllif müxtəlif şəkildə təsvir edir: a) Pişnamaz dedi: – **Quqqu**, Azañçı: – **Quqquriqu!** b) Şadlığmdan xoruz “**quqqu-riqu**” banladı. c) “**Quq-quliqu**” səsi gəldi (misallar A.Şaiqin əsərlərindəndir).

Beləliklə, bu təbii səslərin artikuliyası tam dəqiq deyildir və buna görə də müxtəlif variantların mövcudluğu zəruridir. Təbiət səslərinin sözə – dil faktına çevrilməsi çox mürəkkəb prosesdir. Odur ki, eyni səslərin bir dil daxilində və ya müxtəlif dillərdə tamamilə müxtəlif şəkildə ifadə-ışarə olunması müşahidə edilir¹. Lakin bu

¹Bu vəziyyət də bir daha onu göstərir ki, təqlidi sözlər yalnız çığırtılardan ibarət deyil, bunlarda məfhumilik də mövcuddur. Məs.: ingiliscə buzz, rusca (ancaq təqlidi feil formasında) жуужать, azərbaycanca vızz eyni səsə

xüsusiyyət bütün təqlidi sözlərə aid deyildir. Adətən, müəyyən hadisə, əşya və s. eyni tərkibə malik söz ilə ifadə edilir. Məsələn, ürəyin işləməsi müxtəlif müəlliflərin əsərlərində eyni “tup-tup” sözü ilə təsvir olunur.

Hadisə və prosesin bitdiyini, qəflətən baş verdiyini bildirmək üçün “xırp” sözü işlədilir.

Trolleybus **xırp** dayandı (Mir Cəlal); Gülöyşənin səsi **xırp** kəsildi (S.Rəhimov); Turac... **xırp** yerə düşdü (H.Mehdi); Muzdur **xırp** oturdu (S.Rəhimov).

Deməli, təqlidi sözlər də başqa hər hansı sözlər kimi sabit mənaya da malikdir, həmişə eyni hadisənin ifadəsi üçün işlədilir (əlbəttə, bu sözlərin metaforik işlənilməsini burada nəzərdə tutmurduq).

§ 9. Təqlidi sözlərdə dəqiq məna mətn və situasiya ilə müəyyən olunur. “Lal Hüseyn **nırç** etdi” (M.İbrahimov) – cümləsi hələ bizə heç nə demir. Çünki burada inkarımı, təəccübümü, heyrətimi, hədəmi, razılıqımı və s. ifadə olunduğu hələ tam aydın deyildir. Mətn bu sözlərin mənasını dəqiqləşdirir.

Bu müxtəlifliyin səbəbi aydındır. Şəxsin əhval-ruhiyyəsindən, mədəniyyətindən, yaşından, cinsindən, sağlamlığından, obyektə münasibətindən, səs tellərinin vəziyyətindən və s.-dən asılı olaraq təqlid etdiyi səslər də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Dilin hər hansı ifadəlilik vasitələri kimi, təqlidi sözləri də işlətməkdə fərdin və mətnin əhəmiyyəti mühümdür.

Təqlidi sözlər də ancaq Azərbaycan dilinə məxsus tələffüz normalarına tabe tutulur.

Təqlidi sözlərin çoxu çoxmənalıdır. Eyni səs tərkibi müxtəlif hadisələri təqlid üçün işlənilə bilər. Belə çoxmənalılıq isə dildə kommunikativ aydınlığı, dəqiqliyi qismən azaldır. Odur ki, bu sözlər daha çox dildə ekspressiv funksiya daşıyır. Lakin hər hansı başqa çoxmənalı sözlər kimi təqlidi sözlərin mənası da mətn daxilində dəqiqləşir, konkretləşir. Buna görə də həmin sözlər kommunikativ

təqliddir. Yaxud alman dilindəki bəzi sözlərə bizim dilimizdə müvafiq sözlər bunlardır: gick gack – qa-qa-qa (qazların səsinə təqlid), kliff klaff – hav-hav //ham-ham); klipp klapp – taq-tuq və s. Almanca sözlərin daxilində baş verən ablaut hadisəsini (Bax: Г.Пауль. Принципы истории языка, русск. Пер., М., 1960, стр.220) türk dilləri üçün də “ablaut” hesab edənlər vardır.

səciyyə də daşıyır. Bu son hal daha çox o zaman özünü göstərir ki, təqlidi sözlər metaforik işlənə. Metaforik işlənmə isə müasir dildə çox geniş yayılmışdır.

Təqlidi sözlər əksər hallarda təfəkkürün sintetik ifadəsinə xidmət edir. "Gədənin birinə əlli manat verərəm, bir dəfə "part" qurtardı, getdi" (M.S.Ordubadi) cümləsində "part" sözü "part" – **deyə bir güllə vurur**" cümləsini əvəz edir.

Bir qism təqlidi sözlər cümlədə atributiv vəzifə daşıyır ki, bunları da cümlədən kənar etmək mümkündür. Lakin bunlar cümlə üzvü rolunda çıxış edir və dəqiqləşdirici, konkretləşdirici söz keyfiyyətində işlədilir.

Araq stəkanımı... **qurtaqurt** başına çəkdi (Mir Cəlal); Bəyin sözünü **şarpaşarp** alqışladılar (Mir Cəlal); Çox çəkmədi ki, **şartaşart** maşınlar işlədi (Mir Cəlal); **Zırın-zırın** ağlamaq istərdim (A.Rəhimov); Damun bağlanmış qapısı **taraq-taraq** döyülür (M.F.Axundov).

Gəlini **darambadurumla** gətirdilər ("Nağıllar"); Daş götürüb **tırıq-tırıqla** bir gözünü sındırır (S.Rəhimov); Çayı **hortahortla** içməyə başladı (İ.Şıxlı); Dəzgahları **çaraq-çuruqla** hərəkətə gətirirdilər (M.İbrahimov).

Bu misallarda da ixtisar aparılmışdır. Belə ki, əşyaya məxsus əlamət əşyanı əvəz etmişdir. Burada "səsi ilə", "səsi çıxarmaq ilə // çıxararaq" kimi söz və ifadələr atılmışdır. "Uçurumlu dəre **şaraq-şaraqla** dolmuşdu" (İ.Əfəndiyev) – misalındakı söz "şaraq-şaraq" **səsi** (səsləri) ilə əvəzindədir.

Ya da: "paqqapaqla qaynayan samovar" (İ.Şıxlı), "çiq-çiqlə işləyən saat" ifadələrindəki sözlər də "paqqapaq səsi çıxarmaqla// çıxararaq", "çiq-çiq səsi çıxarmaqla // çıxararaq" tərkiblərinin ixtisarından başqa bir şey deyildir.

§ 10. Təqlidi sözlər əsasən canlı danışıq dilinə məxsus sözlərdir. Məhz bu cəhət bir sıra tarixi mənbələrdə həmin sözlərin öz əksini tapmamasına səbəb olmuşdur. Məsələn, başlıca olaraq hərbi-siyasi mövzuda yazılmış Orxon-Yenisey abidələrində¹⁴ təqlidi sözlərə təsadüf olunmur. Klassik poeziyamızda da bunlara təsadüfdən təsadüfə rast gəlirik. Halbuki şifahi ədəbiyyat nümunələrində, danışıq

¹⁴Bax: Б.М.Юнусалиев. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1960.

dili üslubunda yazılmış əsərlərdə, müxtəlif lüğət kitablarında təqlidi sözlərin müəyyən yer tutduğu məlumdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təqlidi sözlər və bunlardan düzələn isim və feillər diqqəti cəlb edir. 1) Qaranqu axşam olanda **vaf-vaf** ürən! Acı ayran töküləndə **çap-çap** içən! 2) Qanlı quyuq üzüb **çap-çap** udan! 3) Qazanın atının ayağına **çap-çap** düşər, **sək-səksəkilər**. 4) Söyləşdilər **fısil-fısil**. 5) **Bildir-bildir** gözünün yaşı rəvan oldu. 6) **Gumbur-gumbur** nağaralar döyüldü (bir neçə yerdə). 7) Beyrəyin qanı qaynadı, ədəblə **yab-yab** geri döndü. 8) **Burcuq-burcuq** tərləmiş. 9) **Guppur-guppur** davullar çalındı. 10) İt kimi **gü-gü** edən çirkin xırslı. 11) **Qas-qas** güldü. 12) **Apul-apul** yürüdü.

Bir neçə yerdə təqlidi sözlərin intensiv forması işlənmişdir: 1) **Yalab-yalab yalabıyan**¹⁵ incə donlum! 2) **yıldır-yıldır yıldırır**. 3) **sək-sək səkilər**.

Bu sözlərin bir qismi müasir dilimizdə arxaikləşmiş və ya başqa sözlərlə əvəz edilmişdir: *çap-çap, vaf-vaf, yab-yab, qas-qas, apul-apul, gü-gü, burcuq-burcuq //purcuq-purcuq, yalab-yalah, yıldır-yıldır, ögür-ögür* və s. Bunların bəziləri sonralar da ədəbiyyatda işlənmişdir. Məs.:

Qonşular sanırlar evdə kimsəm ölmüş bəs ki, mən
Ökür-ökür ağlaram hər gecə vayı-vayılan¹⁶ (Kişvəri).

Dastanlarda təqlidi sözlərdən düzələn isim və feillər də çoxdur. İsimlər daha çox heyvan, quş adları olan sözlərdir,¹⁷ Məsələn, *kəklik, durna //turna, qarğa, düdük, ildirim, ulduz, taraqq* (içərisində

¹⁵Bu söz haqqında geniş məlumat almaq üçün bax: R.Ə.Rüstəmov.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri. Az. SSR EA nəşr., Bakı, 1963, səh.93-94.

¹⁶Tək-tək hallarda işlənsə də, təqlidi sözlər klassik ədəbi dilimiz üçün səciiyyəvi deyildir.

¹⁷Təqlidi sözlərdən quş, heyvan adları bildrən isimlər düzəldilməsi müxtəlif sitemli dillərdə çox yayılmış hadisələrdəndir. Bax: a) М.Д.Степанова, И.И.Чернышова. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, стр.58; б) С.С.Маслова Лоданская. Из заметок по шведской лексикологии. «Ученые записки» ЛГУ, серия филологических наук, вып.42, Л., 1962, стр.24-25.

partlayıcı maddə olan fişəngə deyilir ki, keçmişdə şənlik vaxtı bunu vurub çatladardılar).¹⁸

Feillər isə müxtəlif növ və forma şəkilçiləri ilə işlənmişdir: 1) Nə böyrərsən, nə bozlarsan, nə ağlarsan. 2) Bögürdübəni atdan yerə saldı. 3) Böyürə-böyürə ağladı. 4) Ağızla burundan qan şorladaydım. 5) Qaraqoç atları kişnəşdirən... 6) Gün kimi işılda, ulduz kimi parla.

Qədim mənbələrdəki (Mahmud Kaşğari, "Dədə Qorqud") təqlidi sözlərdə belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, bu sözlər əsasən təkrar şəklində işlədilmişdir. Bunların tək işlənmiş formasına çox az, nadir hallarda təsadüf edilir.¹⁹

Təkrarlanan həmin təqlidi sözlər ya birhecalı (struktur ünsürlə və bunsuz), ya da ikihecalı (struktur ünsürlə) şəkildədir. Digər tərəfdən söz ya eyni formada, ya da sait səsin dəyişdirilməsi ilə təkrar edilir.

M.Kaşğarinin lüğətində bu deyilənləri göstərək:

I. Birhecalı sözlər təkrarlanır: a) struktur ünsürsüz olaraq:

جب جب çab-çab – Qamçı vurulanda çıxan səs və dodaq şappıltısı.²⁰

آل ارك جب جب بيدي (I,308)

زب زب zab-zab – Yüyürəndə ayaqların sürəti ilə əlaqədar çıxan səs.

زب زب برغل (I, 308)

Misal çoxdur:

چات چات (I, 310)

شار شار (I, 313)

چر چر (I, 313)

توس توس (I, 317)

توق توق (I, 320)

زاغ زاغ (I, 321)

ساق ساق (I, 321)

قور قور (I, 448)

¹⁸Belə isimlər qədim mənbələrdə və müasir dilimizdə geniş yer tutur. اوبوب – ubub (MK, I, 107); تارتار – tartar (MK, I, 448) özləri indi *hophop* və *diradira* şəkli almışdır. Hazırda işlənən *leylək*, *ziğziğ*, *ququ*, *qurbağa* kimi adlar da təqlidi sözlərdən düzəldilmişdir. Ş.I.Xətəinin bu misrası diqqəti cəlb edir: "Qum-qum der idi ağacda qumrı".

¹⁹Məsələn, M.Kaşğari lüğətinin I cildində cəmi iki söz جرت (328), حق (321) tək şəkildə işlədilmişdir. Təkrarlanmış şəkildə belə sözlər onlardır.

²⁰Mətbəənin imkanları ilə əlaqədar müvafiq hərəkətlər göstərilmədiyi üçün oxuculardan üzr istəyirəm – müəllif.

b) struktur ünsür ilə:

چرس چرس çars-çars (I, 332)

قرس قرس qars-qars (I, 333)

ترت ترت tirt-tirt (I, 328)

II. İkihecalı sözlər təkrarlanır:

بدر بدر badar-badar (I, 341)

تاقر تاقر taqır-taqır (I, 342)

تکیر تکیر tikir-tikir (I, 342)

چکیر چکیر cikir-cikir (I, 344)

بۇلدۇر بۇلدۇر buldur-buldur (I, 425)

چالدىر-چالدىر (I, 425)

İkinci tərəfin səslisinin dəyişilməsi ilə təkrarlanan sözlərə aid misallar:

قرن قر قر اتي qar-qur (I, 313)

چاق چاق çaq-çuq (I, 320)

शल شل şal-şul (I, 324)

چارت چارت çart-çurt (I, 328)

سرت سرت sart-surt (I, 328) اذاقى سرت سرت قلدپاتىك

قارت قارت qart-qurt (I, 328) الك قرت قرت اتى

قارچ قارچ qarç-qurç (I, 329)

Təqlidi sözlərdəki çoxmənalılıq bu lüğətdə də qeyd olunur. Məsələn, کُرت کُرت kürt-kürt sözü "ot, yem yeyəndə çıxan səs" kimi izah olunur və belə bir nümunə verilir: ات ارپانى کُرت کُرت بیدی (at arpanı kürt-kürt yedi). Bunun dalınca müəllif qeyd edir ki, həm də adam bərk şey çeynəyəndə çıxan səsə də bu söz ilə təqlid olunur (I, 329).

Qeyd olunan bu sözlərin bir qismi M.Kaşğaridən bu günə qədər olan zaman ərzində formasını, mənasını olduğu kimi mühafizə edə bilməmişdir. Bir qismi isə dialektlərdə, habelə müxtəlif türk dillərində mühafizə edilib qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa söz kateqoriyalarına nisbətən təqlidi sözlərdə belə dəyişikliklər daha çox olmuş, bu sözlər daha çox təbəddülata uğramışdır. Bunun əsas səbəbi, güman edirik ki, həmin sözlərin orta əsrlərdə yazılı ədəbi dildə işlədilməməsidir. Klassik ədəbi dil xalq danışığı dilinə xas olan bu kimi sözlərdən mümkün olduqca imtina etmişdir. Bütün bunlara

baxmayaraq, belə bir fakt şübhəsizdir ki, təqlidi sözlər xalq dilində ən qədim söz kateqoriyalarındandır.

§ 11. Vasitəli və vasitəsiz təqlid. Dilin hər hansı bir səmindən müəyyən təəssürat yaratmaq üçün istifadə mümkündür. Sözdəki müxtəlif səs birləşmələrinin köməyi ilə təbiətdə mövcud olan səsləri təqlid etmək mümkündür ki, buna dolayı və ya bilavasitə, vasitəli təqlid (müstəqim, bilvasitə, vasitəsiz təqliddən fərqləndirmək məqsədilə) demək olar.

Vasitəli təqlidin klassik nümunələrinə Nəsimi poeziyasında təsadüf edirik:

a) Susən eşitdim ki, aydır dəmbədəm:

Dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm!

b) Gər dilim, yar, geyrinə meyl eyləsə,

Öz dilim ilə dilimni diləmən.

Bu misallarda təkrarlanan səslərin musiqisi hadisəni əks etdirir. "Hərflər və kəlmələrin imtizacları ilə hasil olan ahəng sayəsində həyat səhnəsində təsadüf olunan bəzi hadisə və hərəkətləri təqlid və təsviredici səslər yaratmaq mümkündür ki, buna şəirdə "ahəng təqlidi" deyilir. Bu tamamilə mexaniki bir mahiyyətdədir. Futurizmin əsaslarından biri də bu ahəng təqlididir. Lakin bu saf mexaniki halda olduqda böyük bir qiyməti yoxdur. Bu şəkli-ahəngin, bu zahiri və şəkli-musiqinin fikir, hiss və məna ilə müvafiqliyi əsasdır. Şeirdə əsasən aranan da budur. Musiqidə bir növ əsas olan ahəng şeirdə qüvvətli bir alət, canlı bir vasitədən başqa bir şey deyildir".²¹

Car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi (S.Vurğun) – misrasındakı "c", "ç"-lərin mənası yoxdur. Bu kimi səs təkrarının bədii estetik əhəmiyyəti də o zaman ola bilər ki, məzmunla sıxı əlaqədar olsun, müəyyən bir fikir ifadə etsin. R.Rzanın "İlk səfər" şeirini oxuyan hər kəs müxtəlif səslərin təkrarı ilə müəllifin qatarın hərəkətini, təkrar səslərini təqlid etdiyini görməyə bilməz.

Qatarım fikrimi anlamış kimidir.

Reislərin tıq-tırtıq səsiylə

Şeirimi teleqraf dilinə döndərir

Göndərir:

Moskva yolunun nəğməsi

²¹"Maarif və mədəniyyət" jurnalı, 1926 №10-11, səh.31.

Şairin ilk səfər nəğməsi
Almız!
Redaktor, redaktor, redaktor
Qaç-aça qatarım töyşüyür
Və deyir:
Mössskva, Mösskva!
Elə bil bağırır – Qaruuuuul!
Qatarım deyəsən yorulub.
Əfsussssss...

Vasitəli təqlidi yazıda vermək, onu qrafik olaraq əks etdirmək üçün müəlliflər müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Sözləri hecalara bölmək, ayrı-ayrı səsləri fərqləndirmək, müəyyən səsləri uzatmaq və ya təkrarlamaq və s. belə üsullardandır.

M.Rzaquluzadənin "Saat" şeirində deyilir:

Haray salacaq: – *Vaxtdır-r-r!*
Dur-r-r!
Dur-r-r!

Bir sıra hallarda həm vasitəli, həm də vasitəsiz təqlid məqsədi güdən sözlər eyni mətndə yanaşı işlədilir və bu yolla daha qüvvətli effekt alınır. Məsələn, M.Dilbazinin bir şeirindən alınmış aşağıdakı misralarda *circırama*, *cırıldamaq*, *qurbağa*, *qurr* sözləri vasitəsiz təqliddir, digər ahəngdar sözlərin işlədilməsi ilə isə vasitəli təqlid yaranmışdır.²²

Circırama cırıldadı...
Gəldi bütün canlı – cana,
Canlı – cana, canlı – cana!..
Qurbağalar bağırdılar...
Dur, məclisi quruda qurr!
Quruda qurr!..

Başqa maraqlı və qüvvətli bir misal:

Nağaramı vurum-vurum,
Dum-ba-durum, dum-ba-durum (X.Əlibəyli).

²²M.Dilbazi. Şeirlər. Poemalar. Kiçik pyeslər. Bakı, 1959, səh.79 (Burada "canlı-cana" tərkibinin defislə yazılışı da onu göstərir ki, məqsəd fikri ifadə etməkdən daha çox ahəng məsələsidir, estetik məsələdir).

Burada birinci misrada vasitəli, ikinci misrada vasitəsiz təqlid vardır ki, bunların oxşar səs tərkibi (alliterasiya) həm görmə, həm də eşitmə obrazlılığının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

M.Rzaquluzadənin "Çimən sərçələr" şeirində bu vəziyyət daha qabarıq nəzərə çarpır:

*Cik-cik-cik,
Biz çimirik...
Çimirik qalmayaq çirk.
Cik-cik-cik,
Gəlin çimin!
Çimin, qalmayın çirk-çirk!*

Başqa bir misal:

*Saat yeddi...
Çıq-çıq, çıq-çıq...
Qalx yataqdan,
Bağçaya çıx!
Çıq-çıq! Çıq-çıq!
Çix, çix! Çix, çix! (İ.Tapdıq).*

Səs təkrarı ilə dilin mənalı ünsürlərinin (söz, morfem) təkrarı arasında fərqlər vardır. Səs təkrarında yalnız musiqilik nəzərdə tutulursa, söz təkrarında məna da diqqət mərkəzində durur.

Ümumi xüsusi əsasında meydana gəlsə də, hər bir xüsusi hadisəni ümumiyyətdə aid etmək olmur. Ekspressiv keyfiyyətə malik təqlidi sözlərin bir dildə çoxluğu bu dilin bütövlükdə başqa dillərə nisbətən daha çox ekspressiv olduğu qənaətini doğurmamalıdır. Ekspressiya üçün də hər dilin ümumi olduğu kimi, səciyyəvi keyfiyyətləri – xüsusiyyətləri də vardır. Bu cəhətdən St.Ulmanın aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, alman dili öz fonetik strukturası ilə motivləşmiş olan təqlidi sözlərlə olduqca zəngindir, halbuki belə sözlər fransız dilində çox azdır. Lakin bu dil alman dilindən heç də "az ekspressiv deyildir".²³

12. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində təqlidi sözlərin rolu.

Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində təqlidi sözlərin mühüm rolu vardır. Həm də söz yaradıcılığı prosesində bu sözlər tam

²³ Ст.Ульман. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология, Сб. «Новое в лингвистике», вып. II, ИЛ, М., 1962, стр.25.

ayrı səciyyə kəsb edir. Xüsusi sözdüzəltmə ünsürləri (şəkilçiləri) vasitəsi ilə təqlidi sözlərdən yeni sözlər (düzəltmə təqlidi söz, düzəltmə isim, düzəltmə feil) əmələ gətirilir.

Digər tərəfdən müəyyən spesifik şəkilçiləri qəbul edib-ettirməsinə əsasən bu sözlərin əsil, ümumişlək təqlidi sözmü və ya başqa səciyyəli (alınma, fərdi, yeni, uydurma və s.)²⁴ söz olduğu aydınlaşdırıla bilər. Və ya əksinə, sözlərdə müəyyən şəkilçilər sübut edir ki, bunun kökü təqlidi söz olmuş, sonralar müxtəlif dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu mənada təqlidi sözləri öyrənməyin etimoloji təhlil üçün də az əhəmiyyəti yoxdur. Məsələn, "*hənirt*" sözünün *hənq* [(n)-irti] təqlidi sözdən düzəldiyini söyləmək mümkündür. Eyni üsulla əmələ gələn *qışqırtı*, *bağırtı*, *hönkürtü*, *anqırtı* və s. sözlərin varlığı da bu fikri təsdiq edir.

Təqlidi sözlərdən yeni sözlər düzəltmək üsullarını öyrənməklə ədəbiyyatda təsadüf olunan müəyyən tərkiblərə düzgün qiymət vermək mümkündür. Feil və ya isim düzəldici şəkilçi qəbul edən sözlərin, demək olar ki, hamısı, nə qədər yeni söz olmuş olsa da, ümumxalq səciyyəsi daşıyır²⁵ və ya dildə qədimdən mövcuddur (əlbəttə, burada yalnız sırf səs təqlidi sözlər nəzərdə tutulur, obrazlı sözlər isə ümumiyyətlə feilləşmir). Həmin şəkilçiləri qəbul edə bilməyən sözlər haqqında isə yuxarıdakı fikri söyləmək mümkün deyildir. Bu sonuncular məhz sözdüzəldici (isim və ya feil düzəldici) şəkilçi qəbul edə bilməməsinə görə əsil təqlidi sözlərdən fərqlənir. Bunların bir qismi fərdi olduğu kimi, bir qismi də texniki səslərə təqlid cəhdi nəticəsində düzəldilmişdir.

1. **Dit-di-di, dit-di-di...** Turac qızları fikirdən ayırdı (Ə.Vəliyev).

²⁴Məsələn, M.Dilbazinin bir şeirində "ağ fərə"nin *qah-qah, qah-qah* şəklində "qaqqıldadığı" göstərilir. Və ya İ. Hüseynov yazır: "...*düdü-ta-düdü*, kolxozun maşınları belədən belə gedir, elədən elə". Qeyd olunan təqlidi sözlərdən feil və ya isim düzəldilmir.

²⁵Məsələn, "Traktor tır-tır edib irəliləyir" (M.İbrahimov) – misalındakı "tır-tır" təqlidi sözdən "tırılı", "tırıldamaq" kimi isim və feillər düzəldilə bilər və bunlar ümumxalq səciyyəli sözlərdir.

2. N.B.Vəzirovun Hacı Qəmbəri deyir: "Gedək yataq, İsrafil zurnasını çalanaçan (əlini ağzına tutub) **du-u-u!** Ay İsrafil qardaş, **du-u-u!** Ölsən də yatıb durmayacağam, **du-u-u!**".²⁶

3. V.Babanlının zavoddan bəhs edən bir əsərində deyilir: "**Tak, trax-trrax... tıssa-tıssa** səsləri bir anda bütün sexi bürüdü".

Bütün bu kimi tərkiblər haqlı olaraq söz hesab edilmir və lüğətlərə daxil edilmir. Bunlardan isim və ya feil düzəlmir; *duuldamaq*, *duultu*, *traxıldamaq*, *traxıldı* və s. kimi "sözlər" dildə yoxdur.

Başqa bir misal: "Bir az uzaqdan *trap-trup* səsi eşidildi" (A.Şaiq) – cümləsində qeyd olunan sözün orfoqrafiyası təhrif olunmuşdur, "*tarap-turup*" (*tarap-turupathılar...*) – Nağıldan) olmalıdır. Həmin təqlidi sözdən düzəlmiş "*trappıldı*", "*trappıldamaq*" kimi isim və feil dildə yoxdur ("*tarappıldı...*" vardır). Habelə təqlidi sözlərin əvvəlində iki samit səs bir yerdə işlənməz.

Substantivləşməyən təqlidi sözlər cümlədə heç bir üzv ilə əlaqədar ola bilmir; bunlar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlərə bənzəyir, heç bir suala cavab vermir və istənilən vaxt işlənilədiyi cümlənin tərkibindən ümumi məzmununa xələl gəlmədən kənar edilə bilərlər.

Xırr... Qatar dayandı (Mir Cəlal). Elə bil mis tiyana çasını tökür-lər: "**cırrınnqq**" (Mir Cəlal). Qaçır qatar, uçur qatar: **Taraqhataq** (F.Qoca).

Təqlidi sözlərin də substantivləşməsi əsasən ixtisar ilə əlaqədar-dır. Məlumdur ki, substantivləşən hər bir söz əşyavi («предметный») mənə kəsb edib ismə çevrilir və ismin bütün qrammatik əlamətlərini qəbul edir. Təqlidi sözlər də substantivləşdikdə "əşyavi" səsləri bildirir, yəni elə səsləri ki, bunlar əşya şəklində təsəvvür olunur. Substantivləşən təqlidi sözlər ismin cümlədəki bütün vəzifələrində çıxış edə bilər. Bunlar ismə məxsus nisbət, kəmiyyət, hal şəkilçilərini qəbul edir.

²⁶Əlbəttə, bəzi sonorları nəzərdə tuturuq. Yarım sait – sonor "R" xüsusilə fərqlənir. Lakin hər halda daxilində sonor olan sözlər də iki variantda çıxış edir. OL-da "broyhabroy", "drin-drin" sözləri getmişdir. Bu sözlərin danışıq dilində "burov-burov", "dirin-dirin" variantları da mövcuddur: "Burov-burov ilə Moskvaya getdi", "Burov-burov vaxtı idi" ("Koroğlu" dastanlarında: – *buroy-buroy // broy-broy*). Bəzi dialektlərdə Göycə qarğa *dra-dra* və ya *dra-dra* adlanır (AB, 43).

İlk dəfə yarandığı zaman məfhumı səciyyə daşımada da, sonralar təqlidi sözlərin mühüm qismi mənaca dəyişilərək təqlid olunan işin, hadisənin ümumiləşmiş adı olur. Bu zaman söz sanki məcaziləşir, obraz adı olmaqdan çıxıb məfhum adına çevrilir. Metaforik təqlidi sözlər bütöv ifadələrin məcaziləşməsinə təsir göstərir: *Pıç-pıç* ev yıxar (Atalar sözü); *Pişik miyə-miyonu* anasından öyrənər (Atalar sözü); Sən bu *cib-cibi* kimə öyrədirsən? (C.Cabbarlı). Bu isə onu göstərir ki, təqlidi sözlər də təfəkkürün məhsuludur, yalnız duyğu və təsəvvür ilə əlaqədar deyil, ümumilik ifadə edən məfhumlara çox yaxın konkret məfhumlar ilə əlaqədardır. Həmin sözlərin məfhumilik bildirən isimlərə çevrilə bilməsi də məhz bununla əlaqədardır. Bu sözlər metaforik işlənərək müxtəlif əşyaların adını bildirir: *Tıntın* (Həsən), *Şaqqulu* (bəy), *tıqtıq* (xanım), *gurgur* (pilot), *şıqşıq* (otu), *tıstis* (botanikada - bitki adı), *şırşır* (bulaq), *cırcır* (bulaq), *zırzır* (ağlağan), *çirt* (çubuğu), *tırtıl*, *çıqqa*, *xor-xor* (pişik), *çaq-çaq*, *cızbız*, *cırbır*...

Belə tam substantivləşmiş təqlidi sözlərə sözdüzəldici şəkildə qoşmaqla yeni nitq hissələri əmələ gətirmək olar. Məs.: *cızbızçı*, *cızbızxana*; *ciğviğiçi*; *tırtıllı* (traktor). İsim və sifət düzəldən şəkildə diqqəti daha çox cəlb edir.

...*Çaraq-çuruqlu* dünya (S.Rəhimov), ...*Taraq-turuqlu* əlfaz... (M.F.Axundov), ...*Çəm-xəmlı* nigarım, bəri bax (Vaqif), ...*Cıvızçı* və *dükənçilər* (C.Məmmədquluzadə).

Təqlidi sözlərdən isim əmələ gəlməsinin yuxarıda göstərilən semantik üsulundan başqa, morfoloji, leksik-semantik və leksik-morfoloji üsulları da vardır. Bütün bu üsullarda substantivləşmə hadisəsi də mühüm yer tutur.

§ 13. Beləliklə, təqlidi sözlər bir sıra düzəltmə sözlər – isim və feillər üçün əsas, baza rolunu oynayır. Aşağıda qeyd olunan şəkildə vasitəsilə təqlidi sözlərdən isim düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin şəkildərdən bəhs edən müəlliflər bunların təqlidi sözlərdən də isim əmələ gətirdiyini göstərmirlər²⁷. Müasir dildə çox işlək olmasa da, tarixən bir çox

²⁷Bu cəhətdən prof. Ə.Dəmirçizadə aşağıdakı qeydləri ilə fərqlənir: "...*cücə*, *qarğa*, *qırğı*, *qu quşu* adları isə əsasən bu quşların səslənmələrinə görə, yəni *cücə* adətən *ci-ci...cü-cü...cö-cö...cip-cip...tonunda*, *qarğa* da *qa-qa...qırğı* isə

isimlərin məhz təqlidi sözlərə həmin şəkilçiləri qoşmaqla düzəltdiyi faktıdır. Odur ki, sözlərin morfoloji təhlilində bu şəkilçilərin təqlidi sözlərə də qoşula bildiyi nəzərdə tutulmalıdır.

L-a şəkilçisi vasitəsilə əsasən birhecalı (bəzən də ikihecalı) və təkrarlanmayan təqlidi sözlərdən isim düzəlir. Burada sözün kökü – təqlidi söz iki şəkildə özünü göstərə bilər. Kök ya bir səsdən (samitdən) ibarət struktur ünsürlə, ya da ünsürsüz həmin şəkilçiyə birləşir.

a) Struktur ünsürsüz: *lopa, zopa, bağa*²⁸ (*vağ-vəğ// bağ-bağ* sözündən).

Bəzən danışq dilində həmin sözdüzəldici “a” şəkilçisinin düşməsi də müşahidə edilir. Məsələn, aşağıdakı misalda *qıya//qıyya* sözündə olduğu kimi:

O nə quşdur ildə çəkər bir *qıya*; hər qıyasında yüz min nahaq qan olur (“El şairləri”).

b) Struktur ünsürlə: *hıqqa, cıqqa, şaqqa, daqqa* (qarın), *daqqa* (papaq), *zərba, daqqa, cızza* (uşaq dilində), *qıyya* (çəkmək), *şəlpə, şəltə, domba, hərrə, lombə, danqa*, *zoqqa, happa//appa* (uşaq dilində – yemək. Gəl *happa* ye!).

Habelə: *goppa* (DL), *cıqqa* (DL), *daqqa* (DL), *hoppa* (DL), *çıtqa* (DL), *bomba* (DL), *kömbə* (DL), *dəhbə* (DL).

(Son iki misalda “a” şəkilçisinin ahənginə görə incə variantı “ə” işlənmişdir).²⁹

Bəzi sözlərdə “n” struktur ünsürünə təsadüf edilir. Məs.: *xorna* (çəkmək), *hurra/hurna* (vurmaq).

qır...ğıt...qı...qı...tonunda səslənmələrinə görə sövti təqlid əsasında düzəldilmiş adlardır”. Bax: Ə.Dəmirçizadə, 50 söz. Bakı, 1968, səh.64.

²⁸A.Ş.Şerbak “*qurbağa*” sözünün mənşəyindən bəhs edərkən yazır: “*Bağa* sözünün əsasında ehtimal ki, səs təqlidi söz durur. Müq.ət: uyğurca *pak-pak*. *Qur* (*kur*) sözünün mənşəyi haqqında müəyyən şey deyə bilmərik” (Bax: Названия домашних и диких животных в тюркских языках; Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Изд-во АН СССР, М., 1961, стр. 153). Lakin buradakı «*qur*» sözünün də təqlidi söz olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bunu bir sıra tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.

²⁹Müqayisə et: cöngə.

²⁹Dialektlərdə bəzən “a” əvəzinə “o” şəkilçisi işlənir. Məs.: *qaqqo* (DL), *zəqqo* (DL), *Diqqo* ələk, *diqqo* sac... (Atalar sözündən).

Bəzən bu isim düzəldən "a" şəkilçisi iki dəfə işlənir və mənənin şiddətləndirilməsinə, intensiv yaradılmasına səbəb olur. Məs.: *qaqqa(-na)* çəkmək.

Qaqqa sözü (*qaqqa* çəkdi) təqlidi sözdən "a" şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimdir. Bu ismə yenə də təqlidi sözdən isim düzəldən "a" [-na kompleksində "n" struktur ünsürdür; yuxarıdakı misallara bax] şəkilçisi qoşulmuşdur.

"a" şəkilçisi bəzi ikihecalı təqlidi sözlərdən də isim əmələ gətirir. Burada söz kökünün ikinci hecası struktur ünsürdən ibarət olur. Məs.: *şırıqqa*, *taraqqa/tırıqqa*, *dombra* (müqayisə et: *dombul//dumbul*, *dumbur-dumbur* təqlidi sözləri), *çolaqqa* (DL), *cırıqqa* (DL).

-a şəkilçisi qəbul etmiş (və çox vaxt təkrar şəklində işlənmiş) təqlidi sözlərə yeni sözdüzəldici "ma" şəkilçisi də qoşulur ki, bu sonuncusuz söz müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Məs.:

Zırrama, *cırcırama*, *qurqurama* (quşqulu) (DQ), *qırqırama* (çox duzlu mənasında) (DL), *gurgurama*³⁰ (uşaq kitabında).

Belə "-a" şəkilçisi ilə düzəlmiş təqlidi isimlərin təkrarı başqa isimlərin təkrarından fərqlənmir.

Lopa-lopa, *domba-domba*, *cıqqa-cıqqa* (tər tökmək) kimi təkrarların təqlidi sözlərə dəxli yoxdur. Başqa sözlə, isim əmələ gəldikdən sonra artıq təqlidilik məfhumu arxa plana keçir. Əmələ gəlmiş isimlər isə ismə məxsus əlamətləri (sözdəyişdirici şəkilçilər, təkrarlanma və s.) qəbul edə bilər.

II. -i, -ı, -u, -ü şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən atributiv isim düzəlir: *danqı*, *zırpı*, *mızı*, *zırı*, *sızı*.

Habelə: *zıqqı*³¹ (DL), *çaqqı* (DL), *bombı* (DL), *bombu* (DL), *şoqqı* (DL), *şoqqı* (DL), *xırxı* (bəzi dialektlərdə: əl mişarı mənasında).

Bu şəkilçi bəzi sözlərin tərkibində yaşayır. -il, -il, -ul, -ül şəkilçisi də bir sıra təqlidi sözlərdən isim düzəldir: *dombul//dumbul*, *gombul*...

³⁰R.Kunqurov özbək dilində (səs) təsviri sözlərdən bəhs edərkən belə misallar çəkir: jaranqlama, şargırana, yargırana. Bax: P.Кунгуров. Тасвири сузлардан ясалган сифатлар. «Труды Самаркандского гос.ун-та им. А.Навои», вып №139, 1964, стр.18.

³¹N.K.Dmitriyev də bu sözün təqliddən düzəldiyini göstərmişdir.

Bu kimi isimlərə yenə də isim əmələ gətirən *-t,-i,-u,-ü* şəkilçisi qoşmaqla intensiv mənalı sözlər düzəlmiş olur. Məs.: *cıppılı//cumbuli* [*cumb-ul-i*], *cunquli* [bəzən *cunqul* yerinə *cunquş* da işlədilir; “ş” ünsürü ən çox kiçiltmə bildirən ünsürdür. Elə bu kimi, intensivlik yaradan sözlər də kiçiltmə bildirir], *çıqqılı, dıqqılı*^{*}.

Bu intensivliyi yenə də artırmaq mümkündür: *cumcumbuli//cıpcıppılı* (əsasən danışmaq dilində) və s. Bütün bu kimi kiçiltmə bildirən (bir növ intensiv) sözlərə yenə kiçiltmə bildirən “ca” şəkilçisi qoşulur (sanki “intensivin kvadratı” yaradılır). Məs.: *çıqqılıca, dıqqılıca* və s.

III. *-an,-ən,-in* şəkilçisi vasitəsi ilə bəzi təqlidi sözlərdən isim düzəlir: *şırran* (*şır-şır* sözündən), *şirdan* (*sırt* sözündən), *dıqqan* (DL), *zobban* (DL).

Buraya OL-dəki *dombalangöz* (müq.et: *dombagöz*), *çəkçəkin* (ədəbi dildə: *çəkçəki* – quş adı), *pərpəran* (*//pərpərak*) sözləri də aiddir. Məs.: Müəllimlərin *pərpəran* toxumu kimi hərəsini bir kəndə dağadır (C.Gözalov).

Bu şəkilçi bəzi təqlidi sözlərdən həm də düzəltmə feil əmələ gətirir: *hoppanmaq, huqqanmaq, qıcanmaq, gücənmək*.

Həmin şəkilçi bir sıra sözlərin tərkibində də özünü göstərir. Məs.: *pətənək* (*// pətək*), *sağsağan*^{*} (*zığ-zığ//zix-zix* quşu) *dağdağan* (*Dağdağana*³² dağda dana böyüdü... Sabir).

IV. *-q,-k,-aq,-ək,-ıq,-ik,-uq,-ük* şəkilçiləri ilə əsasən birhəcalı təqlidi sözlərdən (struktur ünsürlü və ünsürsüz) isim düzəlir: *şillaq, şallaq, şıltaq, hinaq, qıdıq, pipik, tütək//düdük, fıriq* (işı fıriqdır), *lümək, lopusq, pərək* (burun pərəyi), *çəpik, sırtıq//çirtıq, pətək, kirtik*,

^{*}Müqayisə et: uşaq oyunu – naqqulı. Dilimizdə bir növ ümumiləşmiş xüsusi ad olan Şaqqulı (klassik ədəbiyyatımızda olan Əmr və Zeyd adları ilə müqayisə et) sözü də bu üsulla düzəlmişdir. Misallar: 1) O yanı taxta, bu yanı taxta, *Şaqqulu* bəy otaqda (Tapmaca); 2) *Şaqqulu* bəzəkli qaldı (bu məcazi ifadə əsasən Bakı dialektində işlənir).

^{*}Bu kimi sözlərin bir qismi yer adları kimi də işlənir: *Sağsağan* (dağ zirvəsi), *Dağdağan* (kənd) və s.

³²Sonuna “a” əlavə edilən belə sözlər yenə vardır: *qaqqana, cuqqana//cıqqana, dıqqana, şaqqana//şaqqanat* (çəkmək). OL-də *pərtənəgöz* (müq. et: *pərtəgöz*).

*topuq, cırıq, zırıq, titrək, palçıq*³³, *işiq* (müq.et.: - *iş/-iş-armaq, iş-qarmaq*)³⁴, *təpik/tipik*³⁵, *şapalaq*³⁶, *cinqırıq, sümük*³⁷ və s**.

Ördək sözünün *ör-dək/örd-ək/hört-ək* şəklində, hər halda səs təqlidi ilə əlaqədar olduğu şübhəsizdir.

Cinqırıq sözünün kökü – *cinqır* da isimdir. Bu ismin kökü isə *cinq* – təqlidi sözdür. Struktur “q” ünsürü qəbul edən “*cin*” sözü sözdüzəldici *ır (-it; müq.et.: dombul, cumbul-i* və s.) ilə birləşib *cinqır* təqlidi ismini (*cinqırın* çıxarmamaq) əmələ gətirmişdir ki, bu sonuncu da yenə təqlidi sözdən isim düzəldən “*ıq*” şəkilçisi vasitəsilə intensiv mənalı yeni isim əmələ gətirmişdir.

Zahirən bunlara bənzərsə də, aşağıdakı vahidlər təqlidi sözlərdən deyil, təqlidi feillərdən düzəlmişdir: *asqırıq, bvağırıq, öskürək, püskürək/püskürük, finxırıq, fisqırıq, fişqırıq, hiçqırıq, hönkürək, hayqırıq, çağırıq, çığırıq, qırpq (gözüqırpq), qışqırıq*.

Türkmən dilində “döş” mənasına gələn kükrək (kükrə-k) sözünü də buraya aid etmək olar. Bu sözlərin bəzilərinin kökləri (obrazlı *qırp-*, təqlidi *cır-*) həm təqlidi söz, həm də feil mənası daşıyır. Belə

³³Bu sözün kökü “palç” dilimizdə təqlidi söz kimi işlənmişdir. Bəzi türk dillərində isə müstəqil söz kimi yaşayır. Bax: М.Худайкулиев. Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка. Труды Института языка и литературы АН СССР, 1957, стр.82.

³⁴Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. ИВЛ, Л., 1962, стр.201.

³⁵Э.В.Севортян (Bax: yenə orada, səh.466) da bu sözün təqliddən düzəldiyini göstərir.

³⁶Bu sözün kökünün *sapp(-ıq)//şapb(-ıq)*, yaxud *sap(-alaq)* olduğu ehtimal edilir.

³⁷E.V.Sevortyan bu sözün kökünün (*süm*) [buradan da *sümürmək*] təqlidi söz olduğunu (bax: yenə orada, səh. 414) göstərir.

**Dilimizdəki təqlidi pəltək, vokativ *doduq/xotux*, obrazlı *nitıq* (*nitıq* burun) (müq. et: *nıs/nıshurun*) sözlərini də bura daxil etmək mümkündür. Habelə torpaq/torpaq (top-ar-aq?) sözünün də mənşəyi bununla əlaqədar izah edilə bilməzmi?

⁷Sözün əsli “*qıyqırıq*”dır. Bunun kökü “*qıy*” sözü “*qıy vurmaq*”, “*qıy çəkmək*” ifadələrində işlənir. DL-də həmin mənada *qıylamaq, qıyxırmaq* sözləri vardır.

sinkretik köklər təqlidi sözlərə çox xasdır³⁸ və buna görədir ki, məsdər şəkilçisi “-maq/-mək” belə köklərə bitişdikdə isim əmələ gətirir. Məs.: *cırmaq, toxmaq, çaxmaq*³⁹, *qırpmaq*⁴⁰ (göz *qırpmaq* tərkibində).

Bəzən *-aq...* şəkilçisi təqlidi söz kökünə deyil, bu söz kökünə qoşulmuş olan *-an,-ən* şəkilçisindən sonra gəlir və beləliklə, sanki *-anaq,-ənək* şəkilçiləri də təqlidi sözlərdən isim düzəldən şəkilçi kimi formalaşmış olur. Məs.: *pətənək* (pətək), *xirdənək* (xirdək), *qayqanaq* və s.

V. *-iz, -iz, -uz, -üz, -az, (-əz)* şəkilçisi də bir sıra təqlidi sözlərə qoşularaq isim düzəltmişdir: *ulduz*⁴¹, *cılız*⁴², *öküz, toppuz, donuz//donquz*⁴³, *dimbız//dumbuz* (dialektlərdə yumruq⁴⁴ mənasında işlənir), *pampuz, qarpoz*.

Bəzən “*qarpız*” sözünün fars dilindəki “xərbuzə”dən düzəldiyini söyləyirlər. Məsələn, V.Q.Yeçorov müxtəlif türk dillərində işlənən bu sözün (arpus, xarpuz, arbut, karpız, karbut, karpuz, qarpoz, barpoz, tarvuz) farscadan (خریزه) olduğunu deyir. Müəllif göstərir ki, farsca “qarpız” *tərbuz* (ترپوز) adlanır.⁴⁵

³⁸Э.В.Севортян. Указ.раб.

³⁹Müqayisə et: *dırmaq, dırnaq, cırnaq*.

⁴⁰E.V.Sevortyan da bu sözü təqlidi feil hesab edir. Bax: Göstərilən əsəri, səh.333.

⁴¹Sözün əslisi *yıldız* olub, dilimizdə işlədilməyən «*yilt*» təqlidi sözündən düzəldilmişdir. Burada “*l*” səsi N.İ.Aşmarinin belə bir fikrini bir daha təsdiq edir ki, türk dillərində bu səs işıqla əlaqədar olan obrazlı sözlərdə özünü göstərir. (Bax: «Подражание в языках Среднего Повольжья», Известия АГУ им. В.И.Ленина, Баку, т.2-3, 1925, стр.146.

⁴²Sözün kökü “*cil*”, *cılığa* və *cılığı* sözlərinin tərkibində də qalır. Ehtimal ki, *dılqır//dılğır* sözünün kökü də fonetik dəyişməyə uğrayan (c d) həmin “*cil*” sözüdür.

⁴³Sözün kökü *don//donq*, feili *donquldamaqdır*. Intensiv forması *donq-donq donquldamaq*. Müasir dildə bu söz ilə *domuz* deyil, əsasən *ayı* səsinə təqlid edilir. Olsun ki, bu sözlərin sonrakı mənə diferensiasiyasının nəticəsidir.

⁴⁴P.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка (автореф. докт. дисс.), Баку, стр.16. Hər iki sözün kökünü (*dum* və *yum*) müqayisə et.

⁴⁵В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

خریزه və ya خربوزه isə fars dilində yemişə, qovuna deyirlər.⁴⁶

Belə bir fikir vardır ki, fars dilində iki cür yazılışı olan söz kökləri bir qayda olaraq fars sözü deyildir.⁴⁷ Məs.: B.V.Milllerin lüğətində gedən اغل və اغول tapança طباچه və تپانچه və s. kimi.

Bu cəhətdən də iki cür yazılan خربوزه və خربوزه sözünün əslində alınma olduğunu deyə bilərik.

Ehtimal etmək olar ki, bu söz bizim dilimizdən fars dilinə keçmiş və "xalq etimologiyası" təsiri ilə həmin şəkllə düşmüşdür. Qarpız sözünün kökü (qarp-) danışıq dilində "qarp elədi" tərkibində və məhz təqlidi söz mənasında yaşayır.

Rudəkinin məşhur کس برنداشته بستى نو خربوزه misrasının dilimizdə "Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz" şəklində tərcüməsi əslinə müvafiq deyildir.

Göydən gedən qazlar; Bir-birlərin *gopazlar* (El şairləri, II, səh.169) misalında "gopazlar" sözünün əsası olan "gopaz" ("qapaz" ilə yaxın deyilmi?) sözü *gop//gup* (və ya *gopp//gupp*) təqlidi sözündən (feili isə: *gop//gup-a-maq*) düzəlmişdir.

Yıldız sözü ilə *yıldırım* sözlərinin kökü eyni "yult" təqlidi sözüdür. Burada -iz və -ir [*yıld//t-ir-im*] şəkilçilərinin biri əşya adı, digəri proses adı (*yıldır-* müqayisə et: *çıldır-maq*) bildirir. Həmin şəkilçilər *z* və *r* səslərinə görə fərqlənir.

Məlum olduğu üzrə qədim zamanlarda türk dilləri iki dialekt qrupuna bölünürdü ki, bunların birinin sözlərinin sonunda və ortasında işlənən "z" səsi digər qrupun sözlərində "r" ilə müvafiq gedirdi. *R* qrupuna çuvaş dili, *Z* qrupuna qalan türk dilləri daxildir.

Q.Ramstedt güman edirdi ki, bir sıra sözlərdə *R* səsi *Z* səsinə keçdiyi üçün, *R* qrupu dilləri daha qədim hesab olunmalıdır. Başqa sözlə, *göz* sözü *görmək* feilindən, *quduz* sözü də *qudur-maq* feilindən törəmişdir və s. Bir çox türkoloqlar və monqolşünaslar bu hipotezə qeyd-şərtsiz qəbul etsələr də, həmin fikrə qarşı çıxanlar da yox deyildir. Məsələn, V.V.Radlov göstərirdi ki, çuvaş dilindəki *R* səsi *Z*-dan törəmişdir. B.A.Serebrennikovun fikrincə, müxtəlif dillərdə

⁴⁶Вах: Персидско-русский словарь (сост. Б.В.Миллер), М., 1953, сәһ. 189.

⁴⁷Bu məlumat üçün filoloji elmlər namizədi B.Abdullayevə təşəkkür bildirirəm.

səslərin inkişafı tarixi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, qapalı hecanın sonunda R çox zaman Z-dan törəyir və R heç vaxt Z-yə çevrilmir.⁴⁸ Yuxarıdakı fikrə tam əks olan bu hökmü doğrultmaq üçün müəllif bir sıra dillərdən nümunələr göstərir. Məsələn, kamsk-bulqarca “xır” sözünün daha daha qədim *ɣɪz*-dan əmələ gəldiyini qeyd edir.

Bizcə, məsələyə bir qədər başqa cəhətdən yanaşmaq lazımdır. “Göz” sözü “gör”dən yaranıb, yoxsa əksinə “gör” sözü “göz”dən yaranıb? Axı *gözük-mək // görükmək* feili müvazi formalarda işlənir və ya “gör” sözü bütün müasir türk dillərində və qədim yazılı abidələrdə mövcuddur və s. Burada məsələ sözün kökünü müəyyənləşdirməkdir. Hər iki sözün kökü “gö” – ünsürüdür ki, “z” əlavəsi ilə bu kökdən isim, “r” əlavəsi ilə feil əmələ gəlmişdir. Z-nın isim, R-nın feil yaratması təqlidi sözlərdə daha aydın müşahidə olunur (*yıldız/yıldır-ım*). Müqayisələr göstərir ki, bəzi başqa sözlərdə də vəziyyət belədir. Məs.: *öküz* və *böyürmək* kimi... Tatar dilində *böyürmək* əvəzinə *ükör*, *öküz* əvəzinə də *üqez* işlədilir.

Beləliklə, N.K.Dmitriyevin çox düzgün olan “R – təqlidi sözlər feil əsasını, Z – isim əsasını səciyyələndirir”⁴⁹ fikri təqlidi sözlər materialı üzrə də təsdiq edilə bilər.

-iz, -iz, -uz, -üz şəkilçisini qoşmaqla düzələn sözlərdən biri də *xoruz* sözüdür. Müxtəlif lüğətlərdə və tədqiqat əsərlərində bu sözün fars dilinə məxsus olduğu göstərilir ki, bu fikir inandırıcı deyildir. Müqayisəli-etimoloji təhlil nəticəsində məlum olur ki, *xoruz* sözü də səs təqlidindən düzəldilmiş isimdir. Bu sözün müxtəlif türk dillərində aşağıdakı variantları vardır: *xoraz* (uyğurca), *koroz* (qırqızca), *xuroz* (özbəkçə), *xoraz* (türkməncə), *horoz* (türkcə), *xoraz* (qaraqalpaqca), *koraz* (noqayca), *xoraz* (balqarca), *xoraz* (qumuqca).

Bütün bu misallarda *-uz// -uz// -oz* sözdüzəldici şəkilçi olub, kök hissəsi *xor-//kor-//xur-//hor-* morfemindən ibarətdir. Burada ümumi *-r-* ünsürünü nəzərə almasaq, sözün arxetipini ümumiləşdirilmiş şəkildə *qo-* kimi bərpa etmək mümkündür. *Qo-* və ya *qu-* həmin quşun

⁴⁸Вах: Б.А.Серебрянников. Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистике и в тюркологии (сб. «Вопросы методов изучения тюркских языков», Ашхабад, 1961, с.56)

⁴⁹ Н.К.Дмитриев. Соответствие Р//З. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч.1, Фонетика, М., 1955, стр. 525

səsinə təqliddən başqa bir şey deyildir. Maraqlıdır ki, qaraçay dilində xoruz anlayışını bildirmək üçün *ququrukku* sözü işlənir ki, bunun səs təqlidi olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur.

Məlumdur ki, ən qədim köklər öz qeyri-müəyyənliyi, yaygın mənalılığı ilə səciyyələndir. *Qo-//qu-* ünsürü də çox müxtəlif mənələrdə işlənmişdir. Bu ünsür ötmək, oxumaq, banlamaq, geniş mənada danışmaq//söyləmək//demək mənalarına uyğun gəlir. Bu fikri belə bir cəhət də təsdiq edir ki, xoruz anlayışı başqurd dilində *ətəs*, tatar dilində *ətəc* şəklində olub hər iki dildə *əyt/de* sözü ilə əlaqədardır. (Eynilə "söz söyləmək, demək, danışmaq, çağırmaq" mənası daşıyan latın sözü *sapo* alman dilinə keçib *nohp* şəkli almış və xoruz mənası kəsb etmişdir). Nəhayət, çuvaş dilində xoruz məfhumu *aytan* sözü ilə ifadə olunur və bu söz tərcümədə "oxuyan"//"ötən"//"banlayan" («поиуний») deməkdir. Maraqlıdır ki, rus dilində «перых» sözü «перь» feili ilə bağlıdır.

VI. *-Daq, -dək, -dıq* şəkilçisi ilə sözlərdən isim düzəlir: *cızdaq, çatdaq, xırtək, tapdaq, fırlıdaq, çağırdaq, şaqıldaq // (şaqıldaq – DL)*...*

Bu mürəkkəb şəkilçilər *da//də* (habelə: *dı*) və *q//k* ünsürlərinə bölünür. *Da//də* vaxtilə dilimizin sözdüzəltmə sistemində müəyyən rol oynasa da, artıq öz yerini *la//lə* şəkilçisinə tərk etmişdir. Bunların eyni şəkilçi olduğunu sübut edən faktlar çoxdur. Ədəbi dildə işlənən *aldanmaq, aldatmaq* (məhəlli forması – *allanmaq, allatmaq*), dialektlərdə: *başdamağ, işdəmək, tişdəmək*⁵⁰ (*başlamaq, işləmək, dişləmək* əvəzinə); xalq dilində: *Bozdar* (it adı), *bozdamac//bozlamac*; "Şühədanamə"də: *örtüldük* (örtük), *bağırdaq* (uşaq bələmək üçün sarğı) və s. formalar geniş yayılmışdır. Ədəbi dildə habelə *batdaq, qızartdaq, tükü* (Ə.Məmmədخانlı), *gözübatdaq, qarabatdaq, qaşqaldaq* kimi sözlərdə həmin şəkilçilər müşahidə olunur.

*Eyni şəkilçi başqa türk dillərində də mövcuddur. Məsələn, *özbəkçə xigildok (-huqıldaq)* sözü *qırtlaq* mənasında, *şilpildok* sözü malları qaçırmmaq üçün onların quyruğuna bağlanan şaqıldayan şey mənasında və s. işlədilir. Müq. et: Təvanda işıq *şappıldaqları* (R.Rza).

⁵⁰Bax: K.T.Ramazanov. Salyan dialektinin fonetikasi. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1956 №6, səh.72.

N.K.Dmitriyevin müxtəlif türk dillərindən göstərdiyi⁵¹ *şaqraq* [-*şaqır(d)aq*], *firtıldağ* (uşaq oyuncağı mənasında), *şarpadağ*, *pıtpıdağ*, *şapırdağ*, *çınqırdağ* sözləri buraya aid edilə bilər.

Bu şəkilçili sözlər dialektlərdə xüsusən çoxdur. Məs.: S.Rəhimovun işlətdiyi *işıladağ* (gözlər), *hövüldək* (adam) və s. dialektizmlər kimi.

Feil düzəldici **la/lə** şəkilçisi isimlərdən feil əmələ gətirdiyi kimi, **daq, dək** və **diq** şəkilçilərinin birinci hissələri də təqlidi sözlərdən feil düzəldir. Məs.: **tapdamaq, partdamaq, çırtlamaq...**

Haqqında danışdığımız şəkilçilərin ikinci hissəsi **q//k** isə feillərdən isim düzəldən şəkilçidir. Həmin vəzifəni çimdik, dimdik⁵² sözlərində **k** ünsürü, **xortdan, çırtan** sözlərində **n** ünsürü görür.

Müasir ədəbi dilimizdə eyni şəkilçi kimi *da...* və *la...* müvazi şəkildə bəzən özünü göstərir.

1) Zərbəli divarın *çatdağından*⁵³ deyir (C.Məmmədquluzadə). 2) Qanun-qaydalar... **çatlaq-çatlaq** olmağa başlayırdı (M.İbrahimov).

Başqa misallar:

Canı **xirtdəyinə** yığıldı (S.Rəhimov). **Xirtdək** sümüyü... (Ə.Əbülhəsən) ifadələri (buradan da **xirtdəkləmək** ilə yanaşı **xirtləgini** cırır" (Ə.Nəzmi), **xirtləginin** tərpendiyini gördü" (Ə.Əbülhəsən) formaları yaşamaqda davam edir.

Bu şəkilçilərin paralelizmi təqlidi feillərdə də özünü göstərir. Məs.: *çırtlamaq//çırtlamaq*, *pırtlamaq//pırtlamaq*, *xortlamaq//xortlamaq* (lakin müqayisə et: *tapdamaq* və onun intensiv forması *tapdalamaq*).

"Firtıq" (sözün kökü *"firt"*-dir. Misal: Elə bil *firt* eləyib burundan düşüb) sözündən *"d"* düşərək bəzən *firtıq* şəkli alır. Bu sözün *"firtılıq"* şəkli də (ümumiyyətlə təqlidi sözlərdə *-il...*struktur ünsürü intensivlik yaradır) vardır. Məs.: Burnu *firtılıqlı* corma-cocuqlar... (C.Məmmədquluzadə). Həmin şəkilçili sözlər bəzən məhəlli və ya

⁵¹Вах: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. ИВЛ, М., стр. 73-75.

⁵²Yenə orada, səh.99.

⁵³Bu sözün "çat" forması da metaforik şəkildə işlənir. 1) – Usta, küpəniz irəlindən *çat* idi. Ya təzəlikdə sınıb? (C.Məmmədquluzadə); 2) İstidən *çat-çat* olan gölməçə yerlər...(MİR Cəlil).

fərdi sözlərdən ibarət olur. Məs.: çıraqdan bir *çirtdaq* atıldı ("Azərb. nağ.").

Bütün bunlardan sonra S.Cəfərovun aşağıdakı qeydlərinə etiraz etmək lazım gəlir. S.Cəfərov yazır:

"Fikrimizcə, dilimizin çirttuq (çirtıq), fırtıq (firtıq) sözlərində təsadüf edilən **-ıq, -tıq, qoltuq** sözlündə təsadüf edilən **-tuq** şəkilçisi **-luq/luq** şəkilçisindən assimilyasiya və dissimilyasiya hadisələri nəticəsində l səsinin t səsinə keçməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir."⁵⁴

Təkrar edirik ki, **da//də//dı** və **q//k** şəkilçilərindən birincilər təqlidi sözlərdən feil düzəldən, ikincilər isə bu təqlidi feillərdən isim düzəldən şəkilçilərdir. Və demək lazımdır ki, artıq bir bütöv şəkilçi kimi nəzərə çarpan bu **daq/dək** şəkilçili sözlərin bəziləri müasir dildə **laq/lək** şəkilçili sözlərlə müvazi işlənir. Tarixən isə bu ikincilərin əvvəl, birincilərin sonra meydana gəldiyini və onlardan (ikincilərdən) törədiyini söyləmək üçün heç bir elmi əsas yoxdur. Əvvələn, bu **daq/dək** şəkilçili bütün sözlər **laq/lək** ilə əvəzlənə bilmir. Sonra, bu **daq...** forması "**da-q**" mürəkkəb şəkilçisidir ki, buradakı "**da-**" bir çox tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə müasir "**la**"-ya nisbətən qədim hesab olunur. Odur ki, S.Cəfərovun yuxarıdakı fikri, habelə ədəbiyyatda bu şəkilçilərə münasibətdə özünü göstərən bəzi fikirlər, məsələn, "**cızdaq**" sözünün guya müxtəlif fonetik hadisələrə uğrayaraq, "**cızlıq**" sözündən düzəldiyi fikri qənaətbəxş deyildir.⁵⁵

Ümumiyyətlə, təqlidi isimlər müxtəlif fonetik-morfoloji variantlara malik olur. Burada müxtəlif dialektlərin təsiri özünü göstərdiyi kimi, subyektiv momentlərin də az əhəmiyyəti yoxdur. Məs.: *bomba* (DL), *bombı* (DL), *bombu/bommu* (DL), habelə *dıqqa*, *dıqqana*, *dıqqancıq*, *dıqqanacıq* və s.

VII. Təqlidi sözlərdən isim əmələ gətirən bir sıra şəkilçilər çox az sözdə özünü göstərir.

a) **-ək** şəkilçisi: *tüpcək* [*tüpcür//tüfcür* sinkretik tipli təqlidi sözün kökü *tüpcü//tüfcü*].

⁵⁴S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, səh. 84-85.

⁵⁵Bax: H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, səh.252. Bu kitabda "cız" sözünün real mənası, etimologiyası, danışıq dilində işlənən *cızğal*, *cızğalaq*, *cızğalağım* çıxarmaq kimi söz və birləşmələrdə yeri çox düzgün şərh olunmuşdur, sözün fars dilinə keçdiyi göstərilmişdir.

b) *-əng* şəkilçisi: *fışəng, tüfəng*.

c) *-cı* şəkilçisi: *damcı* (sözün kökü *dam//tam* sinkretik təqlidi sözdür. Həm təqlidi söz, həm də feil kimi təsəvvür olunur).⁵⁶

ç) *-tə* şəkilçisi: *piltə* (sözün kökünü *pilpila* sözü ilə müqayisə et).

d) *-laq* şəkilçisi: *taqqalaq* (əsl: *taqqanaq*), *tağalaq*.

e) *-ğa//gə* şəkilçisi: *qarğa, çəyirtgə* [//çik-ir (t)-gə].

ə) *-man* şəkilçisi: *dəyirman*.

Dəyirman//dəgirman//təqirman sözünün kökü *dəgır//diğır//diyir*⁵⁷//*tıqır* təqlidi sözdür. Bu sözün ikinci hissəsi "man" bir sıra türk dillərində müstəqil söz kimi yaşayır. Qırğız dilində "getmək", "hərəkət etmək" (*kaıda mañdın* – hara getdin?), altay və şor dillərində "qaçmaq, yüyürmək", qədim uyğur dilində "addımlama", "qaçma", "gediş", qazax, yakut, uyğur dillərində "getmək", "yerimək" (man.) mənalarında işlədilir.

f) *-im, -in, -um, -üm* şəkilçisi: *qurtum* (bir qurtum su), *çirtum*⁵⁸ (bir çirtum soğan), *xortum, cırım* (bəzi dialektlərdə isim mənasında; – "cırım çəkmək" tərkibində, *ıldırım//yıldırım, sıldırım//şıldırım* (ümumiyyətlə təqlidi sözlərdə *s* və *ş* səslərinin paralelizmi diqqəti cəlb edir: *şonqar//şunqar* və *sunqar* kimi), *üfürüm* (daş daşı bağlamasa hörgü bir *üfürümlə* uçar – K.Dadaşoğlu).

Buraya *qığılcım* sözünü də aid etmək olar. Qığılçım sözünün (giyileim<kivilcem)⁵⁹ bəzi dialektlərdə *qılcım*⁶⁰ (*qılçıq* sözü ilə bunun kökü eynidir) variantı da vardır.

⁵⁶Eynilə rus dilində bu sözün qarşılığı «каня» isminin kökü «кан»həm feilin (канать) köküdür, həm də təqlidi sözdür.

⁵⁷DL-də "diyir" sözünün "təkər" mənasında işlənilməsi göstərilir. Hər iki sözün kökü eynidir.

⁵⁸Çirtma sözü də buraya aid edilə bilər: çirtum çirtuma çirtma. Məs.: "Birinə bir çirtma vurdu"(S.S.Axundov).

⁵⁹Günes...kivilcem gibi söñüverdi ("Güzel masallar").

⁶⁰Təqlidi söz köklərindəki l səsinin əsasən işıqla əlaqədar sözlərdə özünü göstərdiyini irəlidə N.İ.Aşmarina əsaslanaraq qeyd etmişik. Məs.:*hp-lp//lap-lap* (gözlərini döymək) *lum-lum* (udmaq), *ləh-ləh, lök-lök* və s. Bu barədə həm də bax: Н.К.Дмитриев. Этимология слова لفردى «Строй торкских языков», ИВЛ, М., 1962, стр.58.

§14. Təqlidi sözlərin quruluşca təhlili bir sıra isimlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Gördüyümüz kimi, bir çox isimlər – heyvan, quş və s. adları mənşə etibarilə təqlidi sözlərə bağlıdır. Məhz təqlidi sözlərin morfoloji strukturasını öyrənmək nəticəsində məsələn, *bildirçin* sözünün tərkibini düzgün müəyyən etmək olar. Bu söz iki hissədən ibarətdir: *bildir* və *çin*. İkinci hissəni təşkil edən “-çin” sözü qədim türk dillərində əsasən “quş” mənasına malik olmuşdur.⁶¹ Bu qədim ünsür *göyərçin*, *sığırçin* sözlərində də özünü göstərir. *Bildirçin* sözünün birinci (*bildir-*) isə *bild-* təqlidi kökü və *-ir* struktur ünsürlərindən mütəşəkkildir: *bild//pilt* həmin quşun səsinə təqliddir.

Tarlalarda bildirçinlər konsert verir: *bilt-bilut* (S.Rüstəm). Bildirçinlərin nəğməsi yayıldı hər tərəfə... “*Bıp-bilut, bıp-bilut, bıp-bilut*” (T.Elçin). Biçilmiş tarlaların küləşliyindən bildirçinlərin “*bit-billit*” səsləri gəlirdi (S.S.Axundov).⁶²

Sözün əslı (*bit-bilit//pit-pilit/ <bilt-bilit//pilt-pilit...>*) şəklində bərpa oluna bilər.

Yuxarıda gördüyümüz *-aq...//ıq...* şəkilçisini də bu sözə qoşub isim əmələ gətirmək olardı. Məs.: *bit-bilut+aq* → *bitbiltaq* → *bitbildaq*. Doğrudan da, bildirçin anlayışı bəzi başqa türk dillərində təqlidi sözlərdən isim düzəldən həmin *-aq...* şəkilçisinin köməyiylə *bitbildaq* şəklində işlədilir. Bildirçin quşuna cıvaş dilində *pətpeltək*, bir sıra başqa türk dillərində *быт-былдыкь* deyilir.⁶³ Qaqauz dilində *pıtpıdag* (*pitpidaq*) adlanan⁶⁴ bu quşa özbəkçə *bitbildik*, başqırd və tatarca *bitbildik*, oyratca *patpadıl*, tuvincə *patpadak* deyilir.⁶⁵

⁶¹ Г.Касумбегли. По поводу одной этимологии у Потебни. «Труды Института Языка АН Азерб. ССР», т.1, Баку, 1947, стр.24.

⁶² Müq.ət: “...Bildirçinlərin *vit-vıdı, vit-vıdı* səsləri...eşidilirdi” (Q.Xəlilov).

⁶³ Вах: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, с.429.

⁶⁴ Вах: Н.К.Дмитриев. Очерки южнотюркской мимологии («Строй тюркских языков», ИВЛ, 1962).

⁶⁵ Вах: Д.Х.Базарова. К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц. «Вопросы тюркологии», 1975, №4, с.15.

Bit-bilit (*bit-bilt+aq*) modelində qurulmuş başqa tərkiblər haqqında da eyni sözləri söyləmək mümkündür. Məsələn, *qışqaldaq* və ya Bakı dialektində oyun havası *qıtqılıda(q)//qıtqılıdı(q)*.

Bu qeyd olunan isimlər təqlidi sözlərə həmin *-aq...* şəkilçisi qoşmaqla düzələn başqa isimlərdən onunla fərqlənir ki, bunların kökünü təşkil edən sözlər məhz təkrarlanmış şəkildə mövcud olur: *bilt-bilt(-aq)* kimi.

Bildirçin sözünün morfoloji-etimoloji təhlili digər bir quş adının – “göyərçin” sözünün izahına dolayısı ilə yardım göstərir (“Quşu quşla tutarlar” ifadəsi burada səciyyəvi bir məna kəsb etmiş olur).

Bu sözün birinci hissəsi (göyər) rəng bildirən göy sözü ilə əlaqədar deyildir. Ə.Ziyatayın “Bakı gecələri” şeirində “Göy göyərçin qanadıdır” ifadəsi işlənmişdir ki, burada rəng bildirən “göy” sözündən məqsəd daha çox ahəng, alliterasiya yaratmaqdır. Göyərçin göy rəngdə olduğu kimi, ağ, qara və s. də ola bilər.

Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar göyərçin sözünü “göy” sözü ilə əlaqələndirməyə çalışırlar və hətta belə bir “dəlil” gətirirlər ki, məsələn, rus dilində də «голубь» sözü «голубой» sözündən törəmişdir. Bu mülahizədə bir neçə anlaşılmaz, dolaşq cəhət vardır. Əvvəlcə, dilin ümumi qanunlarından biri belədir ki, adətən (tarixən) sifətlər isimlərdən sonra və onların əsasında meydana gəlmişdir. Belə olduqda *голубой* sözü *голубь* sözündən əmələ gəlmiş hesab edilməlidir, əksinə yox. Dilin digər bir ümumi qanunu da vardır: düzəltmə sözlər sadə sözlərdən və onların əsasında meydana gəlir. Bu qanuna görə də əvvəl *голубь*, sonra *голубой* sözü meydana gəlmişdir.

Dilçilik elminin tədqiqat metoduna görə (tarixi-müqayisəli dilçilik) bu və ya digər dil vahidini izah edərkən başqa sistemli dillərin faktlarına yox, hər şeydən əvvəl ana dilinin tarixi faktlarına və dialekt materiallarına, habelə qohum dillərə nəzər salıb, araşdırmalar aparmaq lazımdır. Bu, elmi etimologiyanın başlıca prinsiplərindəndir.

Göyərçin sözü dialektlərimizdə *gügərçin//güvərçin// gövərçin* şəkillərində işlənir. Bir sıra bədii əsərlərdə, məsələn, H.Cavidin “Knyaz” əsərində “gövərçin” işlənmişdir:

1. Ah, nazlı *gövərçin!*

Dilbər hərəmin, sən nə gözəlsin.

2. Axşam da bərabər uyuruz nazlı *gövərçin...*

Bu söz V.V.Radlovun lüğətində *говәрчин, гувәрчин, гүжәрчин* şəkillərində verilmişdir. Türk dilində *güverçein*, türkmən dilində *qoqerçin*, başqırd dilində *küqərşen*, qaraqalpaq dilində *köqerşin* şəklindədir. Müasir tatar ədəbi dilinin izahlı lüğətinin tərtibi üçün düzəlmiş təlimatda göstərilir ki, göyərçinlərin çıxardığı səs (*küqərçennərnen qörläü avazı*) olan *qör-qör* baş söz kimi lüğətə daxil ediləcəkdir.⁶⁶

Azərbaycan dilində müvafiq təqlidi söz gü-gü tərzindədir: Sərv üstə oxudu faxtə* gu-gu (Ş.İ.Xətai).⁶⁷

Deməli, göyərçin sözünün *göyər-* hissəsində *-ər* struktur ünsür olub, qalan *gö(y//v//g)*, *qu*, *qo* ünsürü təqlidi söz kökündən başqa bir şey deyildir. Aydın olur ki, sözlərin etimoloji təhlili işində təqlidi sözləri, onların xüsusiyyətlərini araşdırmağın çox böyük əhəmiyyəti nəzərdə tutulmalıdır.

§15. Təkrar vasitəsi ilə təqlidi sözlərdən isim düzəldilməsində belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, sözdüzəltmə prosesində bu kimi təkrarlar leksik-semantik və leksik-morfoloji üsullar ilə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin deyək ki, morfoloji və semantik üsullar ilə yeni lüğəvi vahidlər əmələ gəlməsinin təqlidi sözlərin təkrarına heç bir dəxli yoxdur. Buradan həm də aydın olur ki, guya türk dillərində təkrarların yeni lüğəvi vahid - söz əmələ gətirmədiyi fikri natamam hesab edilməlidir.

Leksik-semantik üsul ilə düzələn isimlər əsasən birhəcali təqlidi sözlərin təkrarından əmələ gəlir. Bu təkrar ilə düzələn yeni sözlər öz əsil, köhnə mənələrindən (tək işləyəndə bildirdiyi təqlidi söz mənasından) uzaqlaşaraq müasir dildə hətta bəzən mücərrəd anlayışları bildirməyə xidmət edir.

Məs.: *şaqşaq*, *şıqşıq* (otu), *dumdum//damdam* (halvası), *xaxxax*, *tıntın*, *şaxşax*, *çaxçax*⁶⁸, *cücü* (müqayisə et: *cücə*), *dığdığ*.

⁶⁶Xəzircə tatar ədəbi теленен аилатмалы сүзлеген төзү инструкциясе, Казан, 1964, сәһ.38.

* Faxtə "çöl göyərçini" deməkdir.

¹ "Gu-gu" sözünün "Kitabi-Dədə Qorqud"da it hürüşünə təqlid olması ("İt kimi gu-gu edən çirkin xırsı") onu göstərir ki, zaman keçdikcə təqlidi sözlər də mənaca və funksiyaca dəyişir, arxaikləşir, yeniləşir və s.

ququ, qıjqıj (oyun), *zıǵzıǵ* (quşu), *nıǵ-nıǵ, laǵlaǵ, hophop, diradira//dradra* (göycə qarǵa), *şıqşıq* (kağız) və s.

Bu sözlərin mühüm qismi əslində substantivləşmə yolu ilə düzəlmişdir. Bunlar öz əsillərindən çox uzaqlaşmış və artıq öz əsilləri olan təqlidi sözlərlə omonim nisbətindədirlər. Bununla belə, buraya daxil edilməli elə sözlər də vardır ki, bunlar hələ “keçid” vəziyyətindədir, yəni həm təqlidi söz, həm də isim (təqlidi isim) kimi işlənməkdədir. “*ham-ham*” sözü həm səsə (itin səsinə) təqliddir, həm də substantivləşərək (xüsusilə uşaq dilində) “it” məfhumunu bildirir. Yəni it səsinə təqlid olunan aşağıdakı sözləri göstərmək olar:

1) İtlər bir səsle “*hov, hov, hov*” deyər səslənir (M.İbrahimov). 2) Kəndə çatınca tülkünü; İtlər görüb *hov-hov* saldı (A.Şaiq). Ş.Saminin Lügətində *هَو هَو* köpəyin havlaması kimi izah olunur və “çocuq lisanında” “köpək” mənasında işlənilməsi göstərilir.⁶⁹

Digər tərəfdən, təqlidi sözlərdən leksik-semantik üsul ilə düzəlmiş hesab etdiyimiz bu isimlərin bir qismi əslində leksik-morfoloji (aşağıya bax) üsul ilə düzələn isimlərdən son şəkilçilərin atılması ilə meydana gəlmişdir.

DL-də eyni formalı çoxlu sözlər qeyd olunmuşdur. Məs.: *bılbıl* (ördək balası), *varvar, qart-qart, qat-qat, damdam, zıxızx, gəlgəl* (suqabı), *lor-lor* (kiçik şalalə), *maş-maş, sülsül* (çovdar), *taxtax* (nazik quru çörək), *hüt-hüt* (hop-hop), *çaxçax, çırçır* (şüşəsiz lampa), *şor-şor* (boru), *şap-şap* və s.

Əlbəttə, bu sözlərin heç də hamısı təqlidi sözün təkrarı ilə düzəlməmişdir. Bəzilərinin ismin təkrarı nəticəsi olduğu göz qabağındadır. Məs.: həmin DL-də göstəriləni kimi, *maş* sözü dialektdə⁷⁰ “lobya” mənasında, *maş-maş* isə “xırda lobyə” mənasında işlənir. Deməli, bu və bunun kimi sözlər məhz ismin təkrarı ilə düzəlmişdir. Təklidə hər hansı nitq hissəsi olsalar da, bu sözlərin təkrar forması isim əmələ gətirir ki, əmələ gəlmiş həmin yeni sözlər dilin lügət ehtiyatının artmasına səbəb olur.

⁶⁸ “Rusca-azərbaycanca lügət”də (Bakı, 1956) eyni mənada («колотунка») işlənən bu sözlərin komponentləri defislə yazılmışdır.

⁶⁹ Belə sözlərə “kəkə” də aid oluna bilər (E.V.Sevortyana görə, bu söz də təqlidi sözdən düzəlmişdir). Bax: Göstərilən əsəri, s.289).

⁷⁰ Bəzi türk dillərində isə bu söz eyni mənada ədəbi dil sözü hesab edilir. Məs.: özbək dili və s.

Belə təkrarlar toponimlərdə də özünü çox göstərir. *Qarqar* (çay), *Düldül* (dağı), *Gərgər* (kəndi), *Gigidağ* (palçıq vulkanı), *Gilgilçay*, *Mormor* (mineral bulaqlar), *Nüsnüs* (kəndi), *Xalxal* (çay), *Çiçi* (kəndi).

Habelə bir sıra alınma sözlərdə təkrarları müşahidə etmək mümkündür: *hüdhüd, lölö, Düldül, bülkül, ər-ər* (sərv ağacı), *ördüclüardic* ağacı⁷¹, *sərsər*⁷², *zənzəm*⁷³ (bir sıra mənələrdə: məs.: *Zənzəm* zümzüməli göllərin dağlar – Aşıq Ələsgər).

§16. Leksik-morfoloji üsul ilə düzələn isimlərdə təkrar olunan birhəcalı təqlidi sözlərə müəyyən şəkilçilərin əlavə edilməsi əsas rol oynayır. Bu şəkilçilər iki qismə ayrılır.

1) *-a,-ə* şəkilçisi təkrarlanan sözlərin sonuna qoşulduqda isim əmələ gəlir: *vicvica, vızvıza, qarqara, zığzığa, kirkirə* (əl dəyirmanı), *gilgilə* (uşaq oyunağı), *qırqıra* (oyuncaq), *dumduma, dağdağa, diğdiğa, pılıpıla* (məhəlli forması – *bilbıla*), *rəxrəx**, *sırsıra, fırfıra, xırxıra, ciğciğa, şaxşaxa, cimcimə, şırşıra, cır-cıra[-ma], həmhamə...*

Bu formanın da yalnız təqlidi sözlər ilə əlaqədar olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Belə sözlərin bir qisminin təqlid ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. C.Məmmədquluzadə felyetonlarının birində “*Yatyata şəhəri*”ndən danışır ki, buradakı xüsusi isim “yat(-maq)” feilinin eyni üsulda təkrarı ilə düzəlmişdir. Yaxud formaca bunlara bənzəsə də, məsələn, *dəndənə* (bax: OL) sözü də təqlidi sözün təkrarından düzəldilmiş hesab edilə bilməz.

DL-də aşağıdakı sözlər qeyd olunmuşdur: *bulbula//bilbıla* (sərab, miraj), *vic-vica//vic-vica, qırqıra* (səhra, otsuz-susuz yer), *qımqıma, qumquma* (qab; həşərat), *dümdümə* (ağac, alət), *diğdiğa* (puç qoz), *zülzülə* (ağlaşma), *kirkirə//kırkara//kilkilə* (əl dəyirmanı), *məzməzə* (ağzı su ilə yaxalama), *qarqara, silsilə* (qadın baş bəzəyi), *cimcimə* (xırda naxış), *ciğciğa* (saç bəzəyi; ot adı).

⁷¹Bax: “Əxtəri-Kəbir”, (1324).

⁷²Bu sözə “Əxtəri-Kəbir”də “ziyadə soyuq yel” kimi tərif verilir və “farsidə badı-sərsər deyərələr” – deyə izah olunur. Azərbaycan dilində də *badı-sərsər* və və hətta (nağıllarda) *badəyi-sərsər* işlədilir.

⁷³Məşhur “abi-Zənzəm” tərkibindəki *Zənzəm* sözü qibtə dilindədir. Bax: yənə orada.

*Dialektlərdə *laxlaxa // ləxləxə* variantı da var.

Bu sözlərin heç də hamısı təqlidi sözlərdən düzəldilməmişdir. Məs.: *qırqıra* sözünün “*qır*” sözündən (“çöl” mənasında) əmələ gəldiyi aydındır.

Eyni üsulla düzələn toponimik adlar: *Boğboğa* (vulkan adı), *Bülbülə* (dəmir yol stansiyası), *Varvaru* (kəndi), *Vəlvələ* (çay), *Pilpila* (vulkan adı).

Bu tip sözlərin bəziləri ərəb dilindən alınmışdır. Ərəb dilinə məxsus bir sıra məsdərlər dilimizdə isim kimi işlədilir ki, bunların çoxu elə əslində də təqlidi sözlərə bənzəyir. “Əxtəri-Kəbir”dən həmin sözlərdən bəzilərini ərəbcə mənaları ilə qeyd edirik.⁷⁴

Dəmdəmə *الدمدمة* – sözü xişm ilə söyləmək, tərpətmək, həlak etmək, yerə yapışdırmaq.

Dəqdəqə *الدقدقة* – davam dırnağı daşa toxunub ötmək.

Dəbdəbə *الديببة* – təbil avazı və ona bənzər nə var isə onların avazı.

Dəğdəğə *الدغدغه* – tərəddüd etmək, qıcıqlamaq.

Qərqərə *القرقرة* – qarın quruldayıb ötmək; qumru quşu ötmək; qəhqəhə ilə gülmək; su içərkən bardaq quruldamaq və s.

Qülqülə *القلقلة* – hərəkət etdirmək və avazləşdirmək.

Cəxcəxə *الججخة* – çağırmaq və su avazı.

Həmhəmə *الحممه* – at ələf və su gördükdə etdiyi avaz.

Vəlvələ *الولولة* – fəğan, fəryad eləmək, vaveyla deyib çağırmaq.

Vəsvəsə *الوسوسة* – könülə yaramaz əndişə buraxmaq, asta danışmaq.

Qəhqəhə *القهقهه* – qəhqəhə ilə gülmək.

Bundan başqa, dilimizdə aşağıdakı ərəb məsdərləri də isim kimi geniş şəkildə işlədilir:

zümzümə/zənzəmə, *ləxləxə*, *qumquma*⁷⁵, *həlhələ*⁷⁶ (mərkə, səsküy, uğultu, qışqırtıq), *zəlzələ*.

⁷⁴Bax: - *أختر كبير* 1316

⁷⁵Ər. “*qəmqəm*”dən (*qəmqəmə*) – hər tərəfi yuvarlaq dəsti və mürəkkəb şişəsi. Bax: 1317 *ش. سامي، قلموسى تركى*

⁷⁶Mənaca bu sözə yaxın olan “*həmhəmə*” sözü dilimizdə yaranmışdır. Məs.: “*həmhəmədir*, zümzümədir; vur yerisin, kim kimədir” (Atalar sözü); “Bax, necə gör millət edir həmhəmə” (Əli Nəzmi). (müqayisə et: Sabir bağı

Ərəb asudə idim, **dəğdəğə** peyda etdim (S.Ə.Şirvani). Gecənin qoynunda bir **zəməzəmə** var (S.Vurğun). Dünyayi-ələmi salıb **ləxləxəyə** (C.Cabbarlı). O şərabin **qülqüləsi**nə eşidən kimi burada hazır olacaqdır (S.S.Axundov).

Ərəbcədən gələn bu sözlər bəzən söz yuvacıqlarının mərkəzinə çevrilir. Məs.: **dəğdəğə**⁷⁷ sözündən **dəğdəğəli**, **dəğdəğəçi**, **dəğdəğəçilik** kimi sözlər düzəlir. Bəzi alınma sözlər isə təklidə deyil, müəyyən şəkildə qəbul etməklə dildə yaşayır. Məs.: **dəmdəmə**→**dəmdəməki**.

Bəzi dialektlərdə (Quba) *qayı* mənasında işlənən *meşməşi* sözü əslində ərəbcədən alınma “*meşməş*”dən düzəlmişdir. Ərəbcədə “*meşməşi*” yoxdur. Sonuncu “*i*” şəkilçisi (belə forma ərəb dilində geniş yayılsa da) həmin sözə bizim dilimiz daxilində birləşmişdir. Habelə ərəb dilindən alındığı güman edilən bir sıra sözlər dilimizdə bir çox yeni mənalar kəsb etmişdir ki, bu mənalar ərəbcədə yoxdur (Məs.: ip ayırən alət mənasında işlənən *vəlvələ*⁷⁸ sözü kimi).

Bu formalı sözlərin hansı dilə (hətta hansı sistemli dilə) məxsus olduğunu müəyyənləşdirmə işini çətinləşdirən bir cəhət də odur ki, bunların çoxu elə əslində də təqlidi sözlərin təkrarından düzəlmişdir. Odur ki, bu cür sözlər (təqlidi sözlər) çox nadir hallarda belə bir dildən başqa dilə keçsə də, bunu sübut etmək çox çətindir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra tədqiqatçılar “*zəng*” sözünün fars dilindən alındığına şübhə ilə yanaşırlar. Habelə təsadüfi deyil ki, “Nə qül-qül, qül-qülü bada...” (Həsənoğlu) misalındakı “*qül-qül*” sözünü prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dili üçün də təqlidi söz sayır⁷⁹ (Bu sözdən də “*qülqülə*” ismi düzəlir: “şərabın qülqüləsi” – yuxarıya bax).

Demək, alınma sözlər ilə “öz” sözlərimiz fonetik, morfoloji, xüsusən semantik cəhətdən o qədər mürəkkəb və çoxcəhətli əlaqələrə girmiş olur ki, bunları dəqiq şəkildə fərqləndirmək, əlaqələrini müəyyənləşdirmək işi çox çətinləşir. Bu cəhətdən N.K.Dmitriyevin

həmhəmə; çayniki qoydum dəmə – mahnıdan).

⁷⁷Dərviş Məstəli şahın dediyi “*Dəğdəğəhə fətəndi...*” birləşməsindəki “*dəğdəğə*” ilə bunun əlaqəsi yoxdur.

⁷⁸Bax: Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. Bakı, 1964, №1, səh.153.

⁷⁹Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, səh.46.

təkcə bir söz – “laqqırtı” sözü ətrafında apardığı tədqiqat işi çox maraqlıdır.⁸⁰

2) *-t, -i, -u, -ü* şəkilçisi təkrarlanan sözlərin sonuna qoşularaq, isim əmələ gəlir: *vızvızı, lağlağı, mızmızı, çəkçəki, miğmiği, pişpişi, şapşapı, pıspısı, şaxşaxı, hophopu* (*//hophop, şanapipik*), *qatqatı, diğdiği* (bax: OL), *hənhəni* (vokativ sözdən) və s.

Bu tip sözlərin də bir qisminin kökü və ya özü alınmadır. Məs.: *sərsəri* (farsca), *ləbləbi* (farsca).

Bəzi alınma sözlər də bu şəkilçiləri qəbul edir. Məs.: **meşmeşi** sözünün kökü **meşmeş** olub, ərəbcə “zərdalu yemişi”nə (bax: “Əxtəri-kəbir”) deyilir.

Bəzi xüsusi isimlər də bu şəkilçilərlə düzəldilmişdir: *Lağlağı* (ləqəb), *Başbaşı* (dəmir yol stansiyası), *Filfil* (çay adı).

DL-də həmin formada düzəlmiş sözlərə aid misallar çoxdur. Məs.: *biş-bişi* (pişpişi), *hılhılı* (körpə buzov), *borbori* (danışığını bilməyən), *quşquşu* (yüngül xasiyyətli), *keç-keçi* (kolun bir növü), *ləbləbi//ləvləvi* (çuğundur), *meşmeşi* (qaysı), *mırmır* (ağbalıq), *motmotu* (ağac), *nəznəzi* (ipək baş yaylığı), *pötpötü* (pədənək), *hülhülü* (avara, məsləksiz); Quba dialektində *hülhüliməzhəb*), *çərçəri* (ot), *qımqımı*.

Bu sözlərin mühüm qismi təqlidi sözün (söz kökünün) təkrarına sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla düzəlir ki, burada da intensivlik mühüm rol oynayır. Məs.: təqlidi sözdən düzəlmiş “*cumbuli*” sözünün əvvəlinə bu sözün kökünü “cum” qoşmaqla yaranan “*cumcumbuli*” artıq əvvəlki məfhumu intensivləşdirmək üçündür. (Məs.: Cırdanın **cıpcıppılı** ürəyi dözmədi... (S.Rəhimov).

Belə təkrarlara yalnız təqlidi isimlərdə deyil, hər hansı başqa isimlərdə də təsadüf olunur. Məs.: **kosa** ismi təkralanaraq **kosa-kosa** adlı yeni mənalı bir isim düzəlmişdir ki, bu sonuncunun **kos-kosa** (koskosa) variantı da mövcuddur. *Koskosa* sözünün *kosa-kosadantörədyinə* heç bir şübhə yoxdur. Belə ikili şəkildə mövcud olan sözlər yenə vardır. Məsələn, **yani-yanı** və **yan-yanı, dalı-dalı** və **dal-dalı** sözləri müvazi işlədilir. Məs.:

⁸⁰Вах:Н.К.Дмитриев. Этимология слова *لقردی* («Строй тюркских языков», ИВЛ, М., 1962, стр.55-58.)

1) Nə baxırsan **yanyanı**? 2) Ay çıxdı **yani-yanı**; hanı bəs birca yanı (Bayatıdan). 3) Sadiq xan... **dal-dalı** otaqdan çıxıb yox oldu (Y.V.Çəmənzəminli). 4) Azər **dal-dalı** çəkildi (Ə.Kərim).

Eyni vəziyyəti təqlidi sözlərdə də müşahidə etmək mümkündür. **Mızı** sözü təqlidi sözdən düzəlmiş isimdir (a, ə, ı, i, u, ü şəkilçiləri vasitəsilə təqlidi sözlərdən çoxlu isimlər düzəldiyi haqqında irəlidə bəhs edilmişdir), **mızı-mızı** həmin təqlidi sözün təkrarıdır ki, bunun **mızımı** şəkli daha işləkdir. Buradan da yenə saitın atılması ilə mızımız alınır. Yaxud müasir dildəki **zar-zar** sözü vasitəsilə **zarzarı/zarı-zarı** (...Qatı yayım **zarı-zarı** inlər – DQ) şəklində işlənilmişdir.

Habelə müqayisə et: DL-də eyni mənalı **şapı** və buradan düzələn **şapşapı//şap-şap//şap//şup** və s. sözünün mövcudluğu bu dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Bu kimi sözlərin son səsinin açıq və qapalı səslilərdən ibarət olması da əslində kök sözlərin – isimlərin hansı səsi qəbul etməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, inkişaf təxminən belə gedir: **pis** (təqlidi söz)→**pısa//pısı** (təqlidi isim)→**pıspısa //pıspısı pıspısa//pıspısı→pıspıs**⁸¹.

Bütün bu misallardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1) Leksik-morfoloji üsul ilə düzələn sözlərin bəziləri iki şəkildə (ikinci komponenti həm **-a,-ə** ilə, həm də **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçiləri qəbul etmiş tərzdə) işlənir.

Məs.: **mığmığa//mığmığı**, **pıspısa//pıspısı**, **şaxşaxa//şaxşaxı**, **qımqıma//qımqımı** (DL), **pişpişə**⁸²//**pişpişi**...

Açıq və qapalı saitlərin müvaziliyi türk dillərində geniş yayılmışdır və bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur.

2) Bəzi sözlər həm leksik-semantik, həm də leksik-morfoloji üsul ilə düzəlmiş isimlər kimi nəzərə çarpır.

Məs.: **şapşap//şapşapı**, **mığmığ**⁸³//**mığmığa**, **mızmız//mızmızı**⁸⁴, **varvar**⁸⁵ //**varvara** (DL), **sırsır//sırsıra** (Qurumuş bulaqlar **sırsır** bağladı – S.Vurğun).

⁸¹*Bununla əlaqədar "vicvicə" sözünün "vicə" variantı olduğu da maraqlıdır:"Canına sübh vaxtı gəldi vicə" (S.M.Qənizadə).

⁸²Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, 1964 №1, səh.134.

⁸³C.Məmmədquluzadə bu sözü həm də xüsusi isim kimi işlətməmişdir. *Tərtər*.

Bu kimi təkrarla düzəlmiş isimlərdə əvvəlki təqlidi söz mənasından əsər-ələmət qalmamışdır.

Göstərmək lazımdır ki, bütün bu kimi təkrarların təqlidi sözlər ilə əlaqəsi yoxdur. Burada əslində təkrarlanan təqlidi sözlər deyil, bəlkə bu sözlərdən düzəlmiş təqlidi isimlərdir.

Bəzi vokativ sözlərdə də eyni xüsusiyyəti görürük. Həni – bəzi dialektlərdə qocalmış öküza və məcazi mənada adama deyilir. Bunun təkrarından hənhəni⁸⁶ sözü düzəldilmişdir.

Hophop adlı (şanapipik) məlum quşa bəzi dialektlərdə **hophopu**⁸⁷ deyilir.

DL-də **hoti-hoti** (adam) ilə bərabər **hoç-hoçu**⁸⁸ (adam) da işlədilmişdir.

Məlumdur ki, vokativ sözlərdə (xüsusən daha çox qohumluq münasibəti bildirən sözlərdə) üçüncü şəxs nisbət şəkilçisini xatırladan şəkilçilərdən istifadə olunur⁸⁹. Məs.: qadası kimi⁹⁰. Eyni şəkilçi təkrarlarda xüsusən ikinci tərəfdə özünü çox göstərir. Məs.: dayıdayı (belə təkrarlar uşaq dili üçün çox xarakterikdir) sözü müraciət zamanı **daydayı** və ya sadəcə **dayday** şəklində işlənir. DL-də verilmiş **cancanı** (qardaş qarvadına müraciətdə) sözündə də vəziyyət belədir.

Beləliklə, **hothoti** sözü **hoti-hoti**; **motmotu** (ağac; bax: DL) sözü **moti-motu**; **çir-çira** (bax:DL) sözü **cıra-çira** kimi (**çir-çiraq** sonradan əmələ gəlmişdir) təkrarlardan düzəlmişdir. Bu son söz

Cəmcəm, Qamqam.... kimi yer adları ilə müqayisə et).

⁸⁴Bax: Azərbaycanca-rusca lüğət. Red. H.Hüseynov, Bakı, 1941.

⁸⁵Buradan da *varvarçı*. Bax: DL.

⁸⁶Yassar, ağzının kəsəri olmayan adam. Bax: A.S.Quzanlı, Türkçə dolu sözlük (əlyazması), 1924-1930, səh.82. Bu mənə həmin sözün məcazlaşmış mənasıdır.

⁸⁷Bax: A.H.Vəliyev, Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, 1960, səh.71.

⁸⁸“Hoş” vokativ sözündən.

⁸⁹Bax: A.A.Юлдашев, Звательные слова в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. II, Морфология, Изд-во АН СССР, М., 1956, səh.329-334.

⁹⁰Belə üçüncü şəxs nisbət şəkilçisinin vokativlik bildirməsi xalq dilində çox sevilən formadır. Məs.: (Lalə:) Yənə harada içmişən, ay gic-gici? (S.Rüstəm).

çir//çir təqlidi sözündən düzəlib sonralar müxtəlif şəkillərə düşmüşdür: **çir-çıraq//çir-çıraq//çil-çıraq//çıl-çıraq//çil-çıraqban** və s. hətta bunun fars dilinin təsiri ilə “**çəhil çıraq**” (qırx çıraq) birləşməsindən düzəldiyini də etiraf edənlər olmuşdur.

Lakin dediyimiz kimi, bu sözlü “cıra” təqlidi isminin (çıraq başqadır, “q” səsi sonradan əlavə olunmuşdur.⁹¹Müq.ət: hər yer **çir-çira(q)** oldu) təkrarı nəticəsində düzəlmiş “**cıra-cıra**”dandır ki, ümumi xüsusiyyət görə birinci tərəfin son saiti atılmaqla **çir-çira** şəklinə düşmüşdür. Dialektlərdə hətta bunun da son səsinin ixtisarı ilə şüşəsiz lampa mənasında çırçır (DL) işlənir. Ədəbiyyatda çox zaman “çir-çıraq” tipli sözlər (isimlər) “yarımçıq təkrar” hesab edilmiş və ümumiyyətlə yarımçıq təkrarların tam təkrarlardan törədiyi fikri irəli sürülmüşdür. Lakin, bizə məlum olduğuna görə, kimsə bu məsələ ətrafında konkret material əsasında tədqiqat işi aparmamışdır. Həm də yarımçıq təkrar dedikdə ən çox sifətin intensiv formasını yaradan qapqara, dümdüz kimi sözlər daha çox nəzərə alındığından və həmin sözlərlə bu fikri əsaslandırmaq mümkün olmadığından, yuxarıdakı fikir bəzən şübhə altına alınmışdır. Məsələn, N.K.Dmitriyevin fikrinə, qıpqızıl, sapsarı, gömgöy kimi yarımçıq təkrarlar qızıl-qızıl, sarı-sarı, göy-göy tipli tam təkrarlardan düzəlmişdir. Müasir türk dillərində və tarixi abidələrdə bu kimi tam təkrarların intensivlik yaratmadığını nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar həmin fikrə qarşı çıxmışlar.⁹²

Bizcə, yarımçıq təkrarın tam təkrardan törədiyi fikrini əsaslandırmaq üçün ən etibarlı dəlil məhz isimlərin yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz təkrarlarıdır.

⁹¹Sonradan əlavə olunan belə səslər həmin növ təkrarlar üçün adi bir haldır. Məs.: *dağıl – dağın* – (*darmadağın* sözündə) sözünün ilk formasını İbn Mühənnə lüğətinə **a(tgi-** – şəklində) əsaslanan E.V.Sevortyan “dağı” – şəklində bəra edir. Bax: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. ИВЛ, М., 1962, səh. 476. Və ya müasir türkmən dilində “*çıraq*” yox, “*cıra*” işlənir. Bu dildə “çirasına yaq dammaq” frazeoloji ifadəsi var.

⁹²Bax: A.Xojiyev. Uzbek tilida kuşma, juft va takroriy suzlar. Toşkent, 1963, səh.99.

Əlbəttə, leksik-semantik və leksik-morfoloji üsul ilə düzəlmiş isimlərə dair verdiyimiz bütün misalların keçib gəldiyi yol burada göstərilən kimi olmamışdır. Bunların bəziləri bilavasitə təqlidi söz kökünün təkrarından əmələ gəlmişdir. Məs.: **cır-cır**⁹³ çəkmə (Ə.Vəliyev), **cır-cır** araba (C.Cabbarlı).

Bəzilərinin kökü heç təqlidi söz deyildir. Məs.: **kos-kosa** kimi.

Ərəb dilindən alınma sözlərin (*qəhqəhə, zəməmə, həlhələ...*) forması öz təsirini göstərməmiş deyildir.

Bu təsir ancaq bəzi sözlər üçün doğrudur. Bütün bu kimi sözlərin ərəb dili təsiri iulə meydana gəldiyini iddia etmək səhvdir. N.K.Dmitriyev göstərir ki, ərəb dilində yayılmış bu formaları türklər də mənimsəmişlər. Məs. **قېتھه**, **معضه** və s. türk dilinə məxsus sxemdən (*tak-tak, tıp-tıp* və s.) ərəb sxemi son saiti ilə fərqlənir.⁹⁴

Lakin təkrar edirik ki, bu tipli sözlərdə son saitin varlığı heç də həmişə ərəb dili təsiri deyildir. Azərbaycan dilinin də göstərilən daxili qanunauyğunluqları müəyyən və hətta əsas rol oynayır. Müəyyən qrup sözlər təsvir etdiyimiz tərzdə yarandıqdan sonra analogiya üsulu ilə sözyaratma prinsipinə görə bu forma ümumiləşməyə başlamışdır və s. Məsələn, aşağıdakı misallarda qeyd etdiyimiz sözlər sadəcə analogiya prinsipi üzrə bu şəkildə formalaşmışdır.⁹⁵

Diz-dizi gəldi süfrənin yanına (S.M.Qənizadə); *Pıs-pısa* xanım sözlərini *naz-nazı* qadınlara məxsus bir əda ilə...ifşa etmiş (Ə. Sultanlı).

Belə forma xüsusilə (səs) təsviri sözlər üçün də səciyyəvidir: O qədər çirkli, hisli-paslıdır ki, *mas-masası* axır (Danışiq dilindən); *Dildilədir, zılzılədir, bəmbəmə!* Sən hələ bildiklərini qoy dəmə! (Ə.Nəzmi); *Qadam falçı Leylinin hap-hapı* ağzına (S.M.Qənizadə); *Araqçının dardarı*; *Gəl başımın sərdarı!* (Bayatıdan).

⁹³Bu söz, başqa cür deyilsə, sadəcə metaforikləşmə yolu ilə düzəlmişdir.

Bütün digər misallardan (isimlərdən) fərqlənən bu sözə atributiv məzmun daha qüvvətlidir.

⁹⁴Bax: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. ИВЛ, М., 1962, səh.56.

⁹⁵E.V.Sevortyan -i, -i, -u, -ü şəkilçisini türk dillərində təqlidi köklərdən isim düzəldən (*mıǵmıǵ - mıǵmıǵı, mızmuz - mızmuzı*) səciyyəvi formant hesab edir. Bax: Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, səh. 364.

§ 17. Daha bir sıra yollarla təqlidi sözlərdən isim və leksik-grammatik izolyasiya üzrə zərflər düzəldilir. Məs.: *gurppadan//gurup-padan*, *şarppadan//şarppadan*, *guruppaz//gurbbaz//gur-guruppaz... şappadanquli* (DL), *zirpəlləzinə* (danışıq dilində).

Təqlidi sözlərdən sifət əmələ gəlmir. “*Cır-cır* araba” birləşməsindəki *cır-cır* sözü sifət deyil, məhz təqlidi sözdür. Bu söz məhz sintaktik vəzifəsinə görə təyin olunduğundan sifət sayıla bilməz. Burada sadəcə olaraq ixtisar nəticəsində meydana çıxmış metafora vardır. *Cır-cır araba* – *cır-cır* səsi çıxaran araba.

– Yoxsa sənün o *cır-cır* araban onun qol-qabırğasını qırar, təkər (C.Cabbarlı).

Bu kimi metaforik işlənən təkrar təqlidi sözlərin “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda mürəkkəb sifətlər (*cır-cır araba*, *şır-şır sular*, *xor-xor pişik*) hesab edilməsi etiraz doğurur. Bunları yalnız sintaktik prinsipə görə sifət (təyin?) hesab etmək olar. Semantik və morfoloji prinsiplərə əsasən isə əsla sifət deyillər. Məna da təqlid var, heç bir sifət dərəcəsi ilə işləyə bilməz və s.

Beləliklə, bu tip təqlidi sözlərin sifət mənası yalnız metaforikləşmə nəticəsində mümkün olur. Odur ki, bunların həmin (sifət) mənalı sonrakı, əlavə xüsusiyyətdir, əsas deyildir.

§ 18. Təqlidi sözlərdən düzəlmiş feillər təqlidi feil adlandırılır. Dilimizdə təqlidi feillərin analitik və sintetik formaları mövcuddur və bu formalar çox zaman müvazi surətdə yaşayır.

Məs.: **nırç elmək – nırçıldamaq; haf elmək – hafıldamaq, part elmək – partıldamaq** və s.

N.K.Dmitriyev vaxtilə təqlidi sözdən feil düzəldən analitik formanın sintetik formaya nisbətən daha qədim olduğunu göstərmişdir. Təqlidi feillərin analitik forması əsasən köməkçi *elmək//etmək* feilinin vasitəsi ilə düzəlir. Əlbəttə, daha bir sıra köməkçi feillər analitik forma yaratmada iştirak edə bilər. Məsələn, “olmaq” feili (habelə substantivləşən təqlidi sözlərə qoşulan “demək” feili” və s.) analitik forma yarada bilər. Məs.: **Çırt** oldu, **pırt** oldu, tez xəbər verir (C.Cabbarlı).

Bununla belə, bu formanın düzəldilməsində ən çox **elmək//etmək** feili fəaldır. Səstəqlidi sözlər ilə obrazlı sözlərin fərqi feil düzəldilməsində də meydana çıxır. Adətən bütün səs təqlidi sözlərdən və ya bunların çoxundan analitik və ya sintetik yolla feil

düzəldilir. Obrazlı sözlərin əksəriyyətindən feil əmələ gətirmək olmur. Başqa sözlə, istər köməkçi feillər, istərsə də feildüzəldici şəkilçilər bir qayda olaraq, obrazlı sözlərə qoşula bilmir. Obrazlı sözlər olsa-olsa birləşdikləri feillər ilə (adətən bu feillər köməkçi deyil, real mənalı leksik vahidlərdir) müəyyən frazeoloji tərkiblər meydana gətirir.

Təqlidi feillər düzəldilməsində iştirak edən şəkilçilər başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərdən də feil əmələ gətirə bilər. Deməli, bu şəkilçilər yalnız təqlidi feillərə xas deyil, bəlkə ümumiyyətlə feildüzəldici şəkilçilərdir və digər leksik-qrammatik sözlər kimi təqlidi sözlərə də qoşulub onları feilləşdirir. Lakin təqlidi feil düzəldilməsində bütün feildüzəldici şəkilçilər yox, bunların müəyyən qismi iştirak edir.

Ümumiyyətlə, feil, o cümlədən təqlidi feil düzəldən şəkilçilər E.V.Sevortyanın tədqiqatında, demək olar ki, hərtərəfli şərh olunmuşdur.⁹⁶ Ona görə də biz bu məsələ ətrafında geniş dayanmayıb, yalnız bəzi məsələləri qeyd etmək istəyirik.

Hansı feildüzəldici şəkilçinin hansı söz kökünə qoşula bildiyi məsələsi kökün semantikasından asılı deyildir. Bu hal daha çox düzəltmə sözlərin daha qədim və ya nisbətən yeni olması ilə əlaqədardır. Bu prinsipdən çıxış edən bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, haqqında aşağıda bəhs edəcəyimiz **-qır** şəkilçisi nisbətən daha qədim şəkilçilərdəndir.

Təqlidi feillərin bəzilərinin kökü ayrılıqda işlənilmir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsərindən iki misal veririk: 1. Hacı Qara *ləhliyə-ləhliyə* girir içəri. 2. Məşədi Oruc *kəhildəyə-kəhildəyə* girir içəri.

Birinci misalın kökü (*ləh-ləh*) müstəqil tərzdə təqlidi söz kimi işlənir, ikinci misalın kökünə (*kəh-kəh*) ayrılıqda təsadüf olunmur. Müasir dil baxımından kök və şəkilçiyə ayrılması (kökün təqlidi söz kimi işlənməsi) mümkün olmayan təqlidi feillər çoxdur. Bir neçə nümunə veririk:

Uşaq... *miqqıldayıb* istəyir qaça (Cəlil Məmmədquluzadə). İt quyruğunu belinə qısıb, *vəngildəyə-vəngildəyə* qaçır (A.Şaiq). *Anqırıb* tayını tapsın (Ə.Sadiq).

⁹⁶Вах: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962.

Dilimizdə əsasən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə təqlidi feillər düzəldilir:

1) **-a,-ə** şəkilçisi.

Müasir dilimizdə çox az təqlidi feilin tərkibində özünü göstərir. Məs.: titrəmək, kükrəmək, qıcammaq.

E.V.Sevortyanın tədqiqatından⁹⁷ məlum olur ki, qədim mənbələrdə və müxtəlif türk dillərində bu şəkilçi ilə düzələn feillər çoxdur. Müəllif əsaslı dəlillər ilə **titrəmək** feilinin kökünün "**tir**", kükrəmək feilinin (**kök-ür-ə >kökrə**) kökünün "**kuq**" (hay) olduğunu sübut edir və göstərir ki, ancaq məchul formada rast olunan **tərpən** (əsl-i – **təprə**) feili də təqlidi sözdən düzəlmişdir.⁹⁸

Bunlardan yalnız "titrəmək" sözünün kökü təkrar edilir: **tir-tir titrəmək** (əsmək) kimi.

E.V.Sevortyan eyni tipli **gopamaq** feilini "**-a**" şəkilçisi ilə düzələn təqlidi feillərə daxil etmir və bu sözü "morfoloji quruluşu aydın olmayan feil" hesab edir.⁹⁹ Lakin bu söz də **gop//gup-** kökünə "**a**" şəkilçisi qoşmaqla düzəldilmişdir. **Gup-** kökündən habelə "**guppultu**", "**gup-gup**" sözləri də əmələ gəlmişdir (**Gup-gup** içər sağlığına – S.Vurğun). Deməli, **gupamaq//gopamaq** da "**a**" şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş təqlidi feildir.

Habelə **zopamaq** feili (daha çox şifahi dildə) və onun intensivlik bildirən variantı **zopalamaq** da bu bölməyə daxil edilə bilər.

2) **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn təqlidi feillər də azdır. Məs.: **zarımaq, şaqqımaq** kimi...

Ağ ildırım olub **şaqıyayım** (DQ). İldırım **şaqıyıb** şimşək çaxdımı (S.Vurğun). Nə qanad **şaqqıdar**, nə də qıy vurur (S.Vurğun).

Türkölogiyada ən qədim şəkilçilərdən hesab olunan **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçisi (bu fikrə qarşı tək-tək etirazlar olsa da, ümumiyyətlə qəbul olunmuş fikirdir) məfhumu feillərdə (ismi feillər) özünü daha çox

⁹⁷Yenə orada.

⁹⁸Məsələn: Dəvə kimi *kükrədi*, aslan kimi *tırədi* (DQ).

⁹⁹Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, с.325.

göstərir. Məs.: **qurumaq, keyimək, ləngimək, təngimək, turşumaq, yavaşımaq, uyumaq, bərkimək, qoxumaq, iyimək, yerimək, daşımaq.** Bəzi feillərdə isə bu şəkilçi kökdən qəti ayrılı bilmir: Məs.: **bürümək, kirimək, üşümək** və s. Bütün bu feillər E.V.Sevortyan tərəfindən qeyd olunmuşdur.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs edən əsərlərdə -t,-i,-u,-ü şəkilçisi vasitəsilə ancaq sifətlərdən düzəltmə feil əmələ gətirildiyi qeyd olunur və həmişə eyni misallar (acı-, turşu-, bərki-, təngi-) göstərilir. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin şəkilçi vasitəsi ilə həm də isimlərdən düzəltmə feil əmələ gətirilir. Məs.:

iyi-(iy – ismindən), zarı-(zar – ismindən)* və s.”¹⁰⁰

R.Rüstəmov Azərbaycan dili dialekt və şivələrində -t,-i,-u,-ü şəkilçisi vasitəsi ilə sifət, isim və feillər düzəldiyini göstərir.¹⁰¹ Digər Azərbaycan dilçiləri kimi R.Rüstəmov da bu şəkilçinin təqlidi sözlərdən də feil düzəldiyini qeyd etməmişdir. Halbuki R.Rüstəmovun bir əsərində “**şoqqımaq**” (dialektlərdə) feilinin kökü “**şoqqı**”- sözünün “**şoqq**” səstəqlidi sözdən düzəldiyi göstərilmişdir.

Həmin şəkilçi ilə ədəbi dil və dialektlərimizdə yaşayan **taytmaq****¹⁰², **şöngümək/çöngümək, qanqımaq** (M.Ə.Sabirin dilində) feilləri də təqlidi sözlərdən düzəldilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar “səyrimək” feilinin də kökünün təqlidi söz olduğunu göstərirlər.¹⁰³

Bütün bu təqlidi feillərdən yalnız “**zarımaq**”, “**şaqqumaq**” sözlərinin kökü təkrar oluna bilər. Bu təkrarlar həmin kökdən düzələn feillərin intensiv formasını əmələ gətirir.

Zar-zar zarımaq //zar-zar ağılamaq (müqayisə et: **zarıl-zarıl zarıldamaq**), **şaq-şaq şaqqumaq //şaq-şaq şaqquqıldamaq.**

3) **-qır,-gır,-qur,-gür** şəkilçisi (fonetik variantları ilə birlikdə).

¹⁰⁰®Zarı feilinin kökü *zar* isim deyil, təqlidi sözdür. P.A.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка, АДУ, Баку, 1964, səh.26.

¹⁰¹Вах: yenə orada.

¹⁰²**Sözün inkişafı belədir: *qıy-qıy//xıy-xıy//tay-tay→tayımaq//tayqımaq→taytamaq.*

¹⁰³Вах:Б.М.Юнусуалиев. Киргизская лексикология, ч.1, Фрунзе, 1959, səh.186.

Bu şəkilçi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən təqlidi feil düzəldən bir şəkilçi hesab edilmiş və bunun qoşulduğu köklərin hamısının təqlidi söz olduğu fikri irəli sürülmüşdür.¹⁰⁴

Lakin müasir dilimizdə təqlid olmadığı aydın görünən bəzi sözlərdə də bu şəkilçiyə təsadüf edilir. Məs.: *məngirəmək//məngirləmək, qozqırmaq* və s.

Daha çox danışıq dilində (bax: M.F.Axundovun "Xırs quldurbasan"ında) "Sən nə qozqurursan" misalındakı "**qozqırmaq**" sözü əslində "**qoz qırmaq**" frazeoloji tərkibindən düzəldilmişdir.

Aşıq Şahverdinin qoşmasında deyilir:

Dama şeir, qəzəl söyləmə bəsdü

Çox da **qırma qoz**, allahı sevərsən (S. M. II, 12).

Müasir dildə arxaik hesab olunan -qır... şəkilçisi əsasən birhəcali köklərdə qalmaqdadır. Məs.: *anıqırmaq, asqırmaq, bəyirmək//bəgirmək, böyürmək//bögürmək, qışqırmaq//qıyqırmaq, içqırmaq, muşqırmaq, öskürmək, pişkürmək, fişqırmaq, fınxırmaq, hayqırmaq//hayxırmaq, hönkürmək, hovxırmaq, çəmkirmək//çumxırmaq, püfkürmək, tısqırmaq, fisqırmaq, küşkürmək, dızqırmaq, qıvxırmaq* (S.Rəhimovun "Şamo"sunda "*qıvxırıq*" ismi işlənmişdir.¹⁰⁵

Burada qeyd olunan sözlərdən sonuncu 8 söz E.V.Sevortyanın əsərində göstərilməmişdir. Həm də müəllif **-qır** şəkilçisi ilə düzəlmiş **qicqırmaq** sözünü buraya aid etmir və bu sözü "morfoloji tərkibi aydın olmayan feillər" sırasına daxil edir.¹⁰⁶ Lakin sözün kökü *qic//qij-* təqlidi sözdür və bunun "diş *qıcamaq*", "*qijilti* ilə axmaq" ifadələrindəki **qic-**, **qij-** kökləri ilə əlaqəsi yoxdur. Bunlar omonim vahidlərdir.

Qır şəkilçisi ilə düzələn təqlidi feillərin bəzisinin kökü təkrar şəkildə yaşaya bilir.

Məs.: *bör-bör//böyür-böyür* (böyürmək), *hönkür-hönkür* (hönkürmək, ağlamaq), *fis-fis* (fisqırmaq), *fiş-fiş* (fişqırmaq) kimi...

¹⁰⁴Bu xüsusda bax: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962.

¹⁰⁵Yenə orada.

¹⁰⁶Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, səh. 259.

Bunlar çox işlək olan bir sıra qoşa feillərdə özünü göstərir: **asqırıb öskürmək, qışqırıb bağıрмаq, asqırıb tısqırmaq** və s.

4) *-ır,-ir,-ur,-ür* şəkilçisi.

Mənşəcə irəlində göstərilən *-qır...* şəkilçisindən törəmişdir. Hətta bu və ya digər feilin hansı şəkilçi ilə düzəldiyini qəti söyləmək də olmur. Çünki bu feillərin tərkibində *-ır...* şəkilçisini ayırmaq mümkün olduğu kimi, xüsusilə müqayisəli tədqiqat nəticəsində **-qır** şəkilçisinin də mövcudluğunu söyləmək mümkündür. Məs.: **bağıрмаq, üfürmək, çağıрмаq, çığıрмаq, tufürmək/tüpürmək, gəyirmək/gəgirmək...**

Bunların da bir neçəsinin kökü təkrarlana bilir: *bar-bar* (bağıрмаq), *çır-çır* (çığıрмаq) kimi...

Bu sözlərin bəzilərinin feil forması həm də “-la” şəkilçisi ilə düzəlir. Məs.: *üfürmək/üfləmək*.

Güman ki, müasir dildə metaforikləşən bəzi təqlidi sözlərin də feil forması olmuşdur. “Cıncırını çıxarmaq” birləşməsindəki “*cıncır*” sözündən *cınlamaq* feili düzəlmiş; “*çınqırmaq*” isə müasir dildə yoxdur.

E.V.Sevortyan təqlidi sözlərdən feil düzəldən şəkilçilərin ən qədimi **-qır...** şəkilçisi olduğunu göstərir və onların qoşulduğu köklərin – təqlidi sözlərin üzvlərinə parçalanmayan, bölünməyən qrammatik mənaya («нерасчлененное грамматическое значение») malik olduğunu deyir ki, bu köklər eyni zamanda həm isim (именной), həm də feil əsası rolunu oynaya bilir. Beləliklə, feil-isim omonimləri yaranmışdır.

S.Cəfərov da təxminən eyni fikri irəli sürür və *-qır/ğır/-gür/ğur/gur/gür* şəkilçisindən danışarkən yazır: “Feil kimi formalaşan bu sözlərdə şəkilçi *-ır/-ir/-ur/-ür* halını aldığı kimi, öz feili mənasını ifadə etmək haqqını itirmiş və isim kimi də formalaşa bilməyən sözlərlə onun tərkib hissəsinə qarışaraq itmişdir, məsələn: **fiş-fişqır** (maq), **hay-hayqır** (maq), **qış-qışqır** (maq), **ös-öskür** (mək), **püs-püskür** (mək). Misallarda göstərilən sözlərin **fiş, hay, qış, ös, püs** ünsürlərində bir nidaliq (səsləri təqlid) hiss olunur”.

Bu sözlərin əksinə yalnız iki söz – *bağır* (“*bağrı* yarılmaq” ifadəsində) və *boğur/böyür* (*böyürək*” sözünün kökündə) sözlərini göstərmək olardı. Lakin bunların əsil isim formasının tarixən **bağırdaq** və **böyürdək** (**-daq...** şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər

bölməsinə bax) olduğunu nəzərə aldıqda S.Cəfərovun mülahizəsinin düzgünlüyü bir daha aydınlaşır.

Təqlidi sözlər nəinki isim və feillər üçün, habelə yeni təqlidi sözlər üçün də baza rolunu görür. Xüsusi şəkilçilər qəbul etməklə bir sıra təqlidi sözlər təkrarlanıb yeni təqlidi sözlər əmələ gətirir.

§ 19. Ümumiyyətlə, substantivləşmiş təqlidi sözlərin və ya bu sözlərdən düzəlmiş isimlərin tək və təkrar forması işlənə bilər və bu kimi təkrarlar isimlərin təkrarı ilə eyniyyət təşkil edə bilər. Belə təkrarların təqlidi sözlər ilə əlaqəsi yoxdur. Təqlidi isimlər digər nominativ isimlər kimi həm tək, həm təkrar şəklində, həm təqlidi feillərlə, həm də sözün semantik əlaqələrindən asılı olaraq başqa hər hansı feillər ilə işlənə bilər. Məs.: *Damcı damır. Damcı damcılayır. Damcı-damcı damır. Damcı-damcı gəlir. Damcı-damcı tökülür...*

Bununla belə, aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edən sözlər təkralanaraq yeni təqlidi sözlər düzəlir ki, bunların tək forması adətən (substantivləşərək) isim olur, yəni bu tək formalar təqlidi söz kimi dildə mövcud deyildir.

1) *-im, -im, -um, -üm* şəkilçisi: *xincim-xincim, xorum-xorum, curim-curim, pırçım-pırçım, iflim-iflim, işim-işim...*

OL-ə *xırdım-xırdım, girtim-girtim* (həm də bu sözün kökü: *girt-girt*) daxil edilmişdir.

Misallar:

Qəlbimizdə ildırım; bağırır **gurum-gurum** (A.Şaiq). Sızladı **sızım-sızım** şair qəlbimin simi (S.Rüstəm). Hamı **titim-titim** titrəyir (N.Nərimanov). Sən mənə...qolçomağın qolunu eşib onu **ufum-ufum** ufuldatmaqdan danış (S.Rəhimov). Uğuldadılar **uğum-uğum** (R.Rza).

"İlim-ilim"(itmək) sözünü də buraya aid etmək olar. Bu söz haqqında fikirlər müxtəlifdir. A.S.Quzanlının əlyazması şəklində olan lüğətində Klima sözü ərəbcə iqlim, yunanca Klima (klimat) ilə əlaqələndirilir və tək şəkildə baş söz kimi verilir. Quzanlı "ölkəyə görə olan" kimi məna verdiyi bu sözə "**ilim-ilim** itdi", "**ilim-ilim** gəzdi" misallarını çəkir (müq.ət.: **iqlim-iqlim** gəzməyi var – S.Vurğun). R.Rüstəmovun "Quba dialekti" əsərinin lüğət hissəsində **ilim-ilim** itmağ və **ilğım-ilğım** itmağ sözlərinin Quba dialektində eyni mənada işləndiyini göstərir. Lakin əslində bu **ilim-ilim** sözünün nə **iqlim**, nə də **ilğım** ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. E.V.Sevortyan itmək sözünün əslini **iltmək/ilətmək** şəklində bərpa edir. Odur ki, bu sözün

ilk hecası "il" üzərinə "im" şəkilçisi gəlməklə həmin **ilim** (və ya ilim-ilim) sözünün düzəldiyini söyləmək üçün əsasımız vardır.

Tarixi mənbələrdə *ilətmək//iltmək* feilinin işləndiyinin şahidi oluruq:

Gəlibəni məni qarşıladılar (*ilətübəni*) qara otağa qondurdular (DQ); Hey mənim qırx yoldaşım! Bilirmisiz nələr olmuş? Yalançı oğlu Yalınçıq mənim ölüm xəbərimi *ilətmış* (DQ); Ey badi-səba, məndən *ilət* yarə salam (Nəsimi).

Həqiqətən də ümumi analogiya üzrə (qaydaya müvafiq olaraq) ya *ilim-ilim iltmək*, ya da *itim-itim itmək* olar. Bəzən danışq dilində *itim-itim itmək* işlənir. *İlim-ilim iltmək* isə yoxdur. Lakin məşhur bir türk mahnısında deyilir:

Aksaraym kilidi
İlim-ilim itildi.¹⁰⁷

Sonralar bu feil itmək ilə əvəz edilmişdir ki, belə kontaminasiya ümumi dil hadisələrindəndir.

Bu şəkilçili sözlərin tək şəkli tam substantivləşmişdir və isim hesab olunur. Məs.: **xortum**, **hortum** (müq.ət: **hort** eləmək), **ildirim**, **sıldırım**...

Bəzi sözlər isə ikili səciyyə daşıyır. Həm təqlidi söz, həm də (substantivləşmiş) isim kimi dərk olunur. Funksiya və formasına görə təqlidi sözlərə bənzəsə də, mənacə ismə çox yaxın sözlərdir. Odur ki, bunları da isim (inkişaf meylinə əsasən) hesab etmək olar.

Qurtum, çirtim, şırım...

Bunların həm tək, həm də təkrar şəkli vardır. *Qurtum-qurtum* çay içmək. Qarıların *şırım-şırım* tumanları... (S.Rəhimov).

Hər halda "çirtim-çirtim süd sağır" (S.Rəhimov) cümləsindəki "çirtim" sözünün təkrarı "im.." şəkilçili təqlidi sözlərin təkrarından deyildir. Heç olmasa ona görə ki, "əsil", "həqiqi" təqlidi sözlərin təkrarı feilin kökü ilə (məs.: *sızım-sızım sızılmaq; ufum-ufum ufuldamaq*...) birləşib intensiv yarada bilirsə, bu tip sözlərdə həmin vəziyyət ya özünü heç göstərmir, ya da çox az göstərir. Bunlar tək şəkildə təqlidi sözlərdən substantivləşmə ilə düzələn isimlərdir və bunların təkrarı da kvantitativ isimlərin təkrarından fərqlənir.

¹⁰⁷J.Deni. Türk dili qrameri (Osmanlı lehçesi), İstanbul. 1941, səh.511.

2) *-an,-ən,-in,-in,-un,-ün* şəkilçisi: *xısm-xısm, zarın-zarın, pərən-pərən, lapan-lapan, girdin-girdin*.

Gah açıq dedilər, gah *xısm-xısm* (S.Vurğun); *Zarın-zarın* ağlamaq istəyirdim (A.Rəhimov).

3) *-ar,-ır,-ir, -ur* şəkilçisi: *puçur-puçur, tapır-tapır, sapır-şapır, xımr-xımr//xımirt-xımirt, çatır-çatır, gümür-gümür, gumbur-gumbur, lappır-lappır, mığır-mığır, dınqır-dınqır, lanqur-lanqur, dıbur-dıbur //dıbur-dıbur, tappır-tappır, inir-inir (Ol), hovur-hovur, digir-digir, cadar-cadar (//cad-cad; Yer cad-cad oldu), lapar-lapar, qıdır-qıdır (//qid-qid=dığ-dığ – dığdığa), qıdır-qıdır*. Qəmküsərin cümləsində qeyd olunmuş söz də bura aiddir: “Rusca elə *vidır-vidır* ötürlər ki...”.

Bunların tam substantivləşmiş olanları tək şəkildə işlədilir. Məs.: **ləpir, dıbur, hovur...**

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrar formasından feil düzəlmir. Bəzi müstəsna isə vardır. Məs.: Koroğlunun nalasından; Hər yan **gumbur-gumburlanır** (“Koroğlu”). İgid meydanda hərlənər; meydan **gümür-gümürlənər** (“Qoşmalar”).

4) *-dır,-dir* şəkilçisi:

Yuxarıdakı şəkilçiyə çox yaxındır. Bunu **-d (/t)** və **-ır** hissələrinə ayırmaq mümkündür. Burada **-d (/t)** ünsürü əslində təqlidi sözlərə xas olan struktur ünsürdür ki, *-ır...* şəkilçisi ilə birləşib, **-dır** şəklində nəzərə çarpır. Bu şəkilçi əsasən **-l** səsi ilə bitən təqlidi söz köklərinə qoşulur. Məs.: *gildir-gildir, bildir-bildir, şıldır-şıldır...*

Gözünün yaşını bildir-bildir tökdü (“Koroğlu”).

Həmin şəkilçili sözlərin də tək şəkli tam substantivləşmiş və ismə çevrilmişdir. Məs.: **cıdır, şındır//şəndir//çəndir** (habelə – **sıldır-ım, ildir-ım** sözlərinin tərkibində).

5) *-il,-il,-ül,-ül* şəkilçisi: *şiril-şiril,xiril-xiril, dəngil-dəngil, parıl-parıl, sarıl-şarıl, çaqıl-çaqıl, tırıl-tırıl, əfil-əfil, veyil-veyil, muşıl-muşıl, dəngil-düngül*.

Beləliklə, məlum olur ki, təqlidi sözlərdən düzələn isimlərin təkrarı digər hər hansı isimlərin təkrarından fərqlənir. Yəni, təqlidi isimlər həm tək, həm də təkrar şəklində işləyə bilər. Məs.: **lomba** və **lomba-lomba, ləpə** və **ləpə-ləpə** və s.

Təqlidi sözlərin isə çox mühüm hissəsi ancaq təkrar şəklində (və ya feilləşmiş tərzdə) mövcuddur. Ayrılıqda müasir dildə işlənmir.

Məs.: *şır-şır, lüm-lüm, //lum-lum, marıt-marıt, zağ-zağ, əfil-əfil, pıç-pıç, pər-pər* və s.

Alında titrər; **Puçur-puçur** tər (S.Vurğun). Mehman **pırçım-pırçım** tər töküdü (S.Rəhimov). Arvadın sağ qılçası **xınc-xınc** olmuşdu (C.Məmmədquluzadə). Özü **lum-lum** udur batında amma... (Zakir). Pəncərələr **xıncılab** töküldü **qırıq-qırıq** (Ə.Cəmil).

§ 20. Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrar forması (istər sadə olsun, istər də struktur ünsürlü – mürəkkəbləşmiş forma) daha çox yayılmışdır və lüğətlərdə də bu təkrar şəkli qeyd və təsbit olunur. Ondan bir neçə misal göstərək: *girt-girt, gum-gum, zar-zar, zır-zır, tır-tır, tıq-tıq, tın-tın, tıp-tıp, tıs-tıs, fis-fis, fiş-fiş, xar-xar, dir-dir, vic-vic, viz-viz, qart-qart, qirt-qirt, qur-qur, mız-mız, mur-mur, xirt-xirt, xır-xır, xıs-xıs, xınc-xınc, çilik-çilik, car-car, çirt-çirt, cır-cır, cür-cür, şor-şor, şax-şax, şaq-şaq, şaraq-şaraq*.

Tək işlənən təqlidi sözlərin semantik əlaqələri nisbətən məhduddur. Bunlar əsasən **eləmək/etmək** (və qismən bəzi başqa) köməkçi feil ilə birləşir.

Molla Abbas birdən **"pıqq"** eləyib göyə tullanır... Tulalar katdanın üstünə tullanıb **"haff"** eləyirdilər (C.Məmmədquluzadə). Pişik **puf** eləyib Muradın üstünə atırdı (A.Şaiq). Lal Hüseyn **"nırç"** edib dodağını tərpatdı (M.İbrahimov). **Xort** düşüb yatdılar (S.Rəhimov).

Təkrarlanmış sözlər isə bir çox sözlərə (feillərə) yanaşa bilər. Məs.: Quzu **xirtaxirt** yeyirdi (M.Cəfərov). Qoyunlar **xirt-xirt** otlayır (A.Şaiq). Qayçı **xirt-xirt** işlədi (S.Rəhimov). Ağa pişik **xirit-xirit** gəmirir (S.Rəhimov).

§ 21. Dilimizdə təqlidi sözlərin intensivlik yaratması da diqqəti cəlb edir.¹⁰⁸ Bu intensiv forma çox geniş yayılmışdır və bir neçə şəkildə özünü göstərir. Intensivlik təqlidi sözlərin təkrarında daha çoxdur. "Didişmək" və "dir-dir didişmək" tərkiblərinin müqayisəsindən bu ikincinin intensivlik yaratdığını görmək mümkündür.

¹⁰⁸İntensivlik və uzunmüddətlik bildirmək üçün bu sözlərin təkrarlandığını N.K.Dmitriyev «К изучению турецкой мимологии» (1927) məqaləsində qeyd etmişdir. Bax: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. ИВЛ, М., 1962, səh. 65-66.

Təkrarlanan təqlidi sözlərin əvvəlinə artırılan ədatlar bu intensivliyin daha da şiddətlənməsinə səbəb olunur, ikiqat intensivlik yaranır. Məs.:

Qulaqlar tutuldu hey **şıraq-şıraq**; Qalxana dəydikə qılinc, ox, mizraq (A.Şaiq).

İntensivliyin şiddətləndirilməsində "a", "ha" bitişdirici ünsürləri də mühüm rol oynayır. Məs.: **cibhacib//civhaciv**, **şaqhaşaq** (müq.ət: **şaq-şaq**), **şaraqhaşaraq**, **şaraphaçarap**, **şarpaşarp**, **şaxaşax**, **şirtaşirt**, **şırhaşır...**

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrarı ilə başqa sözlərin təkrarı arasında o qədər böyük fərq yoxdur. Başqa cür desək, təqlidi sözlərin də təkrarında digər nitq hissələrinə məxsus sözlərdə gördüyümüz xüsusiyyətləri görürük. Bununla belə, bəzi cəhətlərinə görə təqlidi sözlərin təkrarı başqalarından fərqlənir. Məsələn, təqlidi sözün kökü təkrar olunur və həmin kökdən düzələn feil ilə birləşərək spesifik formalı birləşmə düzəlir: **fır-fır fırlamaq**, **gup-gup guppuldamaq**, **cır-cır cırlamaq**, **gur-gur guruldamaq**, **fıs-fıs fısıldamaq**, **xır-xır xırıldamaq**, **xış-xış xışıldamaq**, **xır-xır xırıldamaq**, **şaq-şaq şaqıldamaq**, **zar-zar zarıldamaq**, **taq-taq taqqıldamaq**, **mir-mir mırıldamaq**, **par-par parıldamaq**, **donq-donq donquldamaq...**

Göründüyü kimi, bu növ təkrarlarda feil kökü ilə təqlidi söz eyni formalı olur; burada heç bir fərq nəzərə çarpmır. Yəni təqlidi söz birhecalıdırsa, feilin kökü də birhecalıdır, təqlidi sözdə birsəsli struktur ünsür varsa, həmin ünsür feilin kökündə də var¹⁰⁹ və s.

Bu növ təkrarlarda bir maraqlı cəhət də belədir ki, tərkibin feil ünsürü həm də iki şəkildə (ılda... və la... ilə) işlənə bilir və bunlar arasında mənaca heç bir fərq olmur. Məsələn: *par-par* (*parlamaq//parıldamaq*), *parıl-parıl* (*palamaq//parıldamaq*), *fır-firt* (*fırlamaq//fırıldamaq*), *fırl-fırl* (*fırlamaq//fırıldamaq*), *mirt-mirt* (*mırtlamaq//mırtıldamaq*).

Lakin bu ikilik çox az sözdə özünü göstərir. Təqlidi sözlərin çoxunda isə ancaq **ılda...** ünsürlü feil ilə birləşmə nəzərə çarpmır.

¹⁰⁹Lakin bəzən fərdi olaraq sözün başqa şəkildə işlənməsinə də təsadüf olunur ki, biz bunu ədəbi dil norması hesab etmirik. Məs.: "...həyasızcasına mirt-mirt mirtıldanırdı" (M.S.Ordubadı. "Gizli Bakı", səh.26) ifadəsində feil "mirtıldanırdı" olmalı idi).

Məsələn, **qırt-qırt qırtıldamaq, mışıl-mışıl mışıldamaq, fis-fis fisıldamaq, xırç-xırç xırçıldamaq, hırıl-hırıl hırıldamaq, hır-hır hırıldamaq.**

Digər tərəfdən təqlidi sözlər il... struktur ünsürlü şəkildə və ilkin şəkildə təkrarlanır: **xır-xır//xırıl-xırıl xırıldamaq, hır-hır //hırıl-hırıl hırıldamaq,xor-xor// xorul-xorul xoruldamaq, şaq-şaq//şaql-şaql şaqıldamaq.**

Əlbəttə, təkrarlanan təqlidi sözlər yalnız təqlidi feillə işlənməklə məhdud deyildir. Bu kimi təkrarların leksik-qrammatik əlaqələri daha genişdir. Təkrar təqlidi sözlər həm təqlidi feillərlə, həm də başqa (leksik cəhətdən təqlidi feillərə yaxın, sinonim) feillərlə işlənə bildiyi kimi, bir sıra köməkçi feillərlə də işlənir. Məs.: Gözlərindən **pırl-pırl** yaş tökür (Mir Cəlal). Qız ürəyimi **tıp-tıp** döyündürürdü (S.Rəhman). Məstan pişik **xırıl-xırıl** yatırdı (H.Mehdi). Totuq yanaqlar **parıl-parıl** yanırdı (Y.Çəmənəminli). **Marıt-marıt** baxraq... (M.İbrahimov). **Şır-şır** axan bulaqlar (S.Vurğun). **Par-par** yanan badamı gözlər (İ.Hüseynov). Suyu almaz kimi **par-par** axarmış (S.Vurğun). **Parıl-parıl** ətrafına şölə salır (S.Vurğun).

Misallardakı təqlidi sözlər həm də təqlidi feillərlə birləşir: **par-par//parıl-parıl parlamaq** (parıldamaq); **şır-şır// şırıl-şırıl şırıldamaq** və s. kimi.

§ 22. "Ha" və "a" bitişdirici ünsürlərin köməylə birhecalı və ikihecalı təqlidi sözlər təkrarlanır və yeni mənalı təqlidi sözlər düzəlir.

a) "a" bitişdiricisi ilə: **danqadanq, dınqadınq, zınqazınq, guppagup, maçamaç, marçamarç, lanqalanq, mirtamırt, nırçanırc, paqqapaq, partapart, pıqqapıq, pıçapıç, ufauf, taqqataq, tappatap, xapaxap, xıncaxınc, xırçaxırç, eqaçaq, cırtaçirt, şarpaşarp, şaxaşax, şırpaşırp, şaqashaq, şarappaşarap, şartaşart, hortahort, şirtaşırt, fışafış, xartaxart, xirtaxirt, hopahop.**

"a" bitişdirici ünsürü ilə əsasən birhecalı təqlidi sözlər təkrarlanır.

b) "ha" bitişdiricisi ilə həm birhecalı, həm də ikihecalı təqlidi sözlər təkrarlanır: **guphagup, guruhagur, mırhamır, pırhapır, qıjhaqıj, fıshafıs, xorhaxor, taqhataq, cızhacız, şarhaşar, şırhaşır, pırthapırt, xırthaxirt, taraphatarap, şaraphaşarap, şaraqhaşaraq.**

cırınqhacırınq, ciringhaciring, zırınqhazırınq, cibhacib, civhaciv, şarhaşar, şırhaşır.

Xüsusən bəzi birhecalı sözlərin təkrarı ikili səciyyə daşıyır, yəni eyni söz həm "a" ünsürü ilə, həm də "ha" ünsürü ilə təkrarlana bilər. Məs.: **guppagup//guphagup, gurtagurt//gurthagurt, şaqqaşaq//şaqhaşaq, pırtapırt//pırthapırt, hortahort//horthahort, pıqqapıq//pıqhapıq, xırtaxırt//xırthaxırt**¹¹⁰ və s.

§ 23. Təkrarlanan sözlərin fonetik dəyişməyə uğrayıb-uğramaməsindən asılı olaraq təqlidi sözləri iki qrupa bölmək olar:

1) Söz heç bir fonetik dəyişməyə uğramadan təkrarlanır ki, burada bituisdirici ünsür ola da bilər, olmaya da. Təqlidi sözlərin əksəriyyəti bu şəkildə təkrar olunur: *taq-taq, cib-cib, parıl-parıl, hönkür-hönkür, şırıl-şırıl, xırt-xırt, vız-vız, dınqır-dınqır...*

2) İkinci tərəf müəyyən dəyişməyə məruz qalır: *şap-şup, şarap-şurup, danqır-dunqur, taraq-turuq, tarap-turup, lanq-lunq//lanqalunq, laqqaluuq, qar-qur, çax-çux, çaqqır-çuqqur, cix-vəz, tis-fis//tis-pis, nəm-nüm, şaqqır-şuqqur, sapır-şuppur, daeanq-durunq, taq-tuq, çaq-çuq, hay-huy, çirt-pırt, tarap-tubbaz, cız-bız, cır-bır.*

Bu sonuncu misaldakı sözləri şərti olaraq təqlidi sözlərə aid edirik. Lakin bütün təqlidi sözlərdə motivləşmə çox aydın şəkildə təzahür etdiyi halda, buradakı sözlərdə ("şarap-şurup" sözündən başqa) bu motivləşmə (heç olmasa həmin misal daxilində) yoxdur və ya aydın deyildir.

Ümumiyyətlə təqlidi sözlərin komponentləri eyni miqdarda hecaya malik olur. Bəzən isə hecaların miqdarı müxtəlif olur. Məs.: **şaq-şaraq, çaq-çaraq...**

Uzun barmaqlarını **şaq-şaraqla** sındırdı (S.Rəhimov). **Hırıl-hırıl** hırıldadı (S.Rəhimov). Reisləri şiddətlə döyür **təkərlər**; **Taraq-taq, taraq-taq** axşama qədər (Ə.Kürçaylı). Badələrin **cik-ciringiltisi** (S.Rəhimov). Hə, uşaqlara deyəcəyəm ki, meşələrdə quşlar belə oxuyurlar: **civ-civ...**sonra bax **cik-cirik, cırıq-cırıq** (S.Rəhimov).

¹¹⁰Buradan isə o nəticə çıxır ki, təqlidi sözlərin (habelə başqa hər cür sözlərin) təkrarında "ha" və "a" ünsürləri tamamilə eyni əhəmiyyətə malikdir və formaca fərqlənsələr də, məna və funksiyasına görə bu ünsürlərin dildə rolu birdir.

Təkrar olunan tərəflərin hər hansı dəyişməyə uğrayıb-uğramaması təqlid olunmuş səsin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Eyni keyfiyyətli səs heç bir dəyişiklik olmadan bir və ya ikihecalı sözlər şəklində təkrarlanan sözlərlə əks olunur. Bu təkrar həm bu səsin iki dəfə, həm də çox dəfə təkrarlandığını bildirə bilər. Burada çoxdəfəlilik çalaresi daha geniş yayılmışdır və bu halda eyni səsin qeyri-müəyyən miqdarda təkrar edildiyi nəzərə çatdırılmış olur. Məs.: **taq-taq, mür-mür, xır-xır, sarıl-sarıl, xırlı-xırlı** və s.

Burada səsin keyfiyyəti dəyişmir. O, eyni, yeknesəq səsə təqliddir.

Təkrar təqlidi sözləri təşkil edən tərəflərin hər hansı birində özünü göstərən faktik dəyişmə onu bildirir ki, təqlid olunan hadisənin keyfiyyəti müxtəlifdir. Buradakı səslər bu və ya digər cəhətdən müəyyən qədər fərqli olan səslərdir: **daranqdurunq, taqqataq, çirt-pirt, şaq-şaraq, taraq-taq** və s.

Təqlidi sözlərin təkrarında "ha" və "a" bitişdirici ünsürləri mühüm rol oynayır. Bu ünsürlər nitq hissələrindən ancaq təkrarlanan feillərin və təqlidi sözlərin arasına gəlir; lakin feillərin və təqlidi sözlərin təkrarlanmasında oynadığı roluna görə fərqlənir. Belə ki, feillərin təkrarında onların isimləşməsinə səbəb olursa,*¹¹¹ təqlidi sözlərin təkrarında bunları başqa nitq hissələrinə çevirə bilmir. Yəni, "vurhavur", "qaçaqaç" sözləri isim kimi dərk olunursa, "şırhaşır", "lanqalanq" tipli sözlər təqlidi söz olaraq qalır.

Təqlidi sözlərin təkrarında "a", "ha" ünsürlərinin iştirakı əsasən Azərbaycan dilinə xas olan bir xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Başqa türk dillərində bu hadisə ya yoxdur, ya da çox məhdud miqdar sözlərdə özünü göstərir. B.M.Yunisaliyev bu "a", "ha" ünsürünün qırğız dilində bir neçə sözdə müşahidə edildiyini yazır: **takatak, şakaşak**.¹¹²

E.V.Sevortyan bu hadisənin əsasən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi bir xüsusiyyət olduğunu göstərir.¹¹³

¹¹¹* Həmin ünsürlər vasitəsilə təkrarlanan feillərdə də proses, hərəkət çaları çox qüvvətli bir şəkildə qalmaqdadır.

¹¹²Bax: Б.М.Юнисалиев. Киргизская лексикология, ч.1, Фрунзе, 1959, səh.173.

¹¹³Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, səh. 173.

Təqlidi sözlər əsasən iki dəfə təkrarlanır. Lakin bəzi hallarda, xüsusən şeirdə (qaffiyə və vəzn məsələsinin də rolu yox deyildir) bu sözlərin üç və daha çox təkrarına rast gəlmək mümkündür. Məs.: Gecənin qoynunda **tıraq-tıraq-tap**^{14*}; açılır güllələr **şaraqhaşaraq** (S.Vurğun). **Şarak-şarak-şara-rak**; Güllələr şığıyaraq; Dolur pəncərələrdən (S.Vurğun). Tikanı verdim, çörək aldım; sazım **dınqır, dınqır, dınqır**...("Nağıllar"). Elə bilirsən ki, qoşun gəlir. **Tap! Tap! Tap.Tap**...(C.Məmmədquluzadə). Qayadan su damcılayır: **çıp-çıp, çıp-çıp** (Y.Həsənbayov).

Təkrarlanan təqlidi sözlərin tərəfləri arasındakı fərqlərin səbəbi haqqında yuxarıda dediklərimiz, sözün üç və daha çox təkrarına da aiddir.

Yəni təqlidi sözlərin iki və daha çox təkrarında belə bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, təqlid olunan səsə eyni keyfiyyətdə (bir növ yeknəsəq) olduğunu bildirmək üçün söz heç bir dəyişməyə uğramadan təkrarlanır. Təqlid olunan səslər müxtəlif keyfiyyətli olduqda, təqlidi sözlər də fonetik tərkibcə müxtəlif olur. Məsələn, **dınqır-dınqır**... kimi sözlərin əks etdirdiyi səslər eyni keyfiyyətlidirsə, **şarak-şara-rak, tıraq-tap**... kimi sözlərin əks etdirdiyi səslər müxtəlif keyfiyyətlidir. Bu müxtəlif keyfiyyətdə səsləri təqlid üçün müxtəlif üsullardan (sözlərin səs tərkibini dəyişmək, başqa sözləri də əlavə etmək və s.) istifadə edilir.

[Maro]: Hey **vağğ-zığğ-zığğ!** Bilmək olmur ki, nə istəyir (S.Rəhimov).

§ 24. Bəzi üslubi xüsusiyyətlər. Təqlidi sözlər (habelə təqlidi isim və feillər) yazılı dilin müxtəlif üslublarında, folklor əsərlərində (xüsusən nağıllar və atalar sözlərində) geniş yayılmışdır. Ədəbi dilimizin elmi və ictimai-siyasi üslubuna nisbətən bədii dildə bu sözlərdən daha çox istifadə olunur.

Təqlidi sözlər, deyildiyi kimi, hərəkətin adı deyil, bəlkə bu hərəkətin təxmini əksidir. Bu əksətmədə hərəkətin bütün prosesləri

* İki dəfədən artıq təkrarlanan təqlidi sözlərin defislə yazılması daha məqsədəuyğun olardı. Lakin bu sözlər sırf leksik materialdan daha çox üslubi səciyyə daşıyır və buna görə də müxtəlif tərzdə yazılışına etiraz ola bilməz.

(ritm, ahəng, tembr) özünü göstərir. Təqlidi sözlər varlığı obrazlı, bədii şəkildə təsvir etməkdə mühüm rol oynayıb. Bu sözlər yazılı ədəbiyyata xalq dilindən, folklordan gəlmişdir. Bu sözlərin həm işlənilib-şlənməməsi, həm də işlənməsinin kəmiyyət və keyfiyyəti sənətkarın varlığı dərk və əks etməsinin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir məsələ olub, onun dilinin, üslubunun müəyyən hissəsini təşkil edir. Buna görə də Ə.Dəmirçizadənin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmur ki: "Belə sözlərdən (təqlidi sözlərdən – M.A.), xüsusən, bədii üslubda hər zaman istifadə edilmişdir".¹¹⁵ Araşdırdığımız materiallar bu fikri təsdiq etməyə imkan vermir.

M.Ə.Sabirə qədərki şeirimizdə təqlidi sözlər olduqca az, tək-tək hallarda özünü göstərmişdir. Nəsimi, Xətai, Qövsü, Vaqif, Vədadi, Zakir, Nəbati, Natəvan, S.Ə.Şirvani və s. şairlərin leksikonunda bu sözlər çox azdır, bəzilərinə heç yox mənziləsindədir.^{116*} Füzuli kimi bir sənətkarın dilində bu sözlərə rast gəlmədik.^{**} M.F.Axundovun canlı danışdığı dili əsasında yazılmış dramalarında bir neçə belə söz vardır.

XX əsrdən başlayaraq M.Ə.Sabir şeirində və C.Məmmədquluzadə nəsrində təbiətin müxtəlif səslərinə təqlid ilə yaranmış, qədimdən canlı dildə mövcud olub, şeirə, yazılı ədəbiyyata daxil ola bilməyən təqlidi sözlər çox geniş yer tutur.

Hadisənin mahiyyətini dolğun və obrazlı şəkildə ifadə etməkdə bu kimi sözlərin əhəmiyyəti böyükdür.

Sabirin satirik üslubunun dəyərli, diqqətəlayiq bədii ifadə vasitələrindən biri olan bu sözləri başqa-başqa sözlərlə, ifadələrlə əvəz etmək ya mümkün deyil, ya da bədiiyyətin, obrazlılığın, ifadəliliyin itməsi, pozulması hesabına mümkündür. Təqlidi sözlərlə deyilən – ifadə olunan əşya və hadisəni başqa şəkildə adlandırmaq üçün uzun-

¹¹⁵Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, səh.46.

* Məsələn, Ş.İ.Xətəinin "Dəhnamə"sində yalnız bir neçə beytdə təqlidi sözlərə rast gəlirik: "Hərdən ürəyim qılırdı **tib-tib**; canım zi həvas edərdi **gup-gup**"; "Qum-qum der idi ağacda qumru".

Füzuli yalnız bir yerdə təqlidi feili işlətməmişdir. "Qarpızı ol dəmdə **şaqqalatdı" ("Söhbətül əsmar"dən).

uzadı təsvirlərdən, bütöv cümlələrdən (deməli, söz əvəzinə cümlə) istifadə etmək lazım gəlir. Odur ki, sadəliyi, obrazlılığı, xəlqiliyi və dəqiqliyi etibarlı ilə bu sözlərin şeirə gətirilməsi Sabir üslubunun böyük məziyyətlərindəndir. Burada həm də xalq şeirinin cəsarət və novatorluğunu qeyd etmək zəruridir. Ondan sonra Sabiryana yazılan şeirlərdə bu kimi sözlər sağa-sola işlənməyə başlandı¹⁰

Müasir dilimiz üçün nə qədər adi, qanuni görünsələr də, Sabirə qədər bu tip sözlər "kəbud", "loru" (müasir anlayışda "vulqar") və s. kimi damğalarla şeir, sənət dilindən kənar qalırdı. Doğrudur, Azərbaycan şeirində sözlərin musiqisi çoxdan, çox qədimdən yaranmışdır, inkişaf edib gəlmişdir. Lakin Sabirin də şeirində sözün mənası formaya tabe edilməmişdir. Səs, söz ahəngdarlığı şeirin əlavə keyfiyyətidir. Məsələn bundadır ki, Sabirin işlətdiyi təqlidi sözlər məzmunca da dəyərli, qiymətli sözlərdir.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək. Sabirin və başqa görkəmli sənətkarlarımızın təcrübəsi göstərir ki, şeir dilini məhdudlaşdırmaq, çərçivəyə salmaq düz deyildir; şeirdə hər cür ədəbi, ümumxalq sözü işlənə bilər və işlənilməlidir. Əlbəttə, yerində, məqamında işlədilmək şərti ilə. Özlüyündə heç bir bədii məziyyəti olmayan sözlərə də şair qələmi bir rəng verə bilər, onları bədii yüksəkliyə qaldıra bilər. Məsələn hansı sözü işlətməkdə deyil, nə kimi şəraitdə, nə məqsədlə, nə cür işlətməkdədir.¹¹⁷

Beləliklə, təqlidi sözlərin yazılı ədəbi dildə işlənməyə başlaması danışığ dilinin qüvvətli təsiri ilə əlaqədardır.

İndi isə müasir Azərbaycan dilinin bütün üslublarında təqlidi sözlər az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Bu sözlərdə çox qüvvətli emosional çalar olduğu üçün elmi və publisistik üslubda bunlar bədii

¹⁰ Görünür, burada satirik üslubun da (müasir dil üçün yox, Sabir dövrü üçün) müəyyən rolu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq kimi sənətkarların ciddi şəkildə yazılmış şeirlərində təqlidi sözlər yox dərəcəsindədir. Yaxud S.Ə.Şirvaninin qəzəllərində təqlidi sözlər işlənmədiyi halda, satirik şeirlərində belə az-çox vardır).

¹¹⁷ Bu məsələlər haqqında "Sabirin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər" adlı məqaləmizdə bəhs olunmuşdur. Bax: "Sabir. Məqalələr məcmuəsi", Bakı, 1962, səh.202-205.

üsluba nisbətən daha çox janrlar ilə, bədii üslubun qolları ilə, nəhayət, sənətkarın dünyagörüşü və metodu ilə əlaqədar olaraq təqlidi sözlərin işlənmə dairəsi daralır və ya genişlənir. Bu sözlərdən bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında istifadəyə dair bir neçə misal.

Y.V.Çəmənəminlinin “Həyatımın igirmi ili” əsərində belə bir təsvir vardır. “Yağış yağanda...damcı aramla başlayır, sonra **cim, cim, cim...**süzülür.

–Ay uşaq kasa qoy!

–**Cırrr.**

–Qoyma töküldü.

–**Dam, dam, cırrr...**

–**Dim, dim, dim...**

–Damcılar axır”.¹¹⁸

Təqlidi sözlərin tək və xüsusən təkrar (bu təkrar formanın daha çox işləndiyini H.K.Dmitriyev də qeyd etmişdir) forması, bu sözlərdən isim və feillərin düzəldilməsi – eyni cümlədə eyni köklü sözlərin yan-yanı işlədilməsi imkanını yaradır. Həm predmeti, həm hərəkəti, həm də hərəkətin tərzini bildirən sözlər eyni kökdən düzəldilə bilərsə, onda bədii dildə səs ahəngdarlığı əldə etmək üçün əlverişli şərait yaranmış olur.

Bu hələ azdır. Sənətkarlar stilizasiya məqsədi ilə də təqlidi sözlərin bu xüsusiyyətindən geniş istifadə edirlər. S.Rəhimovun “Gülən balıq” hekayələr kitabında stilizasiya məqsədi ilə təqlidi sözlərə çox yer verildiyi xüsusilə qabarıq tərzdə nəzərə çarpır. Buradakı hekayələrin birində Ala **Danqıdan** bəhs olunur, onun **danq-danq danqıldamasından** geniş danışılır. “**Danq-danq danqıldayan Danqı** oba adamının canını xirdəyinə yığdı” tipli, tərkibində təqlidi sözlərdən düzələn və həmin təqlidi söz olan cümlələr tez-tez işlədilir. S.Rəhimovun yenə oradakı başqa bir hekayəsində dəyirman **çaqçaqından**, bu **çaqçaqın çaqqıldamasından**, tez-tez **çaq-çaq** eləməsindən, **çaq-çaq çaqqıltı** səsinin aləmi başına götürməsindən və s.-dən bəhs olunur.

Nəhayət, S.M.Qənizadənin uşaqlar üçün yazdığı “Tülkü və Çağ-çaq bəy” əsərində təqlidi sözlərdən (habelə təqlidi isim və feillərdən) geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bir neçə misal:

¹¹⁸ Azərb.EA Respublika Əlyazmaları fondu. Arxiv № 26. 316.

1. Göy qaraldı, bulud *guruldadı*,
Şığıyib ildirım parıldadı.
Endi baran *şır-şırıldı* ilə,
Tökdü nisyan *gur-gurultu* ilə.
2. Özünü tülkü cəmləyib *vazdı*,
Qırğı tək uçdu, yelbə tək *dazdı*.
3. *Zanqazunqla* sürüb gəlir sarvan.
4. Qarğalar *qırhaqır* edir *qır-qır*,
Qarğılar *qıyhaqıy* uçuş *pır-pır*.
Dağda *qaqqıldayır* qazaq, kəklik.
5. (Kəklik) "*Qaqqaqaaq, qaqqaqay*" deyib çağırır.
6. *Qırhaqıq* banlayır gəzir xoruzu,
Qırthaqırt bir sürü yanında bozu...
7. Oxuyur gül başında boz bülbül
Bil-bil fithafitü gül, gül!
8. [Pişik]: – *Murov-murov* çağıraram,
Miyau-miyau bağıraram.

Zəngin təbiət hadisələrinin saysız-hesabsız səslərini, bu səslərin çox mürəkkəb və müxtəlif çalarlıqlarını əks etdirmək məqsədi ilə təqlidi sözlərin müxtəlif variant və variatsiyalarından istifadə olunur. Məsələn, X.Əlibəylinin "Ağ çəmən" şeirində belə sözlərə rast gəlirik:

1. Ağ güllər qanad açdı,
"*Qaq-qaq, qaq-qaq*" edərək
Onlara sarı qaçdı.
Bir gümüş gül banladı:
Quqquluqu-uuuu! –
Onun xoruzdur adı.
2. Qazlar çağırdı: *qa!qa!*
3. *Qaq-qaq-qaq-qaq...*
Qaq-qaq-qaq-qaq....
Qazlar qaçdı çəmənə.
4. Çağıraraq *qaar-qaar-qaar*,
Göyə uçdu qarğalar.
"*Cib-cib*" çağırdı Humay.
5. (Toyuq) *qaq-qaq-qaq-qaq* bu gündən
Yumurta verirəm mən.
6. Tıqqıldadı dənqabı.

“*Tıq-tıq, tıq-tıq, tıq-tıq, tıq*”.

Yağır elə bil dolu.

“*Tıq-tıq-tıq*” döyür damı.

Küçədə asfalt yolu.

Evlərə qaçır hamı.

Cip-cip-cip salır haray.

7. Banladı hindən xoruz: *Ququququ-u-u-u...*

Tək birçə şeirdə bu qədər təqlidi söz işlənməsi faktı özlüyündə sübut edir ki, ümumiyyətlə şeir dilini tədqiq edərkən həmin tip sözlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Həm də, göründüyü kimi, təqlidi sözlərin işlənməsində (hecaların miqdarında, təkrarlanmasında, bunların qrafik cəhətdən fərqləndirilməsində) ciddi bir sabitlik, “norma” yoxdur. Yəni burada fərdi yaradıcılıq üçün çox geniş imkanlar vardır (Digər sözlərdə belə sərbəstlik olmur). Odur ki, ümumiyyətlə şeir dili üçün bunlar əlverişli vasitə hesab oluna bilər.

Təqlidi sözlərin əsas mənbəyi canlı xalq dilidir. Ədəbi dilə bu sözlər xalq danışığı dilindən gəlir. Bəzi təqlidi sözlər hələlik ancaq müəyyən şivənin malı olaraq qalmaqdadır. Bunları yazılı dildə tapa bilmədik. Məs.: Qanı **cur-cur curuldamaq** (acımaq mənasında); **heykir-heykir heykirmək** (Qazax). DL-dəki vızqan (kamança) və vızqançalan isimləri fərdi üsulla düzəldilmişdir...^{*}

“Axır **cumbul-cumbul** tər sağrısından” (B.Vahabzadə) – misrasındakı təqlidi söz də məhəllidir (hərçənd ki, eyni tipli **gombul** və ya bu sözdən düzələn **cumbuli** ümumxalq sözləridir).

Xartxart üzüm// **xartxart** üzümü (ağ və azacıq şirin üzüm) Mirbəşir rayonunda işlənir. Ayrı-ayrı dialektlərdə təqlidi sözlərin bəziləri fərqli formaya və semantikaya malik olur. Məsələn, Şamaxor rayonunda (Abash kəndi): Xoruz manlıyır (“**banlayır**” əvəzində), it **ürüyür** (“**hürür**” əvəzində); sağsağan (sərçə) – **cirtdiyir** (“**cikildəyir**” əvəzində); qarğa **qağıldayır** (“**qarıldayır**//**qırıldayır**” əvəzində); ilan **fısqırır** (“**fısqırır**” – daha çox ədəbi dildə) və s.**

* Elə bu fərdilik də məcbur edir ki, sözün əsil şəklini axtarasan. “vız” təqlidi sözdür, “qan” şəklindəsi ilə təqlidi söz qoşulmaz və isim düzəltməz. Bu sözün əsl “muzqan” deyilmi? M.S.Ordubadi “Muzqançı Səfərəli xan” ifadəsi işlətməşdir (I c., səh. 398).

Təqlidi sözlərdə dialekt fərqləri çox geniş yayılmışdır. Eyni anlayış üçün, məsələn, **hafaram-bataram // hadaran-badaran // hətərən-pətərən//hədərən-pədərən** işlənilməsinə rast gəlirik.

Yaxud: a) **hayıl-mayıl** olmuşdu; b) şeir ustanı lap **hayıl-mayıl** qoymuşdu (V.Babanlı).

Belə məhəlli forma və variantlar bədii əsərlərdə çoxdur. Məs.: **xırt, xırp, şırp, gırt** eyni məqamda işlədilə bilər.

§ 25. Təqlidi sözlərin başqa nitq hissələrindən (xüsusilə nidalardan) fərqləri barədə burada bəhs etmədik. Bu barədə nəşr olunmuş məqaləməzə baxıla bilər.¹¹⁹

Nəhayət, təqlidi sözlər barədə aşağıdakı məsələləri qeyd etmək mümkündür.

1)Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, dünyanın bütün dillərində təqlidi sözlər az ya çox miqdarda mövcuddur. Hətta XIX əsrdə ümumiyyətlə dilin mənşəyini bu sözlərə bağlayan “səs təqlidi” nəzəriyyəsi meydana çıxmış idi. Bu nəzəriyyəyə görə adamlar təbiətdəki səsləri eşidərək həmin səslərə təqlid etməklə dil yaratmışlar. Əlbəttə, bu fikirdə müəyyən qədər həqiqət vardır; təqlidi sözlər dilin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Lakin bu rol çox məhdud olmuş, dilin ümumi yaranma və formalaşma prosesində əsas amillərdən hesab edilə bilinməyəcək dərəcədə az əhəmiyyətli olmuşdur. Deməli, bütünlükdə dilin mənşəyini izah etməkdə bu sözlər işə yaramasa da, tək-tək sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməkdə bunları öyrənmək zəruridir.

Təqlidi sözlər ancaq səslənə bilən, səsi çıxan (müxtəlif şərait ilə bağlı) əşya və prosesi – hadisəni ifadə edə bilərdi. Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, bütün səslənən – səsi çıxan əşya və hadisələrin adı təqlidi sözlər olmalı imiş. Əşya və hadisə adlarının çox cüzi qismi təqlidi sözlərdən ibarətdir.

Digər tərəfdən, təbiətin bir çox hadisələrini bildirən sözlər insanın ən zəruri ehtiyaclarını ifadə edən külli miqdarda sözlər təqlid yolu ilə yaranmamışdır. Odur ki, a günəş, gecə, gündüz, isti, soyuq, get, gəl, beş, on, ağ, qara kimi məfhumları, bədən üzvlərinin

**Bütün bu misalları filoloji elmlər namizədi K.Ramazanov bizə vermişdir.

¹¹⁹M.İ.Adilov, Təqlidi sözlər. Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961 №8, səh.53-62.

adlarını,¹²⁰ müxtəlif rəng adlarını və s. təqlid ilə bağlamaq da mümkün deyildir.

Həm də təqlidi sözlər şəklində sözdüzəltmə üsulu tam mənada dilin mənşəyi ilə bağlı ola bilməz. Çünki səs-təqlidi prinsipi üzrə düzəlmiş sözlər meydana çıxdığı zaman artıq ibtidai dil ünsürləri yaranmış olmalı idi. Məsələn burasındadır ki, burada (təqlidi sözlərdə) əşyanın çoxlu əlamətlərindən birinin fərqləndirilməsi yolu ilə əşyaya ad verilir. Bu səciyyəvi əlamətin müəyyənləşdirilməsi üçün isə şüur və deməli, dil mövcud olmalı idi.¹²¹

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, təqlidi sözlər nəzəriyyəsi nitqin meydana gəlməsi mexanizmi ilə məşğul olur, onun yaranma şəraiti ilə məşğul olmur.¹²²

Ümumilikdə götürüldükdə bu nəzəriyyə bir də ona görə səhvdir ki, təqlidi sözlər tarixi inkişaf etibarı ilə geridə qalmış xalqlara nisbətən inkişafca irəlində olan xalqların dillərində daha çoxdur.¹²³

Bütün bunlardan sonra təsadüfi deyil ki, N.K.Dmitriyev təqlidi sözləri dilin mənşəyi problemi ilə əlaqədar olmayan bir məsələ kimi tədqiq etmək fikrini irəli sürmüşdür.¹²⁴

2) Təqlidi sözlərin kökündəki sait və samitlərin dəyişməsi ilə – daxili fleksiya ilə sözdüzəldilməsi diqqəti cəlb edir. Bu xüsusiyyət bəzi başqa nitq hissələrində də (az da olsa) müşahidə edilir. Məs.: **quduz-qudur**, **göz-gör** və s. Buna görədir ki, E.V.Sevortyan türk dillərində də bəzən sözlərin semantik-qrammatik diferensiasiyası üçün daxili fleksiyanın mühüm rolu olduğunu göstərir. Burada təqlidi

¹²⁰Bəzi bədən üzvlərinin səs təqlidi əsasında ad aldığı da faktır. Məsələn, *qur-saq*, *qur-şaq*, *qar-m* sözlərinin kökü təqlidlə bağlıdır. Bax: prof.dr.Vecihə Hatiboğlu. Türkeedə eklerin kökeni. "Türk dili". 1974 №268, səh. 331.

¹²¹Bu barədə geniş məlumat üçün bax: А.Г.Спиркин. Происхождение языка и его роль в формировании мышления. Сб. «Мышление и язык», М., 1957, səh. 32.

¹²²Yenə orada, səh.3.

¹²³Bax: А.А.Реформатский. Введение в языкознание, Учпедгиз, М., 1955, səh. 350.

¹²⁴Bax: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков, ИВЛ, М., 1962, səh. 85-86.

sözlərdən düzəlmiş **yıldız-yıldır [-im]**, **öküz-(b) ögür** kimi sözləri misal çəkmək mümkündür.

Habelə əsasən təqlidi sözlərdə açıq və qapalı saitlərin bir-birini əvəz etməsi ilə (чередование) sözün yaxın da olsa, hər halda müxtəlif mənaları fərqləndirilmiş olur. Məs.: **şarr-şırr, taqq-tıqq, qar-qur** və s.

Köktün daxilində gedən belə dəyişmələr istər-istəməz tədqiqatçımlı türk dillərində az da olsa sintetik formaların mövcud olduğu qənaətinə gətirir. Təsadüfi deyil ki, təqlidi sözlərdən bəhs edən bəzi türkoloqlar **ablaut** və s. kimi terminlərdən istifadə edirlər.

3) Təqlidi sözlərin əvvəlində (anlaut) və sonunda (auslaut) bəzi səslərin mövcud olub-olmaması diqqəti cəlb edir. Məlum olur ki, bu cəhətdən təqlidi sözlər digər leksik-qrammatik kateqoriyalardan – nitq hissələrindən fərqlənir. Əsli Azərbaycan sözlərinin kökünün – müəyyən yerlərində bu və ya digər səsə işlənilib-ışlənməməsinə görə təqlidi sözlər spesifik xüsusiyyət kəsb edir. Təqlidi sözlərin kökünün son səsi əsasən **r, q//k, p, z//s, t, y, j, ş, c** samitləri olur. Ümumiyyətlə, dilimizin öz sözlərinin əvvəlində bir sıra səslər (m, n, r, l, z, f) ya heç işlənməz, ya da çox az hallarda işlənər.

“Təqlidi sözlər (mırtılı, zırtılı...) və mən, muna ...kimi iqtibasi sözlər müstəsna¹²⁵”.

4) Təqlidi sözlərin bir xüsusiyyəti də belədir ki, türk dilləri üçün mübahisəli hesab olunan tərz məsələsi bu sözlərdə şübhəsiz mövcuddur. Digər feillərdən fərqlənərək təqlidi feillərdə tərz kateqoriyası morfoloji yolla ifadə edilir. Təkrarlılıq, uzunmüddətlik tərz təqlidi feillərdə aydın şəkildə təzahür edir.

5) Təqlidi sözlərin tam təkrarı ilə başqa tipli sözlərin tam təkrarı arasında o qədər də mühüm fərq yoxdur. Lakin sözün daxilində müəyyən dəyişiklik – xüsusən saitlərin dəyişikliyi ilə əlaqədar meydana gələn yarımçıq təkrarlarda bu iki tip söz kateqoriyası bir-birindən çox fərqlənir. İsim, sifət və s. (“məfhumi” sözlər) təkrarında fonetik dublet əsas sözdə heç bir keyfiyyət fərqi yaratmır, müəyyən emosional çalarlıq bildirsə, təqlidi sözlərdə təqlid olunan hadisənin keyfiyyətcə müxtəlifliyi bildirilir. Məs.: kağız-kuğuz, əyri-üyrü... sözləri eyni məfhumu (kağız, əyri...) ifadə etməklə, subyektiv münasibəti də bildirir.

¹²⁵B.Çobanzadə və F.Ağazadə. Türk qrameri, Bakı, 1929, səh.12.

Lakin **taq-tuq, şaraq-şırıq...** kimi vahidlərdə müxtəlif keyfiyyətli səslərə təqlid olan sözlər bir yerə toplanmışdır.

Bütün bu göstərilən xüsusiyyətlər başqa nitq hissələrində ya heç özünü göstərmir, ya da başqa səciyyə daşıyır. Təsadüfi deyil ki, N.K.Dmitriyev həmin sözlərin əmələ gəlməsi yolunun türk dillərinə xas olmadığını göstərir («...при своем образовании турецкие мимемы следуют особому, нетурецкому образцу...¹²⁶»).

Respublikamızda Azərbaycan dilinə aid yazılmış orta və ali məktəb dərslərində, elmi qrammatikalarda təqlidi sözlər bəhsi özünə hələ də ayrıca yer tapmamışdır. Bunları gah nida, gah zərf, gah ədat və s. hesab edirlər. Əslində isə təqlidi sözlər bunların heç biri deyildir.

Artıq türkologiyada bu sözlərin müstəqil bir nitq hissəsi olduğu fikri sabitləşmişdir və və heç bir etiraz doğurmur. Bunlar özlərinə məxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə, obrazlı mənaya malik olan sözlərdir ki, xüsusi sözdüzəltmə üsulları ilə səciyyələnir. Bunlar çoxlu miqdarda isim və feillər düzəldilməsi üçün bir baza rolunu oynayır. Bu sözlərdən əmələ gələn düzəltmə (təqlidi) isim və feilləri qrammatikaların müvafiq bölmələrinə daxil etmək zəruridir.

Biz burada təqlidi sözlərin əsasən Azərbaycan dilinə məxsus olan başlıca əlamətlərini, habelə xüsusən son dövrlərdə müxtəlif sistemli (və ən çox türk sistemli) dillərin təqlidi sözlərinə həsr olunan əsərlərdəki (məqalə, dissertasiya, monoqrafiya və s.) bəzi mübahisəli gördüyümüz məsələləri, bu əsərlərdə heç irəli sürülməyən və ya öləri, zəif işıqlandırılan bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa cəhd etmişik. Beləliklə, təqlidi sözlər ilə əlaqədar olan bir çox ümumi məsələlərin üzərində ətraflı dayanmadıq. Maraqlananlara əsərin sonundakı kitabıyyatı təqdim edirik.

§ 26. Imperativ sözlər. Çağırış, müraciət, əmr bildirən sözlərə imperativ sözlər deyilir. Məsələn: *ədə, əzizim, alo, hey, piş-piş, dü-dü, oha...*¹²⁷

Uzun müddət ümumi dilçilikdə və türkologiyada bu kimi sözlər nidalara daxil edilmiş, bəzən də “imperativ nidalar” termini

¹²⁶ Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков, ИВЛ, М., 1962, сәһ. 60.

¹²⁷ Xüsusi bir bəhs olan “imperativ feillər” (*yaşasın, rədd olsun* və s.) məsələsinə burada yer verməyi zəruri hesab etmədik.

işlədilmişdir. Lakin imperativlər ilə nida sözlər arasında istər mənə, istər vəzifə, istərsə də quruluşca çox mühüm fərqlər olduğundan bu iki müxtəlif dil hadisəsini eyniləşdirmək düzgün deyildir.

Nidalar insanın obyektiv aləmə subyektiv münasibətinin təzahürüdür, imperativ sözlər isə insan arzu-istəyini, onun iradi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hər iki söz qrupu nitq prosesində təkrarlana bilər. Mənəca emosionallıq bildirən nidaların təkrarı həmin emosional mənanı şiddətləndirmək məqsədi izləyirsə, imperativ sözlərin təkrarı daha çox təkidlilik, davamlılıq kimi mənə çalarlıqlarının ifadəsinə xidmət edir.

İlkin nidalar yalnız hisslər ilə əlaqədar olduğundan bunlardan hər hansı bir yolla başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəltmək mümkün deyildir və bu xüsusiyyətə görə onlar həm imperativ, həm də təqlidi sözlərdən fərqlənir.

İmperativ sözlər bir sıra müştərək cəhətlərə baxmayaraq təqlidi sözlərdən fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl mənə ilə əlaqədar özünü göstərir. Təqlidi sözlər obyektiv, xarici aləm və əşya hadisələrinin səslərini, görünüşünü və s. yamsılamaq nəticəsində yaranırsa, imperativ sözlər həmin obyektiv aləmə insanın münasibətini, onun iradi keyfiyyətlərini əks etdirmək məqsədi izləyir. Bütün bunlar göstərir ki, imperativ sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi alınmış öyrənilə bilər.

Azərbaycan dilindəki bütün imperativ sözləri iki qrupa bölüb öyrənmək olar: a) vokativ sözlər; b) diffuz sözlər.

1. Türkologiyada **vokativ sözlər** haqqında çox az tədqiqat əsərləri vardır. Yalnız bir neçə məqalənin adını çəkmək mümkündür¹²⁸ ki, bunlar da vokativ sözlərin bütün xüsusiyyətlərini hərtərəfli əhatə edə bilmir. Hər şeydən əvvəl vokativ sözlərin hüdudu tam dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

¹²⁸ А.Х.Судейманов. Узбек тилида атовган, ундалма ва вокатив гаплар. УзГУ асарлары, №66, 1956; А.А.Юлдашев. Звательные слова в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», Т.II (Морфология), Изд-во АН СССР, М., 1956; Б.Уринбоев. Вокатив гаплар хақида баъзи мулохазалар. «Узбек тили ва адабиети» журналі, 1964 №3; М.А.Адилев. Azərbaycan dilində vokativ sözlər. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi əsərləri", XII c., 1966.

Bəzən "vokativ sözlər" terminini çox geniş mənada başa düşərək bu anlayış altında adlıq halda xitab kimi işlənən bütün xüsusi isimləri, bir sıra söz birləşmələrini, vəzifə adı bildirən bir çox ümumi isimləri və s. toplayırlar. Bu halda vokativ sözlərin hədudu müəyyənləşmədən məhrum edilir, bunlar xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya təşkil edə bilmir. Çünki təkcə çağırış – müraciət bildirməsinə görə sözün vokativ hesab edilməsi məsələyə yalnız sintaktik nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq ilə əlaqədardır. Odur ki, bəzən leksik-qrammatik kateqoriya olan vokativ sözlər sırf sintaktik kateqoriya olan xitablar ilə qarışdırılır. Düzdür ki, bütün vokativ sözlər cümlədə xitab kimi çıxış edir, lakin bütün xitablara vokativ söz demək olmaz.

Vokativ sözlərin geniş anlayışı bu sözlərin məhdud (dar) anlayışı ilə də əlaqədardır. Dar mənada adətən yalnız insanlara müraciətlə işlənən söz formalarını vokativ sözlər hesab edirlər. Halbuki həm də digər canlılara müraciətlə işlənən bir çox sözlər də vokativ sözlərə daxil olub, həmin kateqoriyanın hədudlarını genişləndirir. Beləliklə, nitqdə funksiyasına görə vokativ sözləri iki qrupa bölmək mümkündür: a) insanlara; b) heyvanlara müraciət üçün işlənənlər.

A. İnsanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər öz funksiyasına görə xitablara yaxın olsa da, daha bir sıra mənə çarları (əzizləmə, əmr və s.) ifadə edə bilər. Bu kimi sözlərin vokativ olub-olmadığı intonasiya və mətn vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu işdə xüsusi intonasiya mühüm rol oynayır. Dilçiliyimizdə bu məsələ öyrənilməmişdir. Azərbaycan dilində adi halda vurğu sözün son hecasına düşür. Söz müraciət məqsədi ilə işləndikdə isə vurğu öz yerini dəyişir, sondan ikinci hecanın üzərinə keçir. Müt.ət: müəllim – müəlli'm, İsmayıl – İsmayıl'. Yalnız intonasiya – vurğu ilə səciyyələnən həmin müraciət sözləri vokativ deyildir. Vurğu məsələsini ona görə xatırladıyıq ki, vokativ sözlərdə də vurğunun həmin səciyyəsi özünü göstərir və başqa qrammatik əlamətlər (şəkilçilər) ilə birlikdə sözün vokativliyini sübut edir. Məsələn, "oxucum, belədir aqıl babalar" (S.Vurğun) – cümləsində "oxucum" sözü həm vurğusuna (sondan ikinci hecadə), həm də şəkilçisinin funksiyasına ("m" şəkilçisi burda qrammatik mənadan məhrumdur), həm də mənasına (çağırış – müraciət) görə vokativ söz hesab

edilməlidir. Vokativ sözlər paradigmadan məhrumdur, şəxslər üzrə dəyişə bilmir.

Çağırış-müraciət məqsədi ilə işlənən bir sıra qrammatik-sözdəyişdirici şəkilçilər leksik-sözdüzəldici şəkilçilər mövqeyinə keçmişdir. Belə qrammatik formaların leksikləşməsi vokativ sözlərin mühüm əlamətlərindən biridir. Şəkilçilər yalnız bir formada, çağırış-müraciət formasında "daşlaşmış" olur.

Lay-lay mələyim, *sevdiciyim*, yavrucuğum, yat (A.Şaiq). Baxdın, *sevdiciyim*, sən məlul-məlul (S.Vurğun).

Dilimizdə *çıq/cək ...şəkilçisi*, bir qayda olaraq, isim köklərinə qoşulur, əzizləmə, kiçiltmə və s. bildirir. Yuxarıdakı misallarda isə bu şəkilçi feilin şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən sonra işlənmişdir ki, bu hal da həmin şəkilçili sözlərin ümumi formalar daxilində xüsusi mövqə tutduğunu – xüsusiləşdiyini (vokativlik kəsb etdiyini) sübut edir.

Deməli, xitab kimi işlənən və əslində kök və şəkilçiyə ayrıla bilən sözlər vokativ sözlərdən fərqləndirilməlidir.

Semantikaca vokativ sözlər yalnız çağırış-müraciət bildirirsə, vokativ cümlələr bununla yanaşı müəyyən fikir də ifadə edir. Başqa sözlə, vokativ cümlələr semantikasına görə daha zəngin keyfiyyətlərə malikdir. Belə ki, vokativ sözlərdən əlavə xüsusi çağırış intonasiyası ilə işlənmiş şəxs adları da vokativ cümlə funksiyasında çıxış edə bilər. Məlumdur ki, xüsusi isimlər müvafiq intonasiya ilə tələffüz edildikdə kommunikativ funksiya kəsb etmiş olur. Məsələn, H.Cavidin "Şeyda" pyesində Əşrəfin aşağıdakı replikaları yalnız xüsusi bir isimdən ("Musa") ibarətdir. Müvafiq intonasiya (bu intonasiyanın səciyyəsi müəllif tərəfindən remarkada qeyd olunur) sayəsində bu söz cümlə keyfiyyəti kəsb edir: 1) Əşrəf (əlini cibinə soxaraq təhdidamiz): – *Musa!*; 2) Əşrəf (müztərib): – *Musa!*

Zahirən birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş bir sıra isimlər əslində həmin şəkilçinin qrammatik mənasına uyğun gəlməyən mənə – vokativlik mənası kəsb etmiş olur.¹²⁹ Belə vahidləri vokativ sözlər və ya sözün (ismin) vokativ forması hesab etmək

¹²⁹Vokativlik funksiyası sözün leksik mənasını da öz təsiri altına alıb dəyişdirir: Bənövşə: - Efiraz eləməyə nə haqqın var? Camal: - Atam! Mən təslim (S.Rəhman). Camal qadına (Bənövşəyə) "atam" deyər müraciət edir.

zəruridir: *atam, balam, anam, gülüm, əzizim, sevgilim, canım, qardaşım, anam-bacım, atam-qardaşım...*

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilimizdə bir leksik vahid hesab edilən *xanım, bəyim* sözləri də əslində müvafiq leksemlərin vokativ formalarından başqa bir şey deyildir. Dədə Qorqud dastanlarında “– *Xanım hey*” müraciəti tez-tez özünü göstərir.

Ümumiyyətlə *-im,-im,-um,-üm* şəkilçili vokativ sözlər ədəbi-bədii dilimizdə çox işləkdir. Bütün laylalarda “*evim, eşiyim* (layla)” tipli vokativ sözlər müşahidə edilir. Bayatılarımızın çoxusu “*əzizim*” vokativ sözü ilə başlayır.

Yuxarıdan bəri misal gətirdiyimiz leksik vahidləri şəxslərə və kəmiyyətə görə dəyişmək mümkün deyildir. Buradakı qrammatik şəkilçilər bir növ daşlaşaraq leksik şəkilçilərə çevrilmişdir. Müq.ət: *Canım, nə deyirsən?* (C.Cabbarlı); və: *Canım, bərkdir, canım bərkdir, canı bərkdir* və s.

Ümumxalq dilinə məxsus sabit vokativ sözləri müvəqqəti, situasiya ilə əlaqədar olan, fərdi şəkildə vokativ funksiyada çıxış edən vahidlərdən fərqləndirilməlidir. Sabit vokativlər ümumxalq səciyyəlidir, hamı tərəfdən işlədilir. Fərdi, şərti (okkazional) vokativlərin işlənməsi isə ümumxalq səciyyəsi daşımır, bu və ya digər mətn ilə əlaqədar olur. Məsələn, aşağıdakı nümunələr şərti (okkazional) vokativlərə aid misallardır:

Nə var *dovşanım?* (C.Cabbarlı). Mən də sağ qalmyacağam, *laçınım!* (Ə.Məmmədyanlı). Mənim *göyərçinim!* (S.Rəhman).

Bu şərti vokativ sözlərdən xüsusilə poeziyada xüsusilə çox-çox və tez-tez istifadə olunur. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır. Əvvəlcə, vokativliyin özündə – çağırış-müraciət işində bir emosionallıq vardır. Digər tərəfdən *-im,-im,-um,-üm* şəkilçisi məhz birinci şəxs (danışan subyektin özü) ilə əlaqədar olduğundan bu şəkilçilər də emosionallığı ilə fərqlənir. Odur ki, həmin şəkilçili vokativ sözlər hissi təsiri etibarlı ilə daha dolğun, samballı olur. Bu kimi vahidlər semantikaca da zəngin olur. Çünki bunlar müraciətlə yanaşı, həm də əzizləmə anlayışının ifadəsinə xidmət göstərirlər.

Məlum olur ki, müvafiq vahidlərin yalnız müraciət forması vokativ söz hesab edilir. Bu funksiyada işləndikdə söz öz leksik mənasından uzaqlaşmış olur. Məsələn, atası, anası olmadığı halda şəxsə müraciətlə deyilən *atam, anam* forması vokativ söz hesab

edilməlidir. Deməli, şərti (okkazional) vokativlərdən fərqli olaraq sabit vokativlər leksik vahid kimi lüğətlərdə özünə yer tapmamışdır.

Üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş bir sıra sözlər vokativ funksiya kəsb etmiş olur: *qadası, balası, dostu, əmisi, dayısı, əmidostu, dayıdostu...*

Get, yaxşı yol, uğur olsun, *qadası!* (İ.Şıxlı). *Balası*, gəlsənə gəmidə oturub gəmiçi ilə dalaşmayasan! (S.Rəhimov). *Əmisi*, Aydınım bacısı Gültəkin mənəm (Ə.Vəliyev). Hə, *balası*, indi mənə də görək, niyə dama çıxmışdın? (S.Dağlı).

Həmin sözlər formaca onlara bənzəyən, lakin qrammatik hadisə olan təktərəfli birləşmələrdən fərqli olaraq leksik-qrammatik fakt kimi səciyyələndirilir.

Əzizləmə bildirən *-can* ünsürünü qoşmaqla bir sıra sözlər vokativləşdirilir: *dayıcan, əmican, dostucan, xanımcan, babacan, şirincan, sonacan...*(həmin model üzrə düzələn bir sıra xüsusi adlar bura daxil deyildir: *Babacan, Ağacan, Əlican...*).

Anacan, məgər o əvvəllər də həbsdə olmuşdur? (S.Vəliyev); Qopdu birdən başıma bir yekə tufan, *dayıcan!* Axırı oldu işim naləvü əfğan *dayıcan!* (B.Abbasadə); *Babacan*, bu nə səsdir? (A.Şaiq); Bilirsən, *Göyərçincan*, hər adamı ora buraxmazlar (S.Rəhimov).

Vokativ sözlərin formalaşmasında *-cəyim// -çiyim* ünsürünün də mühüm rolu vardır.

*Gözəl*m, *sevdiçəyim*, məclisə bir bədə gətir (S.Rüstəm); Söylə, söylə, gözəl *bənövşəciyim!* (A.Şaiq); Biri sənsən, *mələkciyim*, biri mən (A.Şaiq); Ah, sevgili *ataciğim!* (N.Nərimanov); Ah, *anaciğim*, oxuyunuz kağızı, düşünərsiniz! (N.Nərimanov).

Vokativ sözlərin formalaşmasında *-cəyim// -çiyim* ünsürünün də mühüm rolu vardır.

Bu formalar da başqa şəxslərə görə dəyişmiş. "Koroğlu" dastanında işlənən "*anaciğin*" sözü (*Anaciğin* ağladarm; Bolu, mən sənin, mən səsnin) fərdi səciyyə daşıyır.

C.Cabbarlı aşağıdakı cümlədə xüsusi adın vokativ formasını yaratmışdır: – *Aydınciyim*, heç vaxt bir arzuna qarşı durduğumu gördünmü?

Dilimizdə sözün funksiyası bir sıra hallarda onun formasına, strukturasına təsir göstərmiş olur. Vokativ funksiyada işlənmək nəticəsində *şahım, qardaşım, dayıoğlu, əmioğlu, xalaoğlu* kimi

vahidlər *şahım, qərdeşim* (əsasən Bakı dialektində) *dayoğlu, əmoğlu, xaloğlu* şəkli kəsb edir.

Şahim! Vıcdanımız sonra ağrıyar! (S.Vurğun).

Vokativ funksiya sözün mənə strukturasında da dəyişiklik yaradır. Məsələn, aşağıdakı misallarda qeyd olunan sözlər öz əsil mənələrindən uzaqlaşdırılaraq vokativ vəzifədə çıxış edir.

Mənə yoxsul arvadlar gəlməz, *oğlan*,¹³⁰ zəngin bayanmı gələcək? (S.Dağlı); Lap nəfəsim qaraldı, *bacıoğlu*, daha bu cür otura bilmirəm (S.Dağlı).

Dilimizdə bir sıra təkrarlar vardır ki, bunlar da yalnız vokativ söz kimi formalaşmışdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək:

a) Daha çox uşaq dilinə xas olan *day-day//daydayı* tipli sözlər; b) Müəyyən üslub ilə bağlı olan *bacılı-bacılı* tipli sözlər¹³¹; c) Tək-tək fərdlərin işlətdiyi *atam-atam, əzizim-əzizim* tipli sözlər və s. daha bir slura üsullarla vokativ sözlər düzəldilə bilər.¹³²

Müasir Azərbaycan dilində müraciət məqsədi ilə işlənən, lakin nədənsə lüğətlərdə öz əksini tapmayan *az, ə, əşi* sözlərinin canlı danışqda və bunun təsiri ilə də ədəbi-bədii əsərlərdə müxtəlif variantları vardır: *az//aaz//a-a-a-z//ağız//aız//ağəz//ağəz//ağəz; ə//ə-ə//ə-ə-ə//ədəəə//ədə//ədə-ədə//ayə//aya//aya//əyə//ala//ələ//ərə//ara;*¹³³ *əşi//əşi//əşşi//əkşi//ay kişi* və s.

Dilimizdə ayrılıqda işlənməyən *ay* vokativ sözü də *ayə//ədə* ilə əlaqədardır. Bu sözü *ay* nidəsindən fərləndirmək lazımdır. Nida olan *a//ay* qeyri-iradi işlənir, emosional səciyyəlidir və müstəqil (habelə təkrar şəklində: *ay-ay, ay-ay-ay* və s. kimi) çıxış edir. Vokativ söz

¹³⁰Maraqlıdır ki, M.F.Axundovun dramlarında "oğlan" sözü vokativ funksiyada işlənərkən "olan" şəklində çıxış edir.

¹³¹Habelə müq.ət: Yaxşı çay dəmlə, ay *analı* (N.Həsənzadə).

¹³²Əslində uşaq dilinə məxsus "*lay-lay*" sözü də vokativdir. Məsələn, "*Lay-lay, beşiyim, lay-lay; Evim, eşiyim, lay-lay!*". Lakin bu söz substantivləşdikdə ismə çevrilir: *Lay-lay* bilirsən, nə üçün yatmırsan? (Atalar sözü).

¹³³*Ara//ara//ərə* variantı daha çox ermənilərin azərbaycanca danışğını səciyyələndirmək üçün işlədilir: "Aşot yaxına gəldi...və o dəqiqə də başını buladı: –*Ara*, məssəb haqqı, ayrıdır" ("Azərbaycan gəncləri", 1/1-75); – *Ərə*, sarma ver! – *Ərə*, geri qanır! "(Ədəbiyyat və incəsənət", 15/1-75).

olan *ay* ayrılıqda işlənmiş, çağırış-müraciət məqamında müxtəlif sözlərlə birlikdə çıxış edir.

Bəs bizə niyə göstərmirdin, *ay xətakar?* (S.Dağlı); Həmişə ayaq üstə, *a bala!* (İ.Hüseynov); *Ay oğlan, gəl keç!* (Ə.Sadiq).

Bir sıra nominativ söz birləşmələrinin vokativ funksiya kəsb etməsində *ay* sözlü mühüm rol oynayır. Bu söz olmasa birləşmə vokativlik vəzifəsini yerinə yetirə bilməz.

Ay adama oxşamaz, bir özünə baxsana...(M.Ə.Sabir); Yerimiz yoxdur, *ay allah bəndəsi!* (S.Dağlı).

Habelə bir sıra feili sifət tərkiblərinin substantivləşib vokativlik keyfiyyəti kəsb etməsində də *ay* sözünün rolu əsasdır.

Niyə yurd-yuvamızı viran qoyursuz, *ay əli qurumuşlar!* (S.Dağlı); Nə danışırısan, *ay saqqalı ağarmış?* (T.Şahbazi); Bu od-alov nədir, *ay camı yannmış?* (S.Dağlı).

Klassik ədəbiyyatda (xüsusilə şeirdə) bir sıra sözlərin sonuna bir *a* səsi qoşmaqla vokativlik anlayışı ifadə edilirdi ki, bu hal müasir dilimiz üçün arxaizm hesab olunur. Şairlər öz adlarını şeirdə *Zakira, Seyyida, Sabira, Müşfiqa* şəklində işlədirdilər.

Seyyida, ölmərəm. Aləmdə səsim var mənim! (S.Ə.Şirvani);

Sabira, beynəlmiləl tədbiri-ülfət etməli! (M.Ə.Sabir).

Klassik Azərbaycan şeirində *vaiza, mütrüba, sənəma, şeyxəna, şəha, rəqiba, saqiya, driğa, heyfa, xudavənda, nigara, xoşa, dərda, bağibana* kimi vahidlər sıx-sıx işlənirdi.

Dərda ki, ümidim oldu bərbad! (Füzuli)! *Pərvərdigara!* Özün kömək et bu başsız millətə! (N.Nərimanov); Şəhr içrə bu heyvanlarına şükr, *xudaya!* (M.Ə.Sabir).

Əsasən insanlara müraciətlə işlənən bütün bu vokativ sözlər ya müəyyən üslublar ilə, ya da söz və formaların tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq (nisbət şəkilçiləri, kiçiltmə-əzizləmə şəkilçiləri və s.) çağırış-müraciət funksiyasında işlənən sözlərə çevrilmişdir.

Çağırış-müraciət bildirən sözlər inkişaf etmir, artmır, çoxalmır.¹³⁴ Əksinə, bu sözlər get-gedə unudulur və dildən istemaldən

¹³⁴“*Alo*” (*//allo//allo*) tipli alınma vahidləri nəzərə alınmış.

çıxır. Bunların bir qismi heç yazıya daxil olmamışdır, hazırda ancaq dialektlərdə, məhdud şəkildə qalmaqda davam edir.

Odur ki, bunların tədqiqi də ancaq diaxronik planda aparıldıqda bir nəticə verə bilər. Bu sözlər dilimizin daha qədim dövrlərində təsərrüfat tərzii ilə əlaqədar daha çox işlək olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, qədim dövrlər yadigarı olan atalar sözlərində, xalq ifadələrində həmin tip sözlər bol-bol işlədilmiş və bu günə qədər ümumxalq dilində yaşayıb qalmışdır.

Öküzünə *hiş* deməz, toyuğuna *kiş*. Vuraram ölər. *Kiş* deyərəm getməz. *Hiş-hişlə* (*//kiş-kişlə*) donuz darıdan çıxmaz. Dəvədən yıxılıb, *höt-hötündən* əl çəkmir (*//höt-hötünü* yerə qoymur). *Hoha* var dağa mindirər, *hoha* var dağdan endirər. Birə də *ho* de, minə də *ho* de. *Kiş-kişlər* olsun. *Qu* deyəndə qulaq tutulur. *Hayla* (*//hay-hayla*) gələn *vayla* (*//vayvayla*) gedər. Öküz *ohamı* allahdan istər. Yüz qoyun da *tiri-ho*. Bir qoyun da *tiri-ho*. Tənbəl eşşək *hoşu* allahdan istər və s.

Və ya: Bura elə ormannıxdı kın donuza *hır* desən girməz.¹³⁵

Hə-hü eləyincə saat olur on iki (şifahi danışqdan).

Bu sözlərin çoxunda məna müxtəlifliyi, polisemantizm müşahidə edilir.

Vokativ sözlərin tək və təkrar şəkli mövcuddur. Bunların təkrarı heç bir yeni lüğəvi vahid yaratmur, bəlkə təkidlilik bildirir. Odur ki, buradakı təkrar sözün iki dəfə təkrarı deyildir. Söz həm iki dəfə, həm də çox (situasiyadan asılı olaraq daha çox) təkrarlana bilər.

B. Heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər.

Hər heyvana (xüsusilə təsərrüfat əhəmiyyətli ev heyvanlarına) müraciət üçün, onu saxlamaq, sürmək, qovmaq, çağırmaq, yemləmək və s. məqsədi ilə müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. Belə sözlərin müxtəlifliyi baxımından dillər arasında fərqlər olduğu kimi, eyni dilin dialektləri arasında da fərqlər müşahidə edilir. Dər məhəlləi, hətta tam fərdi tərkiblər də ola bilər. Lakin bütövlükdə aldıqda vokativ sözlər də ümumxalq səciyyəsi daşıyır və buna görə də ümumxalq dilinə məxsus digər sözlərlə bərabər hüquqa malikdir.

İnsanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər ilkin yox, sonrakı hadisədir. Yəni bu sözlərin əsas funksiyası vokativlik deyil, bunların

¹³⁵Bax: Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh. 347 (Bu əsər DL şəklinə ixtisarla göstərilir).

müraciət məqsədi ilə işlənməsi əlavə kəsb edilmiş xüsusiyyətdir. Heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər isə elə yaranışından bu məqsədə xidmət etmiş olur, vokativlik bunların yeganə funksiyasıdır.

Heyvanlara müraciət üçün işlədilən vokativ sözlər qədimdən bəri tədqiqatçıların nəzərindən qaçmamışdır. M.Kaşğarinin "Düvani-lügət-it türk" kitabında [bu əsəri MK şəklində ixtisar edirik], V.Radlovun «Образцы народной литературы тюркских племен» məcmuəsində¹³⁶ nəşr olunmuş qeydlərində (bunu VR şəklində ixtisar edirik), F.Q.İsxakov, A.A.Palmbaxın «Грамматика тувинского языка. (фонетика и морфология)» kitabında¹³⁷ (bunu Tuv. şəklində ixtisar edirik) və başqa əsərlərdə¹³⁸ vokativ sözlər daha düzgün müəyyənləşdirilmiş, leksik material kimi lüğətlərə daxil edilmiş, morfoloji və semantik xüsusiyyətləri göstərilmədən yalnız hansı sözün nə mənada işləndiyi qeyd olunmuşdur. Burada göstərəcəyimiz başqa şərti ixtisarlar da vardır.

Dm. – Н.С.Дмитриев. Строй тюркских языков, ИВЛ, М., 1962 (Buradan göstərilən misallar qaçauz dilinə aiddir).

Sar. – Ш.Ш.Сарыбаев. Междометие в казахском языке. Алма-Ата, 1953.

İm. – С.Иманалиев. Междометие в киргизском языке. Фрунзе, 1964.

Son iki əsər namizdəlik dissertasiyasının avtoreferatıdır və hər ikisində vokativ sözlər nida hesab edilir. Biz yalnız misalları buradan alırıq.

Aşağıda ayrı-ayrı heyvanlara müraciətlə əlaqədar işlənən vokativ sözləri qeyd edirik. Müxtəlif türk dillərindən nümunələr verilsə də, bu siyahı, hələ ki, natamamdır.

Qaramal ilə əlaqədar sözlər.

Mal sulayanda: *qurric-qurric*, *qirruyo-qurriyo*; sürəndə *oş-oş* (İm); sürəndə *sop-sop* (İm).

¹³⁶СІІБ, ч. IX, 1907

¹³⁷ИВЛ, М., 1961 (Bu kitabda vokativ sözlər nida hesab edilmişdir)

¹³⁸Məsələn, bax: А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. Изд. АН СССР, М.-Л., 1961 (M.Kaşğaridən gətirdiyimiz misalların bəziləri buradan götürülmüşdür).

İnəyi çağıranda: *ouyou-ouyou* (İm), *au-xau* (Sar.), *xōeq-xōeq* (Tuv), qovanda: *xoççı-xoççı* (VR); dayandıranda: *oq-oq* (VR); sağanda: *nənəm-nənəm*, *şəuym-şəuym* (Sar.).

Camıışı sürəndə: *çu-çu* (Tuv.).

Öküzü irəli sürəndə: *ho*, *ho-ho*, *heş-heş*, *heş*, *he-he*, *halo*, *hə*, *cüyür-cüyür*; geri sürəndə: *hiş*//*hişş*, *həss*, *həss* (bu sözdən *həsdəmək*//*həstəmək* feili düzəldilmişdir); dayandıranda: *oha*, *hoha*, *ha*, *ho*.

Ha-ho...ha...ho... – deyib Məcid kişi öküzləri saxladı (M.Qocayev); Arabacı “*ho-ho*, *hiş*” – deyə heyvanları səsləyirdi (İ.Şıxlı); Oruc zoğal çubuğunu hərlədərək “*heş-heş*, *cüyür-cüyür*” – deyə öküzləri haylayırdı (V.Əfəndiyev); Ağakışı “*ho-ho*” deyə-deyə başlayır öküzləri sürməyi (C.Məmmədquluzadə); *Hoha*, *hoha*, ay yanmış, qayıt geri! (M.İbrahimov); Alo özünü tərəyə qalxan ala cöngəyə tərəf tulladı: – *ho-ho-hoşş!* (S.Rəhimov); Alo kişi ala cöngəyə yaxınlaşıb, bir də *ho-ha* – dedi – *ho-ha*, heyvan, allahın heyvanı (S.Rəhimov).

“Şamo” romanında Alı kişinin öküzləri “*ho...ho...ho*. Yeri *ha...tərpən ha!...halo...ha...halo...ho*” və ya “*ho-o-ş-ş... hoş*, *hoş!* – deyə sürməsi təsvir olunur (Əlbəttə, imladakı müxtəliflik situasiyadan, intonasiyadan asılıdır, fərdi-üslubi səciyyə daşıyır və ümumiyyətlə götürdükdə vokativ sözlər ilə, onların mahiyyəti ilə əlaqədar deyildir).

Qaramala müraciətlə işlədilən vokativ sözlər bir sıra frazeoloji ifadələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, *həs-hüs bilmir*//*tanımr*, *ho-hiş bilmir*.

İt ilə əlaqədar sözlər

İti səsləyəndə, çağıranda: *küç-küç*//*kuç-kuç*, *küç-küçə*//*kuçən-kuçən*//*kuçala-kuçala*//*kuça-kuça*//*kiuçov-kiuçov*, *çu-çu*, *çup-çup*//*çub-çub*, *tuşo-tuşo*, *ünödi-ünödi* (Tyv.), *tuku-tuku* (MK), *kəx-kəx* (MK); habelə a) muşqururlar, b) itin xüsusi adın bir neçə dəfə təkralayır: *Bozdar*, *Bozdar* kimi.

İti qovanda: *poşt*, *sok* (Tuv.), *kor-kor* (VR), *ma-ma* (VR), *sok* (VR).

Habelə bir sıra feillər əmr formasında (imperativ) işlədilir: *Yeri! Çəkil! Geri! Get!* və s.

İti qısqırdanda, küşkürəndə: *hüşt-hüşt*, *hişt-hişt*, *küş-küş*, *quş-quş*, *fişt-fişt*, *kss-kss*, *kıs-kıs*, *qıs-qıs*, *tütə-tütə...*

“Ölülər” pyesində İskəndər iti belə küşkürür: “*Küş, küş, küş! Xa...xa...xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut!*”.

Başqa misal: Qurdbasana *qıs* vurdum (A.Şaiq).

At ilə əlaqədar sözlər.

Atı sürəndə və qovanda: *hoy-hoy, hay-hay, hə, hı-hı, hm-hm, muç, muç-muç, yəh-yəh, yaa, dəhdəh, ha-ha* (VR), *çu-çu* (Tuv.), *ah-ah* (Dm.), *moh-moh* (Sar.), *çu* (İm.), *ayt-çu* (İm.), *kuu-kuu* (İm.).

Yavaşca *muç* eləyim, atlar götürülsünlər (C.Məmmədquluzadə); Trokaçı atlara *fışt* edib istəyirdi ki, sürsün (N.Nərimanov); Faytonçu Məsimin səsi eşidildi: – *Biyə!.. Biyə!..*(Ə.Əbülhəsən); Faytoncu “*biyə*” deyəndə atlar hərəkət etdi (M.İbrahimov).

Atı saxlamaq istəyəndə, dayandıranda: *dbrr, tprş, ha-ha* (VR); *teuk-teuk* (VR); *kuruuq-kuruuq* (Tuv.); *mo-mo* (İm.); *kiruu-kiruu* (İm.).

«Русско-башкирский словарь» kitabında (M., 1964) *tprrr, tpru* sözləri nida («межд.») hesab edilmiş və belə şərh verilmişdir: (атты туткатганда әйтелә).

Atı sulayanda: söz işlənmiş, xüsusi tərzdə fit çalınır. İlk baxışda: “Dodağım yaradır, at sulaya bilmərəm” ifadəsi semantik cəhətdən qəribə, motivləşməmiş görünsə də, mahiyyətə müəyyən əslə olan, mənaca motivləşən bir fikri bildirir.

Atı sulamaq üçün fit çalarlar.

Keçi ilə əlaqədar sözlər.

Keçini çağıranda: *beç-beç//meç-meç//meçi-meçi, çi-çi* (Tuv.), *çutçi-çutçi* (VR), *yuk-yuk//yilik-yilik* (MK), *kes-kes* (Tuv.), *sərə-sərə* (Sar.); sağanda: *şö//şöqe* (Tuv.), *şo-şo* (VR.), qovanda: *puffa-puffa* (VR), *çək-çək* (İm.), *çiqe-çiqe* (İm.); tutub sürüyəndə *xoy-xoy* (MK); tutub saxlayanda: *çiqelley-çiqelley* (VR).

Qoyun ilə əlaqədar sözlər.

Qoyunu çağıranda: *dri-ho, dricco, toopta-toopta* (Tuv.), *tüşə-tüşə* (İm.), *qus-qus, tupşu-tupşu* (VR), *tuvo-tuvo* (VR); küşkürəndə: *ks-ks, kis-kis* (İm.), *koş-koş* (İm.), *kroyt-kroyt* (İm.), *irrid* (İm.), *kişkiş* (VR), *br-br* (Dm.); sağanda: *xolba-xolba* (Tuv.), *küray-küray* (Sar.); saxlayanda: *hay-hay* (VR), *çoi-çoi* (İm.), *koşok-koşok* (İm.), *koqon-koqon* (İm.).

“*Dricco*” deyən kimi qoyunlar düşdü dalıma (“Nağullar”); Qoyunlar *kisa-kislə* qoyun kahalarına sürülürdü (S.Rəhimov).

Eşşək ilə əlaqədar sözlər.

Eşşəyi sürəndə: *hoş, hoş-hoş, oş-oş, hoşə*; saxlayanda: *çoş, çoşə, çoş-çoş, çooş, çöçə, çöçə-çöçə, hoqquş, hoqquş-hoqquş, toqquş, toqquş-toqquş*; eşşək yatanda: *op-op* (MK).

Pişik ilə əlaqədar sözlər.

Pişiyi çağıranda: *piş-piş, pis-pis* (Dm.); qovanda: *piş-piş, piştə, piştə-piştə, pişt, miş* (İm.), *piş* (İm.).

Toyuq, cüca və ümumiyyətlə, quşlar ilə əlaqədar sözlər.

Toyuğu çağıranda: *dü-dü, tü-tü, düd-düd //tüd-tüd, dü-dü-dü* (Dm.), *tü-tü-tü* (İm.); qovanda: *kiş, kişt, kiştə//kişdə, kiş-kiş, kişdə-kışdə...*

Toyuğu tutmaq istəyəndə *lass* və ya *las-las//lass-lass* sözündən istifadə olunur. Bəzi dialektlərdə "las olub qalmaq" ifadəsi məcazi mənada adamlara da aid edilir.

Dəvə ilə əlaqədar sözlər.

Dəvəni diz üstə yatıranda: *lək-lək, çök-çök, xix-xix, yök-yök* (MK), *sək-sək* (Tuv.), *sək-sək* (VR); ayağa durğuzanda: *kur-kur* (VR); çağıranda: *gös-gös...*

Əlbəttə, heyvanlar və onların hər biri ilə əlaqədar sözlər bununla bitmir. Biz ən çox işlədilən sözləri təxminən toplamağa cəhd etmişik, hamısı əhatə olunmamışdır.

İlk müşahidələr göstərir ki, hər hansı heyvan ilə bağlı olaraq işlənən vokativ sözün daha çox variantlara və zənginliyə malik olması həmin müraciət edilən heyvanın xalq təsərrüfatında oynadığı rol ilə əlaqədardır. Bunu nəzərə aldıqda bəzi dillərdə müəyyən qrup vokativ sözlərin çoxluğu və əksinə, bəzi dillərdə bunların azlığı səbəbi öz-özünə aydınlaşır. Məs.: Qaqauz dilində ev quşları ilə əlaqədar işlənən çoxlu sözlər (bax: Dm.) Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir.

Yaxud at ilə əlaqədar qırğız dilində işlədilən çoxlu sözlər (bax: İm.) bizim dilimizdə yoxdur.

Bəzi müəlliflər vokativ sözləri nidalara, bəziləri də təqlidi sözlərə daxil edirlər.

Doğrudan da təqlidi və vokativ sözlər arasında müştərək cəhətlər çoxdur. Bir sıra eyni fonetik tərkibə malik və eyni funksiyalı sözdüzəldici şəkilçilər həm təqlidi, həm də vokativ sözlərə qoşula bilir ki, bəzən konkret hallarda bunları bir-birindən fərqləndirmək də o qədər asan olmur. Bir neçəsini göstərək:

a) *-im...* şəkilçisi: *xıncım-xıncım* (təqlidi söz), *pışım-pışım* (vokativ söz).

b) *-aq...* şəkilçisi: *fırıq, şallaq, düdük* (təqlidi söz), *hodaq/xodək* (vokativ söz). (Bu şəkilçi haqqında bəhs olunacaqdır).

c) *-it...* şəkilçisi: 1) Sərəçə birdən “çırııt” edərək səs saldı (S.S.Axundov) – cümləsində “çırııt” sözü təqlidi kökdən düzəlmişsə, “hurrit” sözü vokativdən düzəlmişdir. Bu son sözün kökü “hurr” M.Kaşğarinin lüğətində *arra* ج شکلində, müasir özbək dilində *xarr-xarr* şəklində, müasir qırğız dilində *ırr-* (buradan da qoyunu sürəndə deyilən *ırrid* – İm.) şəklində və s. işlədilir. Quba dialektində uşaq dilində *hurr-hurr* və ya *hırrıt* sözü oyunda cığalılıq edən oyunçunu utandırmaq, pərt etmək məqsədi ilə ona xitabən (əslində isə cüftləşən heyvanlara, xüsusilə uzunqulağa müraciətlə) deyilir. Eyni *it//id...* şəkilçisinə *qijit/qıciit* “vermək” tərkibində rast gəlirik ki, *acı-qıcı* (hətta “acıq-qıcıq”) sözü də (*Acı-qıcı* verdilər; Gedib kola girdilər – Uşaq mahnısında) buradandır. R.Rüstəmov dialektlərdə işlənən “*qijit*” sözünün “acıq, kin, qəzəb, hirs” mənası daşdığı qeyd edir və bunun əsasən “*qijit* vermək” tərkibində işləniyini göstərir.¹³⁹ Nəhayət, müq.ət: “yaponlar *cırrıt* deyibən qaçdılar” (Ə.Vahid) cümləsindəki “*cırrıt*” sözü ilə.

Lakin təqlidi sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri insanın səs orqanları – danışmaq üzvləri vasitəsi ilə əks etdirmək, kopyalamaq cəhdi nəticəsində meydana gəlmişdir. Çağırış-müraciət üçün işlənən vokativ sözlərdə isə belə bir cəhət yoxdur. Burada heç bir təqlid yoxdur.

Bütün təqlidi sözlərdən feil düzəldilirsə, çox az vokativ sözdən feil əmələ gətirilir. Vokativ sözlərdən düzələn feillər isə əsasən və ən çox “*la//lə*” şəkilçisi vasitəsilə meydana gəlir, daha burada təqlidi feil düzəldən “*da//də*” şəkilçisi iştirak etmir (Və ya çox az iştirak edir). Məsələn, DL-də *didulamağ* (dü-dü deyərək toyuqları səsləmək), *koşlamax* (kişləmək; Qazzarı *koşla gessin*), *ləhləməx* (dayanan ata ləh demək) sözləri daxil edilmişdir. Habelə: Məsəldir danəyə qəsd eləyən quşları *kişlərlər* (SM).

¹³⁹ Вах:Р.А.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка. АДЛ, Баку, 1964, səh. 34.

Bunlardan başqa, təqlidi sözlərin təkrarı təqlid olunan səsin təkrarlandığını və ya uzun müddət ərzində davam etdiyini, habelə intensivlik (məs.: gur-gur gurlamaq və s. bildirirsə, vokativ sözlərin təkrarı yalnız təkid bildirir.

Burada təkrarın miqdarı da bu təkrarların yaratdığı mənalar ilə əlaqədardır: yəni təqlidi sözlər faktik olaraq əsasən iki dəfə təkrarlanırsa, vokativ sözlərin təkrarlanan komponentləri təkidin dərəcəsi ilə bağlı daha çox ola bilər.

Bu sözləri nida hesab etmək fikri də yanlışdır. Nidalar daha çox qeyri-iradi tələffüz olunan dil faktıdır (hətta bunların "dil faktı" hesab olunmasına da etiraz edənlər çoxdur) və əsasən hissələr ilə əlaqədardır. Vokativ sözlər əsasən şüur ilə bağlıdır və bunlarda iradi cəhət üstündür. Halbuki nidalar başlıca olaraq emosionallığı ilə səciyyələnir.

Bəzən eyni dil vahidi həm nida, həm də vokativ söz kimi işlədilir ki, bu da onun vəzifəsi və mənasından asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, nida sözlər cümlə üzvləri ilə qramatik cəhətdən əlaqələnmə bilmir, bir növ əlahiddə mövqə tutur, vokativ sözlər isə müəyyən cümlə üzvü də ola bilər.

Tfu... Bu da sənin mənə xeyrin (S.Dağlı). *Tfu* sənin bihəyə saqqalma (N.B.Vəzirov).

Eyni səs tərkibinə malik "tfu" birinci misalda nida, ikinci misalda vokativ sözdür və bir sinkretik vahid kimi cümlənin xəbəridir.

Vokativ söz ilə nidanın fərqi xüsusilə "demək" feilinin işlənməsində aydın təzahür edir.

"*Tfu!*" – deyib Bahadır papirosunu yandırdı (N.Nərimanov).

Bu söz burada vokativdir. Nida *demək* yox, *eləmək* feili ilə işlənər. Nidanı deməzlər, edərlər (Nidanın substantivləşməsi nəzərə alınmır).

İkinci tərəfdən çox nadir hallarda nidalardan məlhumi səciyyəli sözlər düzəlir (və ya heç düzəlmir). Vokativ sözlər isə substantivləşməklə və ya müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməklə müxtəlif isimlərin (bəzən də feillərin) meydana gəlməsi üçün baza təşkil edir. Başqa sözlə, burada müəyyən heyvana müraciət üçün işlənən söz substantivləşir və çox zaman həmin heyvanın adına çevrilir, bəzən də məcazi mənalar kəsb edir.

Məsələn, aşağıdakı misallarda vokativ sözlər məcazi mənada müəyyən tərkiblərdə sabitləşmişdir.

Əliquludan mənə *hay* yoxdur (S.Rəhman). Sözü lazımdır ehmalca demək, *pişiyim-pişiyyəmmən*¹⁴⁰ demək (C.Məmmədquluzadə). *Hoha*¹⁴¹ var, dağa çıxardar, *hoha* var, dağdan endirər (C.Məmmədquluzadə). *Kiş-kişlər* olsun. Atasına çəksəydi, heyvənin biri olacaqdı (S.Rüstəm).

Əsasən məcazi mənəli vokativ sözlər (bunların isə çox azı məcazi mənədə işlənir) nitq mübadiləsində iştirak edir, kommunikativ funksiya kəsb edir. Məs.: Bu *cib-cibi* kimə öyrədirsən? (C.Cabbarlı). (Müq. et: *cip-cip* cücələrim!).

Substantivləşməyə dair bunu göstərmək olar ki, C.Məmmədquluzadə bir felyetonunun adını "*Hov*"¹⁴² qoymuşdur. Və ya "Azərbaycan nağılları" kitabında (IV cild, səh. 178-179) "Hillilimnən Güllülüm" nağılında əsərin qəhrəmanı müxtəlif heyvanlara belə müraciət edir: "*Ay qur-qur bacı*", "*Ay piş-piş bacı*", "*Ay kiş-kiş bacı*", "*Ay ham-ham qardaş*" (birinci və sonuncu misallar təqlidi sözlərin substantivləşməsidir). Bəzi dialektlərdə qoca öküzə *həni*//*hənhəni* deyilir.

Nəhayət, müasir dilimizdəki bir sıra ev heyvanlarının adları mənşəcə vokativ sözlərdən substantivləşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, *piş-piş* sözü həm pişiyi çağırmaq üçün, həm də xüsusilə uşaq dilində pişik anlayışını bildirək üçün işlədilər. Habelə "*dü-dü*" sözü həm toyuğu çağırmağa, həm də "toyuq" məfhumunu ifadəyə xidmət edir. H.Zərinəzadə yazır: "Azərbaycan dilində heyvanları çağırmaq üçün və ya qovmaq üçün işədilən sözlərin çoxu hər heyvanın adına oxşayır; məsələn, toyuğu çağırmaqda "tu-tu", köpəyi çağırmaq üçün "küçü-küçü", pişiyi çağırmaqda "piş-piş!", qovmaqda isə "pişt/pişt-ə", quşları qovmaq üçün "kiş-kiş-ə!", öküzə müraciət edəndə "ov-ha"//*ov-hə!*", eşşəyi dayandırmaqda oşş!//hoşş!//hoşha" deyilir. Çox nadir hallarda dilimizdə işlənən feillərdən məsələn, iti qovmaqda "çix!", dəvəni

¹⁴⁰Bu sözün "*pişim-pişim*" variantı da çox işlənir.

¹⁴¹C.Məmmədquluzadə başqa bir yerdə "hoha" övəzinə "söz" işlədir. "Söz var ki, dağa çıxardar, söz var ki, dağdan endirər". Bu fakt bir daha göstərir ki, belə məcaziləşən vokativ sözlər tam məfhumu sözlərə bərabərdir.

¹⁴²Müəllif burada yazır: "*hov*" qədim istilahdır; yəni, hay deyib adam çağırmaqdır. Bu söz məhz kəndlərdə işlənir.

yatırmaqda “yix//yix!”(yarmaqdan və s.) istifadə edilir. Bu sözlərin heç biri farsca əlaqədar heyvanların adına uyğun və oxşar olmadığı halda, çoxu (“piş-piş”), “pişt!”, “küşt!”, “tü-tü”, “ov-hə!”, “hoş!//işal//hoşhal!”, “çex!//çex-e”, “xex!//yex//yəx-yəx¹⁴³ və s. fars dilində işlənir. Çox ehtimal ki, bu nida¹⁴⁴ sözləri dilimizdə heyvan adlarının ixtisarıdır”. Müəllifin əsasən düzgün olan bu mülahizələrindən yalnız son cümlə ilə razılaşmaq çətindir. Bu sözlər heyvan adlarının ixtisarı nəticəsində əmələ gələn sözlər deyildir, bəlkə əksinə, həmin heyvanların adları onlara (heyvanlara) müraciətdən törəmişdir. Bunu belə ehtimal etmək olar ki, ibtidai insanlar heyvanlara hələ ad verməmişdən əvvəl onları əhliləşdirmək məqsədi ilə bu kimi sözlərdən istifadə etməli olmuşlar. Sonralar isə müxtəlif vasitələrlə bu sinkretik (isim-feil) sözlərindən yeni sözlər (o cümlədən də yuxarıdakı isimlər) əmələ gəmişdir. Heyvanlara müraciət-xitab ilə işlənən sözlərin – vokativ sözlərin sonradan substantivləşməklə və müəyyən şəkildə qəbul etməklə həmin heyvanların adı kimi işlənməsi prosesini bu gün belə müşahidə etmək mümkündür. Müasir dövrdə, xüsusilə uşaq dilində və uşaq ədəbiyyatında bunu müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyildir. Məsələn, M.Dilbazinin uşaqlar üçün yazılmış bir əsəri “*Muy-muy, haf-haf, cik-cik, qah-qah* və Tellinin nağılı” adlanır. Buradakı sözlər substantivləşərək həmin əşyaların (heyvanların) adını əvəz etmişdir.

A.P.Potseluyevski çox doğru olaraq göstərirdi ki, küçük, buzov, keçi, toyuq, eşşək, qoduc və s. kimi sözlər mənşəcə bu heyvanlara edilən xitablardan törənmişdir.¹⁴⁵

Dilin sözdüzəltmə sistemində vokativ sözlərin rolunu nəzərə almayan bəzi alimlər müasir dövrdəki bir sıra sözlərin mənşəyi haqqında müxtəlif qeyri-dəqiq fikirlər, müddəalar irəli sürməyə məcbur olmuşlar. A.M.Şerbakin göstərdiyinə görə, *buzov* (*buzaqy*) sözünü B.Munkaçi hind-Avropa dilləri ilə (qədim hindcə raçi;

¹⁴³Müəllif “Bürhan-Qate”yə əsasən qeyd edir ki, bu söz - *خج* *yəx-yəx* sarvanların dəvəni yatırmaqda işlətdikləri sözdür. A.Səhhətin “Köç” şeirində bu söz bir qədər başqa şəkildədir.

¹⁴⁴H.Zərinəzadə də bunları nida (“nida sözləri”) hesab edir.

¹⁴⁵Вах:А.Г.Поцелуевский. К вопросу о древнейшем типе звуковой речи. Ашхабад, 1944, səh. 37.

avestaca raçi) bağlayır. Q.Ramstedt şumer dilindəki (mal, heyvan mənasına gəlir) ilə əlaqələndirir.¹⁴⁶

A.M.Şerbak özü bu sözün *buz ~ bur* («темный», «серый») kökündən düzəldiyini göstərir.¹⁴⁷ Lakin A.P.Potseluyevskinin fikri – bunun vokativ sözdən törədiyi fikri həqiqətə daha yaxındır.

Məsələ burasındadır ki, dilimizdə heyvan (xüsusilə ev heyvanları) adları bildirən ikihecalı sözlərin əksəriyyəti vokativ sözlərə *aq, ək//iq, ik, uq, ük* şəkilçisi qoşmaqla düzəldilmişdir. Bunu nəzərə aldıqda bir sıra sözlərin mənşəyini düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *toyuq//tovuq* sözü həmin quşa müraciətlə işlənən *dü-dü//tü-tü* (uşaq dilində *dü-dü* elə *toyuq* demkdir) sözünə “-uq” artırmaqla əmələ gəlmişdir. Sözün kökü olan vokativ söz həm də *tür-tüt//düd-düd* kimi işlənir. Halbuki, “Kutadqu-bilik”də V.Radlovun bu sözü (originaldakı yazılışına əsasən) “*totuq*” şəklində oxumasına S.Y.Malov sual işarəsi qoymaqla təəccüblənir və bunu “*tovuq*”, ya da “*toyuq*” oxumağı təklif edir.¹⁴⁸ Lakin əslində sözün daha inandırıcı şəklini V.Radlov düzgün müəyyənləşdirmişdir.

Maraqlıdır ki, Qax şivəsində (İlisu çobanlarının arqosu kimi) *toyuq* anlayışı *du du* şəklində, habelə saxurcada uşaq dilində *du du* şəklində ifadə edilir.

A.M.Şerbak öz məqaləsində¹⁴⁹ bir sıra ev heyvanlarının adı olan sözlərin məhz vokativ sözlərdən törədiyini göstərir. Məsələn, “*piş*” vokativ sözdən düzələn “*pişik*” kimi. O, “*küçük*” sözünün də “ümumi onomastik *kü* ünsüründən”¹⁵⁰ düzəldiyini ehtimal edən O.Şraderə haqq qazandırır. Lakin A.M.Şerbak yalnız bu misallarla kifayətlənir. Başqa heyvan adlarında vokativ sözlərin rolunu nəzərə almır. Odur ki, məsələn, “*qoduq*” sözünün “ilk fonetik şəklinin bərpa etmənin

¹⁴⁶Bax: А.М.Щербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Изд-во АН СССР, М., 1961, с.100.

¹⁴⁷Yenə orada.

¹⁴⁸Bax: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951, с.432.

¹⁴⁹Bax: Göstərilən əsər.

¹⁵⁰İti çağırmaq üçün “*küç-küç*” və s. sözündən istifadə olunduğu irəlidə göstərilmişdir.

namümkünlüyündən” bəhs edir.¹⁵¹ Halbuki burada da eyni prinsip – vokativ sözdən şəkilçi qoşmaqla heyvan adı düzəlməsi prinsipi özünü göstərməkdədir. Bu sözün xotux variantı həmin heyvana müraciətlə deyilən *xot/xot-xoti* sözündən düzəldilmişdir.

Hələ A.M.Şerbak keç i sözünün metateza hadisəsinə uğramış “*eçki*” sözündən başqa bir şey olmadığını (və xüsusilə bu sözün alınma olmadığını) düzgün müəyyənləşdirir. Lakin bunun da vokativ sözdən (*keç-keç/beç-beç* – buradan da “*beçik*”) düzəldiyini nəzərə almır.¹⁵²

Dilimizdə *aq, ək/ıq, ik, uq, ük* ilə bitən daha bir sıra heyvan adları vardır ki, bunların vokativ sözlərdən düzəlib düzəlmədiyinin müəyyən etmək üçün xüsusi və dərin tədqiqat tələb olunur. Məs.: *vaşaq, porsuq, keyik, qancıq, paraq, köpək, ənik, əlik, balaq, oğlaq, inək, ayı (ayıq)* və s.

Əlbəttə, bu klmi sözlərin hamısının vokativ sözlərdən düzəldiyi hökmünü irəli sürmək olmaz. Hər sözü xüsusi öyrənmək lazım gəlir. İlk yada düşən sözlərə uyğunlaşdırmaq yolu ilə bir elmi nəticə əldə etmək mümkün deyildir. A.M.Şerbak şışək sözünün “*şışmək*” feilindən düzəldiyini¹⁵³ ehtimal edir ki, bu fikir inandırıcı deyildir.

Nəhayət, bir ehtimal kimi *paraq* (uzun tüklü ov iti) və *beşik* sözlərinin də vokativdən düzəldiyini söyləmək olar. Misallar:

1) Eşidib *parağı (barağı)* qırxaqlar, bilmir harasından qırxaqlar (Atalar sözü).

2) “*Beşik*” sözünün kökünün “*piş-piş*”dən (bəzi dialektlərdə uşağı yatıranda deyilir) düzəldiyini ehtimal edirik. Bəzi yerlərdə isə uşağı yatıranda *küş-küş* (müq. et: toyuğa, itə müraciətlə), güldürəndə *piş-piş* (müq. et: pişiyə müraciət ilə) deyilir. Nəhayət, *ufaq* (“*ufaq – tüşək*”) sözünün *uf//üf* (uşağı yedirəndə deyilən *üf//üfə//əvə* və s.) vokativ sözü və -aq şəkilçisinə ayırmaq mümkündür.

A.M.Şerbakin məqaləsindən məlum olur ki, “*eşşək*” (müxtəlif fonetik variantlarda) sözünün mənşəyi haqqında da vahid fikir yoxdur. Q.Vamberi bu sözü qırmızı, al mənasında olan al – çik ilə bağlamış, O.Şrader bunun qədim formasını qədim yunan və latın dillərində

¹⁵¹Bax: Göstərilən əsər, səh.124.

¹⁵²C.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951, səh. 117-11.

¹⁵³Bax: Göstərilən əsər, səh.115-116.

axtarmış, habelə erməni və şumer dilləri ilə əlaqədar ola bilməsi ehtimalını irəli sürmüşdür.¹⁵⁴

H.Zərinəzadənin əsərindən alıb yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatda göstərilir ki, “eşşəyi dayandırmaqda *oş//hoş//hoşha*” deyilir”. M.Kaşğarının lüğətində bu mənada *op-op* *اب اب* işlədilmişdir.¹⁵⁵ Burada göstərilir ki, *oş-oş* *اش اش* ölküzü sürəndə deyilir.¹⁵⁶

Ş.Sami göstərir ki, *uş-uş* *وشوش* uşuşuq lisanında köpək mənasında işlədilir.¹⁵⁷

Beləliklə, müasir dildə müxtəlif mənələrdən uzaqlaşan *oş//hoş* sözü əsasən eşşək ilə əlaqədardır. “*Eşşək*” sözünün “*oş//hoş*” müraciət – çağırış – xitab sözündən düzəldiyi şübhəsizdir. Kaşğarının “*Divan*”ında bu söz bir neçə yerdə və müxtəlif variantlarda işlədilir ki, bu da o dövrdəki dialekt fərqləri ilə izah oluna bilər: eşşək *اشكك*, eşşək *اشيك*, eşşək *اشك*.¹⁵⁸

Burada istər-istəməz “*h*” səsi diqqəti cəlb edir. Yuxarıdan bəri göstərdiyimiz misallardan aydın olur ki, dilin nisbətən “qədim” (A.Q.Potseluyevski) leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə “*h*” səsi xüsusi yer tutur. Elə onu deyək ki, həmin sözlərin çoxu bu səs ilə başlayır. *Ho, hoho, hiş, hay, hov, hüşt-hüşt, hüşt, hay-hay, höt-höt, hoy, eş-eş, oş, ho-hiş, həs-hüs, hur, hurr-hurr* və s.¹⁵⁹

¹⁵⁴Yenə orada, səh. 123.

¹⁵⁵Bax: Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. II т., Тошкент, 1961, səh. 70.

¹⁵⁶Yenə orada, səh.72.

¹⁵⁷13/8, *ش.سامي، قاموسى تركى،*

¹⁵⁸Bax: Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. II т., Тошкент, 1961, səh. 286 (çıxarış). Bu sözdə “*ş*” səsinin qoşalaşması (daha düzü, uzanması) sonrakı inkişaf – şiddətləndirmə nəticəsidir. Məsələn, naməlum bir şairdən gətirilmiş aşağıdakı beytdən məlum olur ki, buradakı “*ş*” səsinə daha çox uzatmaq olar və təsir də çox (“*min qat*”) artar.

Oylə bir eşşək də kim üstündəki təşdidinin

Aləti-timar tək min ədəd dəndanı var.

(“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, 1923 №12, səh.21).

¹⁵⁹Aşağıda qeyd olunan söz buradan əmələ gəlmişdir:

Nə layıqdı məni əldən atasan
Qoca *hirik* kişiləri tutasan (SM).

M.Kaşğari qəti olaraq bu fikirdə idi (və bunu dəfələrlə qeyd edir) ki, türk dillərində “h” səsi yoxdur. Halbuki qədim sözlər hesab olunan yuxarıdakı misallar bunun əksini göstərir. Habelə tərkibində “ho” və “hoha” sözləri olan “*hoha var...*” və “*Birə də ho de...*” kimi “yalnız heyvanlarla münasibətdə anlaşıla bilən” belə ifadələr haqqında folklorçu İbrahimov “Atalar sözü və məsəllər” məqaləsində yazmışdır: “...belə atalar sözü və məsəllər *tasərrüfatda heyvan gücündən istifadə edilməyə başlandığı dövrün* (kursiv mənimdir – M.A.) izlərini özündə yaşatmaqdadır.¹⁶⁰”

Yenə orada *holavar* və *hodaq* sözlərindən bəhs olunur ki, bu sözlərin də qədimliyinə şübhə ola bilməz. Hər hansı təklifdən narazılıq əlaməti kimi işlənən “Mən belə holavar eşitməmişəm” atalar sözündəki holavar sözü (cüt sürülən zaman öküzləri işə təhrik etmək, zəhməti yüngülləşdirmək məqsədi ilə hodaqçının oxuduğu nəğmə) də, hodaq sözü də əslində vokativ köklərdən düzəlmioşdür. *Holavar -ho* ilə var (-maq) və ya – *hola var //ho elə (və) var.*¹⁶¹ Hodaq isə “ho” və “daq” ünsüründən təşkil olunmuşdur ki, bundakı “daq” şəkilçisi xüsusilə təqlidi sözlərdən isim düzəltməkdə mühüm yer tutur: *xirtək, fırtıq kimi.*¹⁶²

Habelə, qədimliyi heç bir şübhə doğurmayan çoxlu təqlidi sözlərdə “h” səsinə görürük: *ham-ham, hav-hav//haf-haf//hov-hov, hart, hart-hurt, hurro* və s.

N.K.Dmitriyev də vokativ sözlərin çox qədim, ən qədim söz qruplarından olduğunu qeyd edərək yazırdı: «Звательные слова представляют собой, очевидно, древнейший тип мимем».¹⁶³

Nəhayət qeyd edək ki, Azərbaycan dili hətta alınma sözlərə də bir “h” səsi əlavəsinə meyillidir. “Ura” əvəzinə hurra//hurrey, “alo” əvəzinə hallo (sözün əslə belə olsa da biz bunu rus dilindən “allo” şəklində almışıq) kimi.M.Kaşğari tərkibində “h” olan vokativ sözləri

¹⁶⁰Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1961, səh. 130.

¹⁶¹Görkəmli folklorçu M.H.Təhmasib də bu söz haqqında eyni fikirdədir. Müq.ət: *hola* dedim düşdü qaç; Göydə oynadı qırmanç (Bayatıdan).

¹⁶²A.S.Quzanlının lüğətində də “*hodaq*” sözü qoşqu heyvanlarına deyilən “ho” vokativ kökü ilə bağlanmışdır. Bu sözün *xodək* variantı da mövcuddur. Məs.: *Xodək* murada çatır; Kələndən bar alanda (Bayatılar).

¹⁶³Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. ИВЛ, М, 1962, səh. 87.

lüğətində daxil edirdi, lakin bunları başqa dillərlə əlaqələndirməyə çalışırdı. Məsələn: هج هج haç-haç (mallaramüraciətlə deyilən hoş-hoş) haqqında M.Kaşğari yazırdı ki, bu söz ərəbcəyə oxşayır. Çünki bu sözdə türk dillərində olmayan h (ه) hərfi vardır. Türkcədə bu səs yoxdur.¹⁶⁴

Yaxud حح حح heç-heç haqqında göstərirdi ki, bunu əslində حح ech-ech olmalıdır. Sonradan söz başına h (ه) artırılıb. M.Kaşğari yazırdı ki, bu söz də ərəbcəyə oxşayır. Çünki ərəblər qoyunları qaytarmaq üçün “bağırdım” mənasında حح حح deyirlər.¹⁶⁵

M.Kaşğarinin lüğətində daha bir sıra “h” ilə işlənən vokativ sözlər qeyd olunmuşdur. Məsələn: حح حح hoç-hoç və s.¹⁶⁶

§ 27. Azərbaycan dilində bir qrup səs tərkibləri vardır ki, bunları “diffuz səslər” adlandırmaq olar. Bu termini dilçilikdə ilk dəfə N.Y.Marr irəli sürmüşdür. N.Y.Marra qədər həmin vahidləri bildirmək üçün “üzlənməyən nitq” (“üzlərinə bölünməyən nitq”) termini işlədirdi.¹⁶⁷ Misallar:

Brr, brr! Vay səni tanrı üzün. *Brrr!* (İ.Hüseynov); Artist arıq, uzun sifətini qırıqdıraraq “u. bu-bu-bu-u” deyə elə təbii titrədi ki, Səməd istər-istəməz gülümsündü (İ.Hüseynov); O... “hmm” edib dörd tərəfə baxdı (M.İbrahimov); Çoban Vəli birdən “hin” eləyib gülümsədi (M.İbrahimov); O tez “həh” eləyib yerindən qalxdı (C.Gözəlov); *Hüm, hüm, hüm* – deyə Fərruz kəkələdi (S.Vəliyev); *Hüm, hüm* deyən İbiş ilə Cəbi gülməkdən özlərini güclə saxlayırdılar (S.Vəliyev); *Brrr*, atlar dartınır ha! (S.Rəhimov).

Əslində tələffüzdə səs tərkibinə görə o qədər də diferensiallaşmamış belə diffuz səsləri bəzən nida hesab edirlər. Lakin bir sıra tədqiqatçılar bu səs tərkiblərinin nidalara daxil edilməsinə qarşı çıxır, hətta onları ümumiyyətlə sözlər sırasından tamamilə çıxarırlar, onların “dixarici hadisə” olduğu mülahizəsini irəli atırlar. Dil faktı kimi qiymətləndirilən hər hansı bir söz az-çox öz tələffüzünə

¹⁶⁴ Махмуд Кошгарий. Девону луготи турк. I т., Тошкент, 1960, səh. 312.

¹⁶⁵ Yəni orada, səh. 326.

¹⁶⁶ Yəni orada, səh. 326.

¹⁶⁷ Л.В.Щерба. О «диффузных звуках». Сб. «Академику Н.Я.Марру». М.-Л., 1935, səh. 451-453.

uyğun tərzdə yazılırsa, bu dilxarici səsləri uyğun şəkildə yazıya almaq olmur. Məsələn, rus dilində *brr*, *tpru*, *fu*, *tfu* səsləri kimi.

Diffuz səsləri hissələrinə bölmək və yazıda əks etdirmək müşkül məsələdir. Məsələn, atı saxlamaq istədikdə çıxarılan diffuz "tprş" səsi kimi. Yazıda əks etdirdiyimiz bu səs hadisəni qətiyyəən əks etdirmir.

Diffuz səsləri şərti olaraq imperativlərə daxil edirik. Düzdür ki, diffuz səslərin bəziləri əmr məqsədi ilə, iradi momentləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, aşağıdakı misalları göstərmək olar: Əlini ağzına qoyub *s...s...s...* deyər işarə etdi (A.Şaiq); *Tiss*, səs salma, qoy gülüm yatsın (Ə.Məmmədخانlı); *Tss...tss...* ehtiyatlı olun (M.F.Axundov); Müstəntiq "şış" eləyib dayandı (C.Gözəlov); *Sus*, *ss...ss...ss*, qızı kukla zənn etmişdir (A.Şaiq); *Sıss...gələn var* (Ə.Məmmədخانlı); *Sss...* Solmaz eşitməsin (S.Dağlı).

İmperativlik məzmunu ilə əlaqədar olmayan diffuz səslər də dilimizdə az deyildir. Zabit: *Mmmm...* Buyurun, xanım! (Y.Əzimzadə); Birdən "əpçi" deyib asqırdı dovşan (R.Rza); Nökər Səlim "ihin" elədi (M.İbrahimov); Zorba ləpələr paroxodun hər iki tərəfindən "şış" səsilə bir-birini qovurlar (N.Nərimanov); İsfəndiyar kişi başını yastıqdan qaldırıb bir-iki kərə "ühü, ühü" eləyir (İ.Hüseynov); Xidmətçi qız gözucu qəzetə baxıb gülümsədi: - *Ooo...*deyə çiynlərini atdı (S.Dağlı); Xosu motal kimi yerə gəldi, *mkk* elədi (Q.Xəlilov).

Bu tərkibləri şərti olaraq "səs-söz" şəklində adlandırmaq olar. Müvafiq səsləri çıxararkən bunlar hələ də söz deyildir, bu səslər fizioloji hadisə kimi meydana çıxır. Lakin bunların yazıda əks etdirilməsi söz səciyyəsi kəsb edir. Misallar:

Haykaz (hamı oynayarkən), *Hatsa...hatsa... hatsa...* (C.Cabbarlı); O hərdən "hiy" ilə içini elə çəkirdi ki, boğazının damarları gəyərirdi (S.Rəhimov); *Hı*, gözünə dönüm, qoyma (İ.Şıxlı); *Hop!* Düz düşürəm aya! (X.Əlibəyli).

Bu kimi səs kompleksləri hələ dil faktı, söz deyildir, sadəcə "dilxarici" hadisədir. Odur ki, bu reflektor səslər, çığırtılar lüğətlərə də düşmür və bu yerdə lüğətlərə haqq qazandırmaq zəruridir. Söz olmadığından ki, bunlar bir sıra müxtəlif sistemli dillər üçün eyni olurlar. Bunlar asqırmaq, fıxırmaq kimi sırf fizioloji proseslərlə əlaqədar çıxan səslərə yaxındırlar. Lakin burası var ki, həmin diffuz

səslər çox zaman substantivləşmiş olur və bu zaman onlar dil vasitələri sistemində daxil edirlər.

O fit çaldı. – Zəhrimar “fiş”, dərd “fiş”! Səhərdən nə *fişhafiş* salmışan? (A.Abdullayev).

Bu parça fikrimizin təsdiqi baxımından maraqlıdır. Fit çalmaq və bununla əlaqədar meydana çıxan “fiş” səsi dil faktı deyildir. Lakin fit çalan yox, digər bir şəxs həmin səsi substantivləşmiş şəkildə əks etdirdikdə bu səs dil faktına çevrilir və dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılıb (“fişhafiş” sözü də düzəldilib) işlədilir.

Diffuz səslərin substantiv şəkildə işlədilməsi halları geniş yayılmışdır.

Əlləzoğlu “*hə, hm*” eləyib irişdi (I.Hüseynov); *Hə, sən də “hah”* eləyib, öz əlini tülənginə atınca baxırsan ki, onlar səni “*hop*” deyib götürdülər (S.Rəhimov); Səlim *hə, hü* eləyib qalxınca quş onu götürdü (“Nağıllar”); Elə “*hiqq*” eləyib analarının burnundan düşüblər (Ə.Cəfərzadə); *Ho* çəkib gəlir üstümə (Danışqdan).

Diffuz “sözlər”in yazıya alınması tam şərtidir. Bunlar müvafiq səslərə sadəcə işarə edir, onları əks etdirə bilmir. Məsələn yazıçı göstərəndə ki, “İskəndər ağzını Cəlalın qulağına tutub “*hə, ho*” eləyir və deyir: – “Hanı? Mən kəlliyəm?” (C.Məmmədquluzadə), bu misalda “*hə, ho*” diffuz səslərdir və müvafiq hadisəni heç də tam əks etdirmir.

§ 28. Kiçik yaşlı uşaqların nitqi, danışmaq tərzi üçün səciyyəvi olan sözlər uşaq sözləri adlanır. Uşaqlar bu sözləri danışmağa başlayanda tələffüz edir və öyrənirlər. Əsasən ekspressiv səciyyə daşıyan uşaq sözləri miqdarına görə ümumi dilin lüğət tərkibində çox cüzi yer tutur. Uşaq sözləri ya dildəki bu və ya digər sözün təhrif edilməsi yolu ilə, ya da səs təqlidi, alliterasiya və s. üsulu üzrə ahəngdar səslərin düzümü yolu ilə düzəldilir. Məsələn, *baba, bəbə, cici, tiq-tiq* (xanım), *çiçə, ham-ham* (“it” mənasında), *cırtıdan...*

Məlumdur ki, körpələrin çıxardıqları bir sıra diffuz səsləri təqlid etməklə böyüklər böyüklər bir neçə söz yaratmış olurlar. Belə sözləri “əsil” uşaq sözlərindən fərqləndirmək zəruridir. Aşağıdakı misallarda qeyd olunan sözlər uşaqların üzvlənməmiş (diffuz) səslərinə təqlid ilə düzəldilmişdir və əslində böyüklər tərəfindən işlədilir:

“*İnqa-inqa*” deyib çıxırır çağa (S.Vurgun); Söz kar etmir qoduğa, hey deyir “*inqa-inqa*” (S.Rüstəm); Körpə ... “*qığ-qığ*” edərək gülümsəyir (M.İbrahimov).

Uşaq sözlərinə daha çox uşaqlar üçün yazılmış şeirlərdə təsadüf edilir. Bu sözlərdən əslində kiçik yaşlı uşaqların nitqini səciyyələndirmək üçün istifadə edilir.

Çəkil dedi: – Orda? Yox!

Qorxuram! *Xox*, məni, *xox!*...(R.Rza).

Dedi: – Orda yatmaram.

Küləkdir. *Uf*, məni, *uf!*...(R.Rza).

Qorxuram! *Cız*, məni, *cız!* (R.Rza).

Göründüyü kimi, bu misallarda işlənmiş hər bir uşaq sözü əslində bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edir. Elə bu sinkretizminə görə də uşaq sözləri təqlidi və vokativ sözlərə çox yaxınlaşmış olur.

“*Uvva*” olsa belə dizim, –

Qoyun gəzdim! (İ.Tapdıq).

Dodağımı büzdü Şəbnəm:

– Bu *cizzadı*...iustəmirəm (İ.Tapdıq).

Əslində uşaq sözləri də nitqə hazır şəkildə daxil edilir, hər dəfə nitq prosesində yenidən yaradılmır. Təcrübə nəticəsində hansı səsləri tələffüz etməyin asan və əlverişli olduğunu bilən böyüklər məhz həmin səslərin uşaqlar tərəfindən tələffüzünə cəhd göstərirlər. Belə asan, əlverişli səslər məhdud miqdarda olub, bir növ beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Həmin səslər uşaqlara daha yaxın,tanış olan məfhumlarla əlaqələndirilir.

Tamaşa, düş gəl *qucuma* (Q.Xəlilov); “Dovşanın başını *xix* elə” deyib atasının üzünə baxdı (Ə.Vəliyev);*Qıç* elə mamanı. Oyan, dur gedək, dədən səni “*tüşü*”yə mindisin (N.Nərimanov); Gəl səni bir *maç* eləyim (C.Gözəlov); Xalan sənə *çiş* tiksinni, qurbanın olum? (İ.Hüseynov).

Bir sıra uşaq sözləri atalar sözlərinin tərkibində özünü göstərir. Əppəyə “*aba*” deyir, kömürə “*qaqa*”. *Cikini* də bilir, *bikini* də. Çörəyə *pəpəş* deyərsən.

Uşaq sözlərinin əksəriyyəti təkrar şəklində çıxış edir. Burun, dodaq və dilönü samitlərin açıq saitlərlə yanaşdırıb təkralamaqla uşaq sözləri yaradılmış olur: *nənə, məmə, mama, bibi, baba, pəpə, lələ, dədə, day-day*...

Bütün bu sözlər bir hecanın təkrarı ilə düzəlmişdir. Uşaq sözləri üçün belə təkrar çox səciyyəvidir. Hətta müəyyən söz köklərini

təkrarlamaqla uşaq nitqinə məxsus başqa sözlər də yaratmaq mümkündür.

Ata, *çim-çim* elədim (Ə.Hacızadə); Uşaq, *Piş-piş* apaldı (C.Gözəlov); Radio əmi dedi, yatmaq vaxtıdır. Ana, *bay-bay* (Ə.Hacızadə).

Hind-alman dilləri etimoloji lüğətinin müəllifi Y.Pokorniy göstərir ki, dünyanın bir sıra dillərində uşaqlar valideynlərə müraciət etmək üçün əsasən aşağıdakı səs birləşmələrini işlədirlər: *-ap, pa, ab, ba, am, ma*.¹⁶⁸

İrəlində qeyd olunan bütün bu uşaq sözləri dəqiq semantikaya malikdir. Lakin bəzi sözlər çox yaygın, qeyri-müəyyən mənada işlədilir. Məsələn, *qaqa, cici* sözləri kimi.

Bir sıra uşaq sözləri məcazi mənə kəsb edərək işlənmə dairəsini genişləndirmiş olur.

...Ayda-ildə bir dəfə gəlib *dit* eləyib gedirsən (H.Seyidbəyli); Mən səsn deyən *xoxlardan* deyiləm (M.İbrahimov); Axundov ayaq açıb *dar-dar* etmək istəyən milli Azərbaycan burjuaziyasını mühakimə edirdi (Ə.Məmmədخانlı); *Xox!* Bakıdan gəlmişəm! (C.Cabbarlı).

Miqdarca çox az olan təkrar uşaq sözlərindən bəzi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə yeni sözlər əmələ gətirilir. Xüsusən əzizləmə və vokativlik anlayışı bildirən “ş” şəkilçisi əsasən təkrar formalı uşaq sözlərinə qoşulur: *pəpəş, məməş, qaqaş, ciciş, dadaş, nənəş...*

Azərbaycan ədəbi dilində, habelə dialektlərində uşaq oyun adlarını ifadə edən sözlər də əsasən təkrarlama üzrə düzəldilir. Eyni söz (əsasən isim) təkrarlanıb uşaq oyun adını bildirir. Məsələn, *ağac-ağac, at-at, qoz-qoz, mazi-mazi, məra-məra, kos-kos, xan-xan, gəlin-gəlin, üzük-üzük, xala-xala, dava-dava, baca-baca, ləpuq-ləpuq, təpik-təpik, pul-pul* və s.¹⁶⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada ilk dəfə N.İ.Aşmarin uşaq sözlərini mimemlərə daxil etməyi lazım bilmişdir.¹⁷⁰

¹⁶⁸Вах: «Языковые контакты в Башкирии», Уфа, 1972, сәh. 125.

¹⁶⁹Вах: М.Адиллов. О детских словах. «Вопросы тюркологии», Баку, 1971, сәh. 318-322.

¹⁷⁰Вах: Н.И.Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья. «Известия Азербайджанского государственного университета им. В.И.Ленина (серия общественных наук)», Баку, т. 2-3, 1925.

§ 29. **Ritmik sözlər.** Məlumdur ki, hər bir dil faktı ikitərəfli mahiyyətə malik olub, forma (xarici cəhət) ilə mənanın (daxili cəhət) vəhdətində təzahür edir (F.de Sössür müvafiq şəkildə “akustik obraz” və “məfhum” terminləri işlədilirdi). Nitqdə bəzən yalnız xarici cəhətə malik olan, yəni mənadan məhrum olan bir sıra səs kompleksləri özünü göstərir ki, bunlar dil vahidi – “söz” hesab edilmir. Bir sıra uşaq oyunları ilə əlaqədar mahnılardan misal veririk:

Ay uyrugu, uyrugu

Saqqalı it quyrugu...

Qeyd olunan səs komplekslərinin ümumi mətn ilə bir semantik bağlılığı yoxdur. Bunlar sadəcə olaraq ahəngi müşayiət etmək və ya ritm yaratmaq məqsədi ilə işlədilmiş tərkiblərdir.

Aşağıdakı misallarda da heç bir məna bildirməyən tərkiblər yalnız ritm xatirinə işlənməmişdir və istənilən vaxt fərdi zövqlərdən və ya yenə də ahəng və ritmdən asılı olaraq başqa tərkiblər ilə əvəzlənə bilər.

Dam üstədir damımız

Ay gülüm, *nanay, ay nanay*...(Mahnıdan).

Nağaranı vurum...vurum...

Dum-ba-durum, dum-ba-durum...(X.Əlibəyli).

Təkrarlanan məzmunuz – mənasız səs kompleksləri heç bir leksik (və ya hər hansı) məna bildirmədiyi üçündür ki, bunları istənilən misraya, cümləyə bağlamaq mümkündür. Semantikadan məhrum olan belə tərkibləri istənilən tərəfə çəkmək mümkündür. Gah “Dam üstədir damımız” ifadəsi ilə, gah “Bu gün ayın üçüdür” və s. kimi müxtəlif və bir-birindən uzaq fikirlərin hər hansı biri ilə istənilən vaxt əlaqələndirilə bilər. Belə nəqaratların – ritmik səs təkrarlarının köməyi ilə dilimizdə bir sıra sabit tərkiblər meydana gəlmişdir:

Olanda *halay-halay*, olmayanda halım qalay (Atalar sözü); Biz deyirik *fədəm-dəmə, sən deyirsən damdan-dama* (C.Cabbarlı); *Dalay-dalay* çağırma bilmərik (S.Rəhimov).

Dilimizdəki ritmik sözlərin növləri yalnız bu göstərilənlərdən ibarət deyildir. Bunların çox müxtəlif şəkilləri mümkündür.

Ritmik səs kompleksləri xalq ifadələrində, el ədəbiyyatı nümunələrində bir ümumilik, qeyri-müəyyənlik ifadə etmə məqamında işlədilən vahidlərdəndir. Xüsusilə tapmacalarda ritmik sözlərə çox rast gəlinir.

Hərdə (hədəərə) sualın *hürdə* (hüdürə) cavabı olar (Atalar sözü): İnaəyi satdım, qoyun aldım, *dumbula-dum, dumbula-dum* (Atalar sözü); *Hind hindicə*, burnu əyricə, hara gedirsən, bu yarı gecə? (Tapmaca); *İlim ilası* var bunun; Səbzi libası var bunun...(Tapmacadan).

Məhz söz olmadıqları üçündür ki, bu kimi səs toplusu şəklində işlənən vahidlər adətən lüğətlərdə qeyd və təsbit edilmir.

Bəzən belə mənasız səs komplekslərindən falçılar, cadugarlar, dərvişlər müəyyən məqsədlə istifadə edirlər. Məsələn, M.F.Axundovun göstərdiyinə görə dərviş Məstəli şahın "heybətli səsle" oxuduğu "*Dağdağaha fətəndi...*" ilə başlayan tərkiblər mənadan məhrum səs yığını olsa da, bu mənasız topludan dərviş müəyyən məqsəd üçün istifadə edə bilər.

Bəzən də əslində mənalı dil vahidləri – sözlər də ritmik vəzifə daşıyır, ritm əldə etmək üçün işlədilir. Bu zaman sözün mənası deyil, ritmik funksiyası (yəni, sırf xarici əlaməti) əsas alınır və buna görə də bunları "ritmik sözlər" adlandırmaq olar. xalq özü bu "ritmik sözlər"i başqalarından – əsil, həqiqi sözlərdən fərqləndirərək deyir: "Aşığın sözü qurtaranda *yarım-yarım// yaram/-yaram* çağırar".

Folklorşünaslıqda ritmik sözlərə "bəzək" və ya "xal" da deyilir. O.Sarıvəlli "Aşığın poetikası" məqaləsində yazmışdır: "'Bəzək" sözləri yerində işləndiyi zaman mahnılara şirinlik gətirir. Lakin bəzən çalınan hava ilə oxunan söz arasında müəyyən uyğunsuzluq olur. Aşıqlar bu uyğunsuzluq duyulmasın deyə "*körpə quzu*", "*dəli ceyran*", "*ala göz maral*", "*dərdin alım*", "*qurban olum*", "*neynim-neynim*" və i. a. kimi bəzək sözləri işlədirlər".

M.Ə.Qiyasi yazmışdır: "Seyid Əşrəf azərbaycanlılar, farslar arasında geniş yayılmış "*quqquluqu*", "*layla*", "*yələlli*" (veyillənmə) kimi mahnı sözlərini (kursiv mənimdir – M.A.) rədif seçərək satiralar yazır.

...Fişəngin hifz elə, satma,
Balam, laylay, lalam, laylay!..."

Bununla belə, ritmik sözlər də nitqdə ünsiyyət məqsədi ilə işlədilir və bədii əsərlərdə müxtəlif üslubi funksiya daşıyır:

Sona. Adı...ey adı, belə qabaqca oxuyurlar ey, axırı da gəlir, *dam-daram, daram* (C.Cabbarlı); Oynadıqca quyruğum; Oxuyur *dalay-dalay* (A.Şaiq); "*Nünnün-nünnün*" dedikdən sonra uşaqlar

bunun əvəzində...şimi alardılar (S.Vəliyev); Elçilik məsələsidi, elçilik, qız almaq, onunla toy eləmək, *dımbıdı, dımbıdı...bildin?* (T.Hüseynov); *Nin-nini, nin-nini*, – eləyərək qollarını başı üstündə oynatdı (N.Süleymanioy). Bir sıra hallarda ümumxalq dilinə məxsus olan, habelə başqa dillərdən alınan bu və ya digər söz deformasiyaya uğrayaraq ritmik funksiya kəsb edir:

Əlini mənə, *bəstərəcik!* Yox, mən səndən *küstərəcik...Küstrəcik ha, küstərəcik*; Bir daş üstəndən *əndərəcik* (A.Şaiq).

İ.Tapdıgım “Ovçu Nağı” şeirində ritmik sözlərdən bir bədiiilik vasitəsi kimi müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir:

Canavar, dövşən, ayı
Oynayır oynadıqca,
Ha *dıqqıdı, ha dıqca*

Ha dıqca, dıqca, dıqca...

Oynamağın vaxtıdı,

Vaqqıdı ha, vaqqıdı!..

Oyun budu! Ha budu!

Donqudu ha, donqudu!

Ritmik səs kompleksləri bədii üslubda müxtəlif məqsədlər üçün özünə yer tapa bilər. Hər şeydən əvvəl bunlardan şeirdə bir söz oyunu kimi istifadə olunur.

Ritmik səs kompleksləri müxtəlif psixoloji halları ifadə etmək işində müəyyən rol oynayır. Məsələn, S.Rüstəmin “Durna” komediyasında belə səhnələr diqqəti cəlb edir:

Qafar. Zalımın qızı, neylədin?

Nabat (dili söz tutmur). *Mə, mə, mə, mə...*

Qafar. Qoyun kimi niyə mələyirsən? Dillənsənə!

Nabat. *S... s...s...s...s...s...sən kəndə getməmişdiin?*

Bu kimi vahidlər afaziya (afemiya) prosesini əks etdirmək üçün də işlədilir. Məsələn, C.Cabbarlının “Od gəlini” pyesində Dönməzəin pəltəkliyini əks etdirmək üçün onun tələffüzündə ritmik komplekslər işlədilmişdir. Dönməz belə bir şeir oxuyur:

Bu-burunun o yana çək,

Gök-gö-go-ö-göz çıxartmasın.

Sös-sö-sö-söylə yar bizə

Qaq-qa-qa-qa-qaş-göz atmasın.

Bir *sö-sö-sözdü* det-dedik,
Gök-gö-gö-göz ağartmasın.
Öldü-dü-dü-rmə, boş yerə,
Vallah ki, *qaq-qa-qan* axar.
Gəl, *gök-gö-gözlərin* yeyim
Cac-ca-ca-canım al, qurtar.

Ritmik səs kompleksləri yalnız substantivləşmə nəticəsində nominativ funksiya kəsb edib, söz (isim) keyfiyyətinə malik olur.

Mən də arabir dodaqaltı deyir, nanay çalırdım (Q.Xəlilov).

Substantivləşmədikdə isə bunları məfhumı («понятийный») sözlərə aid etmək mümkün deyildir.

Uşaq oyununda: "*aşqa-aşqa*",¹⁷¹ məndən başqa". Gedin deyün o oğlana: Ürəkdən aşıqəm ona; *lay-lay, la-lay, la-lay, la-lay*" (S.Vurğun).

"Tapmacalar" kitabında deyilir: "Dörd misradan ibarət olan tapmacalarda birinci, bəzən də ikinci misralar heç bir məna ifadə etmir. Yalnız üç və dördüncü misralar mənalı olur. Əsil tapmaca həmin son iki misrada verilir. Məsələn:

"*Hap-hapı*".

"*Biz idik, bizlər idik*".

"*Halalar, ay halalar*" və s.

Yuxarıdakı misralar bəzən mənasız, lakin ahəngdar söz yığımından ibarət olur. Tapmacanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi olmur. Bunlar nağıldakı pişrovu əvəz edir".¹⁷²

Ritmik səs toplusundan ibarət belə vahidlər tapmacalarda çox işlənir.

1. *Həşədən, ha həşədən*; Bir səs gəlir meşədən...2. *Həpdi-həpə*; Qızıl küpə...3. *Hələmə küpə, düləmə küpə*...4. *Xindaz-minaz*; yerə düşər sınımaz. 5. *Hənd* oldu *hahənd* oldu, Dəyirmanə dən doldu. 6. *Helində, ha helində*; qanadları belində. 7. *Hatəm-hatəm hətdədi*; Hatəm koxa kəntdədi. 8. *Hədi* yavanı, *hüdü* yavanı; Altı ayağı var, iki dabanı; 9. *Hədəndi ha, hədəndi*; qara bağrım zədəndi. 10. *Milit-milit*; qapısı kilit...11. *Hazılıyam, hazılı*; Yanım qara tazılı...12. *Billi-billi*

¹⁷¹Tatar dilində *aşqa* (yemək; aş *aşqa* – xörək yemək) sözü olsa da, bizim dilimizdə göstərilən vahid ritmik sözlərdəndir.

¹⁷²Tapmacalar. Bakı, 1971, səh. 27.

bilən day; beli incə kürən day...13. Himdi, himdi, o himdi; Gözüm gözüne çimdi...14. Hindi-hindicə; Burnu əyircə...15. Hət ayaqlı, hütayaqlı; Gümüş qaşlı, lüt ayaqlı. 16. Midili, midili üzlüçə; Midili siçan üzlüçə...

§ 30. Bu kitabçada tədqiq edilən vahidlərin ümumi dil sistemindəki rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ümumiyyətlə dilin (və nitqin) funksiyalarını dəqiqləşdirmək zəruridir.

Dilin funksiyası bütün nitq şəraitlərində özünü göstərən nitq fəaliyyətinə deyilir. Bu funksiyasız ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti ola bilməz. Nitq fəaliyyəti ünsiyyət ilə ümumiləşdirmənin vəhdətindən ibarətdir.

Ünsiyyətdə dilin əsas funksiyası kommunikativ funksiyadır.

Dil həm də ümumiləşdirmə vasitəsidir. Dil varlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir və möhkəmləndirir, sabitləşdirir. Bu halda dil iki aspektdə – sosial və fərdi aspektlərdə alına bilər.

Fərdi aspektdə dil insanın (təfəkkür, yaddaş və s.) fəaliyyət alətidir. Əlbəttə, dilin bu funksiyalarının fərdi aspektdə aid edilməsi şərtdir. İntellektual fəaliyyətin planlaşdırılmasında insan özündən əvvəlki ictimai-tarixi təcrübədən istifadə edir.

Dilin ikinci ümumiləşdirici funksiyası insanın ictimai-tarixi təcrübədən istifadə etməsi ilə əlaqədardır. İntellektual fəaliyyət göstərmək üçün insan dil vasitəsilə müəyyən biliklərə sahib olmalıdır. Bu işdə hər bir fərdə yalnız dil kömək edə bilər.

Deməli, sosioloji aspektdə alındıqda dilin aşağıdakı funksiyaları göstərilə bilər: a) dil ictimai təcrübənin varlıq formasıdır; b) dil milli mədəniyyətin səciyyəvi ünsürlərini əks etdirir (milli-mədəni funksiya); c) dil xarici aləm haqqında hazır biliklər verir, insanlar öz şəxsi-fərdi təcrübələrində, praktikada yoxlamadan həmin biliklərdən hazır şəkildə istifadə edirlər (dərkətmə funksiyası; dil dərkətmə alətidir).

Bu funksiyalar dildəki bütün ifadələr üçün eyni olub, hamısına xasdır. Bunlarla yanaşı nitq fəaliyyətində elə hallar da müşahidə edilir ki, bunlar heç də bütün dil vahidlərinə aid olmur. Bunlar nitqin (dilin yox) funksiyaları hesab edilir və əsasən aşağıdakılardır:

a) *Emotiv funksiya*. Bu, danışanın hiss və iradəsini ifadə etmə funksiyasıdır. Dilin funksiyalarından fərqli olaraq digər nitq funksiyaları kimi, emotiv funksiyanın da səciyyəvi ifadə vasitələri

vardır. Emosional nitqdə əzizləmə-kiçiltmə bildirən sözdüzəldici vasitələr çox səciyyəvi yer tutur.

b) Dəyərliliyinə görə nitqin ikinci funksiyası *poetik və ya estetik funksiyadır*. Adətən poeziyada işlənilib, başqa hallarda işlənməyən vahidlər poetik nitq vasitələri hesab edilir. Müasir şeirdə (Avropada da, Rusiyada da, Şərqdə də) yalnız poeziya ilə məhdudlaşan nitq vasitələri yoxdur. Lakin klassik Azərbaycan (və Şərq) şeirində belə vasitələr mövcud idi.

c) Nitqin *magiya funksiyası* daha çox ibtidai xalqlarda özünü göstərir, sözün sirlə, ilahi qüdrətinə inam ilə əlaqədardır; sözün deyilməsi ilə xarici aləmdə bilavasitə dəyişiklik əmələ gətirilə bilər. Mədəni dillərdə bu funksiya tabu və evfemizm hadisəsində özünü göstərir. Müxtəlif söyüş və qarğışlar da nitqin bu funksiyası ilə əlaqədardır. Kommunikativ cəhətdən mənasız sözlərin, mətnin işlənməsi də nitqin magiya funksiyasına daxildir.

ç) *Fatik və ya kontakt funksiyası* yalnız kontakt yaratmaq məqsədi izləyir. Nitqdə vokativ sözlərin işlənməsi bu funksiya ilə əlaqədardır. Adətən nitqin başqa funksiyalarında işlənməyən *alo//allo* və cavab kimi deyilən *aha* tipli vahidlər bura daxildir. "Vokativ sözlər dildə digər sözlərdən tamamilə fərqli vəzifəyə malikdirlər. Dilin fatik funksiyası yalnız bu sözlərin vasitəsi ilə yerinə yetirilir".¹⁷³

e) Nominativ funksiya ("marka" funksiyası) nitqdə konkret obyektlərin (coğrafi məntəqələr, müəssisələr, mağazalar, sənaye malları və s.) adlarının işlənməsidir. Xüsusilə reklam işində nitqin bu funksiyası çox mühüm aktuallıq kəsb edir.

ə) *Diakritik funksiya* nitqə aid (məxsus) olmayan şəraiti tamamlama məqsədi izləyir. Məsələn, biri digərini döyür, üçüncü bir şəxs deyir: – Bir də, bir də! (Onun sözləri ümumi şərait fonunda anlaşıla bilər).

Diakritik funksiya əmək fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Kollektiv əmək prosesindəki ritmik çıxışlar da buraya aiddir.

¹⁷³Bax: «Основы теории речевой деятельности». М., 1974, сәh. 246.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- M.İ.Adilov. Azərbaycan dilində vokativ sözlər. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi əsərləri", XII c., 1966.
- M.İ.Adilov. Təqlidi sözlər. Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961 №8.
- Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. Bakı, 1964, №1.
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
- ИБЛ, М, 1961.
- Azərbaycanca-rusca lüğət. Red. H.Hüseynov, Bakı, 1941.
- Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1961.
- S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
- B.Çobanzadə və F.Ağazadə. Türk qrameri, Bakı, 1929, səh.12.
- Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968
- Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
- A.S.Quzanlı. Türkcə dolu sözlük (əlyazması).1924-1930,
- K.T.Ramazanov. Salyan dialektinin fonetikasi. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1956 №6.
- Rusca-azərbaycanca lüğət"da (Bakı, 1956)
- R.Ə.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri. Az. SSR EA nəşr., Bakı, 1963.
- A.H.Vəliyev. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, 1960.
- H.Zərinazadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
- prof.dr.Vecihe Hatiboğlu. Türkcədə eklerin kökeni."Türk dili". 1974 №268.
- J.Deni. Türk dili qrameri (Osmanlı lehçesi), İstanbul. 1941
- M.Адиллов. О детских словах. «Вопросы тюркологии», Баку, 1971.
- Н.И.Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья. «Известия Азербайджанского государственного университета им. В.И.Ленина (серия общественных наук)», Баку, т. 2-3, 1925.
- Д.Х.Базарова. К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц. «Вопросы тюркологии», 1975, №4.
- Газов-Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965.
- Ю.В.А.Горцевская. Изобразительные слова в эвенкийском и маньчжурском языках, «Тюркологические исследования», изд-во АН

СССР, М.-Л., 1963.

Н.К.Дмитриев. Соответствие Р/З. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч.1, Фонетика, М., 1955.

Н.К.Дмитриев. Этимология слова *تقردي* («Строй тюркских языков», ИВЛ, М., 1962, стр.55-58.)

34.Н.К.Дмитриев. Очерки южнотюркской мимологии («Строй тюркских языков», ИВЛ, 1962).

24.В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

Г.Касумбейли. По поводу одной этимологии у Потебни. «Труды Института Языка АН Азерб. ССР», т.1, Баку, 1947, стр.24.

С.Кудайбергенев. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957.

Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. II т., Тошкент, 1961.

Р.Кунгуров. Тасвири сузлардан ясалган сифатлар. «Труды Самаркандского гос.ун-та им. А.Навои», вып №139, 1964.

А.И.Исхаков. О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, М.-Л., т.1, 1959.

С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1951.

С.С.Маслова Лоцанская. Из заметок по шведской лексикологии. «Ученые записки» ЛГУ, серия филологических наук, вып.42, Л., 1962.

«Основы теории речевой деятельности». М., 1974.

Г.Пауль. Принципы истории языка, русск. пер., М., 1960, Персидско-русский словарь (сост. Б.В.Мишлер), М., 1953.

Т.И.Петрова. Образные слова в нанайском языке. Изв. АН СССР, ОЛЯ, т. VII, вып.6, 1948, стр.527-536; 12.Т.И.Петрова.

Образные слова, служащие для передачи световых и цветовых впечатлений в нанайском языке, «Уч.зап.» Ленинградского пединст-та им. А.М.Герцена (факультет народов Севера), т.101, 1954.

Ш.Сарыбаев. Подражательные слова и их отношение к междометию. Изв АН Казах.ССР, вып.1-2, 1954, №135.

азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962.

Б.А.Серебренников. Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистики и в тюркологии (сб. «Вопросы методов изучения тюркских языков», Ашхабад, 1961)

.Спиркин. Происхождение языка и его роль в формировании

- мышления. Сб. «Мышление и язык», М., 195
- М.Д.Степанова, И.И.Чернышева. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962,
- А.Х.Сулейманов. Узбек тилида атовган, ундалма ва вокатив гаплар. Уз.ГУ асарлары, №66, 1956
- Хазирге татар әдеби теленен аңлатмалы сүзлеген төзу инструкциясе. Казан, 1964.
- А.А.Реформатский. Введение в языковедение, Учпедгиз, М., 1955
- Р.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка (автореф. докт. дисс.), Баку, стр.16. 7.Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., 1954.
- М.Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке, АР канд. дисс., Л., 1959.
- Л.Шагдаров. Изобразительные слова в бурятском языке, АР канд. Дисс., Л., 1958
- Ст.Ульман. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология, Сб. «Новое в лингвистике», вып. II, ИЛ, М., 1962.
- Ц.Б.Ундендешбаев языке. Сб. «Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я.Владимирцева», М., 1958.
- С.Усманов. Междометия в современном узбекском языке. АР канд.дисс., Ташкент, 1952.
- А.А.Юлдашев. Звательные слова в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», Т.II (Морфология), Изд-во АН СССР, М., 1956
- Б.М.Юнусалиев. Киргизская лексикология, ч.1, Фрунзе, 1959.
- Б.Уринбоев. Вокатив гаплар хакида баъзи мулохазалар. «Узбек тили ва адабиети» jurnali, 1964 №3
- Л.В.Щерба. О «диффузных звуках». Сб. «Академику Н.Я.Марру». М.-Л., 1935.
- А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. Изд. АН СССР, М.-Л., 1961.
- А.М.Щербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках; Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Изд-во АН СССР, М., 1961.,
- «Языковые контакты в Башкирии», Уфа, 1972.

MÜNDƏRİCAT

Təqlidi sözlər	313
Təqlidi sözlərin əhatə dairəsi	313
Təqlidi sözlərin fonetik xüsusiyyətləri.....	315
Struktur ünsür haqqında	316
Təqlidi sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri.....	317
Təqlidi sözlər xüsusi leksik-morfoloji kateqoriyadır.....	319
Təqlidi sözlərin bəzi semantik xüsusiyyətləri.....	321
Vasitəsiz və vasitəli təqlid	329
Lügət tərkibinin zənginləşməsində təqlidi sözlərin rolu.....	331
Bəzi üslubi xüsusiyyətlər	372
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	413

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **04.11.2019**
Şərti çap vərəqi **26**. Sifariş № **304**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300**

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya-
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4